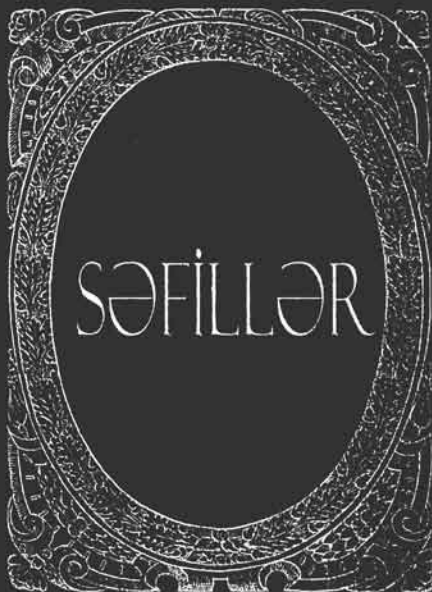

QDÜNYA ƏDƏBİYYATI

VIKTOR HÜQO

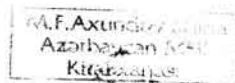

VİKTOR HÜQO

1116(4)
H 96

SƏFİLLƏR

V HİSSƏ

"ÖNDƏR NƏŞRİYYAT"
BAKİ-2005

235428

*Bu kitab "Viktor Hüqo. Səfillər. Beşinci hissə" (Bakı, Maarif, 1988)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır.*

Tərcümə edən:

Beydulla Musayev

843.7 - dc 21

AZE

Viktor Hüqo. Səfillər. V hissə. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2005, 320 səh.

"Cənab, siz mənə "Səfillər" bütün dünya xalqları üçün yazılmışdır"
deməkdə haqlısınız.

Bu kitabı hamı oxuyacaqmı, bunu bilmirəm, ancaq mən onu hamı üçün
yazmışam...

Mən öz ölkəmə dərin məhəbbət bəslədiyimdən, bu kitabı, Fransanın
qayğısına qaldığım qədər başqa xalqların da qayğısına qalaraq hamı üçün
yazmışam. Mən tutduğum yol ilə irəlilədikcə daha artıq vətənpərvər oldu-
ğumu, bütün boşəriyyoti daha artıq sevdiyimi hiss edirəm."

Viktor Hüqonun Daelliyə məktubundan (18.10.1862)

ISBN 9952-416-52-X

© "ÖNDƏR NƏŞRİYYAT", 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

5-ci hissə

Jan Valjan

Birinci kitab

DÖRD DİVAR ARASINDA MÜHARİBƏ

BİRİNCİ FƏSİL

*Sent-Antuan civarındakı Xaribda,
Taml civarındakı Stsilla barrikadası*

İctimai xəstəliklər tədqiqatçısının qeyd edə biləcəyi iki ən çox yadda qalan barrikada bu kitabda təsvir olunan hadisələrin baş verdiyi dövrə aid deyil. Qorxunc dövrün bir növ simvolu olan bu barrikadalar 1848-ci ilin faciəli iyun üsyanında sanki yer altından çıxmışdı, bu üsyan – tarixin şahid olduğu bütün küçə vuruşmalarının ən böyüyü idi.

Bəzən elə olur ki, qara camaat, bu böyük qiyamçı, hətta yüksək prinsiplər əleyhinə, azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq əleyhinə, seçki hüququ əleyhinə, ali xalq hakimiyyəti əleyhinə çıxır, məyusluq, kədər, boş çıxmış ümidlər, təşviş, məhrumiyyət, üfunət, cəhalət, nadanlıq girdabından qalxaraq üsyan edir; elə də olur ki, avam camaat xalqa müharibə elan edir.

Sərsərilər ictimai hüquqa hücum edir; oxlokratiya demosun üzərinə qalxır.

Bu günlər müsibətli günlərdir; bu cür ağılsızlığın özündə də həmişə bir qədər ədalət olur; belə bir duel adamın öz-özünü öldürməsinə bənzəyir; sərsərilər, qara camaat, oxlokratiya, avam camaat kimi sanki təhqiredici sözlər, əfsus ki, əzab çəkənlərin deyil, hökmranlıq edənlərin, hədbəxt edilmiş məzlumların deyil, imtiyazların müqəssir olduğunu sübut edir.

Mənə gəlincə, mən bu sözləri ürək ağrısı ilə və hörmətlə söyləyirəm, çünki fəlsəfə bu sözlərə müvafiq olan hadisələrin dərinliyinə varsa, orada çox vaxt əhəmiyyətsiz şeylərlə bərabər böyük şeylər də görür. Afində oxlokratiya vardı, gezlər Hollandiyanı yaratdı; plebeylər dəfələrlə Romanı xilas etmişlər, qara camaat İsanın ardınca getmişdir.

Hansı mütofəkkir cəmiyyətin səfəlat içinde yaşayan təbəqələrinin əzəməti haqqında bəzən düşünmüşdür?

Bu qara camaat, bütün bu yoxsullar, sərsərilər, səfillər içərisindən həvəvərlər, din yolunda əzab çəkən müqəddəs adamlar çıxmışdır; Mü-qəddəs İyeronim bu sirli Fex urbis, lex orbis¹ kəlamını söyləyəndə yəqin ki, bu qara camaatı, bütün bu yoxsulları, sərsəriləri, səfilləri düşünmüşdür.

Əzab çəkən, qanı tökülən bu qara camaatın həyəcanı, onun öz həyatı üçün zəruri olan prinsiplər əleyhinə mənasız qiyamı, onun qanunsuz hərəkəti – dövləti yıxmaq təşəbbüsüdür, buna görə də bu qiyam yadırlıdır. Vəcdanlı adam bu işə girir, qara camaatı istədiyi üçün onunla mübarizəyə başlayır. O, qara camaata qarşı dursa da, ona böyük rəğbət göstərir! Onu dəf etməyə, ona böyük hörmət bəsləyir! Burada da biz nadir hallardan biri ilə üz-üzə gəlirik: biz haqlı hərəkət etdiyimiz halda, təşviş duyuruq və sanki işi sona yetirməyə qərarımız çatır; biz inad edirik, çünki bu, zəruridir, lakin təmin olunmuş vəcdanımız kədlənir; biz öz vəzifəmizi yerinə yetiririk, lakin qəlbimiz sızıldayır.

Bir şeyi qabaqcadan qeyd etməliyik: 1848-ci ilin iyun hadisəsi müstəsna bir hadisə idi, bu hadisə tarix fəlsəfəsinin təsnifinə çox az uyğun gəlir. O yerdə ki, bu eşidilməmiş, görünməmiş qiyamdan söhbət gədir, onda yuxarıda dediyimiz bütün sözləri geri götürməliyik, çünki bu qiyamda öz hüququnu tələb edən əməyin müqəddəs qəzəbi özünü göstərirdi. Qiyamı yatırmaq lazım gəldi, bunu vəzifə tələb edirdi, çünki qiyam respublikanı təhlükə altına alırdı. 1848-ci ilin iyun qiyamı əslində nə idi? Bu, xalqın öz-özünə qarşı üsyanı idi.

O şey ki, əsas məzmununa aiddir, ondan bəhs etmək mətləbdən uzaqlaşmaq deyil; buna görə də qoy bizə icazə verilsin, oxucuların diqqətini az da olsa, öz mahiyyəti etibarilə yeganə olan iki barrikadaya cəlb edək, biz indicə bu barrikadaların adını çəkmişdik, həm də onlar bu silahlı üsyan üçün çox səciyyəvidir.

Bu barrikadalardan biri Sent-Antuan civarı qarovulxanasının qabağını kəsirdi, o birisi – Tampl civarına gələn yolu qoruyurdu. Kim ki iyunun aydın, mavi səması altında qurulan vətəndəş müharibəsinin yaratdığı bu qorxunc barrikadaları görübse, onları heç vaxt unutmayacaqdır.

Sent-Antuan barrikadası çox nəhəng barrikada olub üçmərtəbəli ev hündürlüyündə idi, eni də yeddi yüz futa çatırdı. O, Sent-Antuan ci-

varının qabağını, yəni üç küçənin ağzını başdan-başa tuturdu; bu barrikada kələ-kötürdü, delik-deşikdi, diş-dişi, kəsik-kəsikdi, onun mağzala oxşayan böyük deşikləri vardı, o, daş yığınlarına əsaslanırdı, bu, onu istehkama çevirirdi; onun bəzi yerləri ayri şəkildə qabağa çıxırdı. Sent-Antuan civarı evlərinin iki hündür tını onu arxa tərəfdən möhkəm qoruyurdu; o vaxtla 14 iyulda görən dəhşətli meydanın bir tərəfində nəhəng sədd kimi yüksəlirdi. Barrikadaların sanki ulu babası olan bu barrikadanın dal tərəfində on doqquz barrikada bir-birinin ardınca küçələrin içərisinə doğru uzanırdı. Şəhər ətrafında yaşayan camaatın çəkdiyi dəhşətli əzabını hiss etmək üçün həmin barrikadaları uzaqdan görmək kifayətdi, onların çəkdiyi əzab elə bir dərəcəyə gəlib çatmışdı ki, bu zaman ehtiyac fəlakətə çevrilir. Bu barrikada nədən qurulmuşdu? Bəziləri deyirdi ki, bu barrikada – ancaq bu məqsəd üçün viran edilmiş üç altımərtəbəli evin söküntülərindən qurulmuşdur. Bəziləri də deyirdi ki, onu xalq qəzəbinin möcüzəsi yaratmışdır. Söküntülərdən qurulmuş bu barrikada, nəfətdən əmələ gələn bir şey kimi, adamı qüvvələndirirdi. Soruşa bilərlər ki, bunu kim qurmuşdur? Soruşa da bilərlər ki, bunu kim dağıtmışdır? Bu barrikadaları şiddətli qəzəbin coşqun ilhamı yaratmışdı. Dayan! Bax, bu – qapı! Bu – dəmir barmaqlıq! Bu – talvar! Bu – çərçivə! Bu – sınımsız mənaqlı! Bu – çatlamış küpə! Hamısını ver gəlsin, tulla gəlsin! Hamısını itələ bəri, dər bəri, alt-üst elə, sındır, yıx, dağıt! Qənbər daşını, cıncılı, dirəyi, dəmir tiri, əsgir-üşgünü, sınımsız pəncərə şüşəsini, üzü soyulmuş stulları, kələm kötüyünü, cındır paltarları, zir-zibili lənətlə, qarğılaş üst-üstə tökürlər. Bu, həm əzəmətli, həm də həmiyyətsiz bir şey idi. Bu, əzəli xaosun təqlidi idi, onu yoxsulluq bir anda yaratmışdı. Kütlə ilə atom bir-birinə qarışmışdı; bir parça divarın yanında delik-deşik olmuş qəzəb görünürdü – bu, müxtəlif qırıntıların qorxunc qardaşlığı idi; Sifiz öz qayasını, Əyyub öz saxsı qabını bura atmışdı. Bu şeylərin hamısı bir yerdə adamı dəhşətə gətirirdi. Bu, lütal Akropolu idi. Onun döşündə aşırılmış arabalar görünürdü; dalı üstə çevrilmiş yekə bir araba bu qiyamçı simada çapıq yerinə oxşayırdı; qiyamçılar, aıları açılmış bir omnibusu gülə-gülə barrikadanın lap təpəsinə qaldırmışdılar, sanki bu vəhşicəsinə istehkama quran adamlar faciə ilə ayləncəni birləşdirmək istəmişdilər; omnibusun dişləri yuxarı qalxmışdı, elə bil ki, səmadan bir cüt atın enib ona qoşulacağını gözləyirdi. Qiyam dalğalarının qurduğu bu nəhəng təpə, Ossanın Pelion üzərinə qalaqlandığı kimi, bütün

¹ Romanın rəzəlati dünyanın qanunudur (lat.).

inqilablarda – 93-cü ilin 89-cu il üzərinə, 9 termidorun 10 avqust üzərinə, 18 brümerin 21 yanvar üzərinə, vandemyerin prerial üzərinə, 1848-ci ilin 1830-cu il üzərinə qalaqlandığını xatırladırdı. Meydan buna layiq idi, barrikadanın da Bastiliyanın məhv olduğu yerdə meydana gəlməyə haqqı vardı. Okean sədd qurmuş olsaydı, mütləq belə bir sədd qurardı. Məddin qəzəbi bu biçimsiz bəndə öz təsirini göstərmişdi. Hansı məddin? Qara camaatın, elə bil ki, siz daşa dönmüş fəryadı görürsünüz, elə bil ki, siz coşqun tərəqqinin gözə görünməyən nəhəng bal arılarının vizitısını eşidirsiniz, bu, arı pətəsi üzərində arıların vizitısını xatırladırdı. Bu keçilməz six meşə idimi? Ya əyyaşlar eys-ışrətinin izi idimi? Ya qala idimi? Adama elə gəlirdi ki, divanəlik bunu qala çırpıntısı ilə yaratmışdır. Bu istehkamda bir tyranclıq, bu xaosda Olimp özəməti vardı. Orda-burda, bu qorxunc qatma-qarışıqlıq içərisində taxtapuş çatıları, divar kağızı yapışdırılmış mandsara bucaqları, şüşəsi sınımamış, çinqlı arasına atılmış, top atəşini gözləyən pəncərə çərçivələri, ev damlarından qoparılmış novçalar, çoxlu şkaflar, stol, skamya, dilənçilərin belə rədd etdiyi üzərində qəzəb və dağıntı izləri görünən müxtəlif köhnə ev avadanlığı gözə çarpırdı. Demək olardı ki, ağacdən, dəmirdən, misdən, daşdan qayrılmış bu köhnə-kürüş şeylər xalqın tör-töküntüsüdür. Sent-Antuan civarı bunları nəhəng bir süpürgə ilə evdən bayıra artmış, öz yoxsulluğundan bu barrikadaları yaratmışdı. Edam kötrüklərini xatırladan tir başları, qırılmış zəncirlər, dar ağacına bənzər atqı tirləri, çinqlı arasına atılmış çarxlar anarxiyanın bu mənzilini qədim zamanda xalqların məruz qaldığı bütün işğəncələrin dəhşətli kabusu ilə doldururdu. Sent-Antuan barrikadası hər şeyi silaha çevirmişdi; vətəndaş müharibəsinin cəmiyyətin başına yağdıra biləcəyi hər şey oradan çıxırdı; bu vuruşma deyil, qəzəb çığırnı idi. Bu istehkamı müdafiə edənlər karabınlərə, o cümlədən bir neçə musketo şüşə qəlpələri, sümük qırıntıları, düymə, hətta gecə stolları ayaqlarındakı xırda çarxları doldurub atırdılar; bu çarxlar çox təhlükəli idi, çünki misdən qayrılmışdı. Barrikada hirsilənərək özündən çıxmışdı. Göylərə şiddətli fəryad yağdırdı. Bəzən onun üstünə camaat coşqun sel kimi büriyür, üzərində saysız-hesabsız qizgün insan başları yüksəlirdi, sanki o, onu mühasirə edənləri ölə salırdı; insanlar onun hər yerində qarışqa kimi qaynaşırdı; o sanki qabarmışdı, – tufəng, qılınç, ağac, balta, nizə, süngü onun belində tikan kimi biz-biz dururdu; böyük qurumuzu bayraq havada dalğalanırdı. Barrikadadan komanda bağırırları,

döyüş nəğmələri, təbil səsləri, qadın ağlayışı, acından ölənlərin dəhşətli gülüşləri eşidilirdi. Bu barrikadanın ucu-bucağı yox idi; o, həyatla dolu idi, o, skat balığının belə kimi qığılcım saçırdı. İnqilabın ruhu bu zirvənin üzərində bulud kimi yüksəlirdi; orada xalq səsi tanrı səsi kimi guruldayırdı; bu nəhəng zibil yığının da sanki qərribə bir özəməti vardı. Bu həm zir-zibil yığını idi, həm də Sinay idi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, barrikada inqilab naminə vuruşurdu. Kim ilə vuruşurdu? İnqilabın özü ilə. Qarışıqlıqdan, təlaşdan, təsadüfdən, anlaşılmazlıqdan, bilməməzlikdən törənən bu barrikada Müəssislər məclisi ilə, xalqın baş hakimiyyəti ilə, ümumi seçki hüququ ilə, millətlə, Respublika ilə, üz-üzə durmuşdu; Karmanyola Marselyozanı döyüşə çağırırdı.

Bu, ağlısız, lakin qəhrəmancasına çağırışdı, çünki bu köhnə şəhər civarının özü qəhrəman idi.

Şəhər civarı və istehkam bir-birini saxlayırdı. Şəhər civarı istehkama istinad edirdi, istehkam civarına arxalanırdı. Bu nəhəng barrikada bir qaya kimi yüksəlirdi. Afrika yürüşlərində şöhrət qazanan generalların strategiyası bu qayaya döyüb parçalanırdı. Barrikadanın bütün çökökləri, çıxışları, işləri, donqarları tüstü dumanı içərisində onun üzgözü tərsəlməsi, docəlliyi, istehzası kimi görünürdü. Top saçması onun biçimsiz kütləsi içərisində ilişib qalırdı, top gülləsi itib batırdı, mərmilər ancaq deşikləri deşirdi; xaosu topa tutmağın nə mənası vardı? Mühəribənin ən dəhşətli səhnələrində adət edən qoşun da bu qaban kimi qılıq, dağ kimi iri, əjdahaya oxşayan istehkama təşvişlə baxırdı.

Kim cəsarət edib Dəlemanın mağazası vitrininin omele gətirdiyi çixıntının o tərəfinə, Şato-d'O yaxınlığında bulvara çıxan Tampl küçəsi tininə baxsaydı, o, buradan iki yüz addım uzaqda, kanalın o tayında, Belvil civarı ilə qalxan küncün yuxarı başında ikimərtəbə ev hündürlüyündə qərribə bir divar görürdü. Divar düz xətlə küncün sağ tərəfindəki evlərlə sol tərəfindəki evlərlə birləşdirirdi, elə bil ki, küçə özü etibarlı bir sipər yaratmaq üçün ən hündür divarını geri çəkmişdi. Bu, – yonma daşdan hörlülmüş bir divar idi. Bu düz, hamar, dik divar hörləndə daşlar ilə diqqətlə düzəldilmiş, günəyə ilə ölçülmüşdü, şaqulla yoxlanılmışdı. O, səmərələnməmişdi, lakin bözi Roma divarları kimi bu, onun düzgün memarlıq quruluşuna xələl gətirmirdi. Onun qalınlığını hündürlüyünə görə təəvvür etmək olardı. Divarın kəməzi bünövrəsilə tamamilə müvazi idi. Onun boz səthində, müəyyən aralıqla, qara xətt kimi güclə nəzərə

çarpan mazgallar görünürdü; mazgallar bir-birindən eyni dərəcədə aralı idi. Küçə başdan-başə bomboşdur, bütün pəncərələr, qapılar bağlı idi, küçənin lap içərilərində isə küçəni dalana döndərən bu sakit, lal divar yüksəlirdi. Divarın üstündə heç kəs görünmürdü, səs də eşidilmirdi: o çığır vardı, nə hay-küy, nə də hənırtı. O sanki məqbərə idi.

İyunun parlaq günəşi bu qorxunc istehkama işıq saçırdı.

Bu, Tampl civarının barrikadası idi.

Ən cəsarətli adamlar da bu yerə yaxınlaşanda, əsrarəngiz bir xəyal kimi yüksələn bu barrikadaya görəndə mat qalır, fikrə gedirdi. Burada hər şey düz xətt üzrə, diqqətlə, çox möhkəm, simmetrik qurulmuşdu, həm də məşum idi. Burada elm səhrlə birləşmişdi. Adama elə gəlirdi ki, bu barrikadaya yaranan ya həndəsə alimidir, ya da kabusdur. Adam ona baxanda ixtiyarsız olaraq səsinə yavaşlırdı.

Arabir ya əsgər, ya zabıt, ya da hökumət adamı bu boş küçəni keçəndə nazik bir səs, bir viyılı eşidilirdi, küçəni keçən adam da ya yaralı, ya da ölmüş halda yerə yıxılırdı. Bu adam küçəni keçə bilsəydi, atılan güllə bağlı pəncərə qapısını dəşib keçər, divarın körpəcikləri, ya suvağı arasında ilişib qalardı. Bəzən top saçması da atırdı. Barrikada döyüşçüləri iki parça çuqun qaz borusunun bir tərəfinə kilə və gil tutaraq, iki balaca top qayurmuşdılar. Barıtı boş yerə sərf etmirdilər, atılan güllələr hədəfə dəyirdi. Orda-burda meyit sərilib qalmışdı, dəş yolda qan gölməçəsi görünürdü. Küçənin ortasında bir ağ kəpənək uçurdu, bu indi də mənim yadımdadır. Yay idi, yayın da öz dövrəni var.

Ətrafdakı evlərin darvazalarının altı yaralılarla dolu idi.

Hər adam özünü gözə görünməyən düşmənin hədəfi hiss edirdi, bilirdi ki, bütün küçəni başdan-başə güllə tutur.

Kanalın donqar körpüsü arxasında, Tampl qarovulxanasının yanında hücum üçün sıraya düzülmüş əsgərlər qaşqabaq tökərək, ölüm saqan bu sakit, duyğusuz, qorxunc istehkama diqqətlə baxırdılar. Onlardan bəzisi sürünə-sürünə, kiverlərini göstərməməyə çalışaraq, körpü qövsnünün yarısına qədər gəlirdilər.

Monteynar adlı qoçaq bir polkovnik, daxilən qorxu hiss etsə də, fərhəllə barrikadaya baxırdı. O, deputatlardan birinə dedi: "Gör nə gözəl qurulmuşdur! Heç bir daş o biri daşlardan qabağa çıxmamışdır. Elə bil ki, fərfərdəndir!" Elə bu anda güllə onun döşündəki ordeni dəşdi, o yerə yıxıldı.

Əsgərlər çıxırırdılar: "Qorxaqlar! Hünəriniz var, özünüzü göstərin! Qoyun bir sizo baxaq! Hə, cəsarət eləmir! Gizlənilirlər!" Tampl bar-

rikadasını səksən adam on min adamdan müdafiə edirdi, bu barrikada üç gün davam gətirdi. Dördüncü gün, Zaaç və Konstantin ətrafında gedən vuruşma kimi, hücum edən düşmən evlərə soxuldu, evlərin damına qalxdı, barrikadaya tutdu. Bu səksən "qorxaq"dan biri də qaçmadı, heç qaçmaq fikrinə düşmədi, barrikadanın rəisi Bartelemidən başqa, hamısı öldürüldü; bu Bartelemidən sonra bəhs olunacaqdır.

Sən-Antuan barrikadası adamı göy gurultusu kimi nəriltilərilə, Tampl barrikadası öz sükutu ilə heyrətə salırdı. Dəhşətlə uğursuzluq arasında necə fərq varsa, bu iki istehkam arasında da elə fərq vardı. Onlardan biri elə bil vəhşi heyvan sifəti, o birisi – vəhşi heyvan maskası idi.

Əgər möhtəşəm və qorxunc iyun üşyanında hiddətlə sirr birləşdisə, birinci barrikada əjdaha, ikinci barrikada sfinks kimi təsəvvürdə canlanırdı.

Bu iki qalanı Kurne və Bartelemlə adlı iki adam yaratmışdı. Kurne Sən-Antuan barrikadasını, Bartelemlə Tampl barrikadasını qurmuşdu. Bu barrikadalardan hər biri onu yaradan adamın xüsusiyyətlərini əks etdirirdi.

Kurne uca boylu, enli kürəkli, sağlam bədənli, iri yumruqlu, təmiz ürəkli, cəsarətli bir adamdı; onun zəhmli baxışlarında məqsəd aydınlığı ifadə olunurdu. O, qoçaq, qəti hərəkətli, tez açıqlanan, davakar bir adamdı, eyni zamanda onun kimi xoş təbiətli adam olmazdı, döyüşçülərin də ən təhlükəlisi o idi. Mühərribə, mübarizə, vuruşma onun ürəyində, onu sevindirirdi. O, bir zamanlar donanma zabiti olmuşdu. Kurnenin hərəkətlərindən, səsinəndən hiss olunurdu ki, o, okeanlar övladı, fırtınalar yavrusudur. Döyüşə o, qasırğa kimi soxulurdu. Dantonun Herkuləsə oxşar cəhətləri olsa da, ilahi mənşəyi yox idi. Kurnenin və Dantonun oxşar cəhətləri olsa da, dahiliyi yox idi.

Bartelemlə isə solğun bənizli, arıq, görkəmsiz, qaradiməz bir adamdı; o faciəyə təleyi olan qaməni xətrilədi. Bir gün polis nəfəri ona bir silə vurur, o da polis nəfərini izləyir, güdür, öldürür, on yeddi yaşında ikən katorqaya göndərilir. Oradan qayıdanda barrikada qurur.

Xeyli sonra, onlar Londonda sürgündə ikən, qəza-qəderin işi belə gətirir ki, Bartelemlə ehtirasla əlaqədar olan qərribə bir işə düşərək edam edilir, – onu boğazından asırlar; bu, elə bir müsibətdi ki, fransız məhkəməsi bunda təqsiri yüngülləşdirən bir hal, ingilis məhkəməsi isə ancaq adamı öldürməyə görürdü. Bartelemlə, heç şübhəsiz, istedadlı adamdı, bəlkə də, o, böyük əqlə malik idi, lakin bizim ictimai quruluş elə nöqsanlıdır ki, bu bədbəxt maddi məhrumiyyətlər nəticəsində və

oxlaq cəhətdən aşağı səviyyədə durduğundan, həyatını Fransada katorqa ilə başladı, İngiltərədə dar ağacı ilə qurtardı. O, həmişə bir bayraq qaldırırdı – o da qara bayraq idi.

İKİNCİ FƏSİL

Uçurumda söhbətdən başqa ayrı nə etmək olar?

İnqilaba gizli hazırlaşmaq üçün on altı il az vaxt deyildi. 1848-ci ilin iyunu 1832-ci ilin iyununa nisbətən çox şey öyrənmişdi. Şanvreri küçəndəki barrikada, yuxarıda təsvir etdiyimiz iki nəhəng barrikadaya görə, onun ancaq ilk şəkli, ancaq rüşeymi idi, lakin Şanvreri küçəndəki barrikada öz vaxtına görə dəhşətli idi.

Qiyamçılar Anjolasın nəzarəti altında gecədən öz faydaları üçün istifadə etdilər. Marius daha heç bir şeyə əhəmiyyət vermirdi. Barrikada nəinki bərpa edilmiş, hətta böyüdülmüşdü də. Onun hündürlüyünü iki fut qaldırmışdılar. Daş yola sancılmış dəmir çubuqlar ələ alınmış nizəni xatırladırdı. Ordan-burdan götürülmüş barrikadanın bayır tərəfinə tökülmüş köhnə-kürüş şeylər ona daha artıq qatma-qarışıq bir şəkil verirdi. Ustalıqla qurulmuş bu istehkam iç tərəfdən düz bir divar, bayır tərəfdən keçilməz, qalın meşə kimi idi.

Qənbər daşından qayrılmış pilləkəni təmir etdilər; indi bu pilləkənlə qala divarın üstünə çıxan kimi, istehkamin üstünə çıxmaq olurdu.

Barrikadanı qaydaya saldılar: aşağı zalın zir-zibilini tomləşdilər, mətbəxi sarğı məntəqəsi elədilər, yaralıların yarasını bağladılar, yerə, stolların üstünə tökülən barıtı yığdılar, güllə tökdülər, patronları doldurdular, kilə didilər, yerdə atılıb qalan silahları payladılar, istehkamin iç tərəfini səliqəyə saldılar, xırım-xırdanı çıxarıb atdılar, meyitləri bayıra çıxartdılar.

Ölənləri Mondetur küçəsində bir yerə yığdılar: küçə hələ qiyamçıların əlində idi. Qan rəngi uzun zaman küçənin bu yerində qaldı. Ölən-lərin içərisində şəhər civarı qoşunlarının dörd nəfər milli qvardiyaçısı vardı. Anjolas tapşırıq verdi ki, onların mundirini çıxarıb saxlasınlar.

Anjolas hamının iki saat yatmasını məsləhət gördü. Onun məslə-həti əmr kimi idi. Lakin onun məsləhətini üç-dörd adam yerinə yetirdi.

Feyi həmin iki saatı qarşıdakı evin divarına bu sözləri yazmağa sərf etdi:

Yaşasın xalqlar!

Mismarla daşa hökk olunmuş bu sözləri 1848-ci ildə də oxumaq olurdu.

Üç arvad gecə vuruşmasının kəsilməsindən istifadə edərək, yox oldu: yəqin onlar qaçıb qonşu evdə gizlənmişdilər. Qiyamçılar onların qaçdığını bilib, rahat nəfəs aldılar.

Yaralıların çoxu vuruşmada iştirak edə bilirdi, iştirak etmək də istə-yirdi. Sarğı məntəqəsinə çevrilmiş mətbəxdə beş nəfər ağır yaralı vardı, onlardan iki nəfəri belədiyyə qvardiyası əsgəri idi. Onların yara-sını hamıdan övvəl sarıdılar.

Aşağı zalda ancaq Mabef, bir də Javer qaldı: Mabefin üstünə qara örtük atmışdılar, Javeri dirəyə sarımışdılar.

Anjolas dedi:

– Bura meyit damı olacaq.

Şam işığı zalı azca işıqlandırır; zalın dib tərəfində, Javerin bağ-landığı atqı tirinə oxşayan dirəyin dalında stol vardı, Mabefin meyiti qoyulmuş bu stolla, dirəyə sarınmış Javer uzaqdan böyük bir xaç kimi nəzərə çarpırdı.

Omnibusun dişləri atışma zamanı sinsa da, hələ möhkəm dururdu, ona yənə də bayraq keçirmək olardı.

Əsil komandir verdiyi sözü həmişə yerinə yetirir, onu başqalarından fərqləndirən cəhət də budur; Anjolas da belə bir komandir olduğun-dan, qoca Mabefin güllə ilə dalik-deşik olmuş, qana bulaşmış paltarını bayraq kimi bu disləyə bağladı.

Yeməyə daha bir şey yox idi. Nə çörək qalmışdı, nə ot. Əlli adam barrikadada keçirdiyi on altı saatin içində meyxanada az-çox nə var-dısa, hamısını yeyib qurtarmışdı. Hər bir vuruşan barrikada gec-tez mütləq "Meduza"nın salı olur. Aclığa dözməkdən başqa ayrı əlac yox idi. İyunun altıncı gününün spartacasına amansız saatları başladı: Sen-Merri barrikadasında Janni əhatə edən və "Çörək! Yeməyə bir şey verin!" deyə çıxaran qiyamçılara o belə cavab verdi: "Çörəyi ney-nirsiniz? İndi saat üçdür. Saat dördə bizi öldürəcəklər!"

Niyə daha bir şey olmadığından, Anjolas içməyə də icazə vermədi. Şorabı qadağan elədi, aradı da qiyamçılar arasında bölüşdürdü.

Zirzəmidə ağzı möhkəm bağlanmış on beş şüşə tapdılar. Anjolasla Kombefer şüşələri yoxladı. Kombefer dedi: "Bu Hüşlü əminin köhnə

ehtiyatlarındandır, o, fəaliyyətə baqqaliyyə alverindən başlamışdı". Bossiue olavə etdi: Görünür, çox ola şərəbdir, yaxşı ki, Qranter yatıb. O, ayaq üstə olsaydı, bu şüşələri ondan yayındırmaq olmazdı". Anjolas qıyamçıların narazılığına baxmayaraq, şərabin içilməsini qadağan elədi, əmr etdi ki, şüşələri aparıb qoca Mabefin meyiti olan stolun altına qoyunsunlar, onlara əl vurmaşınlar.

Gecə saat iki radələrində adlar çağırıldı. Barrikadada hələ otuz yeddi adam vardı.

Səhər açılırdı. Qənbər daşları arasına, əvvəlki yerinə sancılmış məşəli təzəcə söndürmüşdülər. Barrikada iç tərəfdən, küçənin ortasında hasarlanmış başqa bir həyəət oxşayırdı; məşəl sönəndən sonra o, qaranlığa qərğ oldu: yuxarıdan bura, dan yerinin ala-qaranlığında, parçalanmış gəmi göytortisini xatırladırdı. Barrikadanın içində gezişən döyüşçülər kölgə kimi nəzərə gəlirdi. Zülmətin bu məşum yuvası üzərində sükuta qərğ olmuş evlərin qaraltısı görünürdü, daha yuxarılarda bacaların tutqun kölgəsi nəzərə çarpırdı. Səma qeyri-müəyyən, füsunkar bir şəkildə alışırdı: o sanki gah ağ, gah da mavi rəngə çalırdı. Quşlar havada fərəhlə cəh-cəh vuraraq uçuşurdular. Üzü şərşə baxan və barrikadanın dayağı olan hündür evin taxtapuşuna bir parça cəhrayı işıq düşmüşdü. Üçüncü mərtəbənin dam pəncərəsində, güllə dəymiş adamın ağ saçını səhər mehi tərpədirirdi.

Kurmfeyrak Feyiye dedi:

– Mən məşəli söndürdüyümə sevinirəm; onun işığı məni əsəbiləşdirirdi, o, elə bil, qorxudan havada titrəyirdi. Məşəlin işığı qorxaqların hikməti kimidir: titrədiyi üçün pis işıq saçır.

Səhər şəfaqi quşları oyadan kimi fikirləri də oyadı: hamı danışmağa başladı. Joli dam novçası üstündə bir pişik gördü, bu, onun fəlsəfi mühakimələr yürütməsinə səbəb oldu!

O həyəcanla dedi:

– Pişik nədir? Pişik təshihdir. Allah-taala siçanı yaradıb dedi: "Dayan, mən səhv elədim". Sonra pişiyi yaradı. Pişik siçan səhvinin düzəlişidir. Siçan, sonra da pişik – bunlar məxluqun yoxlanılmış və təshih edilmiş ilk cəp vərəqidir.

Tələbələr və fəhlələr Kombeferin başına yığışmışdılar. Kombefer vuruşmada ölənlərdən, Jan Pruverdən, Baoreldən, Mabefdən, həтта Kabükdən, həm də Anjolasın amansız kədərindən danışdı. O dedi:

– Harmodi, Aristogiton, Brut, Hereas, Stefanus, Kromvel, Şarlotta Korde və Zand zərbə endirirən böyük bir əzab duymuşlar. Bizim qəlbimiz çox həssasdır, insan həyatı isə böyük bir sirdir, buna görə də hətta siyasət, ya azadlıq-nöqtəyi nəzərdən adam öldürdükdə insanın duyduğu peşmançılıq bəşəriyyətə xidmət etmək fərhəndən daha böyük olur.

Söhbət zamanı fikirlər dönə-dönə qərribə şəkillər alır: bir az sonra Kombefer Jan Pruverin şəirilərindən "Georgika"-nın tərcüməçilərinin müqayisəsinə keçdi. Rou Kumanla, Kumanı Delilla müqayisə etdi; Malfilartın tərcüməsindən ayrı-ayrı parçalar misal gətirdi, xüsusilə Sezarın ölümü haqqında olan gözəl sətirləri söylədi. Sezarın adı çəkil-diyi üçün söhbət yenə də Brutun üstə gəldi.

Kombefer dedi:

– Sezarın öldürülməsi ədalətli işdir. Siseron Sezara qarşı amansız olmaqda haqlı idi. Belə amansızlıq kinli bədgululuq deyil, Zoil Homeri, Mevi Vergilini, Vize Molyeri, Pop Şekspiri, Freron Volteri təhqir edəndə, burda həşəd və kinin köhnə qanunu özünü göstərir: dahiələr həmişə təqib edilir, böyük adamları həmişə gözümçixdiyə səhirlər. Lakin Zoillo Siseron başqa-başqa adamlardır. Brut qılıncı ilə zərbə endirən kimi, Siseron da fikirlə zərbə endirir. Mən şəxsən ədalətin Brut kimi yerinə yetirilməsinin əleyhinəyəm, lakin qədimdə buna yol veriliirdi. Sezar Rubikonu keçməklə, ayrı-ayrı şəxslərə öz adından yüksək vəzifələr verməklə, – yüksək vəzifələri ancaq xalq verə bilərdi, – senat gələndə ayağa durmaqla, Yevtropin dediyinə görə, bir padşah kimi, hətta padşahdan da artıq zalım bir hökmdar kimi hərəkət etmişdi: redia ac pene turannica! Sezar böyük adamdı; bu daha pis, daha doğrusu, bu daha yaxşı: çünki bu daha inandırıcı misal olur. Onun bədənindəki iyirmi üç qılınc yarası məni İsanın üzündəki tüpürçəkdən daha az müteəssir edir. Sezarı senatorlar qılıncı öldürdülər. İsanı kölələr şillələdilər. Allahı təhqirin dərəcəsinə görə tanıyırlar.

Bossiue, ölində karabin, daş yığını üstündə durmuşdu, hamıdan da yuxarıda görünürdü; o, həyəcanla dedi:

– Ey Kidadeney, ey Mirrin, ey Probalin, ey gözəl Eantid! Lavrlı ya edapteenonlu yunan kimi Homerin şəirilərini söyləmək xoşbəxtliyini kim mənə bəxş edərdi?

¹ Padşah kimi, az qala lap zalım hökmdar kimi (lat.)

Hava işıqlandıqca zülmət artır

Anjolas Mondetur küçəsindən keçərək, divar dibi ilə yavaşca si-
vişib koşfiyyata getdi. Heç kəs onun getdiyini görmədi.

Demək lazımdır ki, qiyamçılar böyük ümidlə yaşayırdılar. Onlar
axşamkı hücumu müvəffəqiyyətlə dəf etdiklərindən, səhər tezdən
ediləcək yeni hücumu indidən etinasızlıq göstərirdilər. Onlar bu hü-
cumu gülə-gülə gözləyirdilər. Onlar öz işlərində haqlı olduqlarına
inandıqları kimi, müvəffəqiyyət qazanacaqlarına da inanırdılar. Bir də
ki, heç şübhəsiz, onlara kömək gəlməli idi. Buna onlar qəti əmin
idilər. Fransız əsgəri qalibiyyət qazanacağına çox asanlıqla inanır, bu,
onun üstün cəhətlərindən biridir; qiyamçılar da belə asanlıqla qalib
gələcəklərinə inanaraq, yeni başlanan günü üç müəyyən hissəyə böl-
müşdülər. Səhər saat altıda "müvafiq qayda ilə hazırlanmış" polk on-
ların tərəfinə keçəcək, günorta vaxtı bütün Paris üsyan qaldıracaq, gün
batanda inqilab olacaqdır.

Onlar dünəndən bəri təhlükə olduğunu xəbər verən Sen-Merri kil-
səsi zənglərinin bir an da olsa kəsilməyən səsini eşidirdilər; bu onu sübut
edirdi ki, o biri barrikada, böyük Janna barrikadası hələ dayanıb durur.

Bütün bu arzuları, ümidləri, şayiələri qiyamçılar pətkədə atırların
davakar vızıldaması xatırladan şən və qorxunc pıçılty ilə bir-birinə söy-
ləyirdilər.

Anjolas gəldi. O, ətrafa çökən mənhus qaranlıq içində cəsarətlə
apardıqı koşfiyyatdan qayıtmışdı. O, qollarını döşündə çarpazlayaraq,
qiyamçılar arasında gedən qızgın söhbətə bir anlığa dınməz qulaq asdı.

O, səhər şəfağının işığında sağlam və tərəvətli görünürdü:

– Parisin bütün ordusu döyüşə hazırdır, – dedi. – Bu ordunun üçdə
biri bizim barrikadanın üstünə gəlmək istəyir. Bundan başqa, milli
qvardiya da oradadır. Mən beşinci hissənin kiverlərini, altıncı legionun
nişanlarını görə bildim. Bir saatdan sonra bizə hücum edəcəklər.
Xalqa gəlincə, o dünyanın qiyam etmişdi, bu gün səhər yerindən torpən-
məyəcəkdir. Heç bir şey ümid etməməliyik, heç bir şey gözləməmə-
liyik. Parisin heç bir cəvəri, heç bir polku bizə köməyə gəlməyəcək.
Hamı bizi tərk etmişdir.

Tufan başlarkən ilk yağış damcıları arı yığırına necə təsir göstərir-
sə, bu sözlər də qiyamçılara ehtəsir bağışladı. Hamı səsini kəsdi.
Barrikadanı bir anlığa ağır sükut bürüdü, bu sükut içərisində sanki öl-
mün uçuşu eşidilirdi.

Lakin bu vəziyyət çox az davam etdi.

Lap uzaqda, ən qaranlıq bucaqda duran bir dəstə adamın içindən
kim isə çıxıra-çıxıra Anjolası dedi:

– Qoy nə olur-olsun! Barrikadanın hündürlüyünü iyirmi fut qaldı-
raraq, hamımız da burada qalırıq. Vətəndaşlar, gəlin ölümlər andını
içək! Sübut edək ki, əgər xalq respublikaçılara xəyanət edirsə, respub-
likaçılar xalqa xəyanət etməyəcəkdir!

Bu sözlər bütün qiyamçıların şüurunı şəxsi təşviş və qorxunun
əzabverici dumanından xilas etdi, onlar bu sözləri vöcd ilə çıxıra-
çıxıra qarşıladılar.

Heç kəs bilmədi ki, bu sözləri söyləyən fəhlənin adı nədir. O heç
kəsin tanımadığı, bilmədiyini, unudulmuş, naməlum bir qəhrəman idi;
ehtəsir böyük bir qəhrəman ki, tarixin böhranlı dəqiqələrində, yeni ictimai
quruluş yarananda o həmişə meydana gəlir: ona görə meydana gəlir ki,
lazımi anda amirənə səsə qəti sözünü söyləsin, qısa bir an içərisində
ıldırım parlıtısında xalq və tanrı ruhunu özündə təcəssüm etdirərək,
yenə də zülmət içində yox olub getsin.

Bu yenilməz qətiyyət 1832-ci il 6 iyun ilə o qədər həməhəng idi ki,
Sen-Merri barrikadasında eyni vaxtda belə bir səs yüksəldi: "Bizə kö-
məyə gələcəklər ya gəlməyəcəklər, bunun nə fərqi var! Biz hamımız
burada məhv olacağıq!" Bu sözlər tarixə yazıldı, məhkəmədə yad edildi.

Görünür, bu iki barrikada ayrı-ayrı yerdə olsa da, ruhən bir idi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Bəşi azaldı, biri çoxaldı

"Ölümlər andını" söyləyən naməlum adam bu düsturla hamının ruhi
vəziyyətini ifadə etdikdən sonra bütün qiyamçılar bir ağızdan səvincə
və hiddətə çıxdı:

– Yaşasın ölüm! Hamımız burada qalacağıq!

Bu sözlər monaca məşum olsa da, təntənə ilə səsləndi.

Anjolras soruşdu:

– Hamı niyə?

– Hamı! Hamı!

Anjolras etiraz etdi:

– Bizim mövqeyimiz yaxşıdır, əlverişlidir, barrikadamız çox gözəl barrikadadır. Otuz adam kifayətdir. Qırx adam niyə qurban verək?

Ona belə cavab verdilər:

– Çünki heç kəs getmək istəməyəcək.

Anjolras:

– Vətəndaşlar, deyə çığırdı; onun səsinə əsəbi bir titrəyiş duyulurdu. – Respublikanın adamı o qədər çox deyil ki, onları havaya yerə tələf eləsin. Belə bir şöhrətpərəstlik israfçılıqdır. Əgər sizlərdən bəzilərinin qarşısında duran vəzifə getməyi əmr edirsə, onlar bu əmri, başqa əmr kimi, yerinə yetirməlidirlər.

Anjolras prinsip təcəssümü idi; o öz yoldaşları arasında böyük hakimiyyət qüvvəsinə malikdi; belə qüvvə, ancaq günah işləməyən adamlarda olur. Lakin onun təsir qüvvəsi nə qədər böyük olsa da, narazılıq başladı.

Anjolras lap iliyinə, qanına kimi komandır idi; o, qiyamçıların narazılığını görüb öz sözündə təkid etdi, amirənə səslə dedi:

– Bizim otuz nəfər qalmağımız kimi qorxudursa, qoy bunu desin.

Narazılıq daha da artdı.

Bir dost adam içərisindən kim isə dedi:

– Məsələ ki belə oldu, onda “gedin” demək asandır, axı barrikada hər tərəfdən mühasirə içindədir.

Anjolras etiraz etdi.

– Yox, bazar tərəfdən mühasirə olunmayıb. Mondetur küçəsində heç kəs yoxdur, Vaizlər küçəsi ilə Innosan bazarına qədər getmək olar.

Başqa bir adamın səsi eşidildi.

– Elə orada da tutarlar! Düz gedib milli qvardiyaya, ya da Paris ci-varı qvardiyaçılarının keşikçi dəstəsi üstünə çıxarsan. Onlar bluza geymiş, furajka qoymuş adamı o saat görürlər: “Ey, haradan belə? Ol-mayə barrikadadan gəlirsən? – O saat da əlinə baxarlar. – Hə, səndən barıt iyi gəlir. Güllələyin!”

Anjolras ona cavab vermək əvəzinə, əlini Kombeferin çiyinə to-xundurdu, onlar aşağı zala getdilər.

Bir dəqiqə sonra qayıtdılar. Anjolras əlində dörd mundir tutmuş-du; mundirləri onun ömrilə saxlamışdılar. Kombefer də onun dalınca gəlir, başqa təchizatı və kiverləri gətirirdi.

Anjolras dedi:

– Belə mundir geyəndən sonra sıralara qarışıb gözdən itmək olar. Bu paltar hər halda dörd adama çatır.

Mundirləri yere atdı.

Bu da adamların qətiyyətinə sarsıda bilmədi. Kombefer sözsə başladı:

– Yaxşı da, heç olmasa başqasının dərdinə qalın. Bilirsiniz məsələ nə barədədir? Qadınlar hələsindədir. Deyin görüm, sizin arvadınız varmı? Var, ya yox? Uşaqlarınız varmı? Var, ya yox? Beşik yelləyən, başına bir yığın xırda uşaq yığışan ananız varmı? Sizin hansınız ana döşünü görməyib, əlini qaldırsın. Ah, siz istəyirsiniz ki, burada ölə-siniz?! İnanın ki, mən özüm də bunu istəyirəm. Ancaq mən öz ətrafım-da dərd içində boğulan qadınların kölgəsini görmək istəmirəm. Ölmək istəyirsinizsə ölü, ancaq başqalarını məhv etməyin. Burada bizim özümüzü öldürməyimiz yüksək bir məqsəd üçündür, lakin adamın özünü öldürməsi – ciddi surətdə məhdudlaşdırılmış, müəyyən çərçivə içərisindən kənara çıxmayan bir hərəkətdir. Adamın özünü öldürməsi onun yaxın adamlarına toxunsa, buna adam öldürmək deyilir. Sərişin, xırdaca uşaq başlarını, qocaların ağ saçını yadınıza salın! Anjolras bu saat mənə dedi ki, Qu quşu küçəsinin tinində, beşinci mərtəbədə şam işığı görünən ensiz pəncərədə bir qarının titrək kölgəsini görmüşdür, yəqin ki, o qarı bütün gecəni yatmamışdır, kimi isə gözləyir. Bəlkə də, o buradakılardan kiminsə anasıdır. Əgər elə isə, qoy getsin, tez gedib anasına desin: “Ana can, mən gəldim!” Qoy bu adam narahat olmasın, biz onsuz da işi başa çatdıracağıq. Kim ki öz zəhmətilə ailəsini dolandırır, onun özünü fəda etməyə ixtiyarı yoxdur. Onun özünü fəda etməsi ailəsinə başlı-başına buraxmaq deməkdir. O adamların ki evdə qızı qalmışdır, bacısı qalmışdır, onlar bu barədə heç düşünmüşmü? Siz ölümə gedirsiniz, sizi öldürəcəklər, – çox gözəl! Bəs sabah nə olacaq? Qız evdə ac qalırsa, bu, dəhşətdir, kişi dilənir, qadın özünü satır. Ey saçlarını çiçəklə bəzəyən məsum, mehriban, gözəl qızlar! Onlar sizin evinizdə nəgmə oxuyurlar, danışır gülürlər, sizin eviniz ismət işığı ilə işıqlandırılır, tərəvəzli otirlə doldururlar; onlar yer üzündəki saf baki-rəliyi ilə göydə mələklərin olduğunu sübut edirlər! Siz o Jannaları, Mimi-ləri, o, füsunkar, nəcib insanları düşünün: onlar sizin ailənin fəxri

və şərafətidir; onlar – ah, pərvərdigara! – ac qalacaqlar! Mən sizə nə deyə bilərəm? Elə bir bazar var ki, orada insan bədən ilə alver edirlər; onlar ora getsələr, sizin ətrafda uçan kölgələriniz qandan, candan məhrum olan əlləri ilə onları tutub saxlaya bilməzi? Küçələri, adamları dolu səkiləri, mağazaları, bu mağazalar qabağında palçıq içində dolayan yarıçılpaq qadınları yadınıza salın! Bu qadınlar da bir zaman ismətli idilər. İndi siz öz bacılarınızı yadınıza salın, axı sizin də çoxunuzun bacısı vardır. May yasəməni kimi toravətli olan bu gözəlləri, bu zərif, utancaq, incə, şux, füsunkar xanənləri nə gözləyir. Dilençilik, fahişəlik, polis idarəsi, Sen-Lazar xəstəxanası! Onların aqibəti budur! Hə, deməli, siz özünüzlə ölümə vermişsiniz? Siz daha bu dünyada yoxsunuz?! Çox gözəl, buna daha nə söz ola bilər! Siz xalqı kral hakimiyyətinə xilas etmək istəyirsiniz, amma qızlarınızı polis idarəsinə atırsınız. Ağla gələn, dostlar, belə şey olmaz, mərhəmətli olun! Zavallı, yazıq qadınlar, ah, biz onlar haqqında nə az düşünrük! Biz ona arxayım ki, qadınlar bizim kimi oxumuş deyillər, onlara oxuyub-yazmağa, düşünməyə mane olurlar, siyasətlə məşğul olmağı qadağan edirlər; lakin siz onlara bu axşam gedib meyit damında sizin meyitinizi tapmağı qadağan edə bilərsinizmi? Qulaq asın; kimin ki ailəsi var, qoy inad etməsin, bizim ölümüzi sıxtı getsin, biz sizsiz də bu işin öhdəsindən gələrik. Mən bir şeyi çox gözəl başa düşürəm: buradan getmək üçün mərdlik lazımdır; bu, çətin işdir. Ancaq bu, nə qədər çətin olsa da, xidməti bir o qədər böyükdür. Siz deyirsiniz: mənim ölümə tufəngim var, mən barrikadaya, nə olur-olsun, mən burada qalacağam. Bu “nə olur-olsun” sözü, bəlkə də, qızgın hisslə söylənmişdir? Dostlar, sabahkı gün olacaq; siz sabaha kimi yaşamaıyacağsınız, amma sizin ailəniz yaşayacaq, indi görün siz onları necə əzaba salacağsınız! Siz yanaqları alma kimi qırmızı sağlam bir uşaq təsəvvür edin: O, dil-dil ötür, civil-dəyir, yorulmadan danışır, gülür, öpəndə ondan xoş bir iy gəlir. Bilir-sinizmi o, başsız qalanda nə hala düşür? Mən lap xırdaca, bax, bu boyda bir uşaq gördüm. Onun atası ölmüşdü. Yoxsul adamların ona yazığı gəlmişdi onu aparıb öz yanlarında saxlayurdılar, onların heç özünə çörək çatmırdı. Uşaq həmişə ac idi. Qış girmişdi. Uşaq ağlamırdı. O, həmişə sobanın ətrafında hərlənirdi, sobada heç od olmurdu; sobanın bacası sarı gillə süvanmışdı. Uşaq xırdaca barmaqları ilə gildən qoparıb yeyirdi. Onun döşü xırıldaıyır, üzü solğundu, qıçları zəifdi, qarnı köpmüşdü. O, heç danışmırdı, suala cavab vermirdi. O öldü. Onu

ölməyə Neker xəstəxanasına gətirdilər, mən onu orada gördüm. Mən orada bir intern kimi həkimlik təcrübəsi keçirdim. Bəli, sizin içərinizdə ata olan varsa, o, böyük və hüvvətli əli ilə uşağının xırdaca ölindən tutub bazar günləri gəzməyə çıxmağı xoşlayırsa, bu, ona fərəh verirsə, qoy, o, bu ölə uşağın onun uşağı olduğunu təsəvvür etsin. O bədbəxt tıfil indi də mənim yadımdadır, onun təşrih stolu üstünə qoyulan balaca bədənini indi də gözümün qabağındadır, onun qabırğaları rəqib altından qəbiristanlıqda ot basmış xırdaca qəbir kimi çıxmışdı. Onun mədəsinə bir qırıq palçıq tapdılar, dişləri arasında kül vardı. Gələn, biz öz qəlbimizə baxaq, vicdanımızdan soruşaq, görəək o, nə məsləhət görür. Statistika göstərir ki, yetim qalan uşaqların əlli beş faizi ölür. Bir də deyirəm: söhbət qadınlardan, analardan, qızlardan gedir, xırd uşaqlardan gedir! Elə bilməyin ki, söhbət sizdən gedir! Biz bilirik siz kimsiniz, sizin igid olduğunuz bilirik, buna söz ola bilməz! Bir çox gözəl bilirik ki, siz bu böyük iş üçün fərəhə, ictimailərdə canınızdan keçməyə hazırınız! Biz bilirik ki, bu işin xeyri üçün siz şərafli ölməyi lazım bilirsiniz! Biz bilirik ki, sizin hər biriniz bu işin qalibiyyətlə nəticələnməsində öz vəzifəsini yüksək tutur! Bu, çox gözəl, uğur olsun! Ancaq siz bu dünyada tək deyilsiniz, başqa adamlar da var ki, siz onların halını nəzərə almalısınız. Xudbin olmayın.

Hamı qaşqabağını salladı.

Bələ tənənəli anda insan qəlbində nə qərribə ziddiyyətlər əmələ gəlir! Bu sözləri söyləyən Kombefer heç də yetim deyildi. O başqa anaları düşündürdü, öz anasını yaddan çıxarmışdı. O, ölümə gədirdi. “Xudbin” elə onun özü idi.

Aclıq və qızdırma Mariusu əldən salmışdı, o bir-birinin ardınca bütün ümidlərini itirmiş, bütün fəlakətlərin ən dəhşətli olan ruh düşkünlüyünə məruz qalmışdı, çoxqun həyəcanları qəlbini parçalamışdı, O, son günlərinin yaxınlaşdığını hiss edirdi, – bunun da nəticəsində get-gedə qərribə bir vəziyyətə düşürdü: daha artıq keyləşirdi; bu hal könüllü ölməyin mənasız dəqiqələrindən əvvəl meydana gəlir.

Fizioloq onun varlığında adamın öz daxili aləmi ilə daha artıq məşğul olmasını, elm tərəfindən öyrənilən və təsnif edilən bu xəstə halın get-gedə artan əlamətlərini tədqiq edə bilər: ehtiras kefi və nəşəyə aid olan kimi, bu hal da iztirab aiddir. Ümidsizliyin də özünə məxsus vəcdə dolu dəqiqələrini var. Marius bələ bir hal keçirirdi. Ona elə gəlirdi ki, o, baş verən bütün hadisələrini xaricindədir; o hər şeyi sanki

uzaqdan görürdü, hadisələr onun təsəvvüründə bütünlüklə canlanırdı, o, hadisələrin təfərrüatını seçmirdi, – biz bunu əvvəl də demişdik. Sanki insanlarla onun arasında odlu bir pərdə vardı, adamlar bu pərdənin o üzündə hərəkət edirdilər, səslər elə bil ki, quyu dibindən gəlirdi.

Lakin Kombeferin nitqi hamını mütəəssir elədi. Bu vəziyyətdə kəskin və əzabverici bir şey vardı, bu, Mariusun qolbinə nüfuz etdi, onu düşüyyə unutqanlıqdan ayıltı. Onun ancaq bir fikri vardı, o da ölməkdə, buna görə də heç bir şeyin onu bu fikirdən yayındırmasını istəmirdi; lakin bu məşum unutqanlıq vəziyyətində o belə düşündü: özünü məhv etmək – heç də başqalarını xilas etməyi qadağan etməir.

O, ucadan dedi:

– Anjolasla Kombefer baqlıdırlar: boş yerə qurban vermək lazım deyil. Mən onların fikri ilə razıyam. Ancaq tələsmək lazımdır. Kimin ki ailəsi var, anası var, bacısı var, arvadı var, uşağı var, qabağa çıxsın!

Heç kəs yerindən tərpənmədi.

Marius bir də dedi:

– Kim evlidirsə, ailə başçısıdırsa, qabağa çıxsın!

Mariusun oradakı adamlar üzərində böyük təsiri vardı. Doğrudur, barrikadanın rəhbəri Anjolas idi, lakin Marius onun xilaskarı idi.

Anjolas çığırdı:

– Mən əmr edirəm!

Marius dedi:

– Mən sizdən xahiş edirəm.

Kombeferin nitqilə sarsılan, Anjolasın əmri ilə hərəkətə gələn, Mariusun xahişi ilə yumşalan igidlər bir-birini göstərməyə başladılar. Cavan bir oğlan yaşlı bir qıyməciyə dedi: “Bu doğrudur, sən ailə başçısısan, sən get!” – “Yaxşısı budur, sən get, sən iki xırda bacın var”. Görünməmiş qızğın bir mübahisə başladı. Hər kəs qəbirdən çıxarılmasına müqavimət göstərirdi.

Kombefer:

– Tələsin, – dedi, – on beş dəqiqədən sonra gec olacaq.

Anjolas öz sözündə ısrar etdi:

– Vətəndaşlar, biz burada respublika düzəltmişik, hər şey səssə qoymaqla həll olunur. Kim getməlidirsə – özünü seçin.

Onun sözünü yerinə yetirdilər. Bir neçə dəqiqənin içində beş adam seçildi; hamı onların getməsinə səs vermişdi; Onlar sıradan çıxdılar.

Marius həyəcanla dedi:

– Bunlar beş adamdır!

Mundir dörd dəne idi.

Beş adam cavab verdi:

– Nə olsun ki, bizimiz qalırıq.

Yenə də onlardan hər biri qalmağa çalışırdı, o birilərini inandırır ki, “sən getməlisən”. Alicənablıq mübarizəsi yenidən başladı.

– Sənin sevimli arvadın var. – Sənin qoca anan var. – Sənin nə atan var, nə anan, beş üç xırdaça qardaşın necə olacaq? – Sənin beş uşağın var. – Sən görək yaşayasan, on yeddi yaşında ölmək çox təzdir.

Böyük inqilabi barrikadalarda qəhrəmanlıq yarışması gedirdi. Ağlasığmayan şeylər orada adi bir şey olurdu. Bu adamlardan heç biri o birinə təəccüb etmirdi.

Kurfeyrak onları tələsdirirdi.

– Tez olun, tez olun!

Adamların içindən çığırib Mariusa dedilər:

– Kim qalmalıdır – siz təyin edin!

Beş adamın beşi də dedi:

– Doğrudur, siz seçin tabe olarıq.

Marius bu cür həyəcan keçirməyə hələ də qabil olduğunu güman etmirdi. Beş adamdan birini seçib ölümə göndərəcəyini düşünəndə ürəyi qanla doldu. O, ağappaq ağardı, – bundan artıq ağarmaq daha mümkün deyildi.

Beş adama yaxınlaşdı: onlar Mariusa baxıb gülümsəyirdilər, onların gözü, çox qədim zamanlarda Fermopili müdafiə edənlərin gözü kimi, müqəddəs bir əlovla alışıb yanırdı; onlardan hər biri çığırdı.

– Məni, məni, məni!

Marius çaşqın halda onları saydı; onlar yenə də beş nəfər idi. Sonra dörd mundirə baxdı.

Elə bu anda o dörd mundirin üstünə sanki göydən bir mundir düşdü.

Beşinci adam da ölümdən xilas edildi.

Marius dönüb baxdı. Mundiri atan cənab Foşlevan idi.

Jan Valjan barrikadaya indicə gəlmişdi.

O soraqlaşsə-soraqlaşsə, ya daxili bir hiss iləmi, ya təsadüfi olaraq, məlum deyil, ancaq o bura Mondetur küçəsi tərəfdən gəlib çıxmışdı. Əynində milli qvardiya paltarı olduğundan, ona dəyib-dolaşan olmamışdı.

Qiyamçıların Mondetur küçəsində qoyduğu keşikçi bir nəfər milli qvardiyaçıdan ötrü hay-küy qaldırmamışdı. Onu barrikadya köməyə gələn bir adam, ya bəlkə də, bir əsir hesab edib buraxmışdı. Çox təhlükəli bir an idi, keşikçilər bir öz vəzifələrindən yayımb, müşahidə məntəqəsini buraxa bilməzdilər.

Jan Valjanı istehkamın içində heç kəs görməmişdi, çünki hamının gözü beş adamda və dörd mundirdə idi. Lakin Jan Valjan hər şeyi görür, hər şeyi eşidirdi; O, mundirini dinməz-söyləməz öynindən çıxarıb, o biri mundirlərin üstünə atdı.

Hamını elə bir həyəcan bürüdü ki, bunu təsvir etmək çətindir.

Bossüe soruşdu:

– Bu adam kimdir?

Kombefər ona cavab verdi:

– Başqalarını xilas edən!

Marius ciddi bir ifadə ilə əlavə etdi:

– Mən onu tanıyıram.

Onun zamanəti kifayət idi.

Anjolras Jan Valjana dedi:

– Xoş gəlmisiniz, vətəndaş.

Sonra da əlavə etdi:

– Siz bilirsinizmi ki, biz burada öləcəyik?

Jan Valjan cavab vermək əvəzinə, xilas etdiyi qiyamçıya öz mundirini geyməkdə kömək etdi.

BEŞİNCİ FƏSİL

Barrikada yüksəkliyindən görünən üfüq

Bu məşum saatda, heç bir nicat yolu olmayan bu yerdə hamının ruhi vəziyyəti Anjolrasın böyük kədərində yüksək bir ifadə ilə əks olundu.

Anjolras inqilabı özündə təcəssüm etdirirdi, lakin onda – hər hakim adam üçün mümkün ola bilən bir az məhdudluq vardı: o Sen-Jiistə həddindən artıq bənzəse də, Anaxarsis Klotsa kifayət qədər oxşamırdı. Lakin Əlifba dostları cəmiyyətində onun şüuru, nəhayət, Kombeferin ideyalarını müəyyən dərəcədə qəbul etmişdi; bir qədər vardı

ki, o, ehkamçılığın dar çərçivəsindən yavaş-yavaş azad olaraq, tərəqqinin fikri genişləndirən təsiri altına düşmüş və nəticəyə gəlmişdi ki, Böyük Fransa respublikasının nəhəng dünya respublikasına çevrilməsi tokamülün müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması demək olacaqdır. Hərəkət etmək üsuluna gəldikdə, o, hal-hazırda zorakılığa qarşı zorakılıq işlətməyin tərəfdarı idi. Bu məsələdə o dəyişmədi və "Doxsan üçüncü il" sözləri müəyyən edilən o amansız, özəmətli cəməyətə sadiq qaldı.

Anjolras öz karabininin lüləsinə söykənərək daş pillələrin üstündə durmuşdu. O, fikrə getmişdi və hərdən səndirliyərdi, sanki onu şiddətli külək çırpırdı. Ölümlə ucan yerdə bəzən peyğəmbərlik ruhu da ucur. Onun böyük bir dağınluq ifadə olunan gözlərindən titrək işıq saçılırdı. Birdən o, başını qaldırdı, onun sarıq qıvrım saçı geriye atıldı, başını parlaq bir halə kimi bürüdü, sanki, bu, gecənin ulduzlar arabasında uçan mələyin saçı idi, sanki bu, dağılmış aslan yalı idi; o ucadan dedi:

– Vətəndaşlar, siz gələcəyi təsəvvür edə bilərsinizmi? Şəhərlərin işıq dolu küçələri, evlərin astanasında sallanan yaşıl budaqlar, xalqlar qardaşlığı! Orada insanlar ədalətli olacaq, qocalar uşaqlarına xeyir-dua verəcək, keçmişlə hal-hazır arasında narazılıq olmayacaq; mütəfəkkirlərə tam azadlıq, Allaha inanana tam bərabərlik verəcək, din yerinə göylər olacaq. Dünyada daha nə nifrət, nə ədavət olacaq, məktəblərdə, emalatxanalarda qardaşlıq olacaq, mükafat və cəza cəmiyyətinin rəylə veriləcək, əmək hamı üçün, hüquq hamı üçün olacaq, hamı sülh içində yaşayacaq, daha qan tökülməyəcək, daha müharibə olmayacaq, analar xoşbəxt olacaq! Maddəni fəth etmək – birinci addım, idealı yerinə yetirmək – ikinci addım olacaq. Tərəqqi indi çox şey əldə etmişdir! Vaxtilə ibtidai qəbilələr – okeanın sularını havaya sovuran doqquzbaşlı ejdahaya, od püskürən ejdahaya, havada hökmranlıq edən aslan caynaqlı, qartal qanadlı ejdahaya dəhşətlə baxardı. Lakin insan ağılın müqəddəs tələsinə qurdu və nəhayət, bu ejdahaları tutdu. Biz doqquzbaşlı ejdahaları əhliləşdirdik, – indi ona paroxod deyilir; biz od püskürən ejdahaları əhliləşdirdik, – indi ona lokomotiv deyilir; biz qartal qanadlı ejdahaları əhliləşdirdik, biz onu tutmuşuq, ona hava şarı deyilir. O gün ki bu Prometey qəhrəmanlığı başa çatdırılacaq, o gün ki insan iradəsi qartal qanadlı ejdahaları tamamilə özünə tabe edəcək, onda insan odun, sünn, havanın hökmdarı olacaq, qədim allahlar vaxtilə insan üçün nə idisə, insan da bütün canlı məxluqat üçün elə bir şey olacaq! Bəli, dayanmaq vaxtı deyil, cəsarətlə irəlilə! Vətəndaşlar,

biz hara gedirik? Biz elə bir dövlətə doğru gedirik ki, orada dövləti elm idarə edəcək, biz elə bir real qüvvəyə doğru gedirik ki, bu qüvvə yeganə ictimai qüvvə olacaq, biz elə bir təbii qanuna doğru gedirik ki, bu qanun özündə həm etiraf və təqdir hüququnu təcəssüm etdirəcək, həm də öz yəqinliyi ilə özünü təsdiq edəcək, biz elə bir həqiqət tiplünə doğru gedirik ki, bu tiplü günəşin doğmasına bərabər olacaq! Biz xalqlar birliyinə, bəşəriyyət birliyinə doğru gedirik. Orada saxta həqiqətlər olmayacaq, tüfeylilər olmayacaq. Bizim məqsədimiz – həqiqətə ibarə olunan gerçəklikdir. Mədəniyyət Avropanın qəlbində, sonralar qitənin mərkəzində, idrakin böyük parlamentinə iclas quracaq. Əvvəllər də buna bənzər şey olmuşdur. Amfiktionların iclası ildə iki dəfə olardı: bir dəfə Delfada, allahlıq məskənində, bir dəfə də Fərmopildə, qəhrəmanlar sərdəbəsinə. Avropanı da amfiktionları olacaq, yer kürəsinin də amfiktionları olacaq. Bu özəmətli gələcək Fransanın bətinində yaşayır. On doqquzuncu əsrə buna hamilədir; o şeyin ki başlanğıcını Yunanıstan qoymuşdur, Fransa onu başa çatdırmağa layiqdir. Xalq oğlu, xalqlar oğlu, namuslu fəhlə Feyi, qulaq as, gör nə deyirlər! Mən sənin xatirini istəyirəm! Sən gələcəyi görürsən, əlbəttə, sən haqlısan! Feyi, sən nə atan var, nə anan, səni ata yerinə bəşəriyyəti, ata yerinə haqqı seçib qəbul etməsən. Sənin qismətin burada ölməkdir, yəni qalib gəlməkdir. Vətəndaşlar, biz bu günü məğlubu olacağıq, ya qalibmi gələcəyik, bizim başımıza nə gəlsə də, forqı yoxdur, biz inqilab yaradırıq. Yangın bütün şəhəri işıqlandırın kimi, inqilab da bütün bəşəriyyəti işıqlandırır. Siz soruşa bilərsiniz ki, biz nəyin naminə inqilab yaradırıq? Mən indicə dedim: həqiqətə naminə! Siyasi nöqtəyi-nəzərdən yalnız bir prinsip var: O da, insanın öz üzərində olan ali hakimiyyətdir. Mənim "monliyim" üzərində olan hakimiyyətimə Azadlıq deyilir. O yerə ki bu cür iki ya ikidən çox ali hakimiyyət birləşir, orada dövlət meydana gəlir. Lakin bu birləşmə heç də adamın öz xeyrindən əl çəkəməsi deyil. Burada ali hakimiyyət, ictimai hüquq yaratmaq üçün müəyyən bir hissəsini könüllü olaraq güzəştə gedir. Güzəştə gədilən bir hissənin miqdarı hamı üçün bir. Hor adamın cəmiyyət üçün etdiyi güzəştin eyni miqdarda olmasına Bərabərlik deyilir. İctimai hüquq – hər adamın ayrı-ayrılıqda hüququnun hamı tərəfindən müdafiə edilməsindən başqa bir şey deyil, hər adamın hüququnun hamı tərəfindən belə müdafiə edilməsinə Qardaşlıq deyilir. Ali hakimiyyətin bir yerə toplanan bütün bu növlərinin bir-birini kəsib keçdiyi nöqtəyə Cəmiyyət

deyilir. Bir-birini kəsib keçmə özü birləşmə olduğundan, belə bir nöqtə dəyişir. Buradan da ictimai əlaqə deyilən şey meydana çıxır. Bəziləri bunu ictimai müqavilə adlandırırlar, əslində bu eyni şeydir: "müqavilə" sözü öz mənşeyini "əlaqə" məfhumundan almışdır. Bərabərliyi necə anlamaq lazımdır, bunu müəyyən edək. Azadlıq oğor zivə isə, bərabərlik bünövrədir. Lakin, vətəndaşlar, bərabərlik heç də böyüməyə və inkişaf etməyə qabil olan bütün şeyləri bir səviyyədə saxlamaq, hündür otlarla alçaqı palıd ağaclarını bir yerə toplamaq deyil, bir-birini səmərəsizləşdirən həssəli bədxahlığın heç də qonşu olması deyil; vətəndaşlıq cəhətdən bu, bütün qabiliyyətli şəxslər üçün açıq yoldur, siyasi cəhətdən – səs vermək məsələsində hamının eyni hüquqa malik olmasıdır, dini cəhətdən – hamı üçün eyni dərəcədə vicdan azadlığıdır. Bərabərliyin qüdrətli bir silahı vardır, o da pulsuz və icbari təhsildir. Savadlı olmaq hüququ – bax, buradan başlamaq lazımdır. İbtidai məktəb hamı üçün məcburidir, orta məktəbə hamı girməlidir, bax, əsas qanun budur. Təhsil bərabərliyinin nəticəsi ictimai bərabərlikdir. Bəli, maarif! İşıq! İşıq! Hər şey işıqdan yaranır, işıq da qaydır. Vətəndaşlar, on doqquzuncu əsr böyük əsrdir, lakin iyirminci əsr xoşbəxt əsr olacaq. İyirminci əsrdə əvvəlki tarixə oxşar heç bir şey olmayacaq. Onda indiki kimi, fəthlərdən, istilalardan, hücumlardan, silahlanmış millətlərin bir-birilə rəqabətindən, mədəniyyətin inkişafında padşah ailəsindəki nikahdan, müstəbid hökmdarlar sülaləsindən bir varisin doğulmasından asılı olan maneələrdən-qorxmaq lazım gəlməyəcəkdir; onda konqres tərəfindən xalqların bölüşdürülməsi, sülalələrin dağılması ilə ölkənin parçalanması, namünaahilik körpüsü üzərində iki cəhənnəm keçisi kimi kəllə-kəlləyə gələn dinlərin mübarizəsi olmayacaqdır. Onda daha nə aqlı olacaq, nə zülm, nə ehtiyac üzündən fahişəlik, nə işsizlik üzündən yoxsulluq nə baş kəsən edam kürsüsü, nə xəncər, nə vuruşma, nə hadisələr cəngəlliyində təsadüfi quldurluq! Mən lap deyə bilərəm ki: heç hadisələrin özü olmayacaq. Ümumi xoşbəxtlik dövrü başlanacaq. Yer kürəsi öz vəzifəsini yerinə yetirəcəkdir, qəlb və göy cisimləri arasında bir əhəngdarlıq əmələ gələcəkdir; planetlər hərəkətdən günəşə sarı cəzb olunduqları kimi, ruh da həqiqətə doğru cəzb olunacaqdır. Dostlar, biz qorxunc bir dövrdə yaşayırdıq, mən sizinlə qorxunc bir zamanda qarşılaşmışam: lakin biz bu böyük qurbanı gələcək üçün veririk. Bunun qarşısında bizim aldığımız bir şey inqilabdır!

Bəşəriyyət azad olacaq, yüksələcək, təsəlli tapacaq! Biz bu barrikadadan bəşəriyyəti buna əmin edirik! Məhəbbətin sosi fədailik zirvələrindən deyil də, bəs harada yüksələcək? Qardaşlar, düşünən insanlarla əzab çəkən insanlar, bax, burada, bu yerdə birləşir. Bizim barrikada daşdan, dirəkdən, dəmir parçalarından qurulmamış, böyük ideyalardan, böyük əzab və izzətdən qurulmuşdur. Burada bədbəxtlik idealla birləşir. Gündüz gecəyə qarışaraq, gecəyə deyir: "Mən sənənlə öləcəyəm, amma sən mənimlə yenidən diriləcəksən". Bütün qəm-qüssənin birləşməsindən inam meydana gəlir. Əzab bura canvermə əzabını, ideyalar isə öz əbədiyyətini gətirir. Bu canvermə, bu əbədlilik birləşərək bizim ölü-mümüz olacaqdır. Qardaşlar, kim burada öləcəksə, o gələcəyin işığın-da öləcək, biz səhər səfəqinin işığı ilə dolu olan qəbrə gedəcəyik.

Anjolras öz nitqini qurtardı, daha doğrusu, onu kəsdi; onun dodaqları səssizcə tərpənirdi, sanki o, sözünə davam edir, öz-özü ilə danışdı. Hamı nəfəsini qısaraq ona baxırdı, sanki onun bu sözlərini də eşitmək istəyirdi. Söz külək kimdir; sözün fikirdə yaratdığı həyəcən küləyin yarpaqlarda əmələ gətirdiyi titrəyişə bənzəyir.

ALTINCI FƏSİL

Marius qaşqabaqlıdır. Javer qısa danışandır

İndi də Mariusun fikrində nələr olduğundan bəhs edək.

Onun ruhi vəziyyətini xatırlayaq. Bir az əvvəl demişdik ki, hər şey ona xəyal kimi görünürdü. O, ətrafında baş verən hadisələri tutqun bir şəkildə dərk edirdi. Sanki onun üzünə – ölən adamın üzünə gərilən nəhəng, məşum qanadın kölgəsi düşmüşdü. O, elə bil qəbirdə idi, o özünü o biri dünyada hiss edirdi, o, canlı adamları ölü adamın gözləri ilə görürdü.

Cənab Foşlevan bura haradan gəlmişdi? O, niyə gəlmişdi. Onun burada nə işi vardı? Marius heç də özüne belə suallar vermişdi. Bir də ki, ümitsizlik bizə başqalarının da ümitsizliyə tutulduğu qətiyyəti verir, bu, ona xas olan bir şeydir. Buna görə də hamının ölümə gətirməsi Mariusa təbii görünürdü.

Yalnız Kozettanı düşündə izzirək çəkirdi.

Cənab Foşlevan onunla danışmırdı, ona baxmırdı, elə bil ki, Mariusun: "Mən onu tanıyıram" sözlərini eşitmirdi.

Lakin Foşlevanın bu hərəkəti Mariusu sakitləşdirdi, hətta belə bir söz onun düşüncələrinə uyğun gələydi, deyə bilərdik ki, onu sevindirirdi. Ona həmişə elə gəlirdi ki, bu qəribə adamla danışmaq mümkün olan şey deyil; bu adam ona həm şübhəli, həm də hörmət edilməli şəxs kimi görünürdü. Bir də, ona çoxdan rast gəlmirdi, bu isə Marius kimi çəkinən və sirverməz adam üçün işi daha da mürəkkəbləşdirdi.

Beş adam barrikadaya tərk edərək Mondetur küçəsindən keçib getdi. Zahirən onlar milli qvardiyaçılardan heç də seçilmirdilər. Onlardan biri gedəndə ağladı; hamısı barrikadada qalanlarla qucaqlaşdı ayrıldı.

Həyata qayıtılan bu beş adam gedəndən sonra ölüme məhkum edilən adam Anjolrasın yadına düşdü. O, aşağıya, zala endi. Dirəyə sarınnmış Javer fikrə dalmışdı.

Anjolras ondan soruşdu:

– Sənə bir şey lazımımı?

Javer də ondan soruşdu:

– Siz məni haçan öldürəcəksiniz?

– Hələ dayan, indi bizim hər patronumuz hesab alınmışdır.

– Onda mənə su verin.

Anjolras özü ona bir stəkan su verdi; Javerin əl-qolu bağlı olduğundan, suyu ona özü içirdi.

Anjolras bir də soruşdu:

– Elə bu?

Javer dedi:

– Mən ayaq üstə durmaqdan yorulmuşam. Bütün gecəni məni bu vəziyyətdə saxlamaq sizin tərəfinizdən çox da nəzakətli hərəkət deyil. Məni necə istəyirsiniz, elə də sarıyın, ancaq niyə məni, bax, o adam kimi stol üstünə qoymayasınız?

Javer başı ilə cənab Mabefin meyitini göstərdi.

Yadımıza salaq ki, zalın dib tərəfində uzun bir stol vardı; qiyamçılar onun üstündə güllə tökür, patron hazırlayırdılar. Lakin indi patronlar doldurulmuş, barın da hamısı işləni b qurtarmışdı, stolun üstü boş idi.

Anjolrasın əmri ilə dörd qiyamçı Javeri dirəkdən açdı. Onlar Javeri açanda bir qiyamçı da süngünü onun sinəsinə tutub durmuşdu. Onun əl-qolunu daldı bağladılar, ayaqlarını isə nazik, lakin möhkəm qayışla elə bağladılar ki, o, on beş düymdən artıq addım ata bilməzdi: edam kürsüsünə aparılan adamla belə rəftar edirlər. Sonra Javeri zalın

dib tərəfindəki stolun yanına apardılar, stolun üstünə uzatdılar, köndir-
lə onu stola bərk-bərk sarıdılar.

Bu cür çidarlanmış adam heç qaça bilməzdi, lakin ehtiyat üçün
onu, həbsxanalarda "martinqal" deyilən qayda ilə də sarıdılar: yəni
kəndiri boynuna bağladılar, bu kəndir onun peysərindən aşağı enərək
belində ikiləşir, qıclarının arasından keçərək, biloklərini bururdu.

Javeri stola sarıyanda bir adam qapı ağzında durub çox diqqətlə
ona baxırdı. Javer bu adamın kölgəsini görüb başına çevirdi, baxdı, Jan
Valjani tanıdı. Javer heç dıksinmədi də, ancaq gözlərini yumaraq təkbə-
birlə dedi: "Bu, belə də olacaqdı".

YEDDİNCİ FƏSİL

Vəziyyət ağırlaşır

Hava tez işıqlanırdı. Ancaq nə bir pəncərə açılır, nə bir qapı arala-
nırdı: bu, səhər idi, ancaq camaatın oyanması deyildi. Şanvreri küçə-
sinin sonunda, barrikadanın qarşı tərəfində dayanan əsgərləri geri
çəkdi; küçə boş görünür, yoldan keçən adamları məşum bir sakitlik
bürüyürdü. Sen-Den küçəsi, Fivdəki sfinkslər xiyabanı kimi, sükut
içində idi. Dan yeri işığında ağaran küçə ayrıclarında bircə canlı məx-
luq da görünmürdü. Boş küçələri bürüyən səhər şəffaflığından kədər-
li şey yoxdur.

Heç bir şey görünmürdü, lakin haradansa qulağa səs gəlirdi: görü-
nür, yaxında gizli bir hərəkət vardı. Hər şey o dəhşətli anın yaxımlaş-
dığını göstərirdi. Keşikçiləri dünən axşamkı kimi geri çağırıdılar, ancaq
bu dəfə hamısını çağırıdılar.

Barrikada indi əvvəlkindən daha yaxşı möhkəmləndirilmişdi. Beş
nəfər qiyamçı gedəndən sonra onun üstünə şey-şüi yığaraq, daha da
yüksəltmişdilər.

Düşmənin arxa tərəfdən hücum edə bilirdi, buna görə Anjolras,
bazar rayonunu yoxlayan keşikçilərin məsləhəti ilə, mühüm bir qərar
qəbul etdi; o, Mondetur küçəsindəki dar yolu bağlamaq əmrini verdi,
– bu yol indiyo qədər açıqdı. Bunun üçün bir neçə evin qabağındakı
daş yolu da sökdülər. Bu qayda ilə qabaq tərəfdən Şanvreri, sol tərəfdən
Qu quşu və Kiçik Sofil, sağ tərəfdən Mondetur küçəsini daş sütunla
kəson barrikada hücumu qarşı daha da möhkəmlənmiş oldu; cəmi zaman-

da onu müdafiə edənlərin yolu hər tərəfdən kəsildi. Onun üç yolu
vardı, indi heç biri də qalmadı. Kurfeyrak gülərək dedi: "Bu, qalaya da
oxşayır, siçan tələsinə də!"

Anjolras qalan otuz qədər qənbər daşını meyxana qapısı qabağına
yığırdı; lakin Bossüenin fikrincə, bu daşlar yoldan nəhaq yerə qopa-
rılmışdı.

O tərəfdən ki, hücum başlanacaqdı, ora dərin sükut içində idi, buna
görə Anjolras hamıya öz yerini tutmağı əmr etdi.

Hər adama bir içim araq verildi.

Barrikada hücumun qarşısını almağa hazırlaşarkən çox qərübə vəziy-
yət alır, – bundan da qərübə bir vəziyyət ola bilməz. Hər kəs özünə,
eynən tamaşada olduğu kimi, əlverişli yer tutur. Kimisi divara söykənir,
kimisi dirseklənir, kimisi çiyini yerə verir. Bəziləri qənbər daşından
özünə skamyaya düzəldir. Divarın tını mane olursa, oradan uzaqlaşır; çıxıntılı yer əlverişlidirsə, orda daldalanırlar. Solaxaylar qiymətə mi-
nirlər; onlar başqaları üçün əlverişli olmayan yeri tuturlar. Bəziləri ələ
məvqə tuturlar ki, oturdular yerə tufəng ata bilsinlər, hamı ələ vəziy-
yət almaq istəyir ki, həm düşməni asanlıqla öldürə bilsin, həm də özü
rahatca ölsün. 1848-ci ilin faciəli iyun vuruşmasında son dərəcə sərrast
gülə atmağı bacaran bir qiyamçı evin damına Volter kreslosu götür-
müş, bu kreslodə oturub atəş açmış; ələ həmin kreslodə da top saçı-
ması atəşindən ölmüş.

Komandir döyüşə hazırlaşmaq əmrini verən kimi, barrikadada
nizamsız hərəkətlər kəsildi: qiyamçılar daha dəstə-dəstə yığılmadılar,
künk-bucaqda pıçıldamadılar, bir-birilə danışmadılar. Bütün fikirlər
bir məsələ ətrafında toplaşdı, hamı hücumu gözləməyə başladı. Barri-
kada düşmənin hücumundan qabaq əsil xaosdur, təhlükəli anda əsil in-
tizamdır. Təhlükə qayda-qanun yaradır.

Anjolras qoşalılı karabini götürüb əvvəldən seçdiyi yerə
– mazağa oxşar bir dəşiyin qabağındakı duran kimi hamı susdu. Qənbər
daşlarından qurulmuş divar boyunca zəif cırıltı eşidildi: qiyamçılar
tufənglərini doldururdular.

Təhlükəyə baxmayaraq, burada hamı özünü həmişəkindən daha
məğrur tutur, daha inamli göstərirdi: ən yüksək fədailik – adamın öz
varlığını təsdiq etməsidir; heç kəsə dəm qalmamışdı, lakin fədakarlıq
qalmışdı. Fədakarlıq bəzən qalibiyyətə gətirib çıxaran son silahdır.
Vergili belə demişdir. İfrat qətiyyət ifrat vasitəyə əl atır. Bəzən ölüm

girdabına atılmaq – fəlakətdən qurtarmaq yoludur, onda tabutun da qapağı xilasedici bir taxta olur.

Həminin diqqəti, dünən axşamkı kimi, küçə ayrıcına sarı çevrilmiş, ora cəlb olunmuşdu: indi oranı səhər şəfəqi işıqlandırmışdı, hər şey aydın görünürdü.

Çox gözləmək lazım gəlmədi. San-Le tərəfdən bir səs lap aydınca eşidilməyə başladı, ancaq bu səs dünənkə hücumun hay-küyünə oxşamırdı. Zəncir cingiltisi, nəhəng bir şeyin sarıla-sarıla silkələnməsi, daş yoldan gələn mis səsi, ağır gürultu – dəhşətli, dəmir bir maşının yaxınlaşdığını bildirirdi. İnsan mənafeyi və ideyalarının dinc, səmərəli əlaqəsi üçün salınmış, abad edilmiş köhnə, sakit küçələr başdan-başa tir-tir osdi: onlar müharibə çarxlarının dəhşətli gürultularına davam gətirməyəcəkdi.

Döyüşçülər yol ayrıcına daha diqqətlə baxmağa başladılar.

Bir top göründü.

Topçular, atəş açmağa hazır edilmiş və torpaqlıqdan açılmış topu çəkə-çəkə, itələyə-itələyə gətirirdilər; iki adam top qundağından yapışmışdı, dörd adam çarxları itələyirdi, bir neçə adam da daldan kəsi qutusunu gətirirdi. Yandırılmış fiutlin tüstüsü görünürdü.

Anjorlas çığırdı:

– Atəş!

Barrikadadan yaylın atəşi açıldı, dəhşətli bir gürultu qopdu: tüstü dumanı topu və topun yanındakı adamları bürüdü, onlar gözəndi. Bir neçə saniyədən sonra tüstü dumanı dağıldı, top da, adamlar da yenə göründü. Topçular tələsmədən, ağır-ağır səliqə ilə topu barrikadaya qarşı yönəldirdilər. Onlardan heç biri yaralanmamışdı. Sonra nişançı, müşahidə borusuna istiqamət verən bir astronom ciddiyyyətlə nişan almağa başladı.

Bossüe çığırdı:

– Afərin, topçular!

Bütün barrikada onun sözlünə əl çaldı.

Topu küçənin düz ortasında möhkəm yerləşdirdilər; indi top atəş açmağa hazır idi. O, öz dəhşətli ağzını barrikadanın üstünə açmışdı.

Kurfeyrak dedi:

– Hə, başla görək! Yamanca yırtıcı heyvandır! Əvvəl çırtma, sonra yumruq! Ordu nəhəng pəncəsini bizə sarı uzadır. Barrikadayı yaman silkələyəcək. Tüfənglə yoxlayırlar, top ilə vururlar.

Kombefər əlavə etdi:

– Bu yeni modelin səkkiz düyməli topdur, özü də tuncdan qaynılmışdır. Bu topların yüz hissəsi misdir, on hissəsi qalay, bu tənəsüb azca pozulsu, top atəş açanda partlar. Qalayın qədərindən artıq olması onu davamsız eləyir. Topun lüləsində boşluq və qoğuş əmələ gələ bilər. Bu təhlükənin qabağını almaq, həm də əksini artırmaq üçün, on dördüncü əsrdə olduğu kimi, topun lüləsinə, – barıt tökülən yerdən təsafəyə kimi, – bir neçə polad halqa vurmaq lazımdır. Hələlik işin içindən belə çıxırlar: cırcıra deyilən cihazla top lüləsinin harasında çatlaq və qoğuş olduğunu müəyyən edirlər. Lakin daha yaxşı bir üsul vardır ki, o da hərəkət edən Qriboval qığılıcıdır.

Bossüe dedi:

– On altıncı əsrdə toplar yivli idi.

Kombefər onun sözünü təsdiq etdi.

– Doğrudur. Bu, zərbə qüvvəsini artırır, ancaq sərtastlığını azaldır.

Bir də ki, yaxın məsafəyə atəş açanda trayektorianın lazımı bucağı olmur, onun parabolası həddindən artıq böyüyür, mərmilərinin düz xətt üzrə getmir, yolda rast gəldiyi şeylərə zərbə endirmək iqtidarında olmur. Vuruşmada isə bu zəruridir; düşməni nə qədər yaxında olsa, top nə qədər tez-tez atəş açsa, bunun əhəmiyyəti bir o qədər artır. On altıncı əsrin yivli toplarından atılan mərmilərin uçuşunda olan bu nöqsan kəsinin zəifliyindən asılı idi, kəsinin zəifliyi isə belə toplarda ballistikanın tələblərinə görə idi, həm də top qundağının saxlanması imkan yaradırdı. Xülasə, top kimi bir müstəbid istədiyini eləyə bilmir; onun qüvvəsi, əslində, böyük zəiflikdir. Top mərmisinin sürəti saatda ancaq altı yüz mildir, amma işığın sürəti saniyədə yetmiş min mildir. İsanın Napoleon üzərində üstünlüyü də belədir.

Anjorlas əmr etdi:

– Tüfəngləri doldurun!

İstəham top mərmisinə davam gətirəcəkmi? Onu deşə biləcəkdimi? Məsələ bunda idi. Qiyamçılar tüfənglərini dolduranda topçular da topu doldururdular.

Barrikadayı müdafiə edənlər həyəcan içində dayanıb durdular.

Top atıldı, gürultu qopdu.

Bu zaman kim isə fərhəllə çığırdı:

– Belə ha!

Mərmı barrikadaya deyəndə Qavroş da özünü barrikadanın içinə saldı.

O, Qu quşu küçəsindən, Kiçik Səfil küçəsinin dolaşq dalanlarını hasarlayan əlavə barrikadanın arasından asanlıqla keçib bura gəlmişdi.

Qavroşun gəlməsi barrikadaya mormidən çox-çox artıq təsir bağışladı.

Mərmı köhnə-kürüş şeylərin içərisində ilişib qaldı, ancaq omnibusun çarxlarından birini sıdırdı. Ansonun da köhnə sınıq arabasının lap axırına çıxdı. Bütün barrikada qəh-qəhə çəkdi.

Bossüə topçulara çığırdı:

– Verin gəlsin!

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Topçular hiss etdirirlər ki, onlarla zarafat etmək olmaz

Qavroşu dövrəyə aldılar.

O macal tapıb bir söz deyə bilmədi. Marius titrəyə-titrəyə onu kənara çəkdi.

– Sən niyə gəldin?

Qavroş ucadan dedi:

– Əcəb sözdür! Bəs siz özünü?

Mariusu o, diqqətlə, sakit, lakin dikbaşlıq ifadə olunan bir nəzərlə başdan-ayağa süzdü. Onun gözlərində parılayan qürur, bu gözləri daha iri göstərirdi.

Marius ciddi ifadə ilə sözüünə davam etdi:

Kim sənə demişdi ki, qayıt? Heç olmasa məktubu sahibinə yetir-dinmi?

Düzünü desək, Qavroş bir az vicdan əzabı çəkirdi. Barrikadaya tez qayıtmaq üçün məktubu sahibinə vermək əvəzinə, başından ələmişdi. O, bir şeyi öz-özünə etiraf etməyə məcbur idi: tanımadığı adama bir az ağılsızlıq eləyib etibar etmişdi, qaranlıqda heç onun üzün də görə bilməmişdi. Bircə burası var ki, o adam şlyapasız idi, lakin bu, məsələni dəyişmirdi. Sözlün qısa, ürəyində öz-özünə söyləyirdi, həm də Mariusun onu danlaya biləcəyindən qorxurdu. Vəziyyətdən çıxmaq üçün on adı bir yol seçdi; lap ağ yalan deməyə başladı:

– Vətəndaş, məktubu qapıcıya verdim. Xanım qız yatırdı. Oyanan kimi məktubu ona yetirəcəkdir.

Mariusun məktubu göndərməkdə iki məqsədi vardı: o həm Kozetta ilə vidalaşmaq, həm də Qavroşu ölmədən xilas etmək istəyirdi. O, ancaq düşündüyü məsələnin yarısı ilə kifayətlənməli oldu.

O, birdən göndərilən məktubla cənab Fəşlevanın barrikadaya gəlməsi arasında bir əlaqə olduğunu hiss etdi. Cənab Fəşlevanı Qavroşa göstərib soruşdu:

– O adamı tanıyırsanmı?

Qavroş:

– Yox, – deyə cavab verdi.

Qavroş Jan Valjani, doğrudan da, ancaq o gecə görmüşdü, bunu biz övvəllər demişdik.

Mariusun beynində doğan əzabverici, dumanlı şübhələr dağıldı. Cənab Fəşlevanın nə əqidədə olduğunu o bildirdimi? Bəlkə də, o, respublikadır? Belə olsa, onda bu döyüşdə onun iştirak etməsinin səbəbi tamamilə aydındır.

Bu zaman Qavroş barrikadanın o biri başına yüyürüb, çığırdı: “Həni mənim tufəngim?”

Kurfeyrak ömr etdi ki, ona tufəng verilsin.

Qavroş “yoldaşlarına” xəbərdarlıq etdi ki, barrikada hər tərəfdən əhatə olunmuşdur (qıyamçılara o “yoldaş” deyirdi). Bura, o çox çətinliklə gəlib çıxdığını, döyüş batalyonunun öz tufənglərini Kiçik Səfil küçəsində baş-baş çataaraq, yolu Qu quşu küçəsi tərəfdən nəzarət altına aldığını, qarşı tərəfdən belədiyyə qvardiyasının Vaizlər küçəsini tutduğunu, əsas qüvvələrin barrikadanın düz qabaq tərəfində toplaşdığını söylədi.

Qavroş bu məlumatı verdikdən sonra əlavə etdi:

– Sizə icazə verirəm: onları bir yaxşı əzişdirin!

Anjolar öz məzğalının qabağında duraraq, düşməni çox diqqətlə izləyirdi.

Barrikadanı mühasirəyə alanlar, görünür, top atəşinin nəticəsindən çox da razı qalmamışdılar, buna görə atəşi davam etdirmirdilər.

Bir dəstə piyada əsgər gəlib topun dal tərəfində küçənin qurtacağına tutdu. Onlar daş yolu sökdülər, qonbər daşlarından barrikadanın lap önündə, on səkkiz düymə hündürlüyündə, müdafiə süpəri kimi,

alçaq bir divar düzəldilər. Süpə sol tını arxasından, Sen-Deni küçəsinə toplaşan şəhər cıvırı batalyonunun baş hissəsi görünürdü.

Anjolasın, pusquda durduğu yerdə, qulağına bir səs gəldi: kəsi qutularından top saçması olan tənəkə qablarını çıxaranda belə səs eşidilir. Sonra o gördü ki, nişançı əsgər nişan alaraq topun lüləsini bir balaca sola aydı. Sonra da topçular topu doldurmağa başladılar. Nişançı əsgər özü fitili götürüb, ağızodu yerinə apardı.

Anjolas çıxırdı:

– Başımızı əyin, divara sıxılın! Barrikada boyunca dizi üstə çökün!

Meyxananın qabağında toplaşan, Qavros gələndə döyüş yerlərini buraxan qıyamçılar barrikadaya sarı cumdular; lakin onlar Anjolası əmrini yerinə yetirən kimi top atıldı, top saçmasının dəhşətli fırlıtısı eşidildi. Bu, qulaqbatırıcı bir yaylın atəşi idi.

Mərmə barrikadanın aralığına atılmışdı. Qəlpələr divara dəyərək geri sıçramaqla iki aləmi öldürdü, üçünü yaraladı. Aydın görünürdü ki, iş belə getsə, barrikada davam gətirə bilməyəcək: güllə onu dəşirdi.

Təşviş dolu səslər eşidildi.

Anjolas dedi:

– Gəlin topun ikinci atəş açmasına mane olaq!

O, olındəki karabinin lüləsini aşağı əyib, nişançı əsgəri nişan aldı: nişançı əsgər bu zaman topun üstünə əyilərək, nişanın düzlüyünü yoxlayır, hədəfi qəti təyin edirdi.

Nişançı topçu serjantı idi; O, sarışın, qəşəng, cavan bir oğlandı; zərif üzündə ağır ifadə olunurdu, belə ifadə bu qorxunc silah qoşununa xas olan bir şeydir, həm də bu silahın vəzifəsi odur ki, insan qırmaqda təkmilləşərək axırda müharibənin özünü məhv eləsin.

Kombefər Anjolasın yanında durub cavan oğlana baxırdı:

– Adamın heyfi gəlir! Bu müharibə nə murdar şeydir! Krallar olmayanda müharibə də olmayacaq! Anjolas, sən o serjantı nişan almısan, amma heç ona baxmırsan. Bir təsəvvür elə: o bəlkə də, gözəl təbiətli, igid, ağıllı bir gəncdir, – axı gənc topçular oxumuş olurlar; bəlkə də, onun atası, anası var; ailesi var; o yaqın bir qızı sevir, onun ən çoxu iyirmi beş yaşı olar; o sənin qardaşın ola bilər.

Anjolas dedi:

– O, doğrudan da, mənim qardaşımdır.

Kombefər sözünə davam etdi:

– O, mənim də qardaşımdır. Mənə bax, gəl onu öldürməyək.

– Əl çək, öldürmək lazımdır.

Anjolasın mərmər kəsi solğun üzündən bir damla göz yaşı ağır ağır süzülərək, yerə düşdü.

Elə o anda tətiyi basdı. Tüfəngin ağzından od çıxdı. Cavan topçu, sinəsinə hava çəkmiş kimi, qollarını qabağa uzadaraq başını geri atdı, yerində iki dəfə döndü, sonra böyrü üstə topun üstünə yığıldı, daha tərpənmədi. Onun kürəyinin ortasından qan süzülüyü görünürdü. Güllə onun sinəsini dəlib keçmişdi. O ölmüşdü.

Onu götürüb apardılar, başqa bir adamla əvəz etdilər. Barrikada bundan bir neçə dəqiqə qazandı.

DOQQUZUNCU FƏSİL

*İcazəsiz ov edən qoca adamın bacarığı
və 1796-cı il ittihamnamasına təsir edən
sərrast atəş necə kara gəlmiş*

Barrikadada məsləhətləşməyə başladılar. Bir az sonra topdan yenə atəş açacaqlar. Top saçmasına onlar on beş dəqiqə də davam gətirə bilməzdilər. Bu zərbənin təsirini zəiflətmək lazımdı.

Anjolas əmr etdi:

– Ora döşək qoymaq lazımdır.

Kombefər:

– Bizim indi döşəyimiz yoxdur, – dedi. – Döşəklərin üstündə yaraqlar yatır.

Jan Valjan bir az kənarda, meyxananın tinində, tüfəngi dizlərinin arasına qoyaraq, tumbanın üstündə oturmuşdu, baş verən hadisədə indiyə kimi iştirak etməmişdi. Elə bil ki, döyüşçülərin onun ətrafında deyindiklərini eşitmirdi: “Eh, heyf o tüfəngdən, boş-boşuna qalib orada!”

Anjolasın əmrini eşidəndə o, ayağa qalxdı.

Bir şeyi yadımıza salaq: qıyamçılar Şanvreri küçəsinə gələn kimi, atışma olacağını hiss edən bir qan pəncərənin qabağına döşək tutmuşdu. Bu, barrikadadan bir az kənardakı altımərtəbəli evin çardağ pəncərəsi idi. Döşək pəncərənin qabağını eninə tutmuşdu; aşağıdan ona, paltar qurulayanda ip altına qoyulan iki ağac dayaq vurulmuşdu, yuxarıda onu iki ip saxlayırdı; iplərin ucu pəncərə qırağına vurulan iki mismara

bağlanmışdı. İplər uzaqdan qaytana oxşayırdı və havada tük kimi aydın görünürdü.

Jan Valjan soruşdu:

– Bir adam mənə qoşafüləli karabin verə bilərmə?

Anjolras indicə doldurduğu tüfəngini ona uzatdı.

Jan Valjan mansardan nişan aldı. Tüfəng atıldı.

Döşəyə bağlanan iplərdən biri qırıldı.

İndi döşəyi birçə ip saxlayırdı.

Jan Valjan tüfəngin o biri gözünü də boşaltdı. O biri ip də qırılb mansardan pəncərəsinə dəydi. Döşək, altıdan qoyulan ağac dayaqların arasından sürüşərək daş yola düşdü.

Bütün barrikada əl çalaraq Jan Valjanı alqışladı.

Hamı birağızdan çıxırdı:

– Bu da döşək!

Kombefər dedi:

– Döşək olmağına var, amma kim gedib onu götürəcək?

Döşək barrikadanın qabağına, hücum edənlərlə barrikadanı müdafiə edənlərin arasına düşmüşdü. Bir də ki, nişançı serjantin vurulmasından qəzəblənən əsgərlər bir neçə dəqiqə əvvəl qənbər daşından qurduqları sipərin dalında uzanaraq barrikadaya atəş açmağa başlamışdılar, onlar nişançı serjantin yerinə adam gələni kimi susmağa məcbur olan topu əvəz edirdilər. Qiyamçılar döyüş sursatını boş yerə sərf etməmək üçün açılan atəşə cavab vermirdilər. Barrikada üçün tüfəng qorxulu bir şey deyildi, lakin küçəyə yağdırılan güllə qorxulu idi: orada adama güllə dəyə bilərdi.

Jan Valjan barrikadada saxlanılan yoldan keçib döşəyi götürdü, dalına alıb barrikadaya qayıtdı.

O, özü təhlükəli yeri döşəklə tutdu, döşəyi divara elə vurdu ki, topçular onu görə bilməzdilər.

Bu işi qurtarandan sonra top atəşini gözləməyə başladılar.

Atəş açıldı.

Top nərilti ilə top saçması kəsisini püskürdü. Lakin qəlpələr divara dəyib qayıtmadı. Top saçması döşəkdə ilişib qaldı. Nəzərdə tutulan effekt nəticəsiz qalmadı. Barrikada yaxşı qorunurdu.

Anjolras Jan Valjana dedi:

– Vətəndaş, Respublika sizə təşəkkür edir!

Bossie fərəhindən qəhqəhə çəkdi. O, həyəcanla dedi:

– Döşəyin belə qüdrətə malik olması adama bir təhər gəlir. Dəyərsiz bir şəlpə ildırımlar allahına qalib gəldi! Hər necə olsa, topa qalib gələn döşəyə eşq olsun!

ONUNCU FƏSİL

Səhər səfəqi

Elə bu anda Kozetta yuxudan ayıldı.

Onun hündür pəncərəli, ensiz, təmiz, sadə bir otağı vardı; pəncərə şərqə tərəfdi, dal həyətə baxırdı.

Parisdə nələr olduğundan Kozettanın xəbəri yox idi.

Dünən o heç yerə getməmişdi; o, öz otağına gedəndə Tusen ona dedi: "Mənə elə gəlir ki, şəhərdə şuluqluq var".

Kozetta çox yatmasa da, bərk yatmışdı. O, şirin yuxular görürdü; bəlkə də, ona görə şirin yuxular görürdü ki, onun yatağı dümağ idi. Hələ ilə işıqlanmış Mariusa oxşar bir adam onun yuxusuna girmişdi. Ayılında baxdı ki, gün düz onun gözüne düşür. Əvvəl ona elə gəlirdi ki, yenə də yuxu görür.

İlk anda onun qəlbi yuxunun təsiri altında sevincle dolu idi. O, özünü tamamilə rahat hiss edirdi. O da, bir az əvvəl Jan Valjan etdiyi kimi, bütün təşvişləri özündən uzaqlaşdırmışdı, bədbəxtliyə inanmaq istəmirdi. O, səbəbini özü də bilmədən, bütün varlığı ilə ümid etməyə başlamışdı. Sonra birdən onun qəlbi sıxıldı. O, üç gün idi ki, Mariusu görmürdü, lakin öz-özünü inandırır ki, Marius mütləq onun məktubunu almışdır, indi onun harada olduğunu bilir, axı Marius çox ağıllı oğlandır, o, Kozetta ilə görüşmək üçün bir yol tapacaqdır. O mütləq bu gün, bəlkə də, lap elə səhər gələcək. Hava lap işıqlanmışdı, ancaq günün şüası hələ üfqi düşürdü; görünür, hələ tezdir, amma Mariusu qarşılamaq üçün hər halda durmaq lazımdır.

Kozetta hiss edirdi ki, Mariussuz yaşaya bilmir, Mariusun gəlməsi üçün elə bu özü kifayət idi. Buna heç bir etiraz ola bilməzdi. Bu, şübhəsizdi. O, düz üç gün idi ki, əzab çəkirdi, – bu özü dözülməz bir şeydi. Üç gün Mariusu görməmək – axı Allah buna necə yol verə bilər! Taleyin bu amansız zarafları, bu sınaq indi arxada qalmışdır. Marius gələcək, gözəl xəbərlər gətirəcək. Gənclik belədir: göz yaşını tez qurudur,

əzab çəkməyi yersiz görür, onu qəbul etmir. Gənclik gələcəyin təbəssümüdür, o naməlum bir şeyə yeni özü-özünə çevrilmişdir. Xoşbəxt olmaq gənclik üçün təbii şeydir, onun nəfəsinin özü sanki ümidlə süvanılmışdır.

Bir də ki, Marius ona, bəlkə, lap ələ birçə gün də olsa, gəlməyəcəyini haçan söylədi, bunu nə ilə izah etdi, bu heç Kozettanın yadında deyildi. Biz hamımız görmüşük ki, bir sikkə pul əlimizdən yerə düşəndə çox məharətlə gözəndən itir, gizlənir. Bəzən fikir də bizimlə belə oyun oynayıb: beynin küncünə sıxılıb qalır, ələ bil ki, itir, onu da yada salmaq mümkün olmur. Kozetta da həfizəsinin nəticəsiz səyindən bir az narazı qaldı, öz-özünə dedi: "Mariusun dediyi sözləri unutmaq mənim üçün heç yaxşı deyil, çox böyük inafsızlıqdır".

Yatağından qalxdı, iki cür əbdəst aldı: həm ruhca, həm bədəncə – həm dua elədi, həm də əl-üzünün yudu.

Ən zəruri hallarda oxucunu təzə evlənenlərin yataq otağına aparmaq olar, lakin qızın yataq otağına qətiyyən aparmaq olmaz. Hətta şair də buna az cəsarət göstərir, nəsrə ora girmək lap qadağandır. Bu, bir qönçədir, zülmətdə bəyazlıqdır, hələ açılmamış zənbəkdir, bura günəş nəzər salmayınca, insan gerek baxmasın. Qız nə qədər ki, gül kimi açılmayıb, müqəddəsdir. Ancaq açılmış qız yatağından, öz-özündən qorxan füsunkar çıpalaqlıdan, ayaqcağıda gizlənen ağ ayaqdan, güzgü qabığında – güzgünün gözü varmı kimi – üstü örtülən sinədən, stul cırıltısı və ya bayırda kolyaska getsə, tez-tələsik çıpacaq əndama geyilən köynəkdən, bağlanan lentdən, qarmaqdan, qayıtandan, özünü itirməkdən, soyuqdan və utancaqlıqdan baş verən xəlifə titrəyişdən, hərəkətin zərif çəkinənliyindən, qorxmaq lazım gəlmədiyi halda, qorxub tir-tir əsməkdən, dan yeri buludları kimi füsunkar paltarları bir-birinin ardınca dəyişməkdən, bax, bu şeylərdən görək danışmayasan, bunların adını çəkmək özü qəbahətdir.

Adam ulduzların çıxmasına böyük bir pərəstişlə baxır, lakin cavan qızın oyanmasına isə daha artıq pərəstişlə baxmaldır. Acizlik adamda xüsusi bir hörmət hissi oyatmalıdır. Şaftalının üstündəki zərif tükələr, gavalının qabığındakı kül rəngli pərdə, xırdaca ulduza oxşayan qar dənələri, kəpənəyin məxmər kimi qanadları bəkirəliklə müqayisədə kobuddur, – ələ bir bəkirəlik ki, bəkirə olduğunu heç özü də bilmir. Cavan qız aşkar olmayan, xəyaldır, lakin hələ sevgi mücəssəməsi deyil. Onun yatağı idealın qaranlıq dərinliyində gizlənir. Sırtıq bir

nəzər bu dumanlı ala-qaranlıq üçün kobud həqarətdir. Burada dayanıb seyr etməyin özü də təhqir etmək deməkdir.

Buna görə də biz Kozettanın səhər gördüyü sevimli işlərini təsvir etməyəcəyik.

Şərq nağıllarının birində belə deyilir: Allah qızılıgüllü ağ yaradıbmış, lakin qızılıgüllü açılanda Adəm ona baxır, gül utanır, qırmızı rəng alır. Biz cavan qızların, çiçəklərin qarşısında utanan adamlardanıq, biz onların qarşısında hörmətlə baş əyirik.

Kozetta tez geyindi, başını daradı, saçını düzəltədi; o zamanlar saç düzəltmək çox asan idi: onda qadınlar, qızlar saçın altına bəlişciqlər, döşəkçələr qoymaqla, saçlarını qabartmırdılar, bukle eləmirdilər. Sonra o, pəncərəni açdı, bayıra baxdı: o istəyirdi ki, heç olmasa küçənə bir hissəsini, bir evin tinini, daş yolun bir parçasını görsün, Mariusun gəlməsini gözdən qaçırmınsın. Lakin pəncərədən heç nə görmək mümkün deyildi. İçəri həyat hər tərəfdən hündür divarlar əhatə olunmuşdu. Divarların dəlik-deşiyindən bağ görünürdü. Kozettaya ələ gəlirdi ki, bu bağ çox pis bağdır; həyatında ilk dəfə olaraq çiçəklər ona çirkin görünürdü. Kanalın bir hissəsi küçənin tinində onun nəzərinə çarpsaydı, bu, onun daha çox xoşuna gəlirdi. Sonra göyə baxmağa başladı, sanki Mariusun göydən də ənə biləcəyini düşünürdü.

Birdən o ağladı. Bu, onun dəyişən əhvali-ruhiyyəli olmasından deyil, ümidlərinin boşa çıxması nəticəsində əmələ gələn, ruh düşkünlüyündən baş verən hal idi. Onun üreyinə qorxu düşdü. Xəbərlər, doğrudan da, bəzən havada dolaşır. O öz-özünə deyirdi: "Mən heç bir şeyə əmin deyiləm, bizim bir-birimizi göydən itirməyimiz məhv olmağımız deməkdir". Sonra Mariusun göydən enməsi fikri ona füsunkar deyil, qəmli-matəmli bir fikir kimi görünür.

Sonra onun qəlbinə çöken buludlar dağıldı, o yenə də sakitləşdi, könlündə yenə ümid doğdu, o yenə də qeyri-ixtiyari olaraq gülümsədi: dodaqlarında görünən bu təbəssüm Allaha inanmaq duyğusu ilə dolu idi.

Evdəki adamlar hələ yatırdı. Evi dərin bir sükut bürümüşdü. Pəncərə qapılarının biricəsi də açılmamışdı. Qapının da xırdaca otağı bağlı idi. Tusen hələ yuxudan ayılmamışdı, Kozetta da çox təbii olaraq: "Atam da yatmışdır, qərarına gəldi. O, fikrində atasının əmansız adam olduğunu yəqin etmişdi, bu onu göstərir ki, indiyə qədər çox əzab və ixtirab çəkmişdir. Lakin Mariusa arxayın idi". Ona ələ gəlirdi

ki, belə parlaq ulduzun sönməsi qətiyyənlə mümkün deyil. Arabir uzaqdan onun qulağına boğuş səslər gəlirdi; o öz-özünə deyirdi: "Belə tez-dən darvazaları parıltı ilə açıb-örtülür, çox qoribədir!" bu səslər – barrikadaya atılan topların gurultusu idi.

Kozettanın pəncərəsi altında, bir neçə fut aşağıda, qaralmış köhnə divarın karnizində yalın quşu yuva tikmişdi; yuvanın qırağı karnizdən azca kənarı çıxmışdı; yuxarıdan baxanda bu xırdaca cənnətin içi görünürdü. Ana quş balalarını qanadları altına alaraq, yuvada oturmışdı, ata quş da o yan-bu yana uçur, dimdiyi də balalarına yem və öpüş gətirirdi. Çıxan günəş qızıl şüalarını bu xoşbəxt ailənin üzünə saçmışdı; böyük ürüyüb-artma qanunu burada sevinc və təntənə içində hökmfərma idi, burada şəfqətli sirt səhər işığında çiçək açırdı. Kozetta, saçlarında günəş, qəlbində şirin xəyallar, səhər şəfqəti haləsində, özü də məhəbbət şəfqəti saçsa-saça qeyri-ixtiyari olaraq aşağı əyildi, bu erkək quşla dişi quşu, bu ana ilə balaları seyrə daldı. Onu böyük bir həyəcan bürümüşdü, bu həyəcan – quş yuvasının təmiz qız qəlbində yaratdığı həyəcan idi; bu zaman o, Mariusu düşündüyünə güclə öz-özünə etiraf edirdi.

ON BİRİNCİ FƏSİL

Sərrast vuran, lakin heç kəsi öldürməyən tüfəng

Barrikadanı mühasirə edənlər gah tüfəngdən atəş açırdı, gah top saçması atırdılar, ancaq bunun elə bir ziyanı olmurdu. Yalnız "Korin"fin ön tərəfi xeyli zədələnmişdi; ikinci mərtəbənin pəncərələri, taxtapuq altındakı mansarda güllədən və top saçmasından yavaş-yavaş uçub dağılırdı. Buradan atəş açan döyüşçülər bu yeri tərk etməli oldular. Barrikadaya hücum edənlərin taktikası mümkün qədər çox atəş açmaqdan ibarətdir: bununla da, qiyamçılar ehtiyatsızlıq edərək atəşə cavab verənlər, onların döyüş sursatını azaltmaq istəyirlər. Elə ki, qiyamçıların cavab atəşi zəiflədi, bundan aydın olur ki, onların gülləsi və barıttı qurtarmaq üzrədir, onda barrikadanın üstünə hücum əmri verilir. Anjolasların bu kəloyini bildirdi: barrikada cavab vermirdi.

Hər dəfə top atılarda Qavros, böyük bir nifrət əlaməti olaraq, dili ilə ovurdunu qabardırırdı, deyirdi:

– Yaxşı da, cın-cındırı parçalayın, bizə də elə kılko lazımdır.

Kurfeyrak çıxıra-çıxıra topdan izahat tələb edir, top saçmasının nə üçün hədəfə dəymədiyini soruşurdu:

– Ay xala, sənə nə olub belə baş-ayaq vurursan?!

Döyüş vaxtı tərəflər, balda olduğu kimi, bir-birinə qarşı maraqlı oymatmağa çalışırlar. Barrikadanın susması, görünür, mühasirə edənləri narahat etməyə başlamışdı, onlar gözənilməz bir hadisənin baş verəcəyindən qorxurdular; mütləq bu qənbər daşı yığınının arxasına baxmaq, atəş altında dayanan, atılan güllələrə cavab verməyən bu qorxunc sütunun dal tərəfində nələr olduğunu bilmək lazımdı. Birdən qiyamçılar qonşu evin damında gün işığında parıldayan bir dəbilqə gördülər: orada bir nəfər yangınsöndürən hündür soba bacasına söykənərək sakitcə durmuşdu, elə bil ki, keşik çəkirdi. O, düz barrikadanın iç tərəfinə baxırdı.

Anjolas dedi:

– Bu casusdan bizə xeyir gəlməz!

Jan Valjan karabini Anjolası qaytardı, onun öz tüfəngi vardı.

O, birca kəlmə də söz söyləmədən yangınsöndürəni nişan aldı, elə o saat da tüfəng atıldı, yangınsöndürənin başındakı dəbilqə cingilti ilə daş yola düşdü. Əsgər qorxaraq dərhal gözdən itdi, onun yerini başqa adam tutdu. Bu adam zabit idi. Jan Valjan tüfəngini doldurub yeni gələn adamı nişan aldı, zabitin də dəbilqəsi əsgərin dəbilqəsinin ardınca getdi. Zabit də inad etmədi, dərhal götürüldü. Qiyamçıların işarəsi bu dəfə nəzərə alınmışdı: damda daha heç nə görünmədi; barrikadanı müşahidə edən olmadı.

Bossü Jan Valjandan soruşdu:

– Siz niyə onu öldürmədiniz?

Jan Valjan cavab vermədi.

ON İKİNCİ FƏSİL

Nizamsızlıq nizam-intizamın xidmətinə

Bossü Kombeferin qulağına pıçıldadı:

– O mənim sağlama cavab vermədi.

Kombefer dedi:

– Bu adam tüfəng atəşi ilə boş yerə xeyirxahlıq eləyir. Bu çoxdankı hadisə kimin yadındadırsa, o, şəhər civarı milli qvardiyasının igidcosinə

mübarizə etdiyini bilir. Bu qvardiya, xüsusilə 1832-ci ilin iyun günlərində çox şiddət və sabat göstərirdi. Qiyam olduğu üçün tətil edən "Oynayan", "Xeyirxah" və ya "Kiçik qanov" meyxanalarını heç kəsə dəyib-toxunmayan sahibləri rəqş zallarının boşaldığını görüb aslan kimi vuruşurdular, nizam-intizam üçün ölümə gedirdilər, onlar öz meyxanalarını nizam-intizam müəssisəsinə hesab edirdilər. Həm burjuva, həm qəhrəmanlıq dövrü olan o dövrdə ideya ritsarları qazanc paladınları ilə üz-üzə gəldilər. Vuruşmaya sövq edən səbəblərin adiliyi işin qəhrəmanlığına heç də xələl gətirmirdi. Qızıl ehtiyatının azalması bank sahiblərinə marselyoza oxutdururdu. Burjuva dükən piştaxtası üçün vəcdlə qan tökülür, sparta ehtirası ilə öz dükamının – votenin bu mikrokosmunu müdafiə edirdi.

Əslində bunlar çox ciddi şeydi. Yeni ictimai qüvvələr mübarizəyə girişərək, müvazinətin nə vaxt düzəlcəyini gözləyirdilər.

O dövrün başqa bir səciyyəvi cəhəti – anarxiyanın "hökumətçiliklə" (xeyirxah düşüncəli adamlar firqəsinə verilən vəhşicəsinə ad) birləşməsi idi. Adamlar nizam-intizam olmasını istəyirdilər, amma özləri nizam-intizamı gözləmədilər. Gah gördükdən ki, milli qvardiya polkovniklərindən birinin şıltağı ilə toplaşmaq üçün birdən təbii vurulurdu, gah da bir kapitan vəcdə gələrək, atılan güllələrin üstünə yeriyirdi; ya bir nəfər milli qvardiyaçı, heç bir şeydən qorxmayaaraq "ideya uğrunda" vuruşurdu. Təhlükəli anlarda, həlledici günlərdə adamlar komandirlərin əmrindən daha çox öz daxili instinktləri ilə hərəkət edirdilər. Nizam-intizamı qoruyan orduda Fanniko kimi qılınca çalan, Anri Fonfred kimi qələmlə od yağdıran əsil qoçaq adamlara rast gəlmək olurdu.

Bədbəxtlikdən, o dövrdə özünü prinsiplər ittifaqı deyil, mənfəətlər birləşməsi kimi göstərən mədəniyyət təhlükə qarşısında idi, ya da özünü təhlükə qarşısında hesab edirdi; bu mədəniyyət özünə imdad diləyirdi; hər yerindən qalxan onu özünün dayağı hesab edərək, onu bacardığı kimi qoruyurdu, müdafiə edirdi, ona yardım göstərirdi; hər yetən, cəmiyyəti xilas etmək vəzifəsini öz üzərinə götürürdü.

Canfəşanlıq bəzən pis nəticə verirdi. Bir də baxırdın ki, milli qvardiyaçıların bir vızvodu öz ixtiyarı ilə hərbi şura düzəldirdi, əsir düşmüş qiyamçılar haqqında, beş dəqiqənin içində, hökm çıxarırdı və hökmü yerinə yetirirdi. Jan Pruver belə bir məhkəmənin qurbanı oldu. Bu, amansız Linç qanunu idi, bu bərədə heç bir partiyanın başqa bir parti-

yanı təhmətləndirməyə ixtiyarı yoxdur, çünki o eyni dərəcədə həm respublika üsul-idarəsi olan Amerikada, həm də mütləqiyyət üsul-idarəsi olan Avropada tətbiq edilir. Linç məhkəməsinə çox asanlıqla səhv etmək olardı. Üsyan günlərində milli qvardiyaçılar süngülü tüfənglərini ələ alaraq, Kral meydanında Pol-Eme Harnye adlı cavan bir şairi tutmaq üçün ardınca yüyürürlər; Harnye qvardiyaçıların olından ancaq ona görə xilas ola bilər ki, qaçıb 6 №-li evin darvazası altında gizlənir. Qvardiyaçılar onun ardınca çıxırmışlar. "Bu da bir sensimomist!" Onu az qala öldürəcəkmışlar. Doğrudan da onun qoltuğunda hersoq Sen-Simonun xatirələr kitabı varmış. Milli qvardiyaçılardan birisi kitabın cildi üstündə "Sen-Simon" sözünü görüb bağırırmışdı: "Öldürün onu!"

1832-ci il iyunun 6-da şəhər cavanlarının milli qvardiyaçılar dəstəsi, yuxarıda adını çəkdiyimiz kapitan Fanniko başda olmaqla, özbaşınalıq və şıltaqlıq edərək, Şanvreri küçəsində məhv olmuşdu. Bu hadisə nə qədər qəribə olsa da, 1832-ci il üsyanından sonra aparılan məhkəmə istintaqında müəyyən edilmişdi. Kapitan Fanniko nizam-intizamın bir növ kondotyeri, indico xarakterizə etdiyimiz səbirsiz, dikbaş bir burjuva idi, "hökumətçiliyin" fanatik və inadçı tərəfdarlarından idi; o, təyin edilmiş vaxtdan əvvəl atəş açmaq həvəsinə düşür, təkbaşına, yəni öz dəstəsi ilə barrikadaları zəbt etmək şərfini qazanmaq istəyir; barrikadada qırmızı, sonra da qara bayraq hesab etdiyi köhnə sirtuku görüb özündən çıxır, generaları, korpus komandirlərini söyür, guya onlar haradasa iltifat buyurub müşavirə keçirirlər, qəti hücum vaxtını gərmürlər və onlardan birinin məşhur ifadəsinə, "üsyani başla-başına buraxırlar". O, özü elə hesab edirdi ki, barrikada hücum üçün tamamilə yetmişdir, hər yetişən meyvə budaqdan düşən kimi, o da sübut etməlidir; buna görə də cürət edib barrikadaya hücum etmişdi.

Kapitan Fannikonun adamları da özü kimi qoçaqdı, şahidlərdən birinin dediyi kimi, "dəlisov" idi. Onun rotası küçənin tinində duran batalyonun ön hissəsini təşkil edirdi, şair Jan Pruveri də həmin bu rota güllələmişdi. O, heç gözlənilmədiyi halda, öz əsgərləri ilə barrikadanın üstünə hücum etdi. Bu hücumda hərbi məharətdən çox coşğunluq vardı; hücum Fannikonun dəstəsinə çox bəha oturdu. Barrikadanın üstünə cuman bu adamlar yolun heç üçdə ikisini getməmişdilər ki, qiyamçılar onları nizamlı atılan yaylın atəşi ilə qarşıladılar. Qabaqda yüyürən dörd adam istehkamın lap önündə güllə ilə yere sərilirdi; bu bir

Ümidin son işığı da sönür

dəstə qoçaq milli qvardiyaçı, bu igid, lakin hərbi dözümlü olmayan adamlar bir az tərəddüd etdikdən sonra geri çəkilməyə məcbur oldular; daş yol üstündə on beş meyit qaldı. Qiyamçılar Fannikonun dəstəsinə baş verən ani şaşqınlıqdan istifadə edərək, tüfənglərini doldurdular, qvardiyaçılar küçənin tininə – qorunduqları yerə çatan kimi onları yenə yayılmağa atəsinə tutdular. Qvardiyaçılar dəstəsi bir anlığa iki atəş arasında qaldı: onlar həm qiyamçıların, həm də özlərinin top saçması atəşi altına düşmüşdülər; topçular əmr almadıqları üçün atəşi davam etdirdilər. Top saçmasından bir neçə adam öldü; cəsarətli, lakin ehtiyatsız hərəkət edən Fanniko da bunun qurbanı oldu. Onu top, yeni hüquq-qanuna əsaslanan nizam-intizamın özü öldürdü.

Bu, təhlükəli deyil, ağlısız bir hücum olduğu üçün Anjoları yaman əsbələşdirmişdi.

O, həyəcanla dedi:

– Axmaqlar! Onlar öz adamlarını güdəza verirlər, biz də lap nəhaq yerə gülləmizi sərf edirik.

Anjoları üsyanın əsil generalı kimi danışdı, o elə doğrudan da, üsyanın generalı idi. Qiyamçılar dəstəsi ilə cəza dəstəsinin gücü bir bərabərde deyildi, onlar cəmi qüvvə ilə vuruşurdular. Qiyamçıların ehtiyatı tez tükənir, onlar nə artıq bir güllə ata bilir, nə də artıq bir adam qurban verə bilirlər. Boşalmış patron qantasını, öldürülmüş adamı əvəz etməyə onların heç bir şeyi yoxdur. Amma cəza dəstəsi öz adamlarının qədr-qiyamətini bilir; patrona heyfı gəlir – onların Vensen cəbbəxanası var. Barrikadada nə qədər döyüşçü varsa, cəza dəstəsinin bir o qədər polku, barrikadanın nə qədər patronlaşması varsa, onların bir o qədər cəbbəxanası var. Buna görə də, qəfilən inqilab baş verməyə, bu inqilab öz odlu qılıncını tərəzinin gözüne atmaya, – bir adamın yüz adama qarşı durduğu bu mübarizə həmişə barrikadanın tar-mar edilməsi ilə qurtarır. Lakin inqilabın baş verdiyi hallar da olur. Onda hər şey hərəkətə gəlir, küçələr dəniz kimi dalğalanır, sürətlə xalq barrikadaları qurulur. Paris bütün varlığı ilə sarsılır, quid divinum¹ hiss olunur, 10 avqustun, 29 iyulun ruhu duyulur, füsunkar bir şəfəq alovlanır, kobud qüvvə, ağzını açmış yirtici heyvan kimi, geri çəkilib, qoşunun qarşısında, bu aslan qarşısında Fransa aramla, bir peyğəmbər əzəməti ilə ayağa qalxır.

Barrikadanı müdafiə edənlərin hiss və ehtiraslar xaosundan hər şeydən bir az vardı: burada həm cəsarət, həm gənclik, həm qürur, həm ruh yüksəkliyi, həm ideal, həm etiqad, həm coşqunluq, həm qızgınlıq, həm də, xüsusilə ümidin sayrışan şüaları vardı.

Ümidin belə şüalarından, belə parlısından biri, heç gözənilmədiyi anda, qəfilən Şanvreri barrikadasını işıqlandırdı.

Müşahidə məntəqəsindən çəkilməyən Anjoları birdən çıxırdı:

– Bir qulaq asın! Paris, deyəsən, ayılır!

Doğrudan da iyunun altısında, səhərçağı bir-iki saat elə oldu ki, elə bil qiyam get-gedə artdı. Sen-Merri kilsəsinin təhlükə olduğunu xəbər verən zəngləri aramsız çalınır, bəzi yerlə közəran odu alovlanırdı. Puarey, Qravilye küçələrində barrikadalar quruldu. Sen-Marten qapıları qabağında cavan bir oğlan karabınla bütöv bir süvari eskadronuna hücum etdi. O, bulvarın düz ortasında dizi üstə çökərək nişan aldı, bir güllə ilə eskadron komandirini öldürdü, sonra da dönüb camaata ucadan dedi: “Budur, düşmənin biri də azaldı!” Onu qılıncla doğrudan. Sen-Deni küçəsində bir qadın jalüzün dalında gizlənərək belədiyyə qvardiyaçılarına atəş açdı: tüfəng atıldıqca jalüzün titrədiyi görünürdü. Üzüm tənəyi küçəsində on dörd yaşlı bir oğlan tutdular: onun cibləri patronla dolu idi. Düşmənin bir çox məntəqələrinə basqın edildi. Berten-Puare küçəsinin tininə bir zirehli əsgər polkuna qəfilən atəş açdılar, polkun başında general Kavenyek de Baran dururdu. Planş-Mibre küçəsində evlərin damından qoşunun üstünə sınıq qab-qacaq və mətbəxə avadanlığı atırdılar: bu, pis əlamət idi. Marşal Sulta bunu, deyəndə, qoca Napoleon generalı fikrə gəldi, Süşenin Saraqoss ətrafında söylədiyi sözlər yadına düşdü: “Qarılar gecə qarşoklarını bizim başımıza tökməyə başlayanda biz məhv olduq”.

Elə hesab edirdi ki, iğtişaşın yayılmasına son qoyulmuş, bunun qarşısı alınmışdır; lakin belə bir vaxtda yuxarıda göstərilən əlamətlərin ortaya çıxması, xalqın qəzəb və həyəcanının get-gedə artması, Paris civarı deyilən yanacaq yataqlarının dərinliyində əmələ gələn qığılcımlar hərbi komandanlığı bərk təşvişə salmışdı. Onlar başlanan yanğınları söndürməyə tələsirdilər. Onlar xırda qiyamları ləğv edəndə qədar Mobüç, Şanvreri, Sen-Merri barrikadalarına hücumu dayandırmışdılar,

¹ İlahi bir şey (lat.)

istəyirdilər ki, xırda qiyamları ləğv etdikdən sonra bütün qüvvələri bu barrikadaların üstünə yeritsinlər, bir zərbə ilə onların işini bitirsinlər. Üsyan edən küçələrə qoşun dəstəsi göndərilmişdi; onlar geniş küçələrdə izdihamı dağıdır, sağda, solda olan xırda küçələri, dalanları gah ehtiyatla və yavaş-yavaş, gah da sürətli yürüşlə yoxlayırdılar. Piyada qoşun dəstələri güllə atılan evlərin qapılarını sındırırdılar; eyni zamanda kiçik süvari hissələri bulvarlara yığışan camaatı dağıdırdılar. Bu zaman camaat ucadan öz narazılığını bildirir, qatma-qarışıq hay-küy qaldırırdı, bu isə qoşunla xalq arasında baş verən toqquşmalarda həmişə olur. Anjolasın top və tufəng atəşi arasında eşitdiyi səs-küy də bu idi. Bir də ki, o, küçənin sonunda xərəkətlərdə yaralı aparıldığını görür, Kurfeyrak deyirdi: "Bunları biz yaralamışıq".

Lakin onların qəlbində doğan ümid çox yaşamadı, onun süası tez söndü. Havayı yayılan səs-küy yarım saat keçməmiş dağılıb getdi; elə bil ildırım çaxdı, lakin tufan qopmadı; qiyamçılar yenə də bir şeyi hiss etməyə başladılar; göy qübbəsi qurşun kimi yenə onların üzərinə enirdi; bu göy qübbəsi bu inəcdil adamları köməksiz buraxan xalqın laqeydliyi idi ki, onları özirdi.

Sanki dumanlı bir şəkildə ehtimal olunan ümumi hərəkət tamamilə yatmışdı; indi hərbiyyə naziri öz diqqətini, generallar öz strategiyasını hələ də dayanıb duran üç-dörd barrikada ətrafında toplaya bilərdi.

Günəş üfüqdən get-gedə qalxırdı.

Qiyamçılardan biri Anjolası dedi:

– Biz acıq. Yoxsa, biz heç bir şey yeyəmiş öləcəyik.

Anjolas hələ də öz mazağının qabağında durub küçənin sonuna baxırdı, o, qiyamçının sualına başı ilə cavab verdi.

ON DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Oxucu bu fəsildə Anjolasın sevgilisinin adını biləcəkdir

Kurfeyrak Anjolasın yanında, daşın üstündə oturub yenə də topu ələ salırdı: hər dəfə top açması deyilən güllələrin iyrənc bir fişilti ilə qara bulud kimi havaya qalxdığını görəndə onları istehza ilə qarşılayırdı:

– Zavallı qarı, sən sən lap batıb, mənim sənə yazdığım gəlir. Nəhaq yərə özünü gücə salırsan. Bu heç göy gurultusudur? Bu ancaq öskürəkdir.

Qiyamçılar onun sözüne qəhqəhə ilə gülürdülər.

Təhlükə artdıqca Kurfeyrakla Bossüenin sücaəti və sevinci də artdı, onlar xanım Skarron kimi, yeməyi zarafatla, şərabı şadlıqla əvəz edirdilər.

Bossü deyirdi:

– Mən Anjolası məftunam. Onun təmkini, sücaəti məni valeh edir. O tək yaşayır, yəqin buna görə də həmişə bir az kədərli olur; o öz böyüklüyünə heyfilsənir, bu böyüklük onu arvadsız qalmağa məhkum etmişdir. Bizim hamımızın məşuqəmiz var, onlar bizi dəli-divanə edərək igidləşdirirlər. Adam pələng kimi vurulursa, aslan kimi vuruşur. Bu, bizə kələk gələn xanım məşuqələrimizdən ən yaxşı intiqam yoludur. Roland, Anjelikaya pislilik etmək üçün məhv oldu. Biz göstərdiyimiz bütün qəhrəmanlıqlar üçün qadınlara minnətdarıq. Arvadsız kişi çaxmaqsız tapança kimidir; ancaq qadın onu hərəkətə gətirir. Amma Anjolasın məşuqəsi yoxdur. O, heç kəsə vurulmamışdır, amma heç şeydən qorxmur, igiddir. Buz kimi soyuq olasan, od kimi qızgın – bu heç eşidilməmiş şeydir.

Anjolas elə bil Bossüenin dediklərini eşitmirdi, lakin bir adam onun yanında olsaydı, Anjolasın astadan söylədiyi bir sözü eşidərdi: Patria¹.

Bossü hələ də zarafat edirdi, birdən Kurfeyrak ucadan dedi:

– Bu da biri!

Sonra da qonaq gəldiyini xəbər verən baş lakeyi yamsılayaraq əlavə etdi:

– Zati-aliləri Doqquzdüymə təşrif buyurub!

Doğrudan da, səhnədə yeni bir şey – ikinci top lüləsi göründü.

Topçular topu cəld toparlaqdan açıb birinci topun yanına çəkdi.

Bu, işin sonunu yaxınlaşdırırdı.

Topları tez doldurdular; bir neçə dəqiqədən sonra hər iki topdan düzünə nişan almaqla barrikadaya atəş açmağa başladılar; piyada hissə və şəhər civarı qvardiyaçı bölmələri tufəngdən atəş açırdılar.

Başqa bir yerdə də top səsi gəlirdi: bu toplar yaxından atılırdı. İki top Şanvreri küçəsindəki barrikadaya şiddətli atəşə tutmuşdu, elə bu zaman iki başqa top da, biri Sen-Deni, biri də Obri-le-Buşe küçəsindən nişan alaraq, Sen-Merri barrikadasını dəlik-dəşik edirdi. Dörd top məşum bir əks-səda kimi, səs-səsə vermişdi.

Müharibənin bu sort köpəkləri ağız-ağıza verərək hürüşürdü.

Şanvreri küçəsindəki barrikadaya toplardan biri mərmə ilə, biri də top saçması ilə atəş açırdı.

¹ Vəton (lat.)

Mərmİ atan topun ağzı bir qədər yuxarı qaldırılmışdı, bununla da topçular elə nişan alırdılar ki, mərmİ barrikadanın düz yuxarisına dəysin, onu dağıtsın, qiyamçıların üstünə daş qəlpələrini top saçması kimi yağdırsın.

Bu cür atəş açmaqdan məqsəd qiyamçıları divardan uzaqlaşdırmaq, barrikadanın iç tərəfində daldalanmağa məcbur etmək idi, başqa sözlə, bu, hücumla hazırlaşmaq deməkdir.

Düşmən qiyamçıları mərmİ ilə barrikadanın üstündən, top saçması ilə də meyhananın pəncərələrindən qova bilsə, dərhal küçəyə doluşacaq, daha qorxmıyacaq ki, onu görüb atəşə tuta bilərlər, düşünən axşamkı kimi onlar birbaşa barrikadanın üstünə cumacaqlar, kim bilir, bəlkə də qiyamçıların üstünə qəfil çıxıb barrikadayı tutacaqlar.

Anjolas:

– Bu topları mütləq sıradan çıxarmaq lazımdır, – deyərək ucadan komanda verdi: – Topçulara atəş!

Hər şey hazır idi. Bayaقدan bəri susan barrikada şiddətli atəş açdı: bir-birinin ardınca altı-yeddi yaylım atəşi eşidildi: atəş həm qəzəb, həm də qəlibiyyətlə səslənirdi. Küçəni qatı tüstü bürüdü. Bir neçə dəqiqədən sonra da od saçılan tüstü dumanı içərisində topçuların üçdəiki hissəsinin çarxların dibində sərilib qaldığını seçmək olurdu. Sağ qalanlar yenə də əvvəlki arxayınlıq və amansızlıqla topları doldururdular, ancaq indi tez-tez atəş açmırdılar.

Bossüə Anjolası dedi:

– Yaman zərbə oldu! Bax bu, müvəffəqiyyətdir.

Anjolas başını yırğalaya-yırğalaya ona cavab verdi:

– On beş dəqiqə də bu cür müvəffəqiyyət olsa, barrikada da heç onca patron da qalmaz.

Görünür, Qavroş bu sözləri eşidirmiş.

ON BEŞİNCİ FƏSİL

Qavroşun barrikadadan çıxması

Birdən Kurfeyrak barrikadanın aşağı tərəfində, küçədə, atılan güllələrin altında bir kölgə gördü.

Qavroş meyhanadan şərab şüşəsi qoyulan səbəti götürüb deşikdən küçəyə çıxmışdı, heç bir şeyə əhəmiyyət verməyərək, barrikadanın

qabağında öldürülən milli qvardiyaçıların patron dolu çantalarına boşaltmağa başlamışdı.

Kurfeyrak çığırdı:

– Sən orada nə qayıırırsan?

Qavroş lovğa-lovğa dedi:

– Öz səbətimə doldururam, vətəndaş.

– Top saçmasını görmürsən, nədir?

– Çox böyük iş olub! Yağız yağır. Sonra?

Kurfeyrak çığırdı:

– Qayıt geri!

– Bu saat.

O, bir sıçrayışla küçənin ortasına düşdü.

Biz bilirik ki, Fannikonun dəstəsi geri çəkildikən çoxlu meyit qoyub getmişdi.

Bütün küçə boyu daş yol üzərində iyirmiye qədər meyit sərilib qalmışdı. Bu, Qavroş üçün iyirmi patrondaş, barrikada üçün də xeyli patron ehtiyatı deməkdir.

Barıt tüstüsü küçəni duman kimi bürümüşdü. Kim dağlarda iki sıldırım qaya arasında bulud kimi sıx duman görmüşsə, o, iki sıra tutqun, hündür evlər arasında sanki sıxılaraq qatılan bu kəşif barıt tüstüsünü təsəvvür edə bilər. Bu tüstü yavaş-yavaş yuxarı qalxırdı, lakin onun yerində ara vermədən yenə tüstü əmələ gəlirdi; tüstü yavaş-yavaş hər şeyi bürüyürdü, hər şey boz-bulanıq görünür, hətta günün də işığı tutqunlaşırdı. Vuruşan tərəflər küçənin bu başından o başına bir-birini çox çətinliklə seçə bilirdi, burası da var idi ki, onların arasında olan məsafə çox qısa idi.

Bələ tüstü dumanı istehkamı mühasirəyə alanlar üçün əlverişli idi, görünür, onların komandirləri də bunu nəzərə almışdılar, həmin komandirlər barrikadaya olan hücumla rəhbərlik etməli idilər. Tüstü Qavroş üçün də əlverişli oldu.

O, tüstü pərdəsi altında, həm də boyunun balacılığına görə, küçədə xeyli qabağa gedə bildi, qarşı tərəfdən heç kəs onu görmədi. Heç bir təhlükəyə rast gəlmədən, o yeddi-səkkiz çantanı boşaltdı.

O, səbəti dişi ilə tutaraq qamı üstə sürünürdü, iməkləyirdi, hərəkətlərini sürünürdü, sürüşürdü, qıvrılırdı, bir meyitin yanında o birisinin yanına sürünürdü, tez-tez fındıq sındıran meymun cəldliyi ilə çantaları, patrondaşları boşaldırı.

Barrikadadan çox da uzağa getməmişdi, ancaq düşmənin diqqətini cəlb etməkdən qorxduqları üçün onu bərkdən səsləyə bilmirdilər.

Ölənlərdən biri onbaşı idi; Qavroş onun mundirinin cibindən barıt qabı tapdı.

Qabı cibinə qoyaraq dedi:

– Çaxır içməyə gerek olar.

Qavroş qabağa gedə-gedə, barıt tüstüsü seyrək olan bir yerə çatdı; qənbər sipəri dalında gizlənən cəbhə polku nişançıları və küçə tinində sıraya düzülməli qvardiyaçılar ilə o saat tüstü dumanı içində eşələnən şeyi bir-birinə göstərdilər.

Qavroş tumbanın yanında sərilib qalan serjantin patronlarını götürəndə meyitə bir güllə dəydi.

Qavroş fındırdı:

– Belə şey olar! Onlar mənim ölümlərimi öldürürlər.

İkinci güllə daş yola dəyərək od çıxardı. Üçüncü güllə onun səbətin böyri üstə yıxdı.

Qavroş dönüb baxdı, gördü ki, güllə atan şəhər civarı qvardiyasıdır.

Dik ayağa qalxdı, əlini elinə qoydu, ona güllə atan milli qvardiyaçıların şax üzünə baxaraq oxudu:

Həminiz, ey Nanter sakinləri,¹

Eybəcər olmusuz duyub Volterin.

Köhnə sakinləri də Palessonun

Axmaqlaşb təqsirindən Russonun.

Sonra səbəti qaldırdı, yerə dağılan patronları yığdı, birçə dənesini də yerdə qoymadı sonra da atılan güllələrin üstünə yeriyərək, o biri patron çantasını boşaltmağa getdi. Dördüncü güllə lap onun yanından ötüb keçdi. Qavroş yenə oxudu:

Səhibi olmadım qazancılı yerin

Bu da günahından oldu Volterin.

Mənim taleyimizin sındı təkəri,

Russonun günahkar oldu sözləri.

Beşinci güllə ona ancaq aşağıdakı bəndi oxumaq ilhamını verdi:

¹ Şeirlərin tərcüməsi M.Faiqindir.

Sırtıqlardan mən deyiləm dərslər alan,
Bu da olub Volterin təqsirindən.
Russo təqsirindən oynadır məni
Kastıqlıq, ehtiyac bir sersə kimi.

Bu vəziyyət xeyli davam etdi.

Bu həm dəhşətli, həm də ürəyi rıqqətə gətirən bir mənzərə idi. Qavroş güllə altında sanki atəş açanları ələ salırdı. Sanki onun kefi çox kök idi. Sərəç ovçulara öcəşirdi. Hər yaylın atəşinə o yeni bir şeir bəndi ilə cavab verirdi. Onu, ara vermədən, nişan alır, vurmaq istəyirdilər, həmişə də güllələri boş çıxırdı. Əsgərlər, milli qvardiyaçılar onu nişan alanda güllədülür. O gah yerə yatırdı, gah qalxırdı, gah qapının yan taxtası dalında gizlənirdi, yenə birdən qayıdırdı, gah da top saçmasını ələ salırdı, ona “burun göstərərək”, eyni zamanda patron axtarırdı, patroneşləri boşaldırı, öz səbətinə doldururdu. Qiyamçılar təşvişlə ona baxır, həyəcədən nəfəsləri tutulurdu. Barrikadada ondan ötrü əsirdilər, amma, o, nəgmə oxuyurdu. Elə bil ki, bu uşaq deyil, insan deyil, xırdacı bir səhrabəzdi, vuruşmada güllə batmayan, qılnc kəsməyən əfsanəvi cirtədən idi. Güllələr onu təqib edirdi, lakin o güllələrdən cəld idi. O, elə bil ki, ölümlə dəhşətli gizlənpaç oyunu oynayırdı; yastıburun ölümün kabusu hər dəfə ona yaxınlaşanda, Qavroş onu həqarətlə qarşılayırdı. Lakin başqalarından daha sərrast, daha xaincə atılan bir güllə, nəhayət, bu sayrışan işığa dəydi: Qavroş səntirlədi, sonra yerə yıxıldı, – bunu hamı gördü. Barrikadada hamı bir ağzıdan çığırdı. Bu cirtədən Antey gücü vardı; qamən üçün daş yola toxunmaq pəhləvan Antey üçün yerə toxunmaq kimi bir şeydi; Qavroşun yıxılması ilə qalxməsi bir oldu. O qalxıb yerə oturdu, qan onun üzündən süzülüb tökülürdü; əllərini yuxarı qaldırdı, güllə atılan tərəfə dönrək oxudu:

Kiçik quşcuğazam, lap xırdayam mən

Təqsiri üzündən Volterin hökmən.

Lakin kəmənd ata bilərəklər mənə

Təqsiri ucundan...

Lakin o, nəgməni oxuyub qurtara bilmədi. Nişançının ikinci gülləsi bu nəgməni əbədi olaraq yarımçıq qoydu. Bu dəfə o, üzü üstə daş yola yıxıldı, bir daha tərpənmədi. Onun həm uşaq, həm də özəmətli ruhu uçub getdi.

Qardaş necə ata ola bilər

Bu faciədə biz heç bir şeyi nəzərdən qaçırmamalıyıq. Elə bu zaman Lüksemburq bağında iki uşaq əl-ələ tutaraq gedirdi. Onlardan birinə yeddi, o birinə beş yaş vermək olardı. Yağış onları islatmışdı; onlar xiyabanın güney tərəfilə gedirdilər, böyük uşaq balacanı çəkə-çəkə aparırdı. Cır-cındır paltar geymiş bu solğun üzlü uşaqlar boz qış-ları xatırladırdılar. Balaca böyüyə deyirdi: "Mən yaman acmısam".

Böyük uşaq sol əli kiçik qardaşının əlindən tutaraq, onu himayə edən bir adam kimi aparırdı, sağ əlində balaca çubuq tutmuşdu.

Onlar bağda tək idilər, heç kəs yox idi; üsyan olduğuna görə polis idarəsinin sərəncamı ilə bağın qapıları kilidlənmişdi. Orada duran qoşun hissələri döyüşə getmişdi.

Bu iki uşaq bura necə gəlib çıxmışdı? Bəlkə, onlar bağlanmamış keşikçi məntəqəsindən qaçmışdılar, ya bəlkə, "Cəhənnəm qarovulxanasının yaxınlığında olan ya Rəsədxana qarşısındakı meydana, ya da ön tərəfində Jnvenerunt parvulum pannis iuvolutum sözləri yazılan küçə ayrıcındakı küçə frontunundan əkilmişdilər; ya bəlkə də, dünən axşam park bağlananda onlar gözetçinin gözündən yayınaraq qəzet oxunan köşklərdən birində gizlənmişdilər. Hər halda onlar istədikləri yerdə gəzirdilər, elə bil tamamilə sərbəstdilər. Uşaq ki istədiyi yerdə gəzir, həm də özünü tamamilə sərbəst hiss edir, bu o deməkdir ki, o azmışdır. Bu zavallı körpələr, doğrudan da, azmışlar.

Oxucuların yaqin yadındadır: bunlar həmin uşaqlardı ki, Qavroş onların yağısına qalardı. Bunlar cənab Jilnormanın ayağına yazılan, Manyonun yanında yaşayan Tenardyenin uşaqları idi. İndi, onlar yarpaq kimi, bütün bu qırılmış budaqlardan qopub yerə düşmüşdülər, külək də onları süpürüb aparırdı.

Manyonun vaxtında onların paltarı çox təmiz və səliqəli idi, buna görə cənab Jilnorman Manyondan razı qalırdı; amma indi uşaqların paltarı cındıra dönmüşdü.

İndi onlar "sahibsiz uşaqlar" zümərəsinə daxil olmuşdular, statistika onları hesablayır, polis idarəsi küçələrdən yığır, itirir, sonra yenə də Paris küçələrində tapır.

Bu zavallı uşaqlar ancaq belə qorxulu gündə bağa girə bilməmişdilər; gözetçilər görmüş olsaydılar, onları bağdan qovardılar. Kiçik dilənçiləri ictimai parklara buraxmırlar; amma düşünmək lazımdır ki, onların da, başqa uşaqlar kimi, çiçəyə baxmağa haqqı vardır.

Dəmir barmaqlı qapılar bağlı olduğu üçün bu iki uşaq bağa girə bilmədi. Onlar qayda-qanunu pozmuşdular. Onlar gizlincə bağa girib orada qalmışdılar. Qapıların bağlanması gözetçilərə buradan getməyə haqq vermir; nəzarət guya davam edir, ancaq bir az zəifləyir. Gözetçilərin özü ümumi həyəcana tutulmuşdu, onları bağdan çox, küçədə baş verən hadisələr maraqlandırır, buna görə də bağı gözləməmişdilər, iki balaca cinayətkarın ora girməsini görməmişdilər.

Dünən yağış yağmışdı, səhər çağı da az-az çiləyirdi. Lakin iyun leysanı hesaba alınır. Tufandan bir saat sonra, bu gözəl günəşli günün üzərinə göz yaşı töküldüyünü güclə görmək olur. Yayda yerdə də, körpənin yanaqları kimi, göz yaşı tez quruyur.

Yayın gün dönmündə parlaq günəş işığı, əgər belə demək mümkünse, adamın bütün varlığına nüfuz edir. O, hər şeyi bürüyür. O, yerə yayılır, yeri qucaqlayır, elə bil ki, yeri əmir. Elə güman etmək olar ki, susuzluqdan yanır. O, leysanı bir stəkan su kimi qurudur, bir qurtuma içir. Hələ səhər çağı hər yerdə xırdaca çaylar kimi sular axırdı, günortadan sonra isə hər yeri toz basırdı.

Yağışın yuduğu, günəş şüalarının qurutduğu yaşıllıqdan füsunkar şey yoxdur; bu istilik nüfuz etmiş tərəvətdir. Kökləri su içində, çiçəkləri gün işığında qərq olan bağlar, çəmənlər güləb kimi buxarlanırlar, yerin etrini ətrafa saçır, hər şey siza doğru can atır. Adam xoş bir duyğudan məst olur. Bahar – cənnətin astanasıdır; günəş adama səbir etməkdə, gözləməkdə kömək edir.

Elə adamlar var ki, onlar çox şey tələb etməirlər; elə adamlar var ki, ləcivərd göylərə baxaraq, deyirlər: "Bizə lazım olan ancaq budur!" Möcüzələr aləminə dalan, kainatı seyr edən, təbiətə pərəstləş etməkdə xeyrə və şərə etinasızlıq göstərən, insanlara qarşı tamamilə laqeyd qalan elə xəyalpərəstlər var ki, onlar belə deyirlər: aclıq çəkənləri ehtiyac içində olanları, qışın şiddətli soyuğunda çılpaq qalan ağır-füqəranı, xəstəlikdən fəqərə sütnu əylən uşağı, ölüm yatağına düşən xəstəni, ev çardağını, həbsxana kamerasını, soyuqdan cın-cındır içində tir-tir əsən qızı düşünmək, bundan ötrü narahat olmaq nəyə lazımdır, – ağac altında uzanıb xəyala dalmaq mümkün isə, belə şeylərlə niyə kefini pozasan.

Adamı döhsətə salan bu sakit təbiətli adamlar rəhm etməyin nə olduğunu bilmirlər, hər şeydən razıdırlar. Qoribə şeydir, onlar namütenahiliklə kifayətlənirlər. İnsanın, olda etməsi mümkün olan mütənahiliyə can atmasından, insanın bu böyük səyindən onlar xəbərsizdirlər. Tərəqqini nəzərdə tutan mütənahilik, yüksək əmək onların fikrini məşğul etmir. Bəşəri və ilahi cəhətlərin, namütənahiliyin və mütənahiliyin birləşməsindən meydana gələn şeylər onların nəzərindən qaçır. Onlar ancaq bunu istəyirlər ki, namütənahiliklə qarşı-qarşıya dursunlar, – bundan onlar həzz alırlar, özlərini xoşbəxt hesab edirlər. Onlar sevin-cin nə olduğunu bilmirlər, onlar ancaq heyvət etməyi bacarırlar. Onların həyatı seyr etməkdən ibarətdir. Bəşəriyyət tarixi onlar üçün ancaq kainat kitabının səhifələrindən biridir. Bu səhifə Küllü özündə yerləşdirmir; böyük Küll kənarda qalır – insan kimi əhəmiyyətsiz bir şeylə məşğul olmağına dəyərmir? İnsan əziyyəti çəkir, çəksin də, nə olar? Amma siz bir baxın, görün Aldebaran necə çıxır! Ananın daha südü yoxdur, yəni doğulmuş uşaq ölür, ölsün də, mənə nə! Yaxşısı budur, siz baxın görün şam ağacının qabığı ilə gövdəsi arasındakı layın xırdaca bir dairəciyi mikroskop altında necə gözəl görünür! Ən zərif krujeva buna tay ola bilərmi? Belə mütəfəkkirlər sevgini unudurlar. Zodiak onların fikrini o qədər məşğul edir ki, onlar ağlayan uşağı görmürlər. Tanrı onların ruhunu dumanlandırır. Onlar eyni zamanda həm böyük, həm də kiçik olan mücərrəd fikirlər adamlardır. Horatsi belə bir adamdır; Gete də, hətta, bəlkə, Lafonten də belə adamdır; bunlar namütənahiliyin çox ola xudbinləri, əzab çəkən insanların laqeyd tamaşaçılarıdır. Hava yaxşı olsa, Neronu görmürlər; günəş onların nəzərində tonqalı kölgədə buraxır, hətta edam cəzasında da onlar işıqların təsirini axtarırlar; onlar nə çığır-tı, nə hönkürtü səsinə, nə canvermə xırıltısını, nə təhlükə zənglərinin imdadını eşidirlər; əgər maydırsa, ay çıxıbsa, onlar hər şeyi gözəl görürlər, başları üstündə tünd-qırmızı, qızıl rəngli buludlar süzürsə, onlar hər şeydən razı qalırlar; ulduzların işığı sönməyincə, quşların səsi kəsilməyincə, onlar xoşbəxt olmağı qəti qərara almışlar.

Bunlar bədbəxt xoşbəxtlərdir. Onlar zavallı olduqlarını hiss etmirlər, lakin onlar zavallıdırlar. Kim ki ağlamır, o heç bir şeyi görmür. Gecə ilə gündüzü özündə birləşdirən, gözsüz, lakin alının ortasında ulduz olan bir məxluq adamı həm təəccübləndirir, həm də özünə qarşı mərhəmət hissi oyadırsa, bu adamlar da başqalarını belə təəccübləndirir, özlərinə qarşı belə mərhəmət hissi oyadırlar.

Bəzi müfəkkirlərin rəyincə, ən yüksək fəlsəfə də laqeydlikdədir. Qoy belə olsun, ancaq onların üstünlüyündə ağır bir xəstəlik vardır. Həm əbədi, həm də total olmaq mümkündür. Vulkan bunu təsdiq edir. İnsandan yüksəyə qalxmaq, həm də insandan aşağı enmək olar. Hədsiz-hesabsız natamamlıq təbiətə xasdır. Kim bilir, bəlkə, günəş özü də kordur?!

Bəs onda nə etməli, kimo inanmalı? Solem quis dicere Dalsum audeat?!

Doğrudanmı bəzi dahilər, tanrı bərabərində duran bəzi adamlar, bəzi məşhur simalar yanla bilər? Deməli, o şey ki, yüksəkdedir, hər şeyin fəvqündədir, yüksəkliyin son zirvəsindədir, zenitdədir, o şey ki, yere bu qədər işıq saçır – o pis görə bilər, az görə bilər, heç görməyə bilər? Məgər bu, ümitsizliyə gətirib çıxarmazmı? Yox, bu, görək ümitsizliyə gətirib çıxarmasın. Bəs axı Günəşdən yüksəkə nə var? Tanrı.

Boş və tənha qalmış Lüksemburq bağı 1832-ci il iyunun 6-da, səhər saat on birde çox gözəl. Şahmat qaydası ilə əkilmiş, üstünə parlaq işıq düşmüş ağaclar məstədici gözəl qoxusu, füsunkar rənglərə sanki çiçəklərlə bəhsə girmişdi. Günorta günəşinin istisindən məst olmuş budaqlar bir-birinə sarı uzanırlar, sanki bir-biri ilə qucaqlaşmaq istəyirdi. İsfəndan ağacının yarpaqları arasında çalqı quşu oxuyurdu, sərcələr səlik edirdi, ağacdələnlər şabalıd ağacının gövdəsi ilə yuxarı qalxa-qalxa dimdiklərini ağac qabığının çatdağına vururdular. Gül ləklərində məğrur zənbəqlər haqlı olaraq hökmrənlik edirdi; bəyazlıq ətrindən füsunkar ətir yoxdur. Qorənfillorin tünd qoxusu ətrafı yayırdı. Mariya Medici dövründən qalmış qocca qarğıdan sıx ağacların başında dilləşməyə başladılar. Lələlər, çiçəyə çevrilmiş bu alov parçaları günəşin qızıl şüaları altında tünd-qırmızı rənglə alışıb yanırdı. Lələ ləkləri ətrafında bal arıları uçuşurdu, onlar sanki bu odlu çiçəklərin qızcımları idi. Hər şey, hətta göyden sallanan buludlar da sevinc və fərhəllə dolu idi; yenə yağış yağmaq təhlükəsi olsa da, bunun heç bir qorxusu yox idi: inciciçəyi ilə xanımali çiçəyi bu yağışı çox-cox arzu edirdi; lap alçaqdan uçan qaranquşlar bu yağışın sevimli carçıları idi. Bağda olanlar sərbəst nəfəs alırdılar; həyatdan gözəl qoxu yayırdı; bütün təbiətdən məsumluq, səfqət, atalıq qayğısı, nəvaziş, səhər səfo-qinin tərəvəti, hamıya kömək etmək duyğusu saçılırdı. Göylərin təlqin etdiyi fikirlər – öpülən körpə əli kimi zərifdi.

¹ Kim cəsarət edib günəşə yalançı deyə bilər (*lat.*) – Vergili "Georgiklər".

Cılpaq, ağ heykəllər ağacların altında işığın parçaladığı kölgədən paltar geymişdi; günəş sanki bu ilahələrin paltarını cırıb parçalamış, şüalarını qırıq-qırıq onların gövdəsinə salmışdı. Böyük hovuz ətrafında ki torpaq elə qurumuşdu ki, elə bil istidən yannmışdı. Zəif külək bəzi yerdə azca toz qaldırırdı. Keçən payızdan qalmış bir neçə sarı yarpaq həvəslə qaçışır, sanki bir-biri ilə oynayırdı.

Ətrafa yayılan bu bol işıqda ürəyi sakitləşdirən bir şey vardı. Hər şey həyatla, gözəl qoxu ilə, hərarətli dolu idi, hər şeydən buxar qalxırdı; təbiətin örtüyü altında sonsuz bir həyat çeşməsi duyulurdu; sevgi ilə, məhəbbətlə dolu olan bütün bu xəlif küləklərdə, bu bərk vuran işıqlarda, parıltılarda, şüaların hədsiz-hesabsız səxavətində, ardı-arası kəsilməyən bu yıldızlı axınında bitib-tükənməyən bir şeyin israfçılığı hiss olunurdu, adam bu cəh-cəlalın ardında, sanki odlu bir pərdə dalında ulduzlar milyoneri Tanrını görürdü.

Qum bütün pəlçığı özünə hopdurmuşdu, yağış zərrə qədər də toz qoymamışdı. Çiçəklər əl-üzünü tozəcə yumuşdu. Yerdən çiçək şəklinə çıxan, cürbəcür rəngə çalan məxmərdə, ipəkə, mavi rəngdə, qızılda heç bir qüsurlu yox idi. Bütün bu zinət və ehtişam tərtemizdi. Dinclik və əmin-amanlıq gətirən təbiətin əzəmətli sükutu bütün bağı bürümüşdü. Bu min-min nəğmələrlə, quşların cəh-cəhilə, yığm-yığın bal arılarının vızıltısı ilə, əsən xəlif küləklə həməhəng olan səmavi bir sükutdu. Yaz fəslinin bütün ahəngi füsunkar bir xorda birləşmişdi; yazın və yayın səsi müntəzəm bir halda yüksəlirdi, susurdu. Yəmənin qurtaranda jəsmən çiçək açırdı, həşəratdan bəzisi çox tez meydana gəlirdi; iyunun qırmızı kəpənəklərinin ön dəstəsi mayın ağ kəpənəklərinin arxa dəstəsi ilə üz-üzə gəlib toqnaşırdı. Çinar ağacı qabığını təzələyirdi. Şabalıd ağaclarının sıx yarpaqlı qışqonq başları xəlif küləkdən dalğalanırdı. Bu, çox gözəl bir mənzərə idi. Bağın qonşuluğundakı kəzarmada qocaman bir əsgər dəmir barmaqlıq arasından bağı seyr edərek deyirdi: "Budur, yaz da əldə silah, özü də tam rəsmi keçid paltarında sıraya durmuşdur".

Bütün təbiət nahar edirdi, bütün canlı məxluqat süfrəyə dəvət olunmuşdu; müəyyən edilmiş vaxtda göyə nəhəng mavi süfrə, yerdə də böyük yaşıl süfrə salınmışdı; günəş a giorno¹ işıq saçdı. Tanrı bütün kainatı qonaq ediyirdi. Hər məxluq öz yemini, öz yeməyini alırdı: cöl-göyörçününə – kendir toxumu, alacəhrəyə – darı, payız bülbülüne

– siçovulqulağı, birəbitdən quşuna – soxulcan, bal arısına – çiçək, mil-çəyə – infuzoriya, ardıc quşuna – milçək verildi. Hərçənd onlar bir-birini yeyirdi, – xeyir və şərin də böyük sirri elə bundadır, – ancaq heç bir məxluq ac qalmırdı.

Başlı-başına buraxılmış iki uşaq gəlib böyük hovuzun yanına çatdı; onlar bu dəbdəbəni görüb bir az qorxdular; zəif, fəqir adamlar da elə bir duyğu olur ki, onlar bu duyğuya əsasən hər dəbdəbəli şeydən – bu şey lap cənsiz da olsa – çəkinirlər, uşaqlar da belə bir hissə qapılaraq tez qaçıb, qu quşlarının taxta damı dalında gizləndilər.

Külək qalxanda ətrafdan arabir boğuq çıxırdı, uğultu səsi, tufəng şaqıltısı, topların gurultusu eşidilirdi. Bazar tərəfdə damların üstündən tüstü qalxırdı. Uzaqdan zəng səsi gəlirdi, o elə bil adamı imdada çağırırdı.

Uşaqlar sanki bu səs-küyü eşitmirdilər. Balacası tez-tez astadan deyirdi: "Mən acmışam".

Elə bu zaman hovuzda iki başqa adam da yaxınlaşdı. Əlli yaşlı kök bir adam altı yaşlı kök bir uşağın əlindən tutub gəlirdi. Yəqin bunlar ata ilə oğul idi. Altı yaşlı kök uşağın əlində iri, kəppuş bir bulka vardı.

Bir-birinə yaxın olan "Şəhzadə qız" və "Cəhənnəm" küçəsində yaşayan ev sahiblərinin çoxunda o zaman Lüksemburq bağının açarı olardı: bağın qapısı bağlı olanda onlar bu imtiyazdan istifadə edərdilər, bu imtiyaz sonralar ləğv edildi. Ata ilə oğul, görünür, bu evlərdən birində yaşayırdılar.

Cındır paltarlı uşaqlar bu "böyük ağa"nın gəldiyini görüb, daha bərk gizləndilər.

Bu, bir nəfər burjuva idi. Bir gün Marius burada, sevgi çılgınlığı içində bir adamın səsinə eşitmişdi; o adam bu böyük hovuzun yanında öz oğluna "israfçılıq etməməyi" məsləhət görürdü, – bəlkə də həmin o adamdı. Onun mütəbər, lovgə görünüşü, yumulmayan, yumulmadığı üçün də sanki həmişə gülümşəyən yekə ağzı vardı. Bu donub qalmış təbəssüm çənənin çox yekə olmasının nəticəsi idi, elə bil ki, çənəsinin dərisi çatışmırdı; belə təbəssüm qolbi deyil, ancaq dişləri açıb göstərir. Uşaq dişlənmiş bulkanı əlində bərk-bərk sıxmışdı. O yaxşı bəslənmiş bir uşaq idi. Qiyam münasibətilə uşağa milli qvardiya paltarı geydirmişdilər, atası isə ehtiyat edərek, mülki paltarını dəyişməmişdi.

Onlar gəlib hovuzun yanında dayandılar; iki qu quşu qanadlarını çırpı-çırpı suda üzürdü. Burjuanın elə bil qu quşundan çox xoşu gəlirdi.

¹ Parlaq (lat.)

O bir cəhətdən qu quşuna oxşayırdı: o da yanını basa-basa, ağır-ağır yeriyirdi.

Qu quşları üzürdü, — onların da məharəti bunda idi. Quşlar çox gözəldi.

O iki balaca dilənçi qulaq assaydı, belə bir həqiqəti başa düşsəydi, bir dərəkəli adamın öz oğluna verdiyi nəsihəti yadda saxlardı. Ata oğluna deyirdi:

— Ağillı adam azla kifayətlənər. Oğul, məndən nümunə götür. Mənim dəbdəbədən, bəzək-düzəkdən xoşum gəlmir. Mən heç vaxt paltarımı nə qızılla, nə də başqa bahalı, amma mənasız şeylərlə bəzəməmişəm. Ağılca aşağı səviyyədə duran adamlar belə saxta bəzək-düzəklə məşğul olurlar.

Bazar tərəfdən gələn qatma-qarışıq çığırtı səsləri birdən artdı; zənglərin səsi, camaatın uğultusu da onlara qarışıdı.

Uşaq atasından soruşdu:

— Bu nədir?

Atası ona belə cavab verdi:

— Bu Saturn bayramıdır.

Bu zaman o, qu quşlarının damı altında gizlənən cındır paltarlı uşaqları görüb donquldandı:

— Bəli, başlanır.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

— Anarxiya, hətta bağa da yol tapıb.

Onun oğlu əlindəki bulkanı dişlədi, elə o saat da ağzından yera salıb ağlamağa başladı.

Anası soruşdu:

— Niyə ağlayırsan?

— Mən daha yemək istəmirəm.

Ata dişlərini daha çox ağartdı:

— BİR bulkanı yemək üçün heç də ac olmaq lazım deyil.

— Bulka mənim zəhləmi töküüb. Özü də bərkdir.

— Daha yemək istəmirsən?

— İstəmirəm.

Atası ona qu quşlarını göstərdi.

— At o ayağıpordəlilərə.

Uşaq tərəddüd etdi. O, bulkanı yemək istəmirsə, bu heç də o demək deyil ki, onu başqasına verməlidir.

— İnsaf! ol. Heyvanlara yazığın gəlsin.

Bulkanı uşağın əlindən alıb hovuza atdı.

Bulka suyun lap qırağına düşdü.

Qu quşları xeyli uzaqda, hovuzun ortasında üzə-üzə yem axtarırdı. Onların başı yemə qarışdığı üçün nə burjuanı, nə də bulkanı görürdülər.

Bulka az qalırdı batsın; burja bulkanın havayı yerə olacağını görüb təşvişə düşdü, əl-qolunu bərk-bərk oynatmağa başladı, bununla da, nəhayət, quşların diqqətini cəlb edə bildi.

Quşlar gördü ki, suyun üzündə nəşə var, lap gəmi kimi o biri yana döndülər, elə qar kimi ağ quşlara yaraşan özəmətli bir vüqarla yavaş-yavaş bulkaya sarı üzdülər.

Burja öz hərəkətidən çox razı qaldı:

— Dəniz işarələrini görüb, sürətlə üzməyə başladılar.

Bu anda uzaqdan gələn hay-küy birdən artdı. Səs bu dəfə təhlükəli göründü. Elə olur ki, külək birdən əsəndə uzaqdan gələn səs daha aydın eşidilir. İndi əsən külək təbil səsini, insan fəryadını, tufənglərin yayılın atəşindən qopan gurultunu çəkib gətirdi; zənglərin təhlükə olduğunu xəbər verən səs topların uğultusu buna qarışır, ağır bir təsir bağışlayırdı. Bu arada qara bir bulud günün qabağını tutdu.

Qu quşları hələ bulkaya çatmamışdılar.

Burja oğluna dedi:

— Gedək evə. Tüilriyə hücum edirlər.

O yenə də oğlunun əlindən tutdu.

Sonra əlavə etdi:

— Tüilridən Lüksemburqa qədər olan məsafə, kraldan perə qədər olan məsafədən çox deyil; bu, yaxındadır. Bir azdan güllə dolu kimi yağacaq.

Sonra göyə baxdı.

— Belkə, elə o buluddan dolu yağacaq; göy üzü mübarizəyə qarışır. Burbonlar nəslinin kiçik budağı ölmə məhkum edilmişdir.

Tez gedək.

Uşaq zarıladı:

— Mən istəyirəm görüm quşlar bulkanı necə yeyəcəklər?

Atası etiraz etdi:

— Yox, bu, ağlısızlıq olardı.

O, balaca burjuanı çəkib apardı.

Uşağın ürəyi quşların yanında qalmışdı; xiyabandan çıxana kimi o tez-tez dönüb hovuza baxırdı.

Bu zaman iki sofıl uşaq qu quşları ilə bir vaxtda bulkaya yaxınlaşdı: su ləpələndir, bulka suyun üzündə torponirdi. Kiçik uşaq bulkaya, böyük uşaq uzaqlaşmaqda olan burjuaya baxırdı.

Ata ilə oğul xiyabanların dolanbac yoluna qədəm qoydu; bu yol “Şahzadə qız” küçəsi yanında olan qoruqluqdakı böyük pilləkənə sarı aparırdı.

Onlar gözədən itən kimi, böyük uşaq cold qarnı üstə hovuzun dəyirmi qırağına yatdı, sol əli ilə hovuzun kənarından tutub, suya oyıldı, sağ əlindəki çubuğu bulkaya uzatdı, bu vəziyyətdə suya düşə bilirdi. Quşlar düşməni görüb suyu düşləri ilə yara-yara daha tez-tez üzmoyə başladılar. Quşların belə üzməsi uşağın xeyrinə oldu; su ləpələndi, dairəvi ləpələrdən biri bulkanı düz çubuğun üstünə itələdi. Quşlar özünü yetirənə kimi çubuq bulkaya çatdı. Uşaq çubuğu tez yələtdi, quşları ürküdüb qovdu, çubuğu bulkaya batırıb özünə sarı çəkdi, gö-türdü, ayağa qalxdı. Bulka tamam islanmışdı; uşaqlar həm ac idilər, həm də susamışdılar. Böyük uşaq bulkanı iki yərə böldü: bir parçası böyük düşdü, o birisi balaca, özü balacanı götürdü, böyüyü qardaşına verib dedi:

– Al, tıxı.

ON YEDDİNCİ FƏSİL

Mortuus pater filium noriturum expectat¹

Marius fikirləşmədən barrikadadan küçəyə atıldı. Kombefer də onun ardınca cumdu. Ancaq daha gec idi. Qavroş ölmüşdü. Kombefer içində patron olan səbəti, Marius da uşağı barrikadaya gətirdi.

Marius düşünərək öz-özünə dedi: “Bunun atası mənim atam üçün nə eləmişdirsə, mən də onun oğlu üçün bunu elədim; ona olan borcunu yerinə yetirdim. Ancaq Tenardye mənim atamı döyüş meydanından diri çıxarmışdı, çox təəssüf ki, mən onun oğlunun meyitini götürürəm”.

Marius Qavroşu qucağında istehkama gətirəndə, onun üzü Qavroşun üzü kimi qana bulaşmışdı.

¹ Ölmüş ata ölmə gedən oğlunu gözləyir (lat.).

O oyulub Qavroşu qaldıranda güllə onun başını yüngülcə yaralamışdı, o bunu heç duymamışdı da.

Kurfeyrak qalstukunu açıb Mariusun alnını sarıdı.

Qavroşu Məbəfin yanına, stolun üstünə qoydular, hər ikisinin üstünü qara şalla örtüldü. Şal qocaya da çatdı, uşağa da.

Kombefer səbətdə gətirdiyi patronları bölüşdürdü.

Hər adama on beş güllə düşdü.

Jan Valjan elə bayaqkı kimi tumbanın üstündə sakitcə oturmuşdu. Kombefer ona da on beş patron vermək istədi, o, başını yelləyərək, patronları almadı.

Kombefer pıçılıtlı ilə Anjolrasa dedi:

– Nə qoribo adamdır! Barrikadada olasan, özün də vuruşmayasan! Anjolras etiraz etdi:

– Amma, bu, onun barrikadanı müdafiə etməsinə mane olmur.

Kombefer:

– Qəhrəmanlar içində də qoribo adamlar olur, – dedi.

Kurfeyrak onların danışığını eşidərək əlavə etdi:

– Bunun qoribəliyi qoca Məbəfin qoribəliyi kimi deyil, tamam ayrı qoribəlikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, barrikadanın atəşə tutulması qiyamçıları çox da həyəcana salmadı. Küçə vuruşması burulğanında sakitliklə fırtına anları çox qoribo surətdə bir-birini əvəz edir, – Bu burulğana düşmənyönlər onu təəvvür edə bilməz. Adanılar barrikadanın içində gəzişirlər, dansırlar, zərəfat edirlər. Mənim dostlarımdan biri top saçması atəşinin lap qızgın vaxtında bir döyüşçüdən bu sözləri eşitmişdi: “Biz burada lap elə bil subaylar qonaqlığındayıq”. Təkrar edirik: “Şənvəri küçəsindəki istehkamin iç tərəfi çox sakit görünürdü. Sınağın bütün gözəlməyən dəyişiklikləri, bütün mərhələləri arxada qalmışdı, ya da tezliklə arxada qalacaqdı. Onların vəziyyəti böhranlı haldan təhdidədiçə hala, təhdidədiçə haldan isə, yəqin ki, ümitsiz hala düşmüşdü. Vəziyyət ağırlaşıqca, üfiqlər qaralıqca, qəhrəmanlıq hələsi barrikadani daha artıq işıqlandırır. Amansız Anjolras, öz qılıncını Epidotun kədərli dühasına ithaf edən gənc spartal kimi barrikadanın üstündə yüksəlirdi.

Kombefer döşlüyünü taxıb yaralıların yarasını bağlayırdı. Bossüe ilə Feyi barıt qabı ilə patronları doldururdu; barıt qabını Qavroş onbaşının meyitindən tapmışdı. Bossüe Feyiyə deyirdi: “Az qalıb: dilicans

tutub başqa bir planeto gedəcəyik". Kurfeyrak, öz xırda-xuruş şeylərini sahmana salan səliqəli cavan qız kimi bütün cəbbəxanasını: əl ağacını, qılıncını, tufəngini, bir cib, iki də yəhər tapançasını Anjolrasın yanında bəyonib seçdiyi qənbər daşlarının üstünə qoydu. Jan Valjan düz önünə baxırdı. Fəhlələrdən biri Huşlu xalanın böyük həsir şlyapasını başına qoyur, qaytanla bağlayırdı, deyirdi ki: "Bunu ona görə ələyirom mənə gün vürməsin". Eks şəhərinin kuçurdağı gəncləri gülə-gülə söhbət edirdilər. Sanki onlar tələsir, axırncı dəfə olaraq öz ana şivələrində doyunca danışmaq istəyirdilər. Joli Huşlu xalanın güz-güsünü divardan götürüb dilinə baxırdı. Bir neçə qıyamçı şkaftan tapdığı kif basmış çörək qabığını ağcözlüklə gəmirirdi. Marius da: "Görəsən, o dünyada atam mənə rast gələndə nə deyəcək" fikr ilə məşğuldu.

ON SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Yurtici özü olanlar

Barrikadalarda baş verən psixoloji bir hadisədən bəhs edərkən. Bu fəvqəladə küçə müharibəsi üçün səciyyəvi olan heç bir şeyi nəzərdən qaçırmıq olmaz.

İndicə biz qıyamçıların çox sakit olduğunu demişdik, buna baxmayaraq, barrikada, onun içində olanlara xəyalı bir şey kimi görünür.

Vətəndaş müharibəsindən axırızmana bənəyşi var: məchulluğun sıx dumanı alovun şiddətli parıltılarını bürüyür; xalq üsyanları sfinks kimi sirlidir, kim ki barrikadada vuruşmuşdur, barrikadanı bir yuxu kimi xatırlayır.

Adamların belə bir vaxtda duyduqlarını, düşündüklərini biz Mariusun şəxsiyyətində təsvir etmişdik; biz sonralar da belə vəziyyəti görəcəyik; – bu, real həyatdan parladıq, eyni zamanda sönükdür. Barrikadadan gedən adam orada nələr gördüyünü xatırlamır. Barrikadada o, döşətlə idi, lakin bunu özü dərk etmirdi. Onun ətrafında insan şəklini almış ideyalar vuruşurdu, onun başını gələcəyin parlaq işığı işıqlandırır. Orada meyitlər yerə sərilib qalmışdı, xəyallar ayaq üstə durmuşdu. Dəqiqələr hədsiz dərəcədə uzanırdı, sanki onlar əbədiyyət dəqiqələri idi. Barrikadadan gedən adam elə bil ki, ölüb, dirilmişdi. Kölgələr onun yanından şütyüb keçirdi. Bu, nə idi? Barrikadada o, qana bulaşmış oğlən görürdü; orada qulaqbatırıcı bir gürultu, həm də

dəhşətli bir sükut vardı, orada nəşə çıxıran açıq ağızlar, həm də həmişəlik susan açıq ağızlar vardı; onu duman kimi üstü, ya da, bəlkə, gecə qaranlığı bürümüşdü. Ona elə gəlirdi ki, məchul bir dərinlikdən sızıb gələn məşum bir rütubətə toxunmuşdur; barmaqlarında qırmızı ləkələr görürdü. Ayrı heç bir şey onun yadında deyildi.

Şənvəri küçəsinə qayıdaq.

Birdən, iki yaylın atəşi arasında, uzaqda vuran saatın səsi eşidildi. Kombefer:

– Günortadır, – dedi.

Saat on ikini vurub qurtarmamışdı ki, Anjolras barrikadanın üstündə şax duraraq çox ucadan çığırdı:

– Qənbər daşlarını evə daşıyın. Aşağıdakı pəncərələrin, bir də çardağdakı pəncərənin qabağına tökün. Adamların yarısı vuruşmaya hazırlaşsın, qalanları daş daşsın. Bircə dəqiqəni də boş keçirmək olmaz.

Küçənin başında, döyüşə hazır vəziyyətdə, çiyinlərində balta, yangınsöndürən sapyorlar vızvodu göründü.

Bu, qoşun dəstəsinin ancaq baş hissəsi ola bilərdi. Hansı qoşun dəstəsinin? Heç şübhəsiz, hücum dəstəsinin; çünki barrikadanı dağıtmaq üçün göndərilən sapyorların ardınca adətən əsgər göndərilir, – bu əsgərlər hücumla barrikadanı tutmalıdırlar.

1822-ci ildə cənab Klermon Tonnerin dediyi kimi, görünür, "onların boynuna keçirilən ilğayı dartmaq" vaxtı yaxınlaşırdı.

Anjolrasın əmri gəmi və barrikada döyüşçülərinə xas olan bir sürət və dəqiqliklə yerinə yetirildi, – gəmidən və barrikadadan, bu iki vuruşma meydanından geri çəkilmək mümkün deyil. Anjolrasın səərəncamı ilə "Korin" in qapısı qabağına yığılan daşın üçdə iki hissəsini bir dəqiqədən də az vaxtda ikinci mərtəbəyə və çardağa daşdırdılar, sonra heç bir dəqiqə də keçmədi ki, daşları çox məharətlə üst-üstə yığaraq, ikinci mərtəbənin pəncərələrini, bir də çardağın xırda pəncərəsini yarıya qədər tutdular. Bu işə başçılıq edən Feyinin göstərişi ilə daşların arasında tufəng lüləsi üçün deşiklər qoydular. Daha top saçmasının atılmaması pəncərələrin daşla bərkidilməsi işini xeyli yüngülləşdirdi. İndi topların hər ikisinin mərmisi ilə istəhkamın özünü vururdular, bununla da hücum üçün onda deşik açmaq, ya da, mümkün olsa, onun bir tərəfini dağıtmaq istəyirdilər.

Son istinadgahın müdafiəsi üçün görülən işi qurtardıqdan – pəncərələrin içində qənbər daşından sipər düzəldildikdən sonra Anjolras

Mabefin qoyulduğu stolun altında olan şüşələrin ikinci mərtəbəyə aparılmasını əmr etdi.

Bossüə soruşdu:

– Şərabı kim içəcək?

– Onlar.

– Sonra da qiyamçılar aşağı pəncərənin içinə şey-şüy yığıb oranı bərkitdilər, gecələr meyxananın qapısı dalına qoyulan dəmirləri əllərinə alıb, hazır durdular.

İndi bura əsil qala idi. Barrikada onun səddi, meyxana – baş qülləsi idi.

Barrikadada birçə yol qalmışdı, onu da qalan qənbər daşları ilə tutdular.

Barrikadanı müdafiə edənlər həmişə hərbi sursata qənaət etməlidirlər, düşmən də bunu bilir; buna görə də düşmən hücumu çox yavaş hazırlaşır, vaxtından əvvəl qiyamçıların atəş xəttindən kənar bir yərə qüvvə gətirir, bunu da hücum etməkdən daha çox özünü göstərmək üçün edir; eyni zamanda öz hissələrini daha münasib mövqedə yerləşdirir. Hazırlıq işləri həmişə nizam və qayda ilə tələsmədən görülür, sonra birdən tufan qopur.

Düşmənin belə ağır hərəkət etməsi Anjolarısa bütün işləri yoxlamaq, mümkün olan yerdə işi yaxşılaşdırmaq imkanını verdi. O belə qərara gəldi: bu adamların nəsihi ölməkdirsə, onların ölümü mərdlik və şücaətin ən yüksək nümunəsi olmalıdır.

Sonra Mariusa dedi:

– Biz ikimiz də burada komandirik. Mən evə gedib son sərəncamı verim, sən də bayırda qal, düşməni müşahidə et.

Marius barrikadanın üstündə müşahidə yerini tutdu.

Anjoların əmri ilə mətbəxin yaralıları otağına açılan qapısını mıxladılar:

– Qoy yaralıları məni qəlpəsi döyməsin.

O, son sərəncamını aşağı zalda qırıq-qırıq, lakin çox sakit halda verdi. Feyi onun dediklərini dinləyir, hamının adından ona cavab verirdi.

– Pılləkəni sındırmaq üçün baltaları ikinci mərtəbədə hazır tutun. Balta varmı?

Feyi:

– Var, – dedi.

– Nəçə dənədir?

– Üç dənə.

– Yaxşı. Sırada iyirmi altı döyüşçümüz var. Tüfəng nəçədir?

– Otuz dörd.

– Deməli, səkkizi artıqdır. Onları da doldurun, yanınızda qoyun. Qılıncları bağlayın, tapançaları toqquzuya keçirin. İyirmi adam barrikadaya, altısı çardağa və ikinci mərtəbənin pəncərəsinə getsin. Düşməni daşlar arasındakı mazgallardan güllə atılsın. Həç kəs bekar otumasın. Hücum təbili vurulan kimi hamınız, iyirmi adamın iyirmisi də, barrikadaya yüyürün. Kim əvvəl gəlib çatsa, yaxşı yer tutacaq.

Hamını müəyyən etdiyi döyüş yerində qoyub Javerə sarı döndü:

– Mən səni unutmamışam.

Tapançanı stolun üstünə qoyub əlavə etdi:

– Kim buradan axırncı çıxsas, casusun beynini dağıdacaq.

Kim isə soruşdu:

– Burada?

– Yox. Onun meyiti bizim meyitlərin yanında olmağa layiq deyil. Kiçik barrikadadan keçib Mondetur küçəsinə getmək olar. Bu barrikadanın dörd fut hündürlüyü var. Casusun əl-qolu bərk bağlanmış. Ora aparın, güllələyin.

Bir adam bu zaman Anneolrasdan da sakit görünürdü; bu Javer idi.

Bu anda Jan Valjan göründü.

O, qiyamçıların içində idi. Özünü qabağa verib Anjolarısa dedi:

– Reisi sizsiniz?

– Bəli.

– Siz bayaq mənə təşəkkür etdiniz.

– Bəli, respublika adından. Barrikadanı iki adam xilas etdi: Marius Ponmersi və siz.

– Siz necə bilirsiniz, mən mükafat almağa layiqəmmi?

– Əlbəttə.

– Onda xahiş edirəm mənə mükafat verilsin.

– Necə mükafat istəyirsiniz?

– İstəyirəm ki, bu adamın alına gülləni özüm çaxam.

Javer başını qaldırdı. Jan Valjanı gördü, güclə sezişən bir hərəkət edərək, dedi:

– Bu haqlı tələbdir.

Anjolarısa karabini doldurub hamını gözəndən keçirdi:

– Etiraz yoxdur ki?

Sonra Jan Valjana sarı döndü:

– Aparın casusu.

Jan Valjan Javer sarındığı stolun qırağında oturdu, bununla elə bil ki, Javerin onun ixtiyarına keçdiyini bildirmiş oldu. Tapançanı götürüb doldurdu: eşidilən çaqqıldan belə bir nəticə çıxarmaq olardı.

Elə bu anda şeypurçunun şeypuru səsləndi.

Marius barrikadanın üstündən çıxdı:

– Silah başına!

Javer səssizcə güldü, – bu, ona xas olan bir gülüşdü, – sonra qiyamçılara diqqətlə baxıb dedi:

– Sizin halınız mənimkindən yaxşı olmayacaq.

Anjolas komanda verdi:

– Hamı barrikadaya!

Qiyamçılar nizamsız halda qapıya cumdular, onlar yüyürə-yüyürə gedəndə Javer düz onların dalınca, – qoy bu ifadə üçün bizi bağışlasınlar, – belə bir xeyir-dua verdi:

– Bu yaxında görüşərik!

ON DOQQUZUNCU FƏSİL

Jan Valjan intiqam alır

Jan Valjan tək qalandan sonra Javerin bədəninə bağlanan kəndiri açdı, – kəndirin ucu stolun altında düyünlənmişdi. Sonra Javerə işarə ilə “dur” dedi.

Javer, təsviri mümkün olmayan bir təbəssümlə ayağa qalxdı. Bu təbəssümdə, buxovlanmış da olsa, hakimiyyət qüruru və üstünlüyü ifadə olunurdu.

Jan Valjan yük heyvanının cilovundan tutan kimi, Javerin martin-qalından tutdu, onu yavaş-yavaş öz arxasına çəkə-çəkə meyxanadan çıxadı: Javerin qıçları kəndirə bağlandığı üçün addımlarını xırda-xırda atırdı.

Jan Valjan tapançanı əlində sıxa-sıxa gedirdi.

Bu qayda ilə onlar barrikadanın içindəki trapesiya şəkilli meydanı keçdilər. Mütləq hücum olacağını gözləyən qiyamçıların üzü o biri tərəfə idi.

Ancaq Marius, barrikadanın sol tərəfində durduğundan, onların keçib getdiyini gördü. Onun qəlbinə dolan sönük işıq cəlladla ölümə məhkum edilən bu iki adamı da bürümüşdü.

Jan Valjan bir an da Javeri buraxmırdı; o, çətin də olsa, Javeri Mondetur küçəsindəki alçaq səddin üstündən keçməyə məcbur etdi.

Onlar səddi keçəndən sonra boş bir küçəyə çıxdılar; burada heç kəs yox idi, onları görün olmazdı. Tindəki ev qiyamçıları onların arasını kəsirdi. Bir neçə addım kənarda meyit yığını vardı; barrikadadan çıxarılan bu meyitlərə baxanda adamı dəhşət alırdı. Onların içində bir qadın meyiti diqqəti cəlb edirdi; onun dağınıq saçı göymiş üzünə tökülmüşdü; əlinə güllə daymışdı, sinəsi yarıya qədər açıqdı. Bu, Epoina idi.

Javer qadın meyitinə gözücu baxaraq, polis işçisi təminatlılığı ilə as-tadan dedi:

– Deyəsən, mən bu qızı tanıyıram.

Sonra Jan Valjana sarı döndü.

Jan Valjan tapançanı qoltuğuna vurdu, gözlərini zilləyərək diqqətlə Javerə baxdı; bu baxışı ilə o deyirdi: “Javer, qabağında duran mənim!”

Javer cavab verdi:

– Sən üstün gəldin.

Jan Valjan jiletinin cibindən bıçağı çıxarıb açdı.

Javer həyəcanla dedi:

– Hə, qələm! Düz eləyirsen! Bu sənə daha çox yararış.

Jan Valjan Javerin boynundakı martinqalı, bileklərinə bağlanan kəndiri, sonra öyilərək, ayağına vurulan çıdan kəsdi, sonra da qalxıb dedi:

– Siz azadsınız.

Javeri təəccübləndirmək çətindi. O çox təminatlı bir adamdı, lakin bu hadisə onu qeyri-ixtiyari olaraq sarsıtdı. O donub qaldı.

Jan Valjan sözüne davam etdi:

– Buradan diri çıxmağıma gümanım yoxdur; əgər işdir, ölməsəm, xilas ola bilsəm, yadınızda saxlayın: mən Foşlevan adı altında Silahlı adam küçəsində, yeddi nömrəli evdə yaşayıram.

Javer dişlərini pələng kimi ağartdı, dodaqlarını büzərək ədavətlə dedi:

– Özünü gözlə.

Jan Valjan:

– Gedin, – dedi.

Javer soruşdu:

– Sən Fəşlevan dedin? Silahlı adam küçəsi?

– Yeddi nömrəli ev.

Javer astadan təkrar etdi:

– Yeddi nömrəli ev.

O yenə sürtükünü düymələdi, çiyinlərini hərbi qayda ilə düzəltdi, yana döndü, əllərini döşündə çarpazladı, çənəsini bir əlinə dayayaraq, bazar tərəfə yönəldi. Jan Valjan durub ona baxırdı. Javer bir neçə addım gedəndən sonra döndü, çığıraraq Jan Valjana dedi:

– Siz mənə tənqəd etməsəniz! Yaxşısı budur mənə öldürün!

Javer heç özünü də hiss etmədən Jan Valjana daha “sən” demirdi.

Jan Valjan da çığıraraq ona dedi:

– Çıxın gedin!

Javer ağır-ağır yeriyirdi. Bir dəqiqədən sonra o, Vaizlər küçəsinin tinini döndü.

Javer gözəndən itən kimi Jan Valjan tapançasının havaya boşaltdı.

Sonra da barrikadaya gəlib dedi:

– İşini bitirdim.

Jan Valjan Javeri aparandan sonra barrikadada belə bir hadisə oldu.

Marius daha çox evdə deyil, bayırda baş verən işlərlə məşğuldu, buna görə də macal tapıb aşağı mərtəbədə, qaranlıq bucaqda kəndirə sarınnmış casusa baxa bilməmişdi.

Jan Valjan Javeri barrikadanın üstündən keçirib güllələməyə aparanda Marius onu görüb tanıdı. Birdən onun xəyalından belə bir şey keçdi. Pontuaz küçəsində polis nəzarətçisinə rast gəlməsi, nəzarətçinin on iki tapança verməsi yadına düşdü: bu tapançalar barrikadada onun işinə yaradı; nəzarətçinin həmin sifəti onun xəyalında canlandı, həmin də onun adını xatırladı.

Lakin bu xatirələr də onun fikirləri kimi dumanlı idi, aydın deyildi. Bunlar qəti bir şey deyildi, bəlkə, onun öz-özünə verdiyi bir sualdı: “Bu həmin polis nəzarətçisi deyilmi ki, adını Javer demişdi?”

Bəlkə də, nə qədər gec deyil, o imkan tapıb bu adamı müdafiə edə bilər? Lakin əvvəlcə onun həmin Javer olduğunu qəti bilmək lazımdır.

Marius, barrikadanın o biri başında, öz döyüş mövqeyində duran Anjolası səslədi.

– Anjolas!

– Nə var?

– O adamın adı nədir?

– Polis agentinin. Sən onun adını bilirsen?

– Əlbəttə bilirəm. O, özü dedi.

– Onun adı nədir?

– Javer.

Marius diksindi.

Elə bu anda tapança səsi eşidildi.

Jan Valjan gəlib ucadan dedi: “İşini bitirdim”.

Mariusun qəlbini ölüm vahiməsi bürüdü.

YİRMİNCİ FƏSİL

Ölürlər haqqındır, dirilər də müqəssir deyil

Barrikadanın son dəqiqələri başlanırdı.

Havada dolaşan səslər, şəhərə hərəkət edən, gözə görünməyən silahlı dəstələrin nəfəsi, atlı hissələrin arı verə-verə dördnala çapması, topların gurultusu, dolaşıq Paris küçələrində çalın-çarpaz atılan tüfəng və top atəşi, taxta-puşların üstündən burula-burula yuxarı qalxan, gün işığında bərq vuran barıt tüstüsü, uzaqlardan gələn boğuc və qəzəbli çığırtilar, hər tərəfdə şimşək kimi parıldayan qorxunc işıqlar. Sən-Merri zənginlərinin təhlükə olduğunu xəbər verən höknürtüyə bənzər qəmgin səsləri, yayın xoş günləri, gün işığı ilə işıqlanan buludlarla dolu göylərin cah-cəlalı, gözəl hava, evlərin vahiməli sükutu birləşərək barrikadanın bu son, bu faciəli dəqiqələrinin əzəmətinə daha da artırır, evlərin ona görə vahiməli sükutu deyir ki, dünyədən bəri Şanvreri küçəsinin iki sıra evləri sanki iki sal divara çevrilmişdi: qapılar qapanmış, pəncərələr örtülmüş, pəncərə qapıları bağlanmışdı.

O zamanlar bizim zamanımızdan çox-qox fərqli idi: o elə bir zamandı ki, xalq – öz dövrünü sürmüş, köhnəlmiş qaydaları, bəxş edilmiş fərmanları və ya qüvvədə olan qanunları ləğv etmək istəyirdi; o elə bir zamandı ki, hava qəzəblə dolu idi, şəhər özü daş yollarını dağıdırdı; o elə bir zamandı ki, üsyan – lütfkarlıqla gülümseyən burjuazıyanın qulığına öz parolunu pıçıldaırdı, – belə bir zamanda qiyamçılıq ruhuna qapılan dinc əhali üsyançıların sanki müttəfiqi olurdu, evlər, sanki yer

altından çıxan barrikadalarla qardaşlıq edirdi, onun dayağı olurdu. Lakin əgər vaxt hələ yetişməmişdisedi, üsyan xalq tərəfindən bəyənildiməmişdisedi, xalq üsyandan üz döndərirdisedi, – onda üsyançılar məhv olurdu. Şəhər onların ətrafında səhraya çevrildi, hamının qəlbi daşa döndürdü, bütün qapılar onların üzünə bağlandı, küçələr qoşunlara yol açdı, barrikadaları tutmaqda onlara kömək edirdi.

Xalqı zor ilə istədiyindən tez yeriməyə məcbur etmək olmaz! Vay o adamın halına ki, xalqı zorla tələsdirmək istəyir! Xalq məcburiyyətə dönmür. Məcburiyyət olanda xalq üsyançıları başlı-başlına buraxır, onlara kömək etmir. Üsyançılar taun xəstəliyinə tutulmuş adam vəziyyətinə düşür. Evlər sıldırım qayaya, qapılar – hasara, evlərin üzü sal divara çevrilir. Bu divar hər şeyi görür, hər şeyi eşidir, ancaq köməyə gəlmək istəmir. Bu divar açılıb onları xilas edə bilirdi. Amma açılmır! Bu divar taledir. Bu divar üsyançılara baxır, öz hökmünü verir. Qapısı bağlanmış evlərin nə qəmgin görünüşü olur! Sanki onlar sahibsizdir, lakin orada yaşayırlar. Sanki həyat orada dayanmışdır, əslində belə deyil: həyat orada öz qaydası ilə davam edir, heç kəs oradan günlərlə bayıra çıxmır, amma istəsələr, çıxa bilərlər. Belə qaydaların içində gözirlər, danışırlar, yatırırlar, dururlar, ailəliklə bir yerdə oturlar, yeyirlər, içirlər, qorxudan tir-tir əsirlər – dəhşət, bax, burasıdır! Qorxu bu şiddətli əmansızlıq üçün üzr, qorxunun yaratdığı şəfəqlilik bu əmansızlıq yumşaldan bir səbəb ola bilər. Bəzən elə hallar da olur ki, qorxu cünnülüqə varır, ehtiyatkarlıq çılğınlığa çevrilən kimi, qorxu da qəzəbə çevrilə bilər; dərin mənalı “Mötədillər içərisindən çıxan əzgınlər” ifadəsi də buradan götürülmüşdür. Elə olur ki, vahiməli və dəhşətli hallar, qara tüstü dumanı kimi, ədəvət törədir. “Bu şuluqluq salanlara daha nə lazımdır? Onlar həmişə narazıdırlar. Dinc camaatı ancaq yolundan azdırlar. Bütün bu inqilablar elə bil ki, azlıq eləyir! Onlar hardan bura gəliblər? Qoy cəhənnəmə olsunlar! Onlara elə belə də lazımdır! Özləri təqsirkardır. Qoy tutduqları işdən cəzasını çəksinlər! Bizə nə?!” Onlar bizim yazıq küçəmizi güllə ilə dəlik-deşik eləyiblər. Onlar əclaf adamlardır. Qapıları açmayın – əsas məsələ budur!” Evlər məqbərəyə çevrilir. Qiyamçılar bağlı qapıların qabağında dəhşətli əzab çəkirlər: budur, top saçması onun üstünə alır; budur, sıyrılmış qılınc onun təpəsinə endirilir. O bilir ki, nə qədər çığırsa da, heç kəs onun köməyinə gəlməyəcək, o eyni zamanda bilir ki, onun çığırtısını eşidirlər. Orada çoxlu divar var, bu divarlar onu gizlədə bilər, orada

çoxlu adam var, bu adamlar onu xilas edə bilər, bu divarların qulağı var, lakin adamların ürəyi daşındır.

Burada müqəssir kimdir?

Həç kəs, həm də bizim hamımız.

Müqəssir – bizim mükəmmol olmayan dövrümüzdür.

Utopiya, həmişə baş verə biləcək bütün uyğunsuz halların məsuliyyətini öz üzərinə alaraq, işə girir: üsyanlar şəklini alır, fəlsəfi mübarizədən silahlı mübarizəyə, Minervadan Palladaya çevrilir. Səbri tükenmiş utopiya qiyam şəklini alırsa, başına nə gələcəyini bilir, utopiya çox vaxt vaxtından əvvəl gəlir. Belə anda sakitləşir, zəfər əvəzinə fəlakət böyük bir səbatla qəbul edir. Kim utopiyanı rədd edərsə, utopiya şikayətlənmədən ona xidmət edir, hətta onu rədd edənləri haqlı görür; onun məcbibliyi bundadır ki, o hər kəs tərəfindən tərk edilməyə də razıdır. O, maneələr qarşısında əyilmir, eyni zamanda nankorlara güzəştə gedir.

Yaxşı, bu nankorluqmu?

İnsanlıq nöqtəyi-nəzərindən nankorluqdur.

Ayrı-ayrı şəxsiyyətlər nöqtəyi-nəzərindən nankorluq deyil.

Tərəqqi insan varlığının formasıdır. Bəşəriyyətin bütün həyatına bir yerdə tərəqqi deyilir; bəşəriyyətin irəliləməsi doğru hərəkətinə tərəqqi deyilir. Tərəqqi irəliləmə addım atır; bu, insanın yerdə səmaviyyəti, ilahiyyəti doğru olan böyük səyahətdir. Elə olur ki, tərəqqi yolda dayanır, – burada o geridə qalanları toplayır; elə olur ki, o dayanıb dincəlir, – bu zaman düşündür, birdən gözləri qarşısında bütün zənginliyi ilə canlanan füsunkar Kənan torpağını seyrə dalır; elə gecələr olur ki, o yatır; mütləkkir üçün bəşəriyyətin qarənlik çökmüş qəlbini görməkdən, zülmət içində yatmış tərəqqini kor kimi əllərlə axtarmaqdan, onu oyatmağa gücü çatmaqdan əzəbli bir təşviş yoxdur.

Bir gün Jerar de Nerval mənə dedi: “Bəlkə, Allah ölüb?” Nerval tərəqqini Allahla qarışdırır, hərəkətdəki fasiləni Allahın ölməsi hesab edirdi.

Məyus olanlar haqlı deyillər. Tərəqqi həmişə oynar, əslində lap yuxuda da öz yoluna davam edir, çünki bu zaman o böyüyüb boy atır. Siz bir də onu görəniz, onun boy atdığına inanarsınız. Səli bir yerdə sakit dura bilmədiyi kimi, tərəqqi də sakit dura bilməz; onun qabağını kəsməyin, onun məcrasına qaya parçaları atmayın: maneələr suyu köpükləndirir, bəşəriyyəti isə dalğalandırır. İltişaşların da, qiyamların da

səbəbi budur. Lakin bir iğtişad məlum olur ki, biz qabağa getmişik. Nizam-intizam düzəlməyincə, — nizam-intizam isə ümumi sülhdən başqa bir şey deyil, — bəli, nizam-intizam düzəlməyincə, yer üzündə ahəng və birlik əmələ gəlməyincə, tərəqqinin mərhələləri inqilablar olacaqdır.

Tərəqqi nədir? Biz bunu dedik. Tərəqqi fasiləsiz hərəkətdir, xalqların həyatıdır.

Ancaq bəzən elə olur ki, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin keçici həyatı insan övladının əbədi həyatına müqavimət göstərir.

Bir şey kədərlənmədən etiraf edək: hər kəsin öz şəxsi mənafeyi vardır, bunu qorumaq, müdafiə etmək heç də cinayət deyil. Hələ-hazırda tamamilə qanuni olaraq müəyyən dərəcədə xudbinlik verilmişdir. Keçici həyatın öz hüququ vardır, bu həyat gələcək üçün özünü həmişə qurban verməyə heç də borclu deyil. Yer üzündə yaşayan indiki nəsil gələcək üçün öz yolunu qalsın, borclu deyil; əslində, gələcək nəsil də onun kimi bir nəsildir; onun da yaşamaq dövrü gələcəkdir. Hər şey adlı birisi pıçıldayaraq deyir: "Mən mövcudam, mən cavanam, sevirəm, mən qocayam, dincəlmək istəyirəm, mən ailə başçısıyam, mən zəhmət çəkirəm, mən öz işimdə müvəffəq oluram, mənim işim çox yaxşı gedir, mənim arvadım var, uşaqlarım var, mən onları sevirəm, mən yaşamaq istəyirəm, məni rahat buraxın". Buna görə də bəşəriyyətin qabaqcıl nəcib dəstələri müəyyən vaxtlarda belə böyük bir laqeydliyə rast gəlir.

Bunu da etiraf etmək lazımdır ki, utopiya müharibəyə başlamaqda öz parlaq zirvəsindən enir. Utopiya, gələcək günlərin bu həqiqəti, müharibəyə girişməklə dünənki yalanın üsullarından istifadə edir. Utopiya, bizim gələcəyimiz, keçmişdən yaxşı hərəkət etmir. Saf ideya zorakılıq olur. Bu zorakılıqla qəhrəmanlığı ləkələyir, əslinə qalanda bunun üçün o cavab verməlidir; onun bu zorakılığı kobud zorakılıqdır, o hər vasitədən istifadə edir, bu vasitələr əxlaq qaydalarına ziddir, bunun üçün də o faciəli surətdə cəzalanır. Üsyan etmiş utopiya, əlində qədim hərbi kodeks, vuruşur; o, casusları güllələyir, xainləri boğazlayır, canlı insanlar məhv edir, onları məchul qaralığa atır. Utopiya ölümdən kömək alır, bu, çox böyük qəbahətdir. Elə düşünmək olar ki, utopiya guya həqiqətin işığına, onun sarsılmaz, əbədi qüvvəsinə inanmır. O, öz qılıncını işə salır. Lakin qılınc çox da elə adi bir şey deyil. Qılınc ikiqanlı silahdır. Başqasını yaralayan özü də yaralanacaqdır.

Biz bu qeyd-şərti söyləməklə, həm də lazımı kəskinliklə söyləməklə, gələcək uğrunda vuruşan bu şanlı insanlara, utopiyanın bu kahinlərinə, — onların öz məqsədinə çatıb-satmamasından asılı olmayaraq, — valeh olmaya bilmərik. Onlar, işləri baş tutmasa da pərəstişə layiq insanlardır; bəlkə də onların əzəməti işlərinin baş tutmasında özünü daha artıq göstərir. Qalibiyyət əgər tərəqqiyə kömək edərsə, o bütün xalqın alqışına layiqdir, lakin qəhrəmancasına məğlubiyyət ürəkləri mütəəssir etməlidir. Qalibiyyət ehtişamlı, məğlubiyyət əzəmətlidir. Biz əzabkeşliyi müvəffəqiyyətdən üstün tuturuq, bizim üçün Con Braun Vəşinqtondan, Pizakane Haribaddən yüksəkdir.

Heç olmasa, bir adam məğlub olanların tərəfini saxlamalıdır.

Gələcəyin böyük kəşfiyyatçıları fəlakətə uğrayanda, biz onlara qarşı haqsızlıq edirik.

İnqilabçılar dəhşətli işlər görməkdə təqsirləndirirlər. Hər bərrikada cəmiyyətə qarşı bir sui-qəsd hesab olunur. İnqilabçılar nəzəriyyələri üstündə müqəssir edirlər, onların məqsədinə inanmırlar, başqa fikirdə olmalarından qorxurlar, düzlüklərini sübhə altına alırlar. Onları — mövcud ictimai quruluşa qarşı ehtiyacı, kədəri, ədalətsizliyi, şikayəti, məyusluğu irəli sürməkdə, ortaya atmaqda, dağ kimi bir-birinin üstə qalaqlamaqda, insan cəmiyyətinin lap dərinliyindən zülmətin qara qayalarını dartıb çıxarmaqda, sonra da bu qayaların üstünə çıxıb döyüşə girişməkdə təqsirləndirirlər. Çığıraraq onlara deyirlər: "Siz cəhənnəmin daş yolunu alt-üst etdiniz". İnqilabçılar da onlara deyə bilirdilər. "Buna görə də bizim bərrikada xoş niyyətlərlə döşənmişdir".

Sübhəziz, ən yaxşı yol — məsələləri sülh ilə həll etməkdir. Xülasə, hər necə olsa, qənbər daşlarına baxanda ayı əfsanəsi yada düşür, belə xoş bir niyyət cəmiyyəti hər şeydən çox təşvişə salır. Cəmiyyətin nicəti onun öz əlindədir, qoy bu xoş niyyəti o özü göstərsin. Onda belə əmansız, qəti tədbirlər əl atmaq lazım gəlməz. Şəri, bədxahlığı bitərəfcəsinə öyrənməli, onun mövcud olduğunu yaqın bilməli, sonra da müalicəsinə başlanmalıdır. Cəmiyyəti biz buna dəvət edirik!

Hər necə olursa-olsun, kim ki gözünü Fransaya dikərək, idealları yenilməz məntiqinə dayanaraq, dünyanın hər yerində böyük iş üçün vuruşan, böyük əzəmət sahibidirlər, onlar öz mənfəətinə güdmədən özlərini tərəqqi yolunda fəda edirlər, onlar qəza-qədərin hökmünü yerinə yetirirlər, onlar müqəddəs iş görürlər. Onlar ilahi dramının gedişində,

müəyyən edilən vaxtda öz sözünü söyləyən bir aktyor sakitliyi ilə qəbrə enirlər. Onlar 14 iyul 1789-cu ildə başlanan böyük xalq hərəkatının bütün dünyada qarşısalınmaz bir qüvvə ilə yayılması, böyük bir ehtişamla inkişaf etməsi uğrunda özlərini ümitsiz bir mübarizəyə, böyük bir səbatla məhv olmağa məhkum edirlər. Bunlar ruhani əsgərlərdir. Fransa inqilabı – tanrının hökmüdür.

Lakin mühüm bir fərq vardır, bunu əvvəlki fəsilərdə qeyd etdiyimiz başqa fərqlərə mütləq əlavə etmək lazımdır: ələ silahlı üsyan olur ki, xalq bunu bəyənir, buna kömək edir, belə üsyana inqilab deyilir; ələsi də olur ki, xalq bunu rədd edir, belə üsyana qiyam deyilir.

Baş verən üsyan – xalq qarşısında imtahan verən ideyadır. Xalq qərar daş salırsa¹, bu göstərir ki, ideya somərəsizdir, üsyan müvəffəqiyyət qazanmayacaq.

Utopiya hər dəfə istəyəndə, xalqlar onun ilk çağırışı ilə mübarizəyə girişirlər. Millətlər həmişə ara vermədən, qəhrəmanların və əzabkeşlərin mənəvi qüvvəsini izah edə bilmirlər.

Xalq dərəkəlidir. Üsyan a priori olaraq onun üçün əlverişli deyil; əvvəla, ona görə ki, üsyan çox vaxt fəlakətə gətirib çıxarır, ikincisi də ona görə ki, həmişə mücorrəd nəzəriyyədən meydana gəlir.

Məsələnin gözəlliyi də elə bundadır ki, ideal, ancaq ideal uğrunda özünü fəda etməyə qabil olan adamlar həmişə özlərini fəda edirlər. Üsyanı yaradan ruh yüksəkliyədir. Ruh yüksəkliyi qəzəbə çevrilə bilər, onda o silaha əl atır. Bir ki, üsyan hökuməti ya dövlət quruluşunu hədəf götürəndə daha yüksəyi nişan alır. Məsələn, 1832-ci il üsyanının başçıları, qismən də Şanvreri küçəsinin həvəslə işə girişən gəncləri Lui-Filippin əleyhinə vuruşmurdular, – biz bunun üzərində ısrar edirik. Dostcasına söhbətdə onlardan çoxu mütləqiyyətim, yoxsa inqilabımı təmsil edən bu mülayim kralın məziyyətlərini etiraf edirdi. Heç kəs ona ədəvət bəsləmədi. Əvvəllər X Karlin simasında Allah tərəfindən təqdis edilmiş sülalənin böyük şəcərə xəttinə qarşı üsyan edildiyi kimi, onlar da Lui-Filippin simasında bu şəcərənin kiçik xəttinə qarşı üsyan edirdilər. Onlar Fransada mütləqiyyəti yıxmaqla, yuxarıda dediyimiz kimi, bütün dünyada insanın insan üzərində olan qeyri-qanuni hakimiyyətini, hüquq imtiyazlarını məhv etməyə çalışırdılar. Bu gün Paris kralızsızdır, sabah bütün dünya hökmdarsız olacaqdır.

¹ Keçmişdə gizli səssizmə "daş salmaq" üsulu ilə olurdu. "Ağ daş" – seçmək, "qıra daş" – rədd etmək anlamı idi.

Onlar təxminən belə düşündülər. Əlbəttə, onların məqsədi uzaq bir məqsəddi, aydın deyildi, bəlkə də onların çatmağa bilməyəcəyi bir məqsəddi, lakin böyük məqsəddi.

Bəli, məsələ belədir. İnsanlar özlərini xəyali bir arzu üçün fəda edirlər; bu arzu, özünü ona həsr edənlər üçün çox vaxt bir xülya olub qalır, lakin bu xülya – insan üçün mümkün olan ən möhkəm bir inamla əsaslandırılmış xülyadır. Qiyamçı qiyamı şəirənə bir şəfqət içində görür. O, gələcəyin xəyali ilə məst olaraq, öz faciəli aqibətinə doğru gedir. Kim bilir, bəlkə də onlar arzusuna çatacaqlar. Hərçənd onlar çox azdır, onların qarşısında bütün bir ordu durur, lakin onlar haqqı, təbii qanun, hər kəsin öz üzərində olan və könüllü surətdə əl çəkə bilmədiyi adi hakimiyyəti, ədaləti, həqiqəti müdafiə edirlər, lazım gəlsə, üç yüz qədim spartal kimi, bunun uğrunda ölməyə hazırdılar. Onlar Don-Kixotə deyil, Leonidi xatırlayırlar. Onlar qabağa gedirlər, bu yola qədəm qoyduqdan sonra geri çəkilmirlər, irəliyə doğru dələcasına can atırlar, qarşıda eşidilməmiş bir qalıbiyyət, başa çatdırılmış inqilab, azadlıqla tamamlanmış bir tərəqqi, bəşəriyyətin əzəmətli yüksəlişini, ümumi azadlığı, həmişə Fərmopolis görürlər.

Tərəqqi uğrunda olan belə vuruşmalar çox vaxt məğlubiyyətlə nəticələnir, – bunun səbəbini biz yuxarıda izah etmişik. Paləndin üçün inadçı qara camaatı öz ardınca aparmaq çətindir. Bu sayırsız-hesabsız camaat ağır hərəkət edir, ağır tərəpəndiyinə görə də etibarsızdır, onlar cəsarət edib özlərini təhlükəyə atmaqdan qorxurlar, ideala çatmaq isə həmişə təhlükə ilə əlaqədardır.

Bir şeyi də yaddan çıxarmaq lazım deyil: bu işdə şəxsi mənfəət məsələsi vardır; şəxsi mənfəət isə ideal və hisslərə çox pis uyuşur. Mədə bəzən ürəyi fəaliyyətdən qoyur.

Fransanın böyüklüyü və gözəlliyi də – başqa xalqlardan fərqli olaraq qarından daha da az asılı olmasındadır. Fransa açıqla çox həvəslə dözüür. Fransa hamıdan əvvəl oyanır, hamıdan da sonra yatır. Fransa irəliyə doğru can atır. Fransa yeni yollar axtarır.

Bu, onun şəirənə bir təbiətə malik olması ilə izah edilir.

Gözəllik həqiqətin zirvəsindən başqa bir şey olmadığı kimi, ideal da məntiqin ən yüksək dərəcəsinə başqa bir şey deyil. Sənətkar xalqlar eyni zamanda varis xalqlardır. Gözəlliyi sevmək işığa doğru can atmaq deməkdir. Elə buna görə də Avropanın məşəli, yəni mədəniyyəti əvvəl Yunanıstanın əlində olmuşdur, bunu o İtaliyaya vermiş,

İtaliya da Fransaya vermişdir. Böyük maarifçi xalqlar! Vitai Lampada fradunt¹.

Qaribədir! – bir xalqın poeziyası onun inkişafının zəruri hissəsidir. Mədəniyyətin dərəcəsi təsəvvürün gücü ilə ölçülür. Lakin maarifçi xalq mütləq sücaətli xalq olub qalmalıdır. Sibaris yox, Korin! Kim naz-nemətə uyursa, zoifləyərək məhv olur. Ne yarımçıq olmaq lazımdır, nə də mahir usta; sənətkar olmaq lazımdır; qaribəliyə, çox incəliyə deyil, kamilliyə meyl edilməlidir. Bu şəraitdə siz boşqoriyyətə idealın nümunəsini bəxş etmiş olarsınız.

Müasir idealın incəsənətdə öz tip, elmdə isə öz üsulu vardır. Ancaq elmin köməyi ilə şairlərin yüksək arzularını – ictimai quruluşun gözəlliyini təcəssüm etdirmək olar. A + B köməyi ilə cənnət bərpa olunacaq. Mədəniyyətin çatdığı bu pillədə dəqiqlik gözəlliyin zəruri ünsürüdür, elmi fikir bədii duyğuya həm kömək edir, həm də onu tamamlayır; xəyal hesablamayı bacarmalıdır. Elm, döyüş atı kimi, fəth incəsənətin dayağı olmalıdır. Bu dayağın etibarlı olması çox vacibdir. Müasir idrak Yunanistanın dühəsidir; bu dühənin ikitəkərli arabası Hindistanın dühəsidir, filə minən İskəndərdir.

Cansız ehkamlar içində donub qalan və ya yüngül qazancdan pozğunlaşan millətlər mədəniyyəti irəli apara bilməz. Qızıl bütünə və ya başqa bütələrə pərəstiş etmək canlı özəlləri, iradəni gücdən salır, zoiflədir. Dini məsələlərə və gərçilik mənafeinə uymaq xalqın şan-şöhrətini ləkəleyir, onun fikir dairəsini məhdudlaşdırmaqla mədəni səviyyəsini aşağı salır, missioner xalqlara xas olan həm ilahi, həm də insani qabiliyyətdən – bütün boşer övladı üçün ümumi olan məqsədi başa düşmək qabiliyyətindən məhrum edir. Babilin ideali yox idi; Karfagenin də ideali olmamışdır. Afina və Roma mədəniyyət işığını qoruyub saxlamışdır, onu ösrlərin qatı zülməti içərisindən keçirib gətirmişdir.

Yunanistan və İtaliya xalqlarının malik olduqları xüsusiyyətlərə Fransa xalqı da malikdir. Fransa gözəllikdə – afinalı, özəmətdə – romalı qadındır. Bundan başqa, Fransa mərhəmətli bir qəlbə malikdir. O, hər şeyini verməyə hazırdır. O, başqa xalqlardan daha çox sədaqət, fədakarlıq göstərməyə qabilir. Burası da var ki, Fransa dəyişkən və səbat-sızdır; o adamlar ki Fransa yerimək istəyəndə yüyürür və ya dayanmaq fikrinə düşəndə yeriyir – onlar üçün əsas təhlükə də bu dəyişkənlik və səbat-sızlıqdır. Fransanın qaba materializm xəstəlikləri də olur. Fran-

sanın yüksək idrakını onun özəmətinə layiq olmayan, Missuri ştatına, ya Cənubi Karolinaya yaranan ideallarla zibiləyirlər. Nə etmək olar! Azman özünü cırdan yerinə qoymaq istəyir; böyük Fransanın xırda şıltaqları da olur. Vəssalam.

Burada etiraza yer yoxdur. Xalqların da günəş kimi tutulması var. Bu, elə bir qorxulu şey deyil, qoy ancaq qayıtsın, bu tutulma əbədi gecəyə çevrilməsin! Şəfəq və intibah eyni mənalı sözlərdir. Günəşin yenidən çıxması insan “məniyyətinin” həmişə yeniləşməsinə uyğun gəlir.

Faktları bitərəfçəsinə müəyyən edək. Barrikadada ölmək və ya sürgündə dəfn olunmaq, – fədakarlıq üçün qəbul olunan, həm də qabaqcadan nəzərə alınan bir şeydir. Fədakarlığın əsil adı təmənnaşılıqdır. Qoy hamı tərəfindən tərk olunmuş adamlar tərk olunsunlar, qoy sürgünə göndərilənlər sürgünə getsinlər, biz ancaq böyük xalqlara yalvarıb deyirik: geri çəkildəndə həddindən artıq geri çəkilməyin. Sağlam düşüncəyə qayıtmaq bəhanəsilə həddindən artıq aşağı enmək lazımdır deyil.

Hec şübhəsiz, maddə də var, gündəlik ehtiyac da var, şəxsi mənfəət də var. Mədə var; lakin mədənin tələbinin yeganə qanun olmasına yol vermək olmaz. Müvəqqəti həyatın öz haqqı var, biz bunu etiraf edirik, lakin əbədi həyatın da öz haqqı var. Heyhat, çox yüksəklərə qalxmıq, sonra da birdən yıxılmaq olar. Biz belə halları tarixdə istədiyimizdən də artıq görürük. Şan-şöhrət qazanan, ideala yaxınlaşan bir millət birdən çirkab içində qurdalanmağa başlayır, bundan zövq alır. Ondan soruşsan ki, sən nə səbəbə Falstafın xatirinə Sokratı atırsan, o sənə belə cavab verər: “Ona görə ki, mənim dövlət xadimlərimdən xoşum gəlir”.

Barrikadadakı vuruşmaya qayıtmazdan əvvəl bir söz də demək istəyirik.

Burada təsvir etdiyimiz kimi, vuruşmalar ideala doğru çılgınca can atmaqdan başqa, bir şey deyil. Buxovlanmış tərəqqi cürbəcür xəstəliklərə tutulur, faciəli ürəkkeçmə xəstəliyinə də məruz qalır. Biz tərəqqinin lap qədim xəstəliyi olan vətəndaş müharibəsinə mütləq rast gəlməli idik. Bu, faciəli dövrlərdən biridir, bu, bizim dramın eyni zamanda həm aktu, həm də antraktıdır; bu drama bəz rəldə çıxış edən – cəmiyyət tərəfindən lənətlənmiş insandır, dramın əsil adı “Tərəqqidir”.

Tərəqqi!

¹ Hoyat çıraqını bir-birinə verirlər (lat.) – Lukretsi, II kitab.

Bizim bütün arzularımız bizim tez-tez, həm də böyük bir həyəcanla söylədiyimiz bu sözə təcəssüm etmişdir; bu arzularla ifadə olunan ideya dramın inkişafında hələ çox-çox sınaqlardan keçəcəyinə görə, qoy bizə icazə verilsin, onun üstündəki örtüyü qaldırmasaq da, heç olmasa örtüyün arasından onun parlaq işığı göstərək.

Oxucuların qarşısında olan bu kitab əvvəldən axıra kimi, həm bütünlüklə, həm də hissələrlə, – orada nə qədər uyğunsuzluqlar, istisnalar, ayrı-ayrı müvəffəqiyyətsizliklər olsa da, – şübhə yoxdur, həqiqətən doğru, nəfisdən vicdana doğru, çürüməkdən həyata doğru, heyvani hissələrdən dərin öz vəzifəsinə anlamasına doğru, cəhənnəmdən göylərə doğru, heçlikdən Allaha doğru bir yoldur. Çıxış nöqtəsi – maddədir, son nöqtəsi – ruhdur. Əvvəli – əjdaha, sonu – mələkdir.

İYİRMİ BİRİNCİ FƏSİL

Qəhrəmanlar

Birdən hücum təbii vuruldu.

Hücum bir qasırğa kimi başladı. Dünən düşmən axşam qaranlığında əli ilan kimi səssizcə barrikadaya tərəf sürünürdü. İndi isə, işıqda, açıq bir sahədə qəfilən hücum etmək mümkün deyildi, çünki hücum edənlərin canlı qüvvəsi görünürdü. Toplar guruldadı, qoşun hücumu keçdi. Qüvvətli nizami piyada dəstələrinə müəyyən sıralar arasında olan milli və bələdiyyə qvardiyalarının piyada hissələri kömək edirdi. Hələ heç görünməyən, ancaq hay-küyü eşidilən camaat arxalanan bu qoşun hissəsi, başda snayperlər olmaqla, təbii və şey-pur səsləri altında, süngüli tufəngi əllərində hazır tutaraq, yağış kimi yağan güllənin qabağında öyilmədən, sürətli addımlarla, böyük bir hücum coşğunluğu ilə küçəyə çıxdı, divara vurulan mis taran qüvvəsi ilə düz barrikadanın üstünə yeridi.

Divar sarsılmadı.

Qiyamçılar şiddətli atəş açdılar. Barrikadanın yuxarı hissəsində tufəng atəşinin alovu parıldadı. Hücum o qədər şiddətli idi ki, barrikada bir anlığa hücum seli altında qaldı; lakin aslan silklənərək itləri öz üstündən tükən kimi, o da əsgərləri özündən rədd etdi; onun üstü,

dəniz köpüyü qaya üstünü alan kimi, hücum edənlərlə bir anlığa örtüldü, lakin dalğa geri çəkildi, o yenə də qara, qorxunc sıldırım bir qaya kimi canlandı.

Hücum edənlər dəstəsi geri çəkilməyə məcbur oldu, sıraya düzülərək küçədə qaldı, barrikadadan atılan atəşə şiddətli tufəng atəşilə cavab verdi; o açıq mövqedə də dəhşətli idi. Kim feyerverk görübsə, çiçək dəstəsi adlanan, ildırım kimi bir-birini kəsərək parıldayan od yığınının, yaqin ki, xatırlayır. Qoy onlar belə bir çiçək dəstəsini şaquli deyil, üfüqi şəkildə təsəvvür etsinlər: bu çiçək dəstəsi odlı oxları ilə, güllə, qırma, top saçması yağdırır, dəhşətli ildırımlarla ölüm saçır. Barrikada bu atəş yağmurunun altına düşdü.

Hər iki tərəf eyni qətiyyət qızğınlığı içində idi. İgidlik vəhşi bir cünunluğa varırdı, yirtıcı qəhrəmanlıq şəklini alırdı, bu isə hər şeydən əvvəl, qəhrəmanın özünü məhv edirdi. O zaman milli qvardiya əsgərləri züaf kimi vuruşurdular. Qoşun istəyirdi ki, vuruşmanı qurtarsın, qiyamçılar onu davam etdirmək istəyirdilər. Gəncliyin və sağlamlığın ən gözəl çağında cançökməni uzatmaq igidlik deyil, divanəlikdir. Bu vuruşmada iştirak edənlərin hər biri üçün ölüm saati əbədiyyət qədər uzanırdı. Bütün küçə meyitlə dolmuşdu. Anjolas barrikadanın bir başında, Marius da o biri başında idi. Bütün müdafiə planı Anjolasın beynində idi, buna görə o özünü qoruyurdu, daldada durmuşdu. O, öz mazağalı qabağında üç əsgəri bir-birinin ardınca vurub yero sərdi, – əsgərlər heç onu görmədilər də. Marius açıqda durub vuruşurdu. O, canlı bir hədəf kimi durmuşdu, istehkamin üstündən qurşaqdan yuxarı görünürdü. Xəsis əyyəşliyə başlasa, ondan qızgın israfçı ola bilməz; vuruşmada da heç kəs xəyalpərəst kimi qorxunc olmaz. Marius həm qorxunc, həm də fikirli idi. Döyüşdə o özünü elə hiss edirdi ki, elə bil yuxuda idi. O, əli tufəngli xəyalə oxşayırdı.

Qiyamçıların gülləsi qurtardı, lakin onların zarafatı qurtarmırdı. Qiyamçıları ağzına alan bu ölüm qasırğasında da onlar gülürdülər.

Kurfeyrak başıaçaq durmuşdu.

Bossie ondan soruşdu:

– Sən şlyapanı neyləmişən?

Kurfeyrak belə cavab verdi:

– Onlar axırda bir fəndirliklə şlyapanı top gülləsi ilə vurub sala bildilər.

Onlar düşməni həm elə salır, həm də ona nifrət edirdilər.

Feyi adlı-sanlı, hətta məşhur adamların, o cümlədən köhnə orduda olan bəzi şəxslərin adını çəkərək kədər və həyəcanla deyirdi:

– Bu adamları kim başa düşə bilər? Onlar bizə qoşulacaqlarını vəd etmişdilər, bizə kömək edəcəklərinə söz vermişdilər, bunun üçün öz namuslarına and içmişdilər, onlar bizim komandirlərimizi, lakin onlar bizə xain çıxdılar!

Kombefər acı istehza ilə dedi:

– Münəccim ulduzlarla necə tanışdırsa, bəzi adamlar da namusun qayda-qanunu ilə elə tanışdılar: uzaqdan-uzığa...

Barrikadaya elə çox patron gilizi tökülmüşdü ki, elə bil qar yağmışdı.

Hücum edənlərin üstünlüyü sayca çox olmasında idi, qiyamçıların isə mövqə cəhətdən üstünlüyü vardı. Qiyamçılar barrikadanın üst tərəfində yerləşmişdilər, hücum edən əsgərləri güllə ilə vururdular; əsgərlər yaralıları və meyitlərə dolayı, barrikadanın dik yoxuşu qarşısında ləngiyirdilər. Barrikadaya üç tərəfdən möhkəm dayaqlar vurulmuşdu; doğrudan da, bu elə bir döyüş mövqeyi idi ki, buradan bir neçə adam qoşunu qorxu altında saxlaya bilirdi. Lakin hücum edən hissəyə elə bir ucdan kömək gəlirdi, yağış kimi yağan güllə altında onların sayı artırdı, onlar get-gedə barrikadaya yaxınlaşırdılar; qoşun yavaş-yavaş, addım-addım, ağır-ağır irəliləyir, barrikadanı sanki mənəngə arasına alırdı.

Hücumun arası kəsilmirdi. Təhlükə artırdı.

Bu zaman bu daş yığını üstündə, Şanvreri küçəsində Troya qalası divarlarına layiq şiddətli bir vuruşma başlandı. Qiyamçılar yorulmuşdu, öldən düşmüşdü, onların üst-başı cırılmışdı, onlar bir gündən çox idi ki, heç bir şey yeməmişdilər, yatmamışdılar; onlar ancaq bir neçə güllə ata bilmişdilər və nəhaq yerə patron üçün boş ciblərini axtarırdılar; onların çoxu yaralı idi; kimi başından, kimi qolundan yaralanmışdı; onların yarası çirkələnmiş, saralmış cındır ilə bağlanmışdı, cırılmış pal-paltarları qana bulaşmışdı; onlar pis tufənglə, köhnə, keç qınc ilə silahlanmışdılar, lakin bu vuruşma çağında onlar Titana çevrildilər. Düşmən, bəlkə, on dəfə hücum etdi. Barrikadanın yuxarı hissəsinə qalxdı, içinə girdi, ancaq onu tuta bilmədi.

Bu mübarizəni göz önündə canlandırmaq üçün qəzəbə tutulmuş ürəklərdən qurulan bir tonqalı, bu tonqala vurulan odu, tonqaldan qalxan şiddətli alovu təsəvvür edin. Bu, vuruşma deyildi, pul kimi qızarmış

bir soba idi. Adamların ağzından alov çıxdı, üzərin ifadəsi dəyişmişdi. Elə ki, bunlar daha insan deyildi. Döyüşçülərdən qəzəb alovu qalxırdı. Adam, qara-qırmızı tüstü içində o yan-bu yana qaçıran bu müharibə səmərələrinə baxmağa qorxurdu. Biz bu nəhəng vuruşmanı həm bütünlüklə, həm də ardıcıl surətdə bütün təfəssilatı ilə təsvir etməkdən boyun qaçırmırıq. Yalnız birçə dəstəyə on iki min misra ilə vuruşmanı təsvir etməyə icazə verilmişdir.

Bu, on yeddi cəhənnəmdən ən dəhşətli olan, Vedda "Qılınclar meşəsi" adlanan brahmanizm cəhənnəmini xatırladırdı.

Həm əlbəyaxa, döş-döşə, həm də tapança ilə, qılıncla, yumruqla vuruşurdular; uzaqdan, yaxından, yuxarıdan, aşağıdan, hər tərəfdən, evlərin damından, qiyamçılardan bəzisinin girdiyi meyxana pəncərələrindən, zirzəminin havakəşindən atəş açırdılar. Bir qiyamçı altmış əsgərlə vuruşurdu. "Korinf" in qabaq tərəfi xeyli ucmuşdu, adam baxanda qorxurdu, top saçması ilə naxışlanmış, şüşələri, çərçivəsi sınımış bir pəncərə biçimsiz deşiyə oxşayırdı, onun içində qənbər daşı tökülmüşdü. Bossüe ölmüşdü, Feyi ölmüşdü, Kurfeyrak ölmüşdü, Joli ölmüşdü, Kombefər yaralı bir əsgəri qaldırmaq istəyəndə sinəsinə üç süngü zərbəsi dəymişdi, o ancaq göyə baxa bilmişdi, elə o saat canı çıxmışdı.

Marius hələ də vuruşurdu, ancaq o qədər yaralanmışdı ki, qandan üzü görünmürdü, elə bil ki, üzünə qırmızı yaylıq örtülmüşdü: o ən çox başından yaralanmışdı.

Birçə Anjolras salamat qalmışdı. O, silahı çatışmayan da ətrafına baxmadan əlini sağa və ya sola uzadırdı, qiyamçılardan birisi əlinə keçən qılnc tiyəsini ona verirdi. İndi onun əlində dörd qılncın parçası qalmışdı; Marinyan ətrafında gedən vuruşmada I Fransiskin qılncı üç dənə idi.

Homer deyir: "Diomed, xoşbəxt Arizbada yaşayan Aksili, Teffran-nın oğlunu öldürdü: Mekisteyin oğlu Evrial – Dresi, Ofeltini Esepə və Pedasi həyatdan məhrum etdi, – Pedasi su pərisi Abarbəriyə eysiz Bukoliondan mayalanaraq meydana gətirmişdi; Ullis – perkoslu Piditi, Antilox – Ableri, Polipet – Astialı, Polidamant – killeneyli Otu, Tefvr – Aretaonu tələf etdi; Meqanti Evripilin nizəsindən məhv oldu. Qəhrəmanlar padşahı Aqamemnon Elatı yerə sərdi; Elat, yüksəkdə duran bir şəhərdəndi, Santion çayı gurultu ilə bu şəhərin yanından axıb gedirdi". Bizim qədim epik poemalarda odlu naçaqla silahlanan Esplandian

azman markiz Svantibora hücum edir; Svantibor özünü müdafiə etmək üçün yerdən qopardığı qüllələri Esplandianın üstünə tulazlayır. Bizim qədim divar freskalarında daha paltarı geymiş, dəbilqə qoymuş, at üstündə qaixanlarında gərb olan iki hersoq – Breton və Burbon hersoqu təsvir edilmişdir; onlar, əllərində toberzin, dəmir əlcək, ayaqlarında uzunboğaz dəmir çəkmə, birinin əynində kakım xəzi mantıyası, o birinin əynində lacivərd pləş, dəmir üzülyü sifətlərinə endirərək, atlarını çapa-çapa bir-birinin üstünə cumurlar; Breton hersoqu tacının iki çıxıntısı arasında aslan şəklində vardır. Lakin dəbdəbəli görünmək üçün heç də İvon kimi ucu şiş hersoq dəbilqəsi qoymaq, ya Esplandian kimi əldə canlı alov tutmaq, ya da Polidamantın atası Files kimi, ərlər hökmdarı Yapetin hədiyyəsi olan gözəl dava geyimini Epirdən götürmək lazım deyil, adamın öz əqidəsi uğrunda, ya da andına sədəqətli qalaraq canını fəda etməsi kifayətdir. Budur, dünənə kimi Bosda, ya Lüksemburq bağında, uşaq dayələri yanında hərlənən bel qılınclı sadələvəh bir əsgər! Bu da, başını əyərək anatomik preparata baxan, ya kitab oxuyan, saqqalını qayçı ilə qırxan, solğun bənizli, sarışın gənc bir tələbə! Onların hər ikisini alın, onların qəlbində vəzifə hissini oyaqın, onları Buşra yol ayrıcında ya da Planş Mibra dalanında bir-birinin qarşısına qoyun, birini öz bayrağı, o birisini isə öz ideyası uğrunda vuruşmağa məcbur edin, qoy onlar elə təşəvvür etsinlər ki, vətən uğrunda vuruşurlar. Böyük bir döyüşə başlanacaq, bu piyada əsgərlə bu tibb tələbəsinin təkbətək vuruşmasından bəşəriyyətin mübarizə etməyi böyük epik meydana düşən kölgə – pələnglər ölkəsi Likinin padşahı Meqarionun kölgəsi ilə bərabərləşəcək, bu həmin Meqariondur ki, Allah bərabərində olan qüdrətli Ayaqası dəmir ağuşunda sıxıb əzməşdir.

İYİRMİ İKİNCİ FƏSİL

Addım-addım

Anjolras barrikadanın bir başında, Marius o biri başında durmuşdu, qalan bütün başçılar tələf olmuşdu; barrikadanın mərkəz hissəsi Kurfeyrakın, Jolinin, Bossüenin, Feyinin və Kobeferin köməyi ilə davam götürmüşdi, lakin onlar sıradan çıxandan sonra qiyamçılar hücumu tab

gətirə bilmədilər. Top güllələri barrikadada adam keçə bilən bir deşik açmaqla da, onun orta hissəsini yarımdaire şəklində ovub tökmüşdü; uçub tökülən bu qırıntı yığılmından istehkamın həm bayır, həm də iç tərəfinə iki yamac kimi şey əmələ gəldi. Bayır tərəfdə olan yamac yastı olduğundan hücum üçün əlverişli idi.

Düşmənin qəti hücumu keçdi, onun bu hücumu boşa çıxmadı. Piyada əsgərlər, əllərində süngülü tüfəng, möhkəm sıralarla yeyin irəlilədilər, istehkamin yuxarı hissəsində barıt tüstüsü içində hücum edən hissənin ön sırası göründü. Bu dəfə hər şey bitdi. Barrikadanın mərkəz hissəsini müdafiə edən qiyamçılar nizamsız halda geri çəkildilər.

Bu zaman onlardan bəzisinin qəlbində yaşamaq arzusu oyandı. Saysız-hesabsız tüfəng onların üstünə dikəlmişdi, lakin onlar ölmək istəmirdilər. Elə bir vaxt olur ki, insanda özünü müdafiə duyğusu boğuş-boğuş nərildəməyə, yirtıcı heyvani hissələr oyanmağa başlayır, – indi həmin vaxt gəlib çatmışdı. Qiyamçıları barrikadanın arxası olan altımtərəbli hündür evə tərəf sıxışdırırlar. Onlar bu evə girib xilas ola bilirdilər. Lakin evin bütün qapı-pəncərələri bağlanmışdı, sanki onu başdan-başa divar içinə almışdılar. Piyada hissə barrikadanın içinə girəndə kimi evin qapısı bir anda açılıb örtülə bilirdi; bu birdən açılan, elə o saat da örtülən qapı – hər şeydən ümidini kəsən adamlar üçün həyat deməkdi. Evin dal tərəfindən küçüyə, açıqlığa çıxmaq, qaçmaq olardı. Onlar tüfəng qundağı ilə, təpiklə qapını döydürdülər, imdada çağırtdılar, çağırtdılar, əllərini uzadaraq yalvarırdılar. Lakin heç kəs qapını açmırdı, Ölüünün başı üçüncü mərtəbənin taxtapuş pəncərəsindən onlara baxırdı.

Anjolrasla Marius yeddi-səkkiz adamla yüyürə-yüyürə onların köməyinə getdi. Anjolras əsgərlərə çığırdı: “Dayanın!” Bir zabit onun sözlünə qulaq asmadı, o, zabiti öldürdü.

Anjolras barrikadanın həyatında “Korin”in divarı qabağında, bir olanda qılınc, o biri olanda karabin, meyxananın qapısını açıb durmuşdu, qapını hücum edənlərdən qoruyurdu. Ruhdan düşənlərə çığırtıb deyirdi: “Azadlığa birçə qapı qalıb, o da budur!” O öz bədənini ilə bütöv bir batalyonun qabağını kəsərək, qiyamçıların geri çəkilməsinə kömək etdi. Qiyamçılar qapıya sarı yüyürdülər. Anjolras qılınc təlimində “dəyirman” deyilən üsulu tətbiq edərək olandakı karabindən bir ağac kimi istifadə edirdi, hər tərəfdən ona sarı yönələn süngülərdən qorunurdu;

hamını içəri saldıqdan sonra özü də içəri girdi; bu zaman dəhşətli bir an başladı: əsgərlər zorla içəri soxulmaq istəyirdilər, qiyamçılar da qapını bağlamağa çalışırdılar. Axırda qiyamçılar qapını elə berk ördülər ki, qapının ağzından tutan əsgərin bəzəmləri qapının arasında qalıb sındı, əzildi, qapının haşiyəsinə yapışdı.

Marius bayırda qaldı. Atılan güllə onun cınaq sümüyünü sındırdı. O özündən getdiyini və yuxıldığını hiss etdi; gözləri yumuldu, elə o anda bir şey də duydu: kimsə qüvvətli əlləri onu tutdu; onun sönən şüurundan Kozetta haqqında olan son xatirələrlə bərabər ani bir fikir də keçdi: "Mən əsir düşdüm, mənə güllələyəcəklər".

Anjolas da meyxanaya girən döyüşçülər arasında Mariusə görmə-yorək mələ düşündü. Lakin belə anda hər kəs ancaq öz ölümü haqqında düşünməyə macal tapır. Anjolas qapının çəltisini vurdu, şügüsünü keçirdi, açarı iki dəfə burub qapını bağladı; bu zaman əsgərlər, sap-yorlar tüfəng qundağı ilə, balta ilə qapını berk-berk döyürdülər. Hücüm edənlər indi qapının dalına toplaşmışdılar. İndi meyxanaya hücum etmək istəyirdilər.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əsgərlər yaman acıqlanmışdılar.

Onları qəzəbləndirən – həm topçu serjantın öldürülməsi, həm də bundan daha məşum bir hadisə idi: hücumdan əvvəl əsgərlərin arasında söz yaymışdılar ki, guya qiyamçılar əsirlərə əzab verirlər, meyxanada başı kəsilmiş bir əsgər meyiti vardır. Vətəndaş müharibəsində həmişə belə təhlükəli uydurmalar olur; sonralar belə bir böhtan Trassonon küçəsində fəlakətə səbəb oldu.

Qiyamçılar qapının dalına çoxlu şey-şüy yığıb onu möhkəmləndir-dilər; Anjolas yoldaşlarına dedi:

– Gəlin həyatımızı baha sataq!

O, Mabefin və Qavroşun meyiti qoyulan stola yaxınlaşdı. Qara örtük altında quruyub qaxaca dönmüş iki insan bədəninin varlığı hiss olunurdu, – bunlardan biri böyük, biri balta idi; həm də bu soyuq kə-fəfin qırıqları altında iki insan sifəti güclə nəzərə çarpırdı. Bir qol örtüyün altından çıxmış, stolun kənarından aşağı sallanmışdı. Bu, qo-canın qolu idi.

Anjolas dünən böyük bir hörmətlə onun alnından öpmüşdü, indi də əyləyərək eyni hörmətlə onun əlindən öpdü.

Anjolas ömründə ancaq iki dəfə adam öpmüşdü: o da bu öpüşlər idi.

Hadisənin təsvirini qısaldıq. Barrikada qədim Fiv qapıları kimi özünü müdafiə edirdi. Meyxana eynən Saraqosdakı ev kimi vuruşavuruşa özünü qoruyurdu. Qiyamçılar amansız bir inadla vuruşurdular. Heç kəsə aman yox idi. Düşmənlə heç bir danışığa girişmək olmazdı. Qiyamçılar ölməyə razı idilər, ancaq öldürüb ölmək istəyirdilər. Süse deyəndə ki: "Təslim olun!", Palafoks ona belə cavab verdi: "Yox, təs-lim olmaq! Topdan atas açırdıq, indi bıçağa keçəcəyik!" Meyxanaya hücum edəndə çox şeyi görmək olurdu: pəncərələrdən, damdan hücum edənlərin başına qənbər daşı yağış kimi yağdı, əsgərlərin baş-gözlünü əzirdi, onları son dərəcə qəzəbləndirirdi, çardaqdan, zir-zəmidən tüfəng atılırdı; əsgərlər amansızcasına hücum edir, qiyamçılar da amansızcasına müqavimət göstərirdilər; əsgərlər qapını sındırdıdan sonra dəhşətli bir qırğın başladı. Hücüm edənlər meyxanaya girib, sındırılmış qapının yerə tökülən taxtalarına ilişə-ilişə ora-burayı gəz-dilər, birçə nəfər də olsa qiyamçı tapmadılar. Aşağı zalın ortasında balta ilə qırılmış vintşəkili pilləkən, bir neçə də can verən yaralı vardı. Sağ qalan qiyamçılar ikinci mərtəbəyə qalxmışdılar, oradan, tavandakı bacadan şiddətli atas açırdılar. Qalan patronlar da buna sərf olundu. Ölümə məhkum edilmiş, lakin hələ də təhlükəli olan bu adamların indi nə gülləsi vardı, nə barıtı; onlardan hər biri əlinə iki şüşə aldı, – oxu-cuların yadındadır, bu şüşələri Anjolas saxlatmışdı, – özlərini bu qorxu, həm də kövrək topuzla müdafiə etməyə başladılar. Şüşələr-də azot turşusu vardı. Biz heç bir şey gizlətmədən bu qırğının belə dəhşətli cəhətlərini də söyləyirik. Mühasirəyə düşənlər əllərinə keçən hər şeyle vuruşurlar! Yunan odu Arşimedi, qaynar qatran Bayardı bədənə eləmədi. Müharibədə hər şey dəhşətlidir, burada yaxşı ya pis deyə seçməli bir şey yoxdur. Aşağıdan yuxarı nişan almaq çətin də olsa, hücum edənlərin gülləsi qiyamçıları öldürdü. Çox çəkmədi ki, tavanda olan dəyişən qıraqları meyit başı ilə doldu; onlardan buğlana-buğlana qırmızı qan axıb tökülürdü; Meyxanaya ağla sığmayan bir gu-rultu bürümüşdü; yandırıcı qatı bir tüstü bu qanlı vuruşmanı duman kimi çulğalamışdı. Bu anın bütün dəhşətlərini təsvir etməyə söz çatmır. Bu şiddətli vuruşmada iştirak edənlər insanlıq simasını itirmiş-dilər. İndi artıq azmanlar nəhənglərlə vuruşmurdu. Vəziyyət Homer-dən çox Miltonu və Dantenı xatırladırdı. İblislər hücum edir, xəyallar özünü müdafiə edirdi.

Bu, dəhşətli bir şəkil almış qəhrəmanlıq idi.

Ac Orest, kefli Pilad

Nəhayət, iyirmiye qədər əsgər bir-birinin çiyinə qalxa-qalxa divardan, tavanın taxtalarından futa-tuta, özlərini qoruya-qoruya, hələ də müqavimət göstərən qiyamçıları tavandakı bacanın ağzında qılıncla doğraya-dograya pilləkənin qalan hissəsilə ikinci mərtəbənin zalına qalxdılar: bunlar milli və bələdiyyə qvardiyaçıları idi, bu təhlükəli hücumda onlar üzdən yaranalmışdılar, qan onların gözünü tutmuşdu, onlar vəhşiləşmişdilər. Zalda birco adam ayaq üstə durmuşdu, o da Anjolras idi. Onun daha nə patronu var idi, nə qılını, əlində ancaq karabinin lüləsi qalmışdı, karabinin qundağını əsgərlərin təpəsinə vuraraq sındırmışdı. O, hücum edənlərdən biyard stolu ilə qoruna-qoruna zalın bir başına çəkildi, başını vüqarla tutmuşdu, gözlərində qürur ifadə olunurdu, tüfəng parçasını əlində bərk-bərk sıxırdı, – bu vəziyyəti ilə o indi də əsgərləri qorxuya salırdı: onun ətrafında bir boşluq əmələ gəlmişdi, heç kəs ona yaxınlaşa bilmirdi.

Əsgərlər çığurdılar:

– Onların başısı budur! Topçunu da öldürən budur! O, özünü küncə verib, bizim üçün daha yaxşı. Qoy elə orada qalsın. Onu elə orada güllələmək lazımdır.

Anjolras dedi:

– Güllələyin, – dedi.

Karabinin parçasını atdı, qollarını çarpazlayaraq, döşünü güllənin qabağına verdi.

Ölüm qarşısında göstərilən şücaət insanı həmişə valeh edir. Anjolras qollarını döşündə çarpazlayaraq ölməyə hazır olduğunu göstərən kimi qulaqbatırıcı uğultu, qatma-qanşiq hərəkətlər kəsildi, zala özəmətli bir ölüm sükutu çökdü. Sanki bu sakit duran silahsız adamın qorxunc əzəməti səs-küyü yatırdı, sanki bu geco, hələ indiyə kimi yaranalmayan bu məğrur, bu gözəl, bu qana bulaşmış, heç şeydən qorxmıyan bu gənc ölməyəcəyinə əmindir, o yalnız elə amirano, sakit baxışı ilə onu öldürməyə hazırlaşan bu vəhşi, əmansız adamlarda özünə qarşı hörmət oyadırdı. Anjolrasın məğrur duruşu onun gözəlliyini qat-qat artırır. Bu ağır günlər onu soldurmamışdı: onun yanaqları yenə də qırmızı,

üzü yenə də tərəvətli idi, sanki nə güllə ona təsir edirdi, nə yorğunluq. Sonralar şahidlərin biri məhkəmə qarşısında, yəqin ki, onun haqqında bu sözləri demişdi: “Orada bir qiyamçı vardı, mən eşitdim, ona Apollon deyirdilər”. Anjolrası nişan alan milli qvardiyaçılardan biri tüfəngi endirərək demişdir: “Elə bil ki, çiçəyə güllə atıram”.

Zalın o biri başında, Anjolrasın qarşısında on iki əsgəri sıraya düzülür, onlar dinməz-söyləməz tüfənglərini qaldırırlar.

Serjantın komandası eşidildi:

– Nişan al!

Birdən zabıt işə qarışdı:

– Dayanın.

Dönüb Anjolrasdan soruşdu:

– Gözlərinizi bağlayaqları?

– Xeyr.

– Topçu serjantını siz öldürmüşünüz?

– Bəli.

Bu zaman Qranter yuxudan ayıldı.

Qranter dünən axşamdan bəri meyxananın yuxarı zalında stulda oturub başını stola qoyaraq yatmışdı. O, “lülənbər” deyilən ifadəni tam mənası ilə təcəssüm etdirirdi. O, yovşan arəğinin, porterin və spirtin qarışdırılmasından əmələ gələn dəhşətli bir içkini içərək ağır yuxuya getmişdi. Onun stolu elə balaca idi ki, barrikadaya yaramazdı, buna görə də ona dəymədilər. O, necə oturmuşdusa, elə də qalmışdı: özünü stolun üstünə sərmış, başını da qollarının üstünə qoymuşdu, ətrafi stəkan, qab, içki şüşələri ilə dolu idi. O, qış yuxusuna gedən ayı, qandan doyan zəli kimi dərin yuxuya getmişdi. Nə atışma, nə mərmir, nə zalın pəncərəsindən içəri düşən top saçması, nə hücumun qulaqbatırıcı gurultusu ona təsir edirdi. Ancaq hərdən bir öz xorultusu ilə top atəşinə dem tuturdu. Sanki çovmuş bir güllənin onu oyanmaq ehtiyacından həmişəlik xilas edəcəyini gözləyirdi. Onun ətrafında çox meyit vardı, ilk baxışda yatan bu adamlardan heç bir şeylə fərqlənmirdi.

Səs-küy sərxoşu oyatmır, onu səssizlik oyadır. Bu qəribə vəziyyət dəfələrlə diqqəti cəlb etmişdir. Ətrafda hər şey uçub dağılırdı, amma o daha bərk yatırdı, gurultu ona lay-lay çalırdı. Lakin Anjolrasın ətrafında birdən əmələ gələn sükut Qranteri bu ağır yuxudan oyanmaq üçün bir təkən oldu. Dördnala çapan atlar birdən dayananda belə olur.

Kolyaskada yatanlar o saat yuxudan ayılır. Qranter, heç bir şey olmamış kimi, birdən başını qaldırdı, görməşdi, gözlərini sildi, əsnədi, ətrafına baxdı, nələr olduğunu başa düşdü.

Sərxoşluqdan qəfil ayılma – birdən cırılan pərdəni xatırladır. Adam o saat, ilk baxışda, pərdənin dalında nələr olduğunu görür. Hər şey o saat hafizədə canlanır. Keçən gün nələr olduğunu bilməyən sərxoş da gözünü açan kimi məsələni başa düşür. Onun eyni açılır, fikri son dərəcə aydınlaşır, sərxoşluq uyusqanlıığı şüuru bürüyən duman kimi dağılır, sərxoşluqdan ayılan adam ətrafında baş verən hadisələri çox aydın və düzgün başa düşür.

Əsgərlərin fikri Anjolasda olduğundan, küncdə oturan Qranteri görməmişdilər, bilyard stolu onun qabağını kəsmişdi. Serjant “Nişan al!” əmrini təkrar etmək istəyirdi ki, birdən kim isə lap yaxından əzəmətli səslə dedi:

– Yaşasın Respublika, mən də onların tərəfindəyəm!

Qranter ayağa qalxdı.

Bu vuruşmada o iştirak etməmişdi, onu ötürmüşdü: indi əyyəşin işıldayan gözlərində bu vuruşmanın parlaq şəfəqi alışıb yanırdı, o sanki dəyişmişdi.

O bir də:

– Yaşasın Respublika! – deyib çıxırdı, qəti addımlarla zalı keçdi, gedib Anjolasın yanında, tufəng lülələrinin qabağında durdu.

– İkimizi birlikdə öldürün, – dedi.

Sonra Anjolası sarı dönüb, yavaşca soruşdu:

– İcazə verərsən?

Anjolas gülümsəyərək onun əlini sıxdı.

Təbəssüm hələ onun üzündən silinməmişdi ki, yaylın atəşi güruldadı.

Səkkiz güllə Anjolası dəlib keçdi; lakin o divara söykənərək hələ də ayaq üstə durmuşdu, sanki güllələr onu divara mıxlamışdı. Ancaq başı sinəsinə əyilmişdi.

Qranter bir anda ölərək onun ayaqları altına sərilirdi.

Bir neçə dəqiqədən sonra əsgərlər yuxarı mərtəbədə gizlənən qiyamçılarla mübarizəyə girişdilər. Qiyamçılar çardağ qapısının taxta barmalıqlığı arasında güllə atırdılar. Vuruşma taxtapuşun lap altında gəzirdi. Cəsədləri pəncərələrdən düz daş yola atırdılar; onlardan bəzisinin

hələ canı çıxmamışdı. Sınımış omnibusu qaldırmaq istəyən iki piyada hissə əsgərini çardağdan karabimlə vurub öldürdülər. Çardağdan da qarnına süngü soxulmuş bir fəhləni yerə atdılar; o, daş yolun üstündə qıvrıla-qıvrıla xırıldayırdı. Bir əsgərlə bir qiyamçı bir-birini yaxalayaraq kərəmit damın üstündən aşağı sürüşür, bir-birini öz amansız ağuşundan buraxmayaraq, yerə enirdilər. Zirzəmidə də belə müharibə gedirdi. Tufəng atılır, ayaq tappılıtsı, dəhşətli fəryad eşidilirdi. Sonra sakitlik oldu. Barrikada alınmışdı.

Əsgərlər ərafdakı evləri axtarmağa, qaçanları tutmağa başladılar.

İYİRMİ DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Əsir

Marius, doğrudan da, əsir düşmüşdü. Onu Jan Valjan əsir etmişdi.

Marius şüurunu itirərək yıxılanda daldan onu bir əl tutmuşdu, bu, Jan Valjanın əli idi, Marius onda bu əlin qüvvəsinə hiss etmişdi.

Jan Valjan vuruşmada iştirak etmirdi, lakin təhlükədən də yayınmırdı. O olmasaydı, bu son dəqiqələrdə yaralıların qayğısına qalan olmazdı. Bu vuruşmada barrikadanın harasında adam yaralansaydı, o, hər yerdə mövcud olan tanrı kimi mövcud olur, yaralıyı qaldırıb aşağı zala aparır, yarasını bağlayırdı, yaralanan olmayanda barrikadada əmələ gələn dəlik-deşiği tuturdu. Lakin onun əli vurmaq, hücum etmək, ya da özünü qorumaq kimi hərəkətləri xatırladan heç bir şey üçün qalxmırdı. O dinib-danışmadan başqalarını xilas edirdi. Bu işləri görürkən onun ancaq bir neçə yerdən üz-gözü sıyrılmışdı. Güllə sanki ondan qaçırdı. Fərz edilse ki, özünü öldürmək arzusu onu bu sərdə-bəyə gətirmişdir, onda Jan Valjan öz məqsədinə çatmamışdı. Lakin onun özünü öldürmək fikrinə düşməsi də ehtimal olunan bir şeydir, çünki adamın özünü öldürməsi dini ehkama ziddir.

Jan Valjan elə bil ki, Mariusu vuruşmanın qatı tüstüsü içərində görmürdü; əslində, o, Mariusdan heç gözünü çəkmirdi. Güllə Mariusu yıxanda, Jan Valjan ildırım sürətilə onun üstünə cumdu, pələng öz ovunu yaxalayan kimi, o da Mariusu alıb getdi.

Bu anda, bu hücum qasırgasında hamının diqqəti Anjolası və meyxananın qapısına yönəlmişdi, ona görə də Jan Valjanın bihüş

olmuş Mariusu qollar, üstündə apardığını, barrikadanın alt-üst olmuş həyatından keçdiyini, "Korinf" in tutduğu evin tinində gözdən itdiyini heç kəs görmədi.

Bu tin oxucunun yadındadır; küçənin döngəsində o, bir çıxıntı kimi nəzərə çarpırdı, bütün bir neçə kvadrat metr sahəsi olan meydanı güllədən, top saçmasından, bura ilə maraqlanan adamların nəzərindən qoruyurdu. Bəzən elə olur ki, yanan bir evin içində bir otaq salamat qalır, hətta ən coşqun dənizlərdə suya uzanan bir parça hündür quru dalında, ya limanda, qayalar arasında sakit, kiçik bir körfəz tapmaq olur. Eponina barrikadanın bu trapesiyaşəkilli balaca həyatında ölmüşdü.

Jan Valjan burada dayandı, Mariusu yerə qoydu, divara söykənərək ətrafa baxdı.

Vəziyyət çox pis idi.

Divar, iki-üç dəqiqəyə onun üçün bir daldalanacaq ola bilərdi; lakin bu qanlı döyüş meydanından necə xilas olmalı? Səkkiz il bundan əvvəl Polonso küçəsində başına gələn təhlükəli bir hadisə və oradan necə qaçıb qurtardığı yadına düşdü. Onda qaçıb qurtarmaq çətindi, indi heç mümkün deyil. Onun qarşısına qapı-pəncərəsi bağlanmış beşmərtəbəli bir ev ucalırdı, orada da elə bil başı pəncərənin qabağına əylən meyitdən başqa, heç kəs yaşamırdı. Onun sağ tərəfində Kiçik Səfil küçəsini qapayan alçaqıq barrikada vardı; bu barrikadanın üstündən aşmaq çox asandı, lakin onun üstündə tufəng süngüləri görünürdü. Orada, istəhkəmin o tərəfində bir piyada hissə pusquda durmuşdu. Aydın görünürdü ki, barrikadanın üstündən aşmaq – bütün bir bölmənin atəşi altına düşmək, divarın kənarından başını çıxarmaq isə – altmış tufəngin yaylın atəşinə hədəf olmaq deməkdir. Ondan sol tərəfdə vuruşma gedirdi. Tinin dalında da ölüm onun yolunu gözləyirdi.

Nə etmək lazımdı?

Buradan ancaq quş xilas ola bilərdi.

Təz bir qərara gəlmək, bu vəziyyətdən çıxmaq üçün bir yol, nicat yolu tapmaq lazımdı. Ondan bir neçə addım kənarda vuruşma davam edirdi; xoşbəxtlikdən, hücum edənlərin bütün qəzəbi bir məqsədə doğru yönəlmişdi: o da meyxana idi. Lakin əsgərlərdən bircəciyi tinə sarı gəlmək fikrinə düşsəydi və ya cənahdan hücum etmək istəsəydi, iş bitərdi.

Jan Valjan qarşısındakı hündür evə, sağ tərəfindəki barrikadaya baxdı, sonra bütün ümidini itirmiş adam kimi gözlərini yerə zillədi, sanki yeri baxışı ilə dəlmək istəyirdi.

Daha diqqətlə baxdıqca ölüm əzabı dumanı içində güclə sezilən bir şey daha aydın görünməyə başladı, sanki insana, arzu etdiyini öz baxışında təcəssüm etdirmək iqtidarı verilmişdir. Bir neçə addım kənarda, alçaqıq barrikadanın dibində, yerlə bərabər yastı, demir bir barmaqlıq gördü, barmaqlığın yarısı qənbər yığını ilə örtülmüşdü; amansız düşməndə o biri tərəfdə barrikadanı mühəsirəyə alıb hazır durmuşdu. Barmaqlıq eninə-uzununa vurulmuş yoğun demir çubuqlardan ibarət idi ki, özü də iki kvadrat futa qədər yer tuturdu. Barmaqlığın çərçivəsini tutan qənbər daşları qoparılmışdı, barmaqlıq da elə bil ki, daş yoldan ayrılmışdı. Barmaqlığın demir çubuqları arasında buxarı bacası, girdə hovuz kimi qaranlıq bir yer görünürdü. Jan Valjan barmaqlığa sarı cumdu. Həbsxanadan qaçmaq üçün məharətlə düzəltdiyi işləri xatırladı, bu xatirələr ildırım kimi onun beynini işıqlandırdı. Daşları atdı, barmaqlığı qaldırdı, meyit kimi hərəkətsiz Mariusu çiyinə aldı, dir-səkləri və dizləri ilə dirənə-dirənə quyuya endi, quyu, xoşbəxtlikdən dərin deyildi, sonra ağır demir barmaqlığı ördü, geri atdığı daşlar yenə barmaqlığın üstünə töküldü; nəhayət, o ayaqlarını quyunun dibinə qoydu; üç metr dərinliyində olan quyunun dibinə sal daşlar düşənmişdi, bu işləri bir azman qüvvəsi, qartal cəldliyi ilə sanki yuxuda eləmişdi, bunun da hamısına bir neçə dəqiqə vaxt sərf olunmuşdu.

Jan Valjanın endiyi yer – uzun yeraltı koridor idi, nəfəsi kəsilmiş Marius da onun qolları üstündə idi.

Burada asayış, qəbir sükutu, zülmət hökm sürürdü.

Vaxtilə o, küçədən birbaşa monastır hasarının içinə düşərkən nələr hiss etmişdisə, indi də eyni şeyləri hiss etdi. Ancaq indi qolları üstündə Kozettanı deyil, Mariusu aparırdı.

İndi o, başı üstündə, meyxanaya olan hücumun dəhşətli gürultusunu uzaqdan gələn boğuş bir uğultu kimi eşidirdi.

LEVİAFANIN BƏTNI

BİRİNCİ FƏSİL

Dənizin gücdən saldığı torpaq

Paris hər il suya iyirmi beş milyon frank pul atır. Bu heç də məcəz deyil. Bunu nə vaxt atır? Gündüz də, gecə də. Nə məqsədlə atır? Heç bir məqsədlə. Nə səbəbə atır? Bunun səbəbi yoxdur. Nə üçün atır? Elə-bələ. Nəyin vasitəsilə atır? Öz bağırsaqları vasitəsilə. Parisin bağırsaqları deyilən şey nədir? Bu, onun çirkab kanal borularıdır.

İyirmi beş milyon – bu, mütəxəssislərin hesablaması ilə əldə edilən ən orta bir rəqəmdir.

Uzun zaman kor kimi hərəkət edən elm indi müəyyən etmişdir ki, əy yaxşı, ən faydalı gübrə – insan nəcisidir. Bizdən çox-çox əvvəl çinlilər bunu bilirmiş, – eyib olsun bizə! Ekeberq deyir ki, hər bir Çin kəndlisi şəhərdən qayıdanda mütəlak öz bambuq ağacında iki vedrə insan nəcisi götürir. Çində torpaq insan nəcisi ilə gübrələndiyi üçün indi də, İbrahim dövründə olduğu kimi məhsuldarır. Çin qarğıdalısı birə yüz iyirmi məhsul verir. Heç bir quş peyini torpağı münbitləşdirmək cəhətdən paytaxt nəcisi ilə müqayisə edilə bilməz. Böyük şəhər gözəl peyin yığındır. Əkin yerlərinin şəhərdən istifadə etməsi, heç şübhəsiz, böyük fayda gətirə bilər. Qoy bizim qızılıımız peyin olsun, bunun qabağında bizim peyimiz xalis qızıldır.

Bizdə bu peyini nə edirlər? Dənizə tökürlər.

Bir tərəfdən böyük vəsait sərf edərək, pinqvin və fırtına quşunun peyini üçün cənub qütbünə gəmi karvanları göndərilir, bir tərəfdən də elə buradaca, əlimizin altında olan bitməz-tükənməz sərvət dənizə tökürlər. İnsanın və heyvanın meydana gətirdiyi gübrə suya tökülməyib torpağa qaytarılıbsaydı, bütün dünyanı yedirib bəsləmək olardı.

Sizi bilirsinizmi tumba dahında, künc-bucaqda olan süpürüntülər, gecələr küçə ilə arabalarda silkələnə-silkələnə aparılan zir-zibil nəcis-

satanların murdar çəlləkləri, döşəmə yollarının daşları altında axan, gözə görünməyən üfunətli lehmə nədir? Bu, gözəl, çiçəklənmiş, açmış çəməndir, tərəvətili, yaşıl otluqdur, yabanı kəkərotudur, kəklikotudur, adaçaydır, çöl quşudur, çöl heyvanıdır, mal-qaradır, axşamlar iri, tox öküzlərin böyürməsidir, ətirli quru otdur, sarı sünbüllü zəmilərdir, süfrəyə qoyulan çörəkdir, damarlarımızda axan isti qandır, sağlamlıqdır, sevincdir, həyatdır. Bu sirrin yaradıcılıq işi – əşyanın yerdə dəyişməsi, göydə başqa şəkllə düşməsi belədir.

Siz bunu bu nəhəng aritmə sobasına qaytarın, bunun əvəzində o sizə xoşbəxtlik gətirər. İnsanın yeməyi zəmilərin qidalanmasından asılıdır.

Əlbəttə, sərvəti çölə atmaq, hələ üstəlik mənə qərribə adam hesab etmək sizin öz ixtiyarınızdır. Ancaq bu, sizin tərəfinizdən böyük nadanlıq olardı.

Statistika müəyyən etmişdir ki, yalnız Fransa öz çayları ilə hər il Atlantik okeana yarım milyard frank pul atır. Bir şeyi nəzərə alın: bu beş yüz milyonla dövlət xərcinin dördü birini ödəmək olardı. Lakin insan o qədər kütdür ki, bu beş yüz milyondan canını qurtarmağı daha üstün tutur, onu qanovlara tolazlayır. Axı bu xalq malı gah damladamla sızaraq, gah sel kimi axaraq, gah novların içi ilə süzülərək çaylara, çayların da qüvvətli cərəyanı ilə okeana axıb gedir. Bizim kloakaların hər dəfə gəyməməsi bizə min franka oturur. Bunun da nəticəsində iki şey olur: torpaq qüvvədən düşür, sular çirkəbləşir. Zəmilər bizi aclıqla, çaylar xəstəliklə təhdid edir.

Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, Temza hal-hazırda Londonu zəhləyləyir.

Parisdə isə son illərdə kloakaların çoxunu çayaşağı aparıb, son körpüdən o tərəfdə çıxarıblar.

Bizim şəhərlərə çöllərin təmiz suyunu götürmək, bizim çöllərə də gübrə dolu şəhər suyunu aparmaq üçün iki boru qurmaq tamamilə kifayət edərdi; bu qurğuda susoran və subasan klapanlar, suçıxaran şlitlər olmalıdır, bu ibtidai drenaj sistemidir, insanın ağ ciyəri kimi sadə bir şeydir; İngiltərənin bir çox mahalında bu sistem geniş yayılmışdır. Dünyada bu, ən sadə mübadilə üsuludur, bu üsulla biz çölə atdığımız beş yüz milyon frankı əlimizdə saxlaya bilərdik... Lakin biz bu barədə heç düşünmürük də.

İndiki üsulla xeyir vermək istərkən ziyan verirlər. Niyət yaxşı niyyətdir, ancaq nəticəsi pisdir. Şəhəri təmizləmək istəyirlər, amma

camaat zəifləyir. Çirkab kanallarının quruluşu səhv bir mülahizəyə əsaslanır. Aldığını qaytarmaq kimi iki vəzifəni yerinə yetirən drenaj hər yerdə torpağı həm yuyub aparır, həm də candan salan çirkab kanallarını əvəz etsə, onda yeni ictimai iqtisadiyyat əsasında məhsul on qat artar, yoxsulluqla mübarizə etmək xeyli asanlaşar. Alaq otunu tələf etməyi də buna əlavə edin, onda məsələ həll edilmiş olacaqdır.

Belə bir vaxt gəlib çatana kimi xalqın sərvəti axıb çaya tökülür. Axıntı həmişə davam edir. Axıntı – ən uyğun söz budur! Avropa zəifləməklə var-yoxdan çıxır.

Fransaya gəlincə, biz indicə bu barədə rəqəm göstərdik. Bütün Fransa əhalisinin dördə-biri Parisdə yaşayır, həm də Paris nəcisə ən qiymətli nəcisdir, – bunu nəzərə aldıqda, hər il Fransanın əldən verdiyi yarım milyarddan Parisin hesabına iyirmi beş milyon düşdüyünü dedikdə, biz hətta rəqəmi azaltmış oluruq. Yoxsullara və şəhərin zina-tinə xərclənən bu iyirmi beş milyon frank Parisin şan-şöhrətini, cəlalini qat-qat artırardı. Amma Paris bu pulu çirkab qanovlarına tökür. Buna görə də demək olar ki, Parisin ağlaşmayan israfçılığı, gözəl şənlikləri, Bajon bütü, əyyaşlıq eys-ışrəti, çay kimi axan qızıllı, təntənəsi, dəbdəbəsi, cah-cəlalı – onun kloakasıdır.

Bu qayda ilə iqtisadi siyasətin kütlüyündən xalqın malı suya atılır, su da onu aparıb girdablara tökür. Cəmiyyətin xeyri üçün Sen-Klu toru bu məsələdə işə yarayardı.

İqtisadiyyat nöqtəyi-nəzərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Paris yırtıq xəlbirdir.

Paris nümunəvi şəhərdir, abad paytaxtların başıdır, bütün xalqların təqlid etməsi üçün bir örnekdir, ideyaların metropolidir, cəsarətli fikirlərin, qəti hərəkətlərin, təcrübələrin müqəddəs vətənidir, böyük müttəfəklərin mərkəzi və məskənidir, millət bərabərində bir şəhərdir, gələcəyin pəyəsidir, Babilə Korinfin gözəl birləşməsidir; biz ki Parisi belə göstərdik, bu nöqtəyi-nəzərdən Paris hər bir Fo-Kyan kəndlisini təəccübləndirə bilər.

Siz Parisi təqlid etmək istəsəniz, müflis olarsınız.

Çox qədim zamanlardan bəri davam edən bu ağılsız israfçılıqda Paris özü başqalarını təqlid edir.

Bu ağlaşmayan sarsaqlıq yeni bir şey deyil, heç də gənclik səhvi deyil. Qədim xalqlar da bizim kimi edirmiş. Libixə deyir ki: "Romanın kloakası bütün Roma kəndlilərinin var-yoxunu olından aldı", Romanın

çirkab kanalları Roma ətrafında yaşayan kəndliləri müflis etdikdən sonra İtaliyanı məhsuldarlıqdan saldı; Roma İtaliyanı öz kloakasına atdıqdan sonra Siciliyanı, Sardiniyanı, daha sonra Afrikanı ora atdı. Romanın çirkab kanalları dünyanı yeyirdi. Kloaka öz nəhəng ağzını şəhərin, kəminatın üstünə açmışdı. Urbi et orbi: Əbədi şəhər, doymaq bilməyən kloaka!

Roma, başqa sahələrdə olduğu kimi, bu barədə də bir nümunə oldu.

Paris boş bir inadçılıqla onun ardınca gedir: bu inadçılıq mənəvi həyatın mərkəzi olan şəhərlərə xasdır.

Yuxarıda göstərdiyimiz işi yerinə yetirmək üçün Parisin altında ikinci bir Paris vardır: bu, küçələri, dalanları, yol ayrıcları, meydançaları, geniş yolları olan çirkab kanallar Parisidir; bunun hətta özünəməxsus küçə hərəkətləri də var, ancaq burada insan seli əvəzinə çirkab seli axır.

Heç kəsə, hətta böyük xalqa da yaltaqlanmaq lazım deyil. O yerdə ki hər şey var, orada əzəmətlə bərabər rüsvayçılıq da olur. Əgər Paris maarif şəhəri olan Afinanı, qüdrət və əzəmət şəhəri olan Tiri, mərdlik və igidlik şəhəri olan Spartanı, möcüzələr şəhəri olan Nineviyanı özündə cəmləndirirsə, bataqlıq şəhəri olan Lütəsiyanı da özündə cəmləndirir.

Hətta bunda da Parisin qüdrəti nəzərə çarpır; onun başqa abidələri kimi, mürekkəb, nəhəng yeraltı quruluşunda da – beşəriyyət tarixində Makkiavellini, Bekon, Mirabo kimi adamların təcəssüm etdirdiyi qərribə bir ideal – iyrənclik əzəməti təcəssüm edir.

Parisin zirzəmiləri üstündəki torpaq təbəqəsindən baxmaq mümkün olsaydı, bu zirzəmilər bizə ulduzşəkilli nəhəng bir marcan "ağacı" kimi görünərdi. Dəniz süngərində olan delik-deşik, qol-budaq altı mil dairəsi olan bu torpaq içindəki delik-deşikdən, qol-budaqdan çox azdır; bu qədim, böyük şəhər də həmin sahədə yerləşmişdir. Xüsusi bir yeraltı mağara təşkil edən katakombalar, dolaşmaq heyvan torunu xatırladan qaz xətləri, fontanlara içməli su gətirən çoxlu su boruları nəzərə alınmasa da, bu çirkab kanalları Senanın hər iki sahilində zülmətə qərq olmuş qərribə bir tora oxşayır; bu dolambaclıqda yol göstərən şey – torpağın enişliyidir.

Burada, bu qaranlıq və rütubət içində çoxlu siçovul olur: onları, elə bil, bu ikinci Paris törətməmişdir.

Kloakanın qədim tarixi

Belə bir şey təsəvvür edin: Paris qapaq kimi qaldırılsa, onda çayın hər iki tərəfində yeraltı çirkab kanalları şəkəsi bizə, çox yuxarıdan, çaya calaqlanmış yorğun bir buraq kimi görünər. Çayın sağ sahilindəki dairəvi kanal bu budağın gövdəsi, yan xətlər budaqları, dalanlar isə pöhrələrin yerini tutar.

Bu müqayisə ancaq ümumi məlumat verir, eyni zamanda çox da düzgün olmayan bir məlumat, çünki bu cür yeraltı qol-budaq üçün adı bir şey olan düz bucaqlara bitkilər ələmində çox az-az təsadüf edilir.

Siz bir Şərq əlifbasının qəribə yazı işarələri ilə qara lövhə üzərində yazılmış dolaşq, sıx bir yazını təsəvvür edə bilərsiniz: bu yazı işarələri sanki gah ucları, gah quyruqları ilə necə gəldi, nizamsız halda bir-birinə bağlanmışdır, əslində, heç də belə deyil; yeraltı kanallar da buna oxşayır.

Yeraltı kanallar və çirkab çalaları Bizansda, qədim Şərqdə orta əsrlərdə böyük rol oynamışdır. Orada taun xəstəliyi meydana gəlirdi, orada zalım hökmdarlar ölərdi. Xalqlar bu çürüntü yatağına, ölümün bu qorxunc beşiyinə fəvqəladə, mistik bir dəhşətlə baxardı. Banəresin qurdlar qaynaşan çalası Babilin aslanlar xəndəyi kimi adamın başını gicəlləndirirdi. Xaxamlar kitabında deyilir ki, Təqlat – Falassız Ninciyanın zibilxanasında and içmiş. Leydenli İohan öz saxta ayını Münster kloakasından, şərqdə isə eynən ona oxşar bir adam – əcaib Xorasan peyğəmbəri Mokanna Kəkşəbədə çirkab çalasından saxta günəşi çıxarmışdır.

Bəşəriyyətin tarixi kloakalar tarixindən yaranır. Hemoniyalar Romanın sirlərini açdılar. Parisin çirkab kanalları qədimdə dəhşətli idi. Bu kanallar həm qəbir, həm də sığınacaq yeri idi. İnsan qanunlarının indi və ya əvvəllər təqib etdiyi hər şey: cinayət, azad fikir, ictimai qiyam, vicdan azadlığı, fikir, talan on dördüncü əsrdə mayotən quldur dəstələri, on beşinci əsrdə kükə soyğunçuları, on altıncı əsrdə hüğənotlar, on yeddinci əsrdə Morenin illüminatları, on doqquzuncu əsrdə yandırıcılar bandası bu dəşikdə gizlənərdi. Yüz il bundan əvvəl gecə

adam öldürənlər buradan çıxardı, təqib edilən oğru bura girərdi. Məşədə mağaralar, Parisdə çirkab kanalları vardı. Dilənçilər, amansız və hiyləgər picareria¹ oxşar qall kələkbazları çirkab kanallarını "Möcüzələr höyətinin filialı" hesab edirdilər, axşamlar, Mobus küçəsində yeraltı kanallara açılan çirkab çalalarından aşağı enərdilər, sanki bu, onların yataq otağı idi.

Cibgirdlər dalanında və ya Başkəsənlər küçəsində iş görən oğrular, çox təbiidir ki, gecələr Yaşıl yolun körpüsü altında, ya Kürpua döngəsində özlərinə sığınacaq axtarırdılar. Orada bir çox şeylər adamın yadına düşür. Bu ucsuz-bucaqsız yeraltı koridorlarda cürbəcür teyflər meydana gəlir; orada hara baxsan lehmədir, hər yer üfunətlə doludur; bəzi yerdə hava çıxan dəşiklər görünür, vaxtilə Viyon bu yeraltı kanalın dibində dayanaraq, bayırda duran Rable ilə söhbət etmişdir.

Köhnə Parisin kloakası bütün uğursuz və bütün cəsarətli işlərin yeri idi. Siyasi iqtisadiyyat orada zir-zibil yığını, ictimai fəlsəfə – xütdən əmələ gələn bir təbəqə görür.

Kloaka şəhərin vicdanıdır. Hər şey bura axıb gəlir, hər şey burada üzləşdirilir. Bu əcaib yerdə zülmət çoxdur, lakin sirr daha yoxdur. Hər şey burada əsil şəklini, ya da heç olmasa son şəklini alır. Zir-zibil yığınının məziyyəti ondadır ki, yalan demir. Hər şeyi tamamilə açıq söyləmək burada özünə maskən tapmışdır. Bazili onun maskası burada atılıb qalmışdır, ancaq siz onun kartonunu və qaytanını, üzünü və astarını görürsünüz, o çirkaba bulanmışdır. Skapenin qondarma burnu da bu maskanın yanındadır. Mədəniyyət, lazım olmadığı üçün atılan bütün iyrənc zir-zibili həqiqətin bu girdabına düşür, nəhəng bir ictimai təbəqə uçaraq sürüşə-sürüşə bura enir. Bura hər şeyi udur, hər şeyi açıq göstərir. Bu zir-zibil tökülən yer etiraf otağı olur. Burada aldadıcı maska ola bilməz, burada bütün bəzək-düzək silinir, burada alçaqlıq öz örtüyünü atır, burada hər şey tamamilə çıpaqdır, bütün xam xəyallar burada ifşa olunur, burada dağılmanın və sonun məşum görünüşü olan əsil şeydən başqa, ayrı heç nə yoxdur. Varlıq və ölüm. Burada şərab şüşəsinin dibi sərxoşluğu göstərir, şəbətın qulpu qulluqçu qızdan bəhs edir; vaxtilə ədəbi zövq ilə lovğalanan, sonralar sınaq buraya atılan bir əlağacının başı yenə adi bir əlağacı başı olur; bir su sikkədə həkk olunan kralın sifəti cəng atır; Kayafrın haxtufu Falstafın qusuntusuna

¹ Hiyləgər, xəspuşlar (isp.)

qarışır; qumarxanadan çıxan qızıl sikkə bir mixə rast gəlir; bu mixdə özünü asan adamın boğazına saldığı kəndirin parçası görünür; vaxtından əvvəl doğulmuş və göyərmiş bir çağa parıldayan tumana bükülüb oraya atılmışdır, həmin bu tumanda keçən pəhriz Operadakı balda oynayırdılar; məhkəmə hakiminin bəreti bir fahişənin çürümüş etəyilə yan-yanə çirkəbə batıb qalmışdır. Bu, qaradışlıqdan da artıqdır, bu, çox yaxın, təklifsiz bir əlaqədir. Rənglənən hər şey burada çirkəblə əl-üzünü yuyur. Burada hər şeyin üstü açılır. Kloaka həyasızdır. O, hər şeyi açıb deyir:

İyranclıyın bu sadələşməsi bizim xoşumuza gəlir, o, üreyi sakitləşdirir. Biz, dövlət mülhəzəsini, andın pozulmasını, siyasi hikməti, insan ədalətini, professional düzlüyü, yüksək mövqeyə aid edilən rəsmiyyətçiliyi, məmurların satqın olmamasının özünü mühüm bir şey kimi nəzərə çarpdırmasını yer üzündə uzun zamandan bəri səbir ilə müşahidə etmişik, bunları öz gözümlə görmüşük, – bu şeyləri müşahidə etdikdən sonra kloakaya etmək, orada adi çirkəb görmək bizə təsəlli verir, bu çirkəbin orada olması da tamamilə yerindədir.

Bir də ki, bu, ibrətamizdir. Biz yuxarıda demişdik: bütün tarix kloakadan keçir. Varfolomey gecəsi döşəmə yolun daşları arasından damcı-damcı ora sızır. Bütün böyük kütləvi qətlər, bütün siyasi və dini qırğınlar mədəniyyətin bu yeraltı mağaralarından keçir, öz meyitlərini ora atır. Xəyalpərəstin təsəvvüründə, tarixdə məşhur olan bütün qatillər orada iyrənc bir ala-qaranlıq içində, kəfənlərinin cındırını döşlük yerinə bağlayaraq dizləri üstə çökmüşlər, gördükləri işin izini qəmgin-qəmgin yuyurlar. XI Lüdovik Tristianla, I Fransisk Düpra ilə, IX Karl öz anası ilə, Rişelye XIII Lüdoviklə oradadır, bundan başqa Luvua da, Letelye də, Heber də, Mayyar da oradadır – onların hamısı öz cinayətlərinin ləkəsini daşlardan qazımağa, bu cinayətlərin şahidi olan hər şeyi məhv etməyə çalışırlar.

Adam bu qübbələr altında bu teyflərin süpürgəsinin səsinə eşidir, ictimai fəlakətlərin təsvirəgəlməz üfunəti ilə nəfəs alır, künc-bucaqda tünd-qırmızı parıldılar görür. Orada qanlı əllər yuyulan dəhşətli sular axır.

İctimai hadisələr tədqiq edənlər mütləq bu qaranlıq qübbələrin altına girməlidirlər. Bu qübbələr onların laboratoriyasının bir hissəsidir. Fəlsəfə – fikirlər mikroskopudur. Hər şey onun diqqətindən yayınmağa

çalışır, lakin heç bir şey onun nəzərindən qaçmır. Burada hiylə işlədərək yaxa qurtarmaq fərdəsidir. Siz ondan yaxa qurtarmaqla nə görürsünüz? Öz eybinizi görürsünüz! Fəlsəfə, satqınlıq bilmədən, şəri, bəd-xahlığı təqib edir, onların itib getməsinə yol vermir. Fəlsəfə, çürüdüyü üçün simasını itirən, dağıldığı üçün sanki ərriyən şeylərə baxaraq bütün məsələni başa düşür. Fəlsəfə tünd-qırmızı qeyimi cındır paltarın bir parçasından, qadını da onun köhnə-kürüş paltarından bərpa edir. Kloakaya baxaraq şəhər haqqında, çirkəbə baxaraq şəhər haqqında, çirkəbə baxaraq ürf-ədət haqqında mühakimə yürüdür. Saxsı qırığından küpəni və ya səhəngi təsəvvüründə yenidən yaradır. Pərqamentdə qalan dırnağın yeri ilə Yudenhasse yəhudilərlə ketto yəhudiləri arasındakı fərqi müəyyən edir. Olub keçmiş şeyləri – xeyri, şəri, yalanı, həqiqəti, sarayda görünən qan ləkəsini, cinayətkarlar yuvasındakı mürəkkəb ləkəsini, lüpanardakı¹ bir damla şam yağını, dəf edilmiş sınaqları, adamı yoldan çıxaran halları, iyrənc eys-ışrət məclislərini, mənaəviyyəti pozulmuş adamların xasiyyətini, kobud səhvaniliyə meyl edən qəlblərin namus-suzluq damğasını bu qalan şeylərlə müəyyən edir, Roma hambalının paltarında Messalinanın dirşəyinin izini görür.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Brünzo

Orta əsrlərdə Parisin çirkəb kanalları haqqında əfsanələr söylənilirdi. On altıncı əsrdə II Henrix bu kanalların tədqiq olunması üçün səren-cam vermişdi, lakin bunun heç bir nəticəsi olmadı. Marsyenin dediyinə görə, kloaka hələ yüz il bundan əvvəl başlı-başına buraxılmışdı, çirkəb özbaşına axırdı.

İğtişaşlar, sübhələr, tərəddüdlər içində boğulan qoca Paris belə idi. O, özünü uzun zaman çox axmaqcasına apardı. Sonralar 89-cu il göstərdi ki, şəhər birdən necə ağla gələ bilər. Lakin keçmiş zamanlarda Parisin düşüncəsi az idi; o həm maddi, həm də mənaəvi cəhətdən öz işini yaxşı qura bilmirdi, öz zibilini cinayət dolu sui-istifadələrdən həz də yaxşı süpürüb atırdı. Hər şey mane olurdu, hər şey həlledilməz bir

¹ Qədim Roma fahişəxanası

məsələ kimi təsəvvür edilirdi. Məsələn, kloaka heç bir bələdçilik kitabına tabe olmurdu. Şəhərin dolaşq küçələrindən, dalanlarından baş çıxarmaq çətin olduğu kimi, bu zir-zibil, çirkab tökülən kloakada da istiqamət tapmaq çətin idi, yerin üstündə – ağlaşılmaz bir vəziyyət, yerin altında – keçilməsi mümkün olmayan bir dolanbaclıq; yuxarıda – dillər qatma-qarışığı, aşağıda – mağaralar dolaşığı; Babil hərc-mərcliyi altında Dedal labirint!

Hərdənbir Parisin yeraltı kanallarından axan çirkab cəsəət edib öz sahilindən kənara çıxırdı, heç kəsə inanmadığı bu "Nil" sanki qəzəbləndirdi. Onda iyirənc bir vəziyyət əmələ gəlirdi: şəhəri çirkab basırdı. Moderniyyətin mədəsi hərdən yeməyi pis həzm edir, kloakada olan çirkab Parisin boğazına qalxırdı, şəhər öz zir-zibilini geri qaytaranda əzab çəkirdi. Bunda vicdan əzabı çəkməyə bənzər bir şey duyulurdu, bu da faydasız deyildi; bu, böyük bir narazılıqla qarşılanan narazılıq idi. Şəhər öz çirkab çalalarının həyasızlığından bərk acıqlanırdı, çirkabın yeraltı kanallarından bayıra çıxmasına yol vermək istəmirdi. Çirkabı amansızlıqla qovmaq lazımdır!

1802-ci il daşqını səksən yaşına çatmış parisililərin həyatında unudulmaz xatirələrdən biridir. Çirkab çalın-çarpaz axaraq XIV Lüdovikin heykəli olan Qalibiyyət meydanını basdı; kloakanın Yelisey çölündəki iki dəşiyindən qalxaraq Sent-Onore küçəsini, Sen-Florantendəki dəşiyindən qalxaraq Sen-Florantən küçəsini, Zəng səsi küçəsindəki dəşiyindən qalxaraq Pyer-a-Puasson küçəsini, Yaşıl yul körpüsü altındakı dəşiyindən qalxaraq Popenkur küçəsini, Lapp küçəsindəki dəşiyindən qalxaraq Xardal küçəsini basdı; bu çirkab Yelisey çölü küçəsindəki novları dolduraraq, otuz beş santimetr yuxarı qalxdı. Cənub məhəllələrdə Senaya tökülən çirkabı kanallara geri basdı, çirkab gəlib Mazarini, Eşode, Mare küçələrində yeraltı kanallardan bayıra çıxdı, Mars küçəsində yüz doqquz metr axıb yayıldı, gəlib Rasinin yaşadığı evin bir neçə addımlığında dayandı; bu qayda ilə hələ XVIII əsrdə kraldan artıq şairə hörmət göstərdi. Daşqının səthi ən çox Sen-Pyer küçəsində hündür idi: çirkab, kanalları örtən sal daşlardan üç fut yuxarı qalxmışdı; ən çox da Sen-Saben küçəsinə yayılmışdı: burada onun uzunluğu iki yüz otuz səkkiz metr idi.

Bu əsrin başlanğıcına kimi Parisin kloakası hələ də sirli bir yer olub qalırdı. Çirkabı heç vaxt torif eləyən olmamışdır, lakin Parisdə

onun haqqında danışılan sözlər adamları dəhşətə salırdı: Paris, altında olan qaranlıq mağaralar haqqında bozi şeylər bilirdi. Bu mağaraları qədim Fivn qorxunc bataqlıqları ilə müqayisə edirdilər: o bataqlıqda on beş fut uzunluğunda skolopendrlar qarışqa kimi qaynaşmış, ora ancaq begemot girə bilirmiş. Yeraltı kanalları təmizləyən adamlar cəsəət edib tanırıqları yerdən o tərəfə gedə bilməmişlər. Zibilçilər zibil dolu arabalarını gətirib birbaşa bu kanallara boşaldırlarmış və Sen-Fua ilə Markiz de Kreki də bu zibil arabaları üstündən salamlaşmışlar. Bu da çoxdan deyilmiş. O ki qaldı kanalların təmizlənməsi, bu vəziyyəti leyssan yağışının öhdəsinə buraxarlarmış: şiddətli yağışlar kanalları yuyub təmizləməkdən daha çox xarab edərmiş. Vaxtı ilə Roma öz kloacasını şairənə sözlərlə təsvir edər, ona Homoniya deyərmiş, lakin Paris öz kloacasını biabır edər, ona üfunətli dalik deyərmiş. Kloaka elmi də, mövhumatı da eyni dərəcədə dəhşətə gətirirdi. Gigiyyə də, xalq rəvayətləri kimi, üfunətli dalıya nifrətlə baxırdı. Qara Rahibin teyfi ilk dəfə üfunətli Muftar qübbəsi altında görünmüşdü. Marmuzetlərin meytini yeraltı kanalların Çolokçi küçəsindəki çalısına atarlarmış. Fəqon 1685-ci ildə yayılan çox təhlükəli və yoluxucu qızdırma xəstəliyinin Mare çalısından meydana gəldiyini yazırdı; bu geniş çala 1833-cü ilə kimi Sen-Lui küçəsində, "Nəzakətli xəbərci" lövhəsinin qarşı tərəfində gözə çarpırdı. Yeraltı çirkab kanalının Daşxırdalayan küçəsindəki nəfəslili haqqında deyirdilər ki, guya taun xəstəliyi buradan yayılmışdır; bu nəfəslilik ucu işi demir barmıqlıqla həsarlanmışdı, demirlər yırtıcı heyvan dişinə oxşayırdı, sanki əjdaha bu məhəllə küçədə ağzını ayırıb, insanların üstünə dəhşətli üfunət püskürürdü. Xalq fantaziyası Paris kloacasının bu qorxunc daş çuxurları haqqında olan əfsanələrə namünənliliyə aid mənfur, dolaşq təsəvvürlər əlavə etmişdi. Kloakanın dibi yoxdur. Kloaka dərin cəhənnəm quyusudur. Cüzam xəstəliyinə tutulmuş bu yeri tədqiq etmək polis idarəsinin heç ağına gəlməmişdi. Kim cəsəət edib məchul bir aləmi ölçər, zülmətin dərinliyini yoxlar, girdəbin içinə kəşfiyyətə gedərdi? Bu, adamları dəhşətə gətirirdi. Lakin belə adam tapıldı, bu işi boynuna götürdü. Kloakanın öz Xristofor Kolumbu meydana çıxdı: -

1805-ci ildə, imperatorun nadir hallarda Parisə gəldiyi günlərin birində, daxili işlər naziri Dekremi, ya Kretemi hökmdarın səhər qəbuluna gədir. Karusel meydanında böyük Respublikanın və böyük İmperyanın

əfsanəvi əsgərlərinin yerlə sürünən qılınclarının səsi eşidilirdi. Reynin, Eskonun, Adicin, Nilin qəhrəmanları, Juberin, Desin, Marso-
nun, Qoşun, Kleberin silahdaşları; Flerüsün havada uçanları; Mansin
qranəderləri, Henuyanin pantonerləri; ehramların baxdığı qūsurlar,
üstlərinə Jünunun top mərmilərinin qəlpələri yağan topçular, Züderze
körfəzinə lövbər salıb duran donanmanı hücumla zəbt edən kirasirlər
Napoleonun qapısına toplaşmışdılar. Onlardan bəzisi Lodi körpüsündə
Napoleonu müşayiət etmişdi, bəzisi Müratin ardınca Montua səngər-
lərinə getmişdi, bəzisi də Montebellaya gedən yolda özünü Lanndan
qabağa vermişdi. O zamanın bütün ordusu bozi yerdə dəstə, bozi yerdə
bölmə şəklində edirdi: bu hadisə böyük ordunun dəbdəbəli dövründə
baş vermişdi; bu elə bir dövr idi ki, Marenqo arkada qalmışdı, Austerlis
hələ qarşıda idi.

Daxili işlər naziri Napoleonu deyir: – Hökmdar, dünən mən Siz
Əlahəzrətin mülkündə ən cəsarətli bir adam gördüm.

İmperator sərt soruşur:

– O kimdir? Nə eləyib?

– Hökmdar, onun ağlına bir şey gəlib.

– Nə gəlib?

– Parisin çirək kanallarını yoxlamaq.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

İndiyə qədər məlum olmayan təfəsilatlar

Yoxlama başlandı. Bu, çox ağır bir səfər idi, yoluxucu xəstəliklər-
lə, boğucu buxarla gecə vuruşması idi. Eyni zamanda bu, köşflərlə
dolmuş bir səyahətdi. Yoxlamada iştirak edənlərdən biri çox ağıllı, o
zaman hələ çox cavan bir fəhlə imiş; bir neçə il bundan əvvəl o çox
maraqlı şeylər danışmışdı. Brünzo polis prefektinə yazdığı məlumatda
bu təfəsilatı, inzibati üsluba layiq görmədiyi üçün, qeyd etməmişdi. O
zaman yoluxucu xəstəliklərdən qorunmaq üçün çox ictimai bir şəkildə
idi. Brünzo yeraltı kanalların ilk qolunu keçən kimi, özü ilə götürdüyü
iyirmi fəhlədən səkkizi qabağa getməkdən boyun qaçırırmışdı. Bu, çox

mürəkkəb bir iş idi; kanallar həm yoxlanılmalı, həm də təmizlənməli
idi; buna görə də kanalları təmizləməklə bərabər, ölçmək, kanala açılan
deşikləri qeyd etmək, dəmir barmalıqları və nəzarət quyularını
saymaq, kanallardan ayrılan qolların yerini bilmək, yeni kanalların bir-
ləşdiyi nöqtəni göstərmək, planda müxtəlif yeraltı hovuzları qeyd
etmək, baş kanala tökülən xırda qolların dərinliyini ölçmək, hər bir
yan kanalın qübbənin tavasına qədər olan hündürlüyünü və enini
– həm qübbənin dairəvi başlanğıcından, həm də divarın dibindən
– ölçüb hesablamaq, bir də ki, baş kanallara yan kanallardan, ya yerin
üstündən axıb gələn bütün suların səthini müəyyən etmək lazım idi.
Qabağa getmək çox çətindi. Çox vaxt elə olurdu ki, aşağı endirilən
nərdivan üç fut dərinliyində lələ batırdı. Fənərlər zəhərli buxar içində
güclə yanırdı. Fəhlələr tez-tez özündən gedir, onları bayıra çıxarmaq
lazım gəlirdi. Bozi yerdə birdən girdaba rast gəldilər, torpaq orada
batmış, kanalın dibinə düşən daşlar uçmuş, dərin bir çala əmələ gəl-
mişdi, ayaq qoymağa heç yer yox idi; Brünzonun yoldaşlarından biri
oraya düşmüşdü, onu güclə dartıb çıxarmışdılar. Təhlükəsiz yerlərdə
kimyaçı Furkruanın məsləhətilə qatran tökülmüş kılka yığını yandırır-
dılar. Bozi yerdə divarlar eybəcər göbələklərlə örtülmüşdü, göbələk-
lər bədəndə əmələ gələn şişə oxşayırdı; bu yerdə daşlar özü ilə bil
xəstə idi; burada nəfəs almaq mümkün deyildi.

Brünzo bütün kloakani başdan ayağa yoxlayır. O Böyük Deyingo-
nin iki çirək kanalına bölündüyü yerdə daş üstündə 1550 rəqəmini
oxuya bilir: bu daş Filiber Delormun dayandığı yeri göstərirdi: II Henrix
Paris çirək kanallarını yoxlamağı ona tapşırırmışdı. Bu, kloakada on
altıncı əsrin möhürü idi. Brünzo on yeddinci əsrdə görülmüş işi Ponso
kanalının quruluşundan və Köhnə Templ küçəsinin çirək kanalından
bilmişdi; bu kanalların qübbəsi 1600-cü ilə 1650-ci illər arasında tikil-
mişdi; on səkkizinci əsrin işini isə o qərb tərəfdəki kollektor kanalından
təyin etmişdi: kanal 1740-cı ildə qazılmış, üstü də qübbə ilə örtülmüş-
dü. Qübbələrin hər ikisi, xüsusilə 1740-cı ildə tikilən, o birisindən az
qədər olan qübbə, 1412-ci ildə qazılan dairəvi kanalın daş divarından
daha çox çatlamış və uçmuşdu. Bu elə bir il idi ki, Menilmontandan
axan bulaq suları Parisin Baş kloakasını hörmətə mindirdi: adi bir
kendli kralın qapı nökrü olmaqla və ya, tutaq ki, Axmaq Jan Levelə
çevrilməklə rütbəyə belə yüksələ bilirdi.

Kloakanın bir neçə yerində, xüsusilə Ədalət sarayı altında qədim yeraltı zindanlara oxşar hücrələr göründü; hücrələr kanalların lap içində qazılmışdı. Bunlar dəhşətli in pəcə idi! Hücrələrin birində boyuna taxılan dəmir xaltə sallanırdı. Elə o saat da onların qabağına divar çökür. Bundan başqa, çox qoribə şeylər də tapılırdı; bu qoribə şeylərdən biri – 1800-cü ilə heyvanat bağından qaçan oranqutan meymununun skeleti idi; on doqquzuncu əsrin son ilində Bernardçılar küçəsində çox adam bir şeytan görmüşdü, yəqin ki, bu meymunun imtisi həmin şeytan məsələsilə əlaqədar idi. Yazıq şeytan kloakada boğulub ölməkə canını qurtarırdı.

Ars–Mariona bitişən qübbəli uzun koridorda bir cındırıyan səbəti tapılmışdı; səbət elə yaxşı qalmışdı ki, işdən başı çıxan adamlar buna çox təəccüb etmişdilər. Fohlələr çirkab lehməsini cəsərlə qarışdırır, lehmənin içindən çoxlu qiymətli şeylər, qızıldan, gümüşdən qayırılmış bəzək şeyləri, daş-qaş və pul tapılırdı. Bir azman adam kloakanı ələkdən keçirəydi, bir çox əsrlərin xəzinəsi bu ələkdə qalmış olardı. Tampl küçəsilə Sent–Avua küçəsi kanalının birləşdiyi yerdə hüenotların maraqlı bir mis medalı tapılmışdı: medalın bir üzündə kardinal şapkalı donuz, o biri üzündə papa tacı qoymuş canavar şəklində vardı.

Ən qoribə şey Baş kloakaya girilən yerdə tapılmışdı. Keçmiş vaxtlarda kloakaya girilən yer dəmir barmaqlıqla örtülürmüş. İndi ancaq bu barmaqlığın keçirildiyi qarmaqlar qalmışdır. Qarmaqlardan birindən qana bulamış, tamam çürümüş, iyrenc bir parça sallanırdı ki, onu, yəqin su axını bura gətirmişdi. Brünzo fənəri yaxınlaşdırıb cındıra baxır. Bu, bir parça çox zərif bir batist idi. Cındırın bir ucu o biri uclarından daha az çürümüşdü; onun bu az çürüyən ucunda, LOBESP hərfəri üstündə herald tacı şəklində tikilmişdi... Tac – markiz tacı idi, altı hərf ilə Lobesp deməkdi. Heç demə onların gözləri önündə bu cındır Maratın kəfənin bir parçası imiş. Maratın cavanlıqda sevgi macəraları olmuş. Bunlar onun qraf d'Artyanın mülkündə at həkimi işlədiyi vaxtlara aiddir. Maratın bir zadəgan xanımın sevgi əlaqəsi varmış; bu, sübut olunmuş bir hadisədir, həmin mələfə də ondan qalıbmış, bəlkə də, təsadüfən qadının yadından çıxıbmış, yad da bəlkə, onu yadigar olaraq Marata bağışlayıbmış. Marat öləndən sonra onun evində tapılan yeganə nazik şey bu imiş. Maratı ona büküb basdırıblarmış. Qanlar amansız xalq Dostunu səhvət örtüyünə bükərək onu dəfn örtüyü etmişdilər. Brünzo ötüb qabağa getdi. Köhnə əski parçasına dəymədilər, öz yerində qaldı. Marata, nifrət, ya hörmət etdikləri üçün müəna

dəymədilər? Marat bunun hər ikisinə layiqdi. Tarixin damğası burada çox aydın görünürdü, ona qəsd etmək olmazdı. Bir də ki, qəbir bəhiy–yələri özlərinə necə yer seçmişsə, onları elə o yerdə qoymaq lazımdır. Hər halda bu, fəvqəladə bir bəhiyyə idi. Markiza onun üstündə yatmışdı, Marat onun içində çürümüşdü. O kloaka siçovullarının yemi olmaq üçün Panteondan keçmişdi. Bu yataq örtüyünün bir parçası axırda Dantenin diqqət yetirməsinə layiq bir şey oldu, lakin vaxtilə Vatto onun bütün qırışıqlarını ürəkəçən bir incəliklə təsvir edə bilərdi.

Parisin bütün yeraltı çirkab kanalları düz yeddi il – 1805–ci ildən 1812–ci ilə qədər – diqqətlə yoxlanıldı. Brünzo qabağa getdikcə, mühüm yeraltı işlərini də qeyd edərək yerinə yetirir, başa çatdırır: o, 1808–ci ildə Panso kanalının dibini dərinləşdirdi, 1809–cu ildə yeni kanallar qaza–qaza Sen–Deni küçəsi altındakı kanalın İnnosan fontanına çatdırdı; 1810–cu ildə Fruamanto və Salpetriyer küçələri, 1811–ci yeni Kicdiq Avustina küçəsi, Mayl küçəsi, Əşrap küçəsi, Krad meydana, 1812–ci ildə Sülli və Şose d'Anten küçələri altında kanal qazdırdı. Eyni zamanda dezinfeksiya işlərinə və bütün şəkəkinin təmizlənməsinə rəhbərlik etdi. Brünzo başladığı işin ikinci ilində yeznəsi Narqonu özünə köməkçi götürdü.

Bu qayda ilə cəmiyyət bu əsrin başlanğıcında öz altını təmizləmiş, öz kloakasını soliqəyə salmışdı. Hər halda çirkab təmizlənməmişdi.

Keçmiş nəzər salınsa, Parisin qədim kloakası ayrı–üyrü idi; onun ora–burası çatlamış, qopub tökülmüşdü, onda çuxurlar əmələ gəlmişdi; onun qoribə qol–budağı, döngələri, nizamsız enişləri, yoxuşları, dibinə döşənən sel daşlarda qazıqları, divarlarında çapıqları vardı, o qaranlıq qorq olmuşdu, o üfunətli idi, qorxunc və dəhşətli idi. Onun hər yerində xarabalıq görünürdü. Koridorların aynırları, qol–budaqları ya qaz pəncəsi, ya da ulduz şəklində idi, sanki yer altında lağım atılmışdı; onun kor bağırsağa oxşayan dalanları, üfunətli çalaları vardı; qübbələrin tavanına elə bil şorə vurulmuşdu; tavanından su damcılayırdı; göz–gözü görmürdü. Bu qədim çirkabtemizləyən sərdabənin, Babilin həzm cihazının, mağaraların, çuxurların, çalın–çarpaz–küçələri olan bu gir–dabın, bu ucsuz–bucaqsız porsuq dölme–dəşiyinin dəhşətlə heç bir dəhşət müqayisə oluna bilməzdi; elə bil ki, bu porsuq dölme–dəşiyi içində, bu zülmət içində, keçmiş dəbdəbələrin iyrənc zir–zibilli içində nəhəng bir kor porsuq olan keçmiş gözib–dolayırdı.

Təkrar edirik, keçmiş zamanların kloakası belə idi.

Hal-hazırın tərəqqisi

Bizim dövrümüzdə kloaka təmizdir, səliqəlidir, abırlıdır, qaydaya salınmışdır. O, İngiltərədə "respektabel" sözü ilə ifadə olunan ideali təcəssüm etdirməyə çox yaxındır. Onun xoş görünüşü var, rəngi bozdur, əgər belə demək mümkünsə, sim kimi tərmdır, təzə tikilmiş paltar geymişdir. O birdən-birə tacirlikdən məxfi müşavir dərəcəsinə yüksələn adama oxşayır. Ora işıqdır. Orada çirkab də özünü ədəbli tutur. İlk baxışda kloakanı çox asanlıqla yeraltı yollardan biri hesab etmək olar; belə yeraltı yollar qədimdə çox olardı, bu yollar "xalq öz padşahını çox istədiyi vaxtlarda", o gözəl vaxtlarda müxtəlif hökmdarların, şahzadələrin qaçması üçün çox əlverişli idi. İndiki kloaka ondan da gözəldir: burada üslub təmizliyi əsas yer tutur. Poeziyadan qovulan və sanki memarlıqda özünə sığınacaq tapan klassik İskəndəriyyə üslubu burada uzun, tutqun, ağırntlı qübbənin hər daşında hiss olunur. Hər çirkab kanalı elə bil tağlar sırasıdır – Rivoli küçəsinin memarlığı kloakaya da öz təsirini göstərmişdir. Bir də, həndəsi xətlər bir yerdə vacibdirsə, o yer də böyük şəhərin zir-zibilini çökib aparan kanallardır. Orada hər şey məsafənin qısa olması fikrinə tabe edilməlidir. Bu günün kloakası rəsmi bir şəkli almışdır. Hətta tez-tez adı çəkilən polis idarəsi hesabatında da ondan hörmətlə bəhs olunur. İnzibati dil ona aid olan sözlərə neciblik və ləyaqət hissi vermişdir. Vaxtilə bağıracaq deyilən şeyə indi qallereya, deşik deyilən şeyə nəzarət quyusu deyilir. Viyon indi olsaydı, gecələr daldalandığı yeri tanımazdı. Doğrudur, bu dolaşq yeraltı mağaralarda indi əvvəlkindən daha çox kəsəyən vardır, bu kəsəyənlər tə qədim zamandan burada yaşayır; hələ indi də görürsən ki, bığlı iri bir siçovul başını nəfəslikdən çıxarıb parisilərə baxır; hətta bu həşəratlar öz yeraltı saraylarından o qədər razıdır ki, yavaş-yavaş əhliləşirlər. Kloakanın keçmiş zamanlarda olan ibtidai, vəhşi siması tamamilə dəyişmişdir. Yağış vaxtilə çirkab kanallarını ancaq zibiləyirdisə, indi onları yuyub təmizləyir. Lakin bu kanallara çox da inanmayın. Zərərli buxarlanmanı yaddan çıxarmayın. Kloaka zahid deyil, riyakardır. Polis perefekturası və səhiyyə komissiyaları nəhaq yerə əlləşirlər. Təmizliyə nə qədər fikir verilsə də, Tartuf günahının etiraf edəndən sonra necə iy verirdisə, kloaka da elə şübhəli iy verir.

Bu söylənilən sözlərdən belə nəticə çıxarmaq lazımdır; kloaka zir-zibili çəkib aparmaqla mədəniyyətə xidmət edir; bu nöqtəyi-nəzərdən Tartufun vicdanı Avginin tövləsinə nisbətən böyük bir tərəqqidir, ona görə də Paris kloakasının heç şübhəsiz təkmilləşdirildiyini etiraf etmək olmaz.

Bu, tərəqqidən də böyük şeydir, bu, qədim kloakanı dövrümüzdəki kloaka şəklinə salmaqdır. Kloakanın tarixində çevriliş əmələ gəlmişdir. Bu çevriliş kim elədi?

Həmin yaddan çıxardığı və bizim indicə adını çəkdiyimiz bir adam: Brünzo.

ALTINCI FƏSİL

Gələcəyin tərəqqisi

Paris çirkab kanallarını qazmaq asan iş deyildi. On əsrdən bəri Parisi tikib qurtarmaq mümkün olmadığı kimi, bu işi də bitirmək mümkün olmamışdır. Parisin tikilib böyüməsi kloakaya da təsirini göstərir. Kloaka min bir hiss üzvü olan yeraltı polip kimidir: şəhər yuxarıda böyüdükcə, o da aşağıda böyüyür. Şəhərdə yeni bir küçə salınan kimi kloakada yeni bir yol uzanır. Köhnə sülalə dövründə ancaq iyirmi üç min üç yüz metr kanalı çəkilmişdir – 1806-cı il yanvarın birinə kimi Parisdə işin vəziyyəti belə idi. Bu dövrədən yenə işə başlandı, böyük səy və müvəffəqiyyətlə davam etdirildi: biz bu dövrədən yenə bəhs edəcəyik. Napoleon dörd min səkkiz yüz dörd metr, XVIII Lüdovik – beş min yeddi yüz doqquz metr, X Karl – on min səkkiz yüz otuz altı metr, Lui-Filipp – səksən doqquz min iyirmi metr, 1848-ci il respublikası – iyirmi üç min yüz səksən bir metr, indiki hökumət də yetmiş min beş yüz metr çirkab kanalı çəkirmişdir; bu rəqəmlər diqqəti cəlb etməyə bilmir. Nəticə etibarilə bu vaxta qədər iki yüz iyirmi altı min yüz on metr, başqa sözlə desək, altmış min çirkab kanalı çəkilmişdir. – Parisin bətni belə böyükdür. Bu, gözə görünməyən, daima böyüyən, qollubudaqlı bir pöhrəlik, heç kəsə belə olmadığı nəhəng bir tikinti idi.

Bu qeydlərdən aydın görünür ki, Parisin yeraltı labirint əsrin başlanğıcında olduğundan çox-çox artıq böyümüşdür. Kloakanı təkmilləşdirib indiki şəkli salmaq üçün nə qədər əzm və səbat, nə qədər səy

lazım olduğunu təsəvvür etməyin özü çətinidir. Kral dövrünün şəhər idarəsi, on səkkizinci əsrin son on ilində inqilabi bələdiyyə idarəsi – 1806-cı ilə qədər olan beş mil uzunluğunda çirkab kanalının qazılmasını çox çətinliklə başa çatdırmışdı. Müxtəlif çətinliklər bu işin gedişini ağırlaşdırırdı: bu çətinliklərdən bəzisi torpağın xüsusiyyətlə, bəzisi də Paris fəhlələrinin fikrində kök salan köhnə mövhumatla əlaqədardır. Paris elə bir torpaq üzərində qurulmuşdur ki, bu torpaqda bel və küllü, torpaq burğusu, insan əli çox çətinliklə iş görə bilər. Paris deyilən gözəl tarixi formasıyanın yerləşdiyi geoloji formasıyanı qazmaqdan, dəlib-keçməkdən çox şey yoxdur. İnsan bu torpaq təbəqələrinə yol açmaq istərkən dərhal onun qarşısına torpaqda gizlənən hədsiz-hesabsız maneələr çıxır. Bu, ya yumşaq gillətorpaq, ya yeraltı çeşmələrdir, ya bərk dağ süxurudur, ya da peşəkarlar dilində “xardal” deyilən yaşıqşan kimi bataqlıq. Küllü çox çətinliklə əhəng daşlarına, şist laylarına batır; bu əhəng daşları arasında çox nazik gil təbəqələri, şist layları arasında isə tarixdən əvvəlki okeanlarla bir dövrdə yaşayan ilbizlərin daşa dönmüş qabıqları nəzərə çarpır. Bəzən hələ tiki-lib qurtarmayan tağdan birdən su açılır, fəhlələr basır, bəzən də ləhrəm torpaq özünə yol açır, bir şalələ qüvvəsilə uçulub-tökülür, iri dayaqlı tiplərini şüşə kimi qırıb tökür. Ləp bu yaxında gəmi hərəkətini saxlamadan, kanalı qurutmadan Vilyetdə, Sen-Malten kanalı altında çirkab kanalını qazmaq lazım gəlmişdi, birdən kanalın dibində çatdaq əmələ gəlirdi, su yeraltı şaxtılara elə şiddətlə axmağa başladı ki, suçəkən maşınlar bunun qarşısında aciz qaldı; su axan yeri tapmaq üçün dalğıc göndərildi, o, kanalın dibində əmələ gələn çatdağı tapdı və çox çətinliklə onu tuta bildi. Bundan başqa, həm Senanın sahillərində, həm də çaydan xeyli kənarda, məsələn, Belvilədə Böyük küçənin və Lniyer pasajının altında batağan quma rast gəlmək olur, bu qumda batıb məhv olmaq təhlükəsi var. Boğucu zərərli buxarlanmanı, adamı diri-diri öz altında basdıran torpaq çöküntülərini, qəfildən baş verən uçqunları, yeraltı çirkab kanallarında işləyən adamların hamısını gec-tez tutan qızdırmanı da bunlara əlavə edin. Ləp bu yaxınlarda bu işə Monno rəhbərlik edirdi. O, baş Ürk su kəmərinin suyunu qəbul etmək üçün on metr dərinlikdə xəndəkdə iş apararaq, Kliš yeraltı yolunu qazdı, çox vaxt çürüntülü torpaq içində kəşfiyyat işlərini davam etdirməklə və daş çöküntüləri hörməklə torpaq çöküntülərinin qabağını alaraq, Hospital bulvarından Senaya qədər Byevranın məcrasına tağ vurdu. Mon-

martdan gələn su axınına Parisdən uzaqlaşdırmaq, Əzabkeşlər qarovulxanası yanındakı doqquz hektar sahədə gölmaçə suyunu axıtmaq üçün dörd ay, on bir metr dərinlikdə, gecə-gündüz işləyərək, təkrar edirik, Ağ qarovulxanadan tutmuş Obervil üstündəki yola qədər uzun çirkab kanalları açdı, yerin altında, altı metr dərinlikdə Bardü-Bek küçəsinin çirkab kanalını qurdu, – bu vaxta qədər bir iş xəndəksiz görülməmişdi; Monn bu işləri qurtardıqdan sonra öldü. Ondan sonra mühəndis Dülo, şəhərin bütün rayonlarında, Traversyer-Sent-Antuan küçəsindən Ursin küçəsinə kimi, üç min metr uzunluqda çirkab kanalı üstünə tağ vurdu; Topçu küçəsilə Muftar küçəsi ayrıcını basan yağış suları axıb getməsi üçün Arbalet küçəsi altında yan kanala yol açdı; batağan qumda, su altında daşdan və betondan bünövrə qoyaraq, Sen-Jorj çirkab kanalını çəkdi, Nazaret Məryəmi küçəsi altında kanalları dərinləşdirməklə əlaqədar olan təhlükəli işi qurtardı. Dülo da bu işləri gördükdən sonra öldü. Bizdə bu cür qəhrəmanlıqlar haqqında mətbuatda məlumat verilmir, əslinə qalanda, bu qəhrəmanlıqlar döyüş meydanında olan mənasız qırğınlardan qat-qat yaxşıdır.

1832-ci ildə Paris kloakası heç də indiki kimi deyildi. Bu işə birinci təkən verən Brünzo oldu, lakin şəhər idarələrinin çirkab kanallarını tamamilə yenidən qurması üçün vəba xəstəliyi baş verməli idi; o vaxtdan ta indiyə qədər bu iş davam etdirilir. Çox təəcüblü olsa da, 1821-ci ildə, məsələn, Böyük kanal deyilən dairəvi kanalın çirkabla dolu olan bir hissəsi hələ də Qurd küçəsində, Venetsiyada olduğu kimi açıqda idi. Ancaq 1823-cü ildə Paris şəhəri bu biabırılığın üstünü örtmək üçün iki yüz altmış altı min səksən frank altı santim pul xərcləməli oldu. Döyüş, Küvet, Sen-Mande küçələrində çirkab axan novlarla, sorucu borularla, təmizləyici hovuzlarla, hovuzların təmizləyici qollar ilə təchiz edilməsi üç zibil quyusu ancaq 1836-cı ildə qazıldı. Parisin həzm cihazı yenidən quruldu, yuxarıda dediyimiz kimi, iyirmi beş il ərzində on qatdan da artıq genişləndi.

Ötuz il bundan əvvəl, silahlı üsyan günlərində – iyunun 5-də və 6-da kloakanın bir çox yeri hələ də əvvəlki vəziyyətində idi. Onda, indiki qabarıq döşəmə küçələrin çoxu qənbər daşı döşənmiş çönlük küçələr idi. Küçələrin və küçə ayrıcılarının ən çökük yerində yoğun, dəmir çubuqlu iri çargül barmaqqla tez-tez rast gəlmək olardı. Bu dəmir barmaqqlar yoldan keçənlərin ayağı altında sürünməkdən parıldardı, onlar sürüşkəndi, ekipajlar üçün təhlükəli idi, çünki ekipaja qoşulan

atlar bunların üstündən keçəndə bürəyib yıxılırdı. Yollar idarəsinin rəsmi dilində küçələrin bu ən çökük yerinə və dəmir barmaqlığa casis¹ kimi mənalı bir ada verilmişdi. 1832-ci ildə küçələrin çoxunda, məsələn, Ulduz, Sen-Lui, Tampl, Köhnə Tampl, Nazaret Məryəmi, Foli-Merikur, Çiçəkli Sahil, Kiçik Kabarqa, Normadiya, Maral körpüsü, Mare, Qalib Məryəm, Qranj-Bateler, Yelisey çölü, Jakob, Türnön küçələrində, Sen-Marten və Monmartr civarında köhnə orta əsr kloakası öz ağzını həyasızcasına açmışdı. Bunlar iri, açıq dəşiklərdi; dəşiklərin ətrafında yonulmamış daş qoyulmuşdu, bəzi yerdə də onlar böyük bir həyasızlıqla tumbaları hasarlanmışdı.

Parisin çirkab kanallarının uzunluğu 1663-cü ilin may ayında nə qədər idisə, 1806-cı ildə də o qədər idi: beş min üç yüz yirmi səkkiz tuzdan artıq deyildi. 1832-ci il yanvarın birində, Brünzodan sonra onun uzunluğu qırx min üç yüz metrə çatdırıldı. 1806-cı ildən 1831-ci ilə kimi hər il orta hesabla yeddi yüz əlli metr çirkab kanalı çəkilmişdi. O vaxtdan beri hər il beton bünövrə əsasında xırda çınqılla əhəng hidravlik məhlulundan səkkiz mindən on min metrə qədər yeraltı tunel qazılmışdı. İndiki Parisin altmış mil çirkab kanalı, bunun hər metri iki yüz frankdan götürüldükdə, qırx səkkiz milyona başa gəlmişdir.

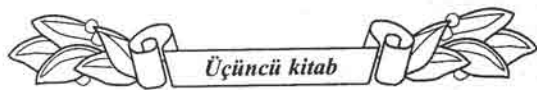
Biz lap əvvəldə iqtisadi tərəqqi məsələsini qeyd etmişdik, bundan başqa, ictimai gigiyenanın mühüm məsələləri də Paris kloakasının ciddi məsələləri ilə əlaqədardır.

Paris su pərdəsilə hava pərdəsi arasında yerləşmişdir. Su pərdəsi yerin altında, xeyli dərinlikdə olsa da, iki dəfə buruqla tədqiq edilmişdir: bu pərdə yaşıl qumdaşı təbəqəsi üstündədir, təbəqə isə təbaşir layları ilə yura dövrü əhəngdaşı arasındadır. Qumdaşı təbəqəsini yirmi beş mil radiusu olan bir dairə şəklində təsvir etmək mümkündür. Bir çox çayların suyu oraya süzülüb tökülür. Siz Qrenel quyusundan götürülmüş bir stəkan suda Senanın, Marnanın, İonnanın, Uazanın, Enanın, Şəranın, Vyenanın və Luaranın suyunu içirsiniz. Bu su müalicə suyudur, o əvvəl, havada, sonra da yerin təkində ömələ gəlir. Hava pərdəsi zərərli, o çirkab sularına toxunur. Kloakanın zərərli buxarı havaya qarışır, şəhər bu hava ilə nəfəs alır, buna görə də onun tənəffüsü sağlam deyil. Peyin yığını üstündən götürülən hava yoxlanılmışdır, bu hava Parisin üstündəki havadan, çox-çox təmizdir, – elm

bunu isbat etmişdir. Elə bir vaxt gələcək ki, tərəqqinin əldə etdiyi müvəffəqiyyətlər, texnikanın təkmilləşməsi, bilik ziyası su pərdəsinə hava pərdəsinə təmizləməyə, başqa sözlə desək, çirkab kanallarının yuyulmasına kömək edəcəkdir. Məlumdur ki, biz çirkab kanallarının yuyulması deyəndə nəcisin torpağa verilməsini, torpağın peyinlənməsini, zəmilərin gübrələnməsini nəzərdə tuturuq. Bu adət təbiri nəticəsində şəhər camaatının ehtiyacı azalır, sağlamlığı yaxşılaşır. İndi Parisin xəstəliyi, Luvr bu taun çıxarının təkər topu kimi götürülsə, əlli mil ətrafa yayılır.

Biz dəyə bilirik: kloaka on əsrdir ki, Parisin yarasına çevrilib. Çirkab suları şəhərin qanına çökən zəhərdir. Xalqın duyğusu bu barədə heç vaxt yanılmamışdır. Keçmiş zamanlarda xalq nəcisatanlar peşəsini, derisoyanların peşəsi kimi, təhlükəli və iyrənc peşə hesab etmişdir; derisoyanlar peşəsi isə uzun zaman nifrətlə qarşılanmışdır və bu işi cəlladın öhdəsinə buraxmışlar. Bonna çox böyük maddə xətinə bu üfunətli xəndəyə enməyə razı olmuşdur; yerqazan çox çətinliklə öz nərdivanını ora endirmək qərarına gəlmişdir. Belə bir məsələ vardı, deyirdilər: "Çirkab quyusuna enmək qəbrə enmək deməkdir". Biz yuxarıda demişdik: həm geoloji, həm tarixi çevrilişlərin təsirini özündə əks etdirən, Nuh tufanı zamanından başlayaraq Maratın kəfənindən qalan bir parça cındıra qədər bütün kəlakizmlərin izini mühafizə edən bu dərin kanallar, bu təhlükəli yeraltı mağaralar haqqında adamı dəhşətə gətirən cürbəcür iyrənc əfsanələr söylənilirdi.

¹ Tələ (lat.)

QƏLBİN QÜDRƏTİLƏ MƏĞLUB OLMUŞ ÇİRKAB

BİRİNCİ FƏSİL

Kloaka və orada baş verən gözənilməz hadisələr

Jan Valjan bu Paris kloakasına düşmüşdü.

Parislə dəniz arasında bir oxşayış da var: Parisdə də adam okean girdabında batan üzgüçü kimi yox ola bilər.

Əmələ gələn dəyişiklik sarsıdıcı bir dəyişiklikti. Jan Valjan şəhərin lap mərkəzində şəhərdən yox oldu, bir anda ancaq demir qapağı açib örtməklə gün işığından – zülmətə, günorta çağından – gecə yarısına, həy-küydən – səssizliyə, qasırğa və göy gurultusundan – məqbərə sakitliyinə, taleyin Polonso küçəsində olan möcüzəsində daha qərribə bir möcüzə nəticəsində məhv olmaqdən qurtararaq tamamilə təhlükəsiz bir yerə düşdü.

Birdən yeraltı mağarada itib-batmaq, Parisin daşdan hörülmüş gizlin bir güşəsində gözəndə itmək, ölümün cəvhan etdiyi küçədən həyat izi duyulan sordabaya etmək! – Bu, fəvqəladə bir an idi! O, şəqin halda bir qədər dayanıb durdu, heyrotlə ətrafa qulaq asmağa başladı. Qəfildən onun ayaqları altında sanki yer ayrılımışdı, sanki bu yer xilasədicə bir tələ idi. Göylərin mərhəmətli onu başqa bir yolla gizlətməmişdi. Bu, Tanrının hazırladığı müqəddəs bir tələ idi!

Yaralı törpənmirdi, Jan Valjan özü ilə bu qəbrə apardığı adamın ölü, ya diri olduğunu bilmirdi.

Jan Valjanın ilk duyduğu şey – tam korluq idi. O, birdən heç nə görmədi. Həm də elə bil ki, birdən kar olmuşdu: heç nə eşitmirdi. Onun başı üstündə, bir neçə fut yuxarıda coşan dənəvətli vuruşma qasırğası torpaq təbəqəsi arasında bir uğıltı kimi eşidilirdi. O, ancaq öz ayaqların altında möhkəm zəmin hiss edirdi, – bu özü də kifayət idi. O, əvvəl bir əlini, sonra o birini uzatdı, hər iki tərəfdə əli divara daydı, – dar bir koridorda olduğunu başa düşdü; ayağı sürüşdü, – başa düşdü

ki, ayağı altındakı sal daş su içindədir. Bir ayağını ehtiyatla qabağa qoydu, – irəliləyə uçuqun, quyu, dərin bir çuxur olacağından qorxurdu, – əmin oldu ki, daş döşəmə uzanıb gedir. Pis qoxu duydu, – harada olduğunu anladı.

Bir neçə saniyədən sonra o daha kor deyildi. Onun endiyi nəzarət quyusunun nəfəsliyiəndən azca işıq düşürdü, çox keçmədi ki, onun gözləri bu ala-qaranlığa öyrəşdi. Ətrafındakı bəzi şeyləri görməyə başladı. Özüni dəfn etdiyi yeraltı yol, – onun vəziyyətini başqa sözlə bundan yaxşı izah etmək olmazdı, – arxa tərəfdən hörülmüşdü, professional dildə “dalan budağı” deyilən dalanlardan biri idi. Onun yolunu ön tərəfdə başqa bir divar kəsirdi – bu divar gecə zülməti idi. Nəfəslikdən düşən işıq Jan Valjandan on-on iki addım irəliləyə sönürdü; o ancaq tutqun, ağımtıl işıqla bir neçə metr çirkab kanalının nəm divarını işıqlandırır. Ondan sonra tam zülmət idi; bu zülmətə qədəm qoymaq adamı qorxudurdu, o elə bil adamı həmişəlik udacaqdı. Lakin divar kimi dayanan bu qatı zülmətin içinə girmək mümkündür, hətta zəruri idi. Hələ bir tələsmək də lazımdı. Jan Valjanın ağlına belə bir şey gəldi: “Dəmir barmacağı daş yığının altında mən görmüşəmsə, bunu əsgərlər də görə bilər, bu şeylər təsadüfdən asılıdır”. Əsgərlər də quyuya enib, oranı yoxlaya bilərdilər. Birneçə dəqiqə də gecikməmək olmazdı. Mariusu yerə qoyduqdan sonra yenə qaldırdı, çiyinə aşırıb yola düşdü. Cəsarətlə zülmətin içinə girdi.

Jan Valjan tezliklə xilas olacağına zənn edirdi, əslində, heç də belə deyildi. İndi onların qarşısında başqa təhlükələr dururdu, bunları, bəlkə də, əvvəlki təhlükələrə nisbətən az təhlükə hesab etmək olmazdı. İndi o, vuruşma alovu qarşısında deyil, zəhərli buxar, təhlükəli vəziyyətlər dolu mağarada idi; indi o, hərc-mərclik içindən çıxıb kloakaya düşmüşdü. O, bir cəhənnəmdən çıxıb, başqa cəhənnəmə düşmüşdü.

Jan Valjan əlli addıma qədər yol getdikdən sonra dayanmağa məcbur oldu. O, bir sual qarşısında qaldı. Yeraltı koridoru başqa bir koridor kəsib keçirdi. Yol ayrılırdı. Bu yollardan hansını seçsin? Sağamı dönsün, solamı? Bu qaranlıq mağarada bunu necə təyin etsin? Biz yuxarıda demişdik ki, dolaşq yeraltı kanallarda yol göstərən birneçə şey vardı: o da yerin təbii eniş-i düşüdü. Bu enişlə getmək çətin deyildi. Jan Valjan bunu dərhal başa düşdü.

O belə nəticəyə gəldi ki, yəqin burada bazar altındakı çirkab kanalıdır. Soldakı yolla yerin enişini tutub gətəyd, on beş dəqiqədən də tez

Sorral körpüsü ilə Yeni körpü arasında Senaya çatardı, başqa sözlə desək, günün günorta çağında Parisin on izdihamlı rayonuna gəlib çıxardı. Bəlkə də bu yol onu aparıb küçə ayrılıqlarında olan nəzarət quyularından birinə çıxaracaqdı. Camaat, üst-başı qana bulaşmış iki adamın yerin içindən, onların lap ayağı altından çıxdığını görüb qorxuya düşəcəkdə. – Jan Valjan onların qorxusunu təsəvvüründə canlandırır. Sonra polis işçiləri, yaxındakı qarovulkanadan silahlı keşikçilər yüyürüb gələcəkdi. Onları quyudan çıxan kimi tutub aparacaqdılar. Elə yaxşısı budur ki, bu dolaşq yollardan çıxmasın, qabağa getsin, qaranlığa etibar etsin, qalan şeyləri də qəza-qədər in ixtiyarına buraxsın.

Jan Valjan bir az yuxarı qalxaraq, sağ tərəfə getdi.

Qalereyanın tinindən döən kimi nəfəsləndən düşən zəif işıq gözənd itdi, onların üstünə zülmət pərdəsi endi. Jan Valjan yenə heç bir şey görmədi. Lakin bu, onun irəli getməsinə mane olmadı; o bacardığı qədər yeyin gedirdi. Mariusun qolları onun boynunun hər iki tərəfindən sallanırdı, ayaqları kürayinə enirdi. Jan Valjan bir əli ilə Mariusun qollarından tutmuşdu, o biri əli ilə divarı yoxlayırdı. Mariusun üzü Jan Valjanın üzünə toxunurdu, qana bulaşdığı üçün onun üzünə yapışırdı. Mariusun yarasından axan isti qan onun bədəninə süzülür, paltarını isladırırdı. – Jan Valjan bunu hiss edirdi. O lap qulağının dibində Mariusun nəmli nəfəsini duyurdu, bu da onun nəfəs aldığı, hələ diri olduğunu göstərirdi. Jan Valjanın döndüyü koridor əvvəlki koridordan enli idi. Yerimək getdikcə çətinləşirdi. Dünənki leysan yağışının suyu hələ də kanalı ortası ilə axırdı, buna görə də Jan Valjan suya girməmək üçün divarın dibi ilə gedirdi. O, ağır düşüncələr içində ağır-ağır irəliləyir, qaranlıqda meydana gələn, yeraltı şaxtalar zülmətində heç bir şey görmədən hərəkət edən məxluqa oxşayırdı.

Uzaq bir nəfəsləndən qatı qaranlığa düşən zəif işıqdanımı, ya Jan Valjanın gözələrinin qaranlığa öyrəşməsindənmi, o ətrafında olan şeyləri seçməyi, çiyini toxunan divarı, altında getdiyi tağı yenə də tutğun şəkildə görməyə başladı. Ruh əzab içində böyüyüb, əzab içində Allahu dərk etdiyi kimi, bəbək də qaranlıqda böyüyür və nəhayət, qaranlıqda işıq görür.

Yol seçmək getdikcə çətinləşirdi.

Çirkab kanallarının istiqaməti elə bil bu kanalların üstündəki küçələrin istiqamətini əks etdirir. O zaman Parisin iki min iki yüz küçəsi vardı. Bu küçələrin altında kloaka adlanan qollu-budaqlı, dolaşq,

qaranlıq kanalları təsəvvürünüzə gətirin. Kanallar uc-uca qoyulsa idi, on bir mil olardı. Biz son otuz ildə sürətlə yeni kanallar qazıldığını demişdik, indi onların uzunluğu altmış miltən az deyildi.

Jan Valjan bura ənəndən sonra harada olduğunu səhv başa düşmüşdü. O elə bilirdi ki, Sen-Deni küçəsi altındadır, ancaq təəssüf ki, belə deyildi. Sen-Deni küçəsi altındakı kanal XIII Lüdovik dövründən qalan, daşdan hörlülmüş qədim çirkab kanalı idi və Böyük kloaka deyilən kollektor kanalı ilə birləşirdi, özünün də keçmişdəki Möcüzələr sarayı səviyyəsində, sağ tərəfə birçə döngəsi vardı, həm də Sen-Marten küçəsi altında qollara ayrılırdı, bu yerdə çirkab kanallarının dörd xətti bir-birini çalın-çarpaz kəsirdi. Lakin “Korin” meyhanası yanında dəşiyi olan Kiçik Sərsəri kanalı Sen-Deni küçəsi altındakı kanalla birləşmirdi, o ancaq Monmartr kloakasına tökülürdü. Jan Valjan da gəlib bura çıxmışdı. Burada çox tez azmaq olardı: Monmartr kloakası köhnə kanallar şəbəkəsinin ən müəkkəb qol-budaqlı şəbəkələrindən biri idi. Xoşbəxtlikdən, Jan Valjan bazar altındakı kanalların yanından ötüb keçmişdi; bu kanallar plan üzərində meşə kimi bir-birinə qarışmış dor ağaclarını xatırladı. Lakin Jan Valjan hələ çox ağır təsədüflərlə qarşılaşacaqdı, bir çox küçə ayrılıqlarına rast gələcəkdi; çünki bura da qaranlıq içində onun qarşısında sual şəklində gələn həmin küçələrdi. Birinci budur ki, sol tərəfdə geniş Platriyer kloakası vardı; o xalis Çin müəmması idi; onun qatma-qarışq, dolaşq çirkab kanalları Poçt idarəsilə Taxıl bazarının dəyirmi, qübbəli binası altında T və Z şəklində Senaya qədər uzanırdı, orada U şəklində qurtarırdı. İkincisi, sağ tərəfdə üç dalanlı Keşikçi küçəsinin ayrı tuneli vardı, – dalanlar çarx dişinə oxşayırdı. Üçüncüsü, yənə sol tərəfdə, Mayl küçəsi altında bir kanal vardı, bu elə başlanğıcında haçalanırdı, əyri-üyrü şəkildə uzanaraq Luvr altında kaha kimi böyük bir gölə tökülürdü. Bir də, sağ tərəfdəki sol döngənin dalında Pəhrizçilər küçəsinin altında bir qol və bir çox başqa xırda qollar vardı; dairəvi kanalla gedən yolda bunlara tez-tez rast gəlmək olardı; ancaq bu dairəvi kanal Jan Valjanı kənar, yəni təhlükəsiz bir yərə gətirib çıxara bilərdi.

Jan Valjan bu bərədə az da olsa, bir şey bilsəydi, əlini divara sürtən kimi Sen-Deni küçəsi altındakı qalereyada olmadığını başa düşərdi. Bu, burjuanın pula qənaət edərək, çopur-çopur əhəng daşından, qısaca desək, “çürüntüdən” hidravlik məhlulla beton bünövrə üzərində tikdirdiyi, ucuz başa gələn müasir qalereya idi, qədim qalereyalar yonma, saf daşdan, qədim memarlıq üslubu ilə tikilirdi; bu memarlıq sənəti

kloakada da öz məğrur özəmətinə hiylə edirdi, onun döşəməsinə qranit döşənər, divarları da qranitdən hörülərdi, daşlar ohəng möhlulu ilə bir-birinə bərkidilərdi; bu tikintinin hər tuazı səkkiz yüz livrə başa gəlirdi. Lakin Jan Valjan bunu bilmirdi.

O heç bir şey görmədən, heç bir şey bilmədən, təsadüflər axınına düşərək, başqa sözlə desək, öz taleyini qəza-qədər in ixtiyarına buraxaraq təvəş içinde, lakin qəti bir inamla qabağa gedirdi.

Etiraf etmək lazımdır ki, onu yavaş-yavaş dəhşət alırdı. Onu bürüyən zülmət beyninə nüfuz edirdi. O, naməlum bir aləm içinde ağır-ağır irəliləyirdi. Kloaka hiyləgərdi, xaindir; o sarsıdıcı dolaşıqlarla doludur. Vay o adamın halına ki, Parisin bu cəhənnəminə düşmüş olsun! Jan Valjan qaranlıq içinde yol aparırdı, yol keçirirdi. Onun cəsərat edib endiyi bu məchuliyyətdə aləmində atdığı hər addım son addım ola bilərdi. O burdan necə xilas ola bilərdi? O, yol tapıb buradan vaxtında çıxma biləcəkdimi? Başdan-başa dəhşətli ibarət olan bu yeraltı sığınar onun irəli gətməsinə, buradan çıxmasına imkan verəcəkdimi? Bu zülmət içinde, bəlkə də, o heç gözlənilməyən təhlükəyə, dəf edilməsi mümkün olmayan bir maneəyə rast gələcəkdi? Yoxsa, Marius qan getmədən, o da acından öləcəkdi? Yoxsa burada ölmək onların nəşibidir, onlardan bu əbədi zülmət içinde, bir bucaqda ancaq iki skelet qalacaqdı? Kim bilir! O, öz-özünə bu sualları verir, lakin cavab tapa bilmirdi. Parisin bətni – dibi görünməyən dərin girdəkdir. O, qədim peyğəmbər kimi, əjdahanın qarınıdadır.

Birdən qərribə bir şey onu heyfətə saldı. O, birdən hiss etdi ki, düz qabağa gedir, daha yuxarı qalxır. Axan sular qabaq tərəfdən onun çəkəməsinə dolmaq əvəzinə, dal tərəfdən ayağına dəyirdi. Çirkab kanalını indi üzünəşığı gedirdi. Niyə? Yoxsa bu saat o, Senanın sahilinə çıxacaqdır? Bu, böyük təhlükə olardı, lakin geri qayıtmaq bundan da təhlükəli idi. O dayanmadan yenə qabağa gətdi.

Lakin kanal onu heç də Senaya gətirib çıxarmadı. Çirkab suları sağ sahildə olan Parisin iki enişli dikdirinin hər iki döşü ilə həm Senaya, həm də Baş kloakaya axır. Çirkab sularını iki yerə ayıran bu dikdirin yuxarı hissəsi çox qərribə bir şəkildə yana əyilir. Onun çirkab suları axmağa başlayan ən yüksək nöqtəsi həm Mişel-le-Kont küçəsi dalındakı Sent-Avua kloakasında, həm də bulvar yanındakı Luvr kloakasında, həm də Mərkəzi bazır yaxınlığındakı Monmartr kloakasındadır. Jan Valjan dikdirin bu yüksək nöqtəsindən keçirdi. İndi o, dairəvi kanala

sarı enirdi. Onun tutduğu istiqamət düz idi. Lakin belə şey heç onun ağılına gəlmirdi.

O həmişə döngəyə çatanda əli ilə tını yoxlayırdı: təzə koridor əvvəlkindən dar olsaydı, bura dönmürdü, yenə əvvəlki yolu ilə gedirdi. O haqlı olaraq belə düşündü: hər bir dar kanal onu mütləq aparıb dalana çıxaracaqdı, bu da onu məqsədindən uzaq salacaqdı, yəni kloakadan çıxmasına mane olacaqdı. Bu qayda ilə o, qaranlıqda dörd dolaşığı yolda qarşısına çıxan təhlükədən dörd dəfə uzaqlaşa bilmişdi.

Birdən o, hiss etdi ki, Parisin hay-küylü məhəllələrini ötüb keçmişdir: o yerlərdə hamı üsyan qarşısında qorxudan donub qalmışdır, barrikadalar küçə hərəkətinin qabağını kəsmişdir; indi o, Parisin adi, canlı küçələrindədir. O, başı üstündə susmaq bilməyən bir uğıltu eşidirdi, elə bil ki, uzaqda göy guruldayırdı. Bu, ekipaj çarxlarının səsi idi.

Onun hesabına görə o, yarım saata qədər yol getmişdi, amma dincəlmək heç onun yadına da düşmürdü. O ancaq Marius tutduğu əlini dəyişdi. Qaranlıq get-gedə artırdı, ona təsəlli verən də bu idi.

Birdən o qarşısında öz kölgəsini gördü. Kölgə döşəmənin sal daşları üstünə düşmüşdü. Güclü seçilən tünd-qırmızı zəif işıq onun ayağı altındakı daşı, başı üstündəki tağı işıqlandırır, tunelin sürüşkən divarlarında titrəyirdi. O, heyfətlə dönməz baxdı.

Arxa tərəfdə, koridorun sonunda məşum bir ulduz qatı qaranlıq dölərək hərəkət edirdi, bu, sanki ona zillənən bir göz idi. Jan Valjana elə gəlirdi ki, işıq çox-çox uzaqdadır.

Bu, polis işçilərinin gözü idi, bu, yeraltı aləmin sönük məşəli idi.

Bu ulduzun dalında səkkiz, ya on uzun, qara, qorxunc kölgə tutqun halda titrəyirdi.

İKİNCİ FƏSİL

İzahat

Əmr edilməmişdi ki, iyunun altısında gündüz çirkab kanalları başdan-başa yoxlanılsın. Bu kanallarn məğlub olmuş üsyançılar üçün sığınacaq yeri olacağından qorxudular, buna görə də polis prefektinə tapşırırlar.

mişdi ki, general Büjo Parisi üsyançılardan təmizlədiyi zaman, o da yeraltı Parisi üsyançılardan təmizləsin. Bir-birli uzaqlaşdırılmış bu iki əməliyyat dövlət başçılarından ikiqat tədbir tələb edirdi: yuxarı – qoşunun, aşağı – polis idarəsinin ixtiyarına verilmişdi. Üç dəstə agent və kloaka fəhləsi Parisin yeraltı çirkab kanallarını eninə-uzununa axtarırdı: dəstələrdən biri Senanın sağ sahillərindəki, o birisi, Senanın sol sahilindəki, üçüncüsü də, şəhərin mərkəz hissəsindəki çirkab kanallarını yoxlayırdı.

Polis agentləri karabinlə, dəyənəklə, qılıncla, xəncərlə, silahlanmışdılar.

Bu anda Jan Valjana sarı yönəldilən işıq – sağ sahili yoxlayan polis keşikçisinin fənarından düşmüşdü.

Keşikçilər üç dalanı öyrə qalereyanı indicə yoxlamışdılar: bu qalereya keşikçi küçəsi altında idi.

Onlar fənlə bu dalanların künc-bucağını yoxlarkən, Jan Valjan gəlib qalereyaya çatmışdı, lakin onun baş koridordan dar olduğunu müəyyən etdikdən sonra, oraya girmədi, onun yanından ötüb keçdi. Polis agentləri Keşikçi küçəsi altındakı qalereyadan geri qayıdanda ayaq səsi eşitdilər: səs dairəvi kanala sarı uzaqlaşdı. Bu, Jan Valjanın ayaq səsi idi. Keşikçilərin başcısı, serjant, fənəri qaldırdı, dəstədəki agentlərin hamısı diqqətlə qaranlığa, səs gələn tərəfə baxdı.

Jan Valjan üçün bu, çox dəhşətli bir an idi.

Xoşbəxtlikdən, fənəri o, yaxşı görə də, fənər onu yaxşı işıqlandırırmırdı. Fənər işıqdı, Jan Valjan kölgə. O çox uzaqda idi, qaranlıq onu bürünmüşdü. Divara sıxılıb sakitcə durdu.

Jan Valjan arxa tərəfdə hərəkət edən kölgələrə çox da fikir vermədi. Yuxusuzluqdan, aclıqdan, həyəcədən sanki sərməst idi. Işıq, işıqdan görünən kölgələr ona bir xəyal kimi görünürdü. Bunun nə olduğunu o başa düşmürdü.

Jan Valjan dayananda səs kəsildi.

Keşikçilər diqqətlə qulaq asırdılar, ancaq heç bir şey eşitmirdilər, diqqətlə baxırdılar, – heç bir şey görmürdülər. Onlar məsləhət etməyə başladılar.

O zaman Monmartr çirkab kanalında, “yol ayrıcı” deyilən bir yer vardı; emələ gələn güməncə sonralar bu “yol ayrıcı”nı dağıtmışdı; güməncə özü şiddətli yağış suları axımından meydana gəlmişdi. Polis dəstəsi bu meydançada yerləşə bilirdi.

Jan Valjan bütün o kölgələrin bir yerə halayılma yığıldığını gördü. Onlardan buldoq iti başına oxşayan başları bir-birinə yaxınlaşdı: pıçıldamağa başladılar.

Bu keşikçi köpəklər belə qərara gəldilər ki, yanıltblar, onların qulağına səs gəlir, orada heç kəs yoxdur, gedib dairəvi kanalı yoxlamaq mənasız işdir, bu, ancaq böy vaxt itirmək deməkdir; gerək onlar tez Sen-Merri tərəfə getsinlər; çünki bir iş tapılsa, ancaq orada tapılacaq, bir şulucqu tuta bilsələr, ancaq o məhəllədə tutacaqlar.

Partiyaların öz düşmənlərinə verdiyi pis-pis adlar köhnəldikdə, bu adlara bəzən təzə libas geydirirlər. 1832-ci ildə “şulucqu” sözü onda köhnəlmiş olan “yakobinçi” sözünü əvəz etdi, həm də sonralar “dəmoqqu” sözünə yol açdı; “dəmaqq” sözü o zaman hələ işlənmirdi, işlənsə də az işləndirdi, lakin sonralar bu söz çox gözəl qulluq göstərdi.

Serjant sola dönməyi, Senaya tərəf getməyi əmr etdi. Onlar iki dəstəyə bölünəydi, hər dəstə də ayrı-ayrı bir istiqamətə getsəydi, – bu, onların ağına gəlsəydi, – Jan Valjan mütləq ələ keçəcəkdə. Onun taleyi tükəndən asılı idi. Polis perefekturası, yəqin ki, toqquşma baş verə biləcəyini, qiyamçıların sayca çox olduğunu nəzərə alaraq, öz təlimatlarında dəstələrə bölünməyi keşikçilərə qadağan etmişdi. Bu qayda ilə keşikçilər Jan Valjanı öz arxalarında qoyub yola düzəldilər. Bütün bu şeylərdən Jan Valjanın bildiyi ancaq o oldu ki, fənəri birdən yana dardılar, fənər söndü.

Serjant öz polis vicdanını təmizləmək üçün yola düzəldəndə karabinindən yoxlanılmayan tərəfə, yəni Jan Valjanın olduğu yerə bir güllə atdı. Tüfəngin gurultusundan qopan əks-səda mağaralara yayıldı, ələ bil ki, kloakanın nəhəng qarnı quruladı. Bir parça suvaq qopub axar suya düşdü, Jan Valjandan bir neçə addım o yanda suyu ləpələndirdi. Jan Valjan bildi ki, güllə onun başı üstündə tağa dəymişdir.

Polis agentləri yavaş-yavaş, nizamla yeriyərək uzaqlaşdırdılar, onların ayağı sal daşlara dəydikcə uğultulu səs eşidilirdi, onlar uzaqlaşdıqca səs də yavaşırırdı: nəhayət, səs kəsildi, qara kölgələr qaranlıqda gözəndə itdi, fənlərin təqlərar yarımdayrə şəklində düşən qırmızımtıl, titrək, solğun işığı get-gədə azalaraq söndü. Yənə ətraf dərin bir sükut çökdü, yənə hər yeri zülmət bürüdü, yənə göz-gözü görməyən sakit bir gecə başladı. Jan Valjan divara söykənərək xəyli durdu, təpənmədi, uzaqlaşan və nəhayət, gözəndə itən kölgələrə çox diqqətlə baxdı.

İzlənən adam

O zamanın polis idarəsinə haqq vermək lazımdır: ən mürəkkəb siyasi vəziyyətdə də o öz vəzifəsini yerinə yetirərək, adamları izləyirdi, gözdən qoymurdu. Onların fikrinə, üsyan heç də o demək deyil ki, hökumət təhlükədədir deyə, canilərə sərbəst hərəkət etməyə, cəmiyyəti başlı-başına buraxmağa yol verilsin. Polis idarəsinin gündəlik işi, xüsusi tapşırıqlarla bərabər, öz qaydası ilə gedirdi, burada heç bir dəyişiklik yox idi. Baş verən siyasi hadisələrin necə qurtaracağını qabaqcadan təyin etmək çətindi, bu hadisələr inqilabla da nəticələnə bilərdi; lakin hadisələrin lap qızgın vaxtında nə üsyan, nə də barrikadalar polis agentlərini öz işindən yayındıra bilməzdi, onlar yenə də adamları izləməkdə davam edirdilər.

Buna oxşar bir hal iyunun 6-da, günortadan sonra, Senanın sağ sahilində, sahil yoxuşunun yanında, Əlillər körpüsünün o tərəfində baş verdi.

İndi bu sahil yoxuşu orada yoxdur. O yerlər çox dəyişmişdir.

İki adam bir-birindən aralı bu yoxuş uzununu gedirdi, onlar sanki həm bir-birindən çəkinir, həm də bir-birini gizlincə müşahidə edirdi. Qabaqda gedən adam gözdən itməyə, daldan gələn özünü ona yetirməyə çalışırdı.

Bu, oynayanlar arasında böyük məsafə olan və dinib danışmadan oynanılan şahmat oyununu xatırladırdı. Sanki onlardan heç biri tələsmirdi, ikisi də yavaş gedirdi; elə bil onlar bir şeydən qorxurdular: biri addımını yeyinlətsə, o birisi də yeyinlədəcəkdi.

Elə güman etmək olardı ki, yurtcu heyvan öz ovunu təqib edir, ancaq öz niyyətini çox məharətlə gizlədir. Ov da aldanmaq istəmir, qulağı səsdədir.

Qovularaq əldən düşmüş samurla təzi arasındakı qüvvətdə necə nisbət varsa, burada da elə bir nisbətə riayət edilirdi. Qaçan adam üzdən zəif, miskin görünürdü, onu təqib edən ucaboylu, sağlam adam çox qüvvətli idi və yaqın ki, vuruşma zamanı amansızdı.

Birinci adam özünü zəif hiss etdiyindən, görünür, çalışırdı ki, o biri gözündən yayınsın, lakin o qəzəbli idi; bu adamı müşahidə edən olsaydı,

onun baxışlarında qovulan bir heyvan ədavəti, həm təhdid, həm də qorxu görərdi.

Sahil bomboşdu: nə bir yoldan ötən vardı, nə bir qayıqçı, nə də di-rəyə bağlanan barjlarda bir hambal.

Bu iki adamı, ancaq sahil küçəsinin özündən yaxşı görmək olardı; kim onları belə bir məsafədən müşahidə etsəydi, birinci adam ona cındır paltarlı, şübhəli səfil kimi görünərdi; onun sifətində qorxu ifadə olunurdu, o soyuqdan titrəyirdi, əynində köhnə yirtiq bir bluza vardı; lakin o birisini qulluq sahibi olan mötəbər adam zənn edərdi; bu adam boğazınadək düymələnmiş rəsmi sürtük geymişdi

Oxucu onları yaxından görsəydi, bəlkə də, tanıyardı.

İkinci adam nə etmək istəyirdi?

Görünür, birinci adama isti paltar vermək istəyirdi.

Rəsmi mundir geymiş adam cındır geyimli adamı təqib edərsə, adətən o çalışır ki, o biri adam da rəsmi paltar geydirsin. Məsələ ancaq bu paltarın rəngindədir. Göy paltar geymək şərəfdir, qırmızı paltar geymək xoşa gəlməyən şeydir.

Cəmiyyətdə səfalətə uğrayanların da tünd-qırmızı geyimi olur.

Yəqin ki, birinci adam belə "xoşa gəlməyən şeydən", belə tünd-qırmızı geyimdən qaçıb qurtarmaq istəyirdi.

İkinci adam birinci adamın irəli getməsinə mane olmurdu, onu tutmurdu; bu onu göstərirdi ki, yaqın o, mühüm bir görüşün izinə düşmək, ya da bir dəstə cinayətkarı ələ keçirmək ümidindədir. Çox ehtiyatlı olmağı tələb edən belə çətin işə adamı izləmək deyilir.

Bir vəziyyət belə bir gümanın düzgün olduğunu təsdiq etdi. Sürtük geymiş adam yuxarıda sahil küçəsilə gedən boş bir ekipaj görüb əl elədi; sürücü, görünür, bu adamın kim olduğunu dərhal başa düşdü, elə o saat ekipajı döndərdi, iki adamın izini tutaraq, sahil küçəsilə atları addım-addım sürməyə başladı. Qabaqda gedən şübhəli səfil bunu görmədi.

Fiakr Yelisey çöli ilə, ağacların altı ilə gedirdi. Əlində qurmacı tütən sürücünün başı və çiyni sahil sürəhis üstündən görünürdü.

Polis agentlərinə verilən məxfi əmrəmədə belə bir maddə vardır: "Hər ehtimala qarşı həmişə yanında pulla tutulmuş bir ekipaj olmalıdır".

Yolla gələn iki adam, strategiyanın bütün qayda-qanununa riayət edərək, maneəvə edə-edə sahil küçəsinin yoxuşuna yaxınlaşırdı; o zaman Passidən gələn arabacılar bu yoxuşdan çaya enib atlarını suvarırdılar.

Sonralar bu əlverişli yoxuş simmetriya xətinə ləğv edilmişdi; qoy atlar susuzluqdan yansın, lakin əmələ gələn mənzərə adamın üreyini açırdı.

Elə bil ki, bluzalı adam sahil yoxuşu ilə yuxarı qalxıb Yelisey çölündə gözəndən itmək istəyirdi; orada ağac çox olsa da, polis agentləri də az deyildi; sürüklü adama köməyə gələ bilirdilər.

Sahil küçəsinin bu yeri polkovnik Brakin 1824-cü ildə Moredən Parisə gətirdiyi, I Fraskin evi adlanan məşhur evin lap yaxınlığında idi. Qarovulxana da onun yanında idi.

Lakin sürüklü adam bir şeyə çox təəccüb etdi: onun güddüyü adam enişə sarı heç getmək fikrində deyildi, yəni sahil küçəsi ilə öz yoluna davam edirdi.

Onun çıxılmaz vəziyyətə düşdüyü aydın görünürdü.

İndi onun üçün birə yol qalırdı: özünü Senaya atsin.

O, sahil küçəsinə qalxmamaq üçün son imkanı da əldən verdi: buradan o yana nə eniş vardı, nə pilləkən. Senanın İyen körpüsü yanında burularaq əmələ gətirdiyi döngə lap yaxında görünürdü; burada sahil get-gedə ensizləşir, nazik bir torpaq zolağı şəklini alır, suyun altında itirdi. Bluzalı adam orada çox pis vəziyyətə düşəcəkdə; sağ tərəfdən sahil küçəsinin divarı, sol və ön tərəfdən çay, arxa tərəfdən hökumət nüməyəndəsi onun yolunu kəsəcəkdə.

Lakin torpaq zolağının sonu görünürdü; altı-yeddi arşın hündür-lükdə olan çinqil yığını onun qabağını tutmuşdu: bu çinqil uçurulmuş bir binadan tökülüb qalmışdı. Yoxsa, o zavallı elə zənn edirdi ki, bu çinqil yığınının altında gizlənməklə canını qurtara bilər? Lakin hər-lənib bu yığının dalına keçmək çox asan idi. O, bunu etsəydi, bu, uşa-casına bir hərəkət olardı. Yəqin ki, o, başqa fikirdə idi. Canilər bu qədər də sadələşə bilər.

Sahildə təpə şəklini alan çinqil yığını hündür bir təpə kimi sahil küçəsinin divarına qədər uzanırdı.

Bluzalı adam bu təpəyə çatdı, onun dalına keçib gözəndən itdi.

İkinci adam təqib etdiyi adamın gözəndən itdiyini görüb, özünün də görünmədiyini zənn edərək, açıqca hərəkət etməyi qərara aldı: addımlarını yeyinlətdi. Bir dəqiqədə özünü çinqil yığına yetirdi, hər-lənərək onun ərafına baxdı, hey-rət içində donub qaldı: ardınca gəlidiyi adam orada yox idi.

Səfil yox olmuşdu.

Sahil, çinqil yığınının o tərəfə otuz addıma qədər uzanırdı, sonra suyun altında qalırdı; çayın suyu sahil küçəsinin divarına dəyərək ləpə-lənirdi.

Bluzalı adam özünü çaya atsaydı sahil divarının üstündən əsassızdı, daldan gələn adam onu görərdi. Deməli, o, özünü nə çaya atmışdı, nə də divardan aşmışdı. Bəs necə olmuşdu?

Sürüklü adam sahilə yaxın gəlib dayandı, yumruqlarını sıxaraq, diqqətlə ətrafına baxa-baxa bir anlığa fikrə gətdi. Birdən o, əlini şap-pıltı ilə alına vurdu: o, torpaq zolağının qurtardığı və suyun başlan-dığı yerdə, daşdan tikilmiş təg altında üç iri həncəmalı, iri qıfıllı, enli, alçaq bir dəmir barmaqlıq gördü. Qapıya oxşayan, sahil küçəsi divarının aşağısında olan bu barmaqlıq bir hissəsi çayda, bir hissəsi də sahilə idi. Onun altından bulanaq su axırdı. Bu su Senaya tökülürdü.

Barmaqlıq yığının, paslı dəmir çubuqları arasından baxanda kori-dor kimi qaranlıq bir yer görünürdü.

Sürüklü adam əllərini döşündə çarpazlayaraq, barmaqlığa narazı halda baxdı.

Baxışları ilə bir şey əldə etmədiyindən, barmaqlıqdan tutub ite-lədi, onu silkələdi; barmaqlıq çox möhkəm idi. Çox güman ki, onu in-dicə açmışdılar, ancaq belə paslı dəmirin cırıldamaması çox qərribə idi. Hər halda bir şeyə heç şübhə yox idi: onu yəni də bağlamışdılar. Bu, sübut edir ki, barmaqlığı açan adamın əlindəki qıfıl açan deyil, xalis açar imiş.

Barmaqlığı silkələyərək açmaq istəyən adam bunu dərhal başa düşdü, acıqlı-acıqlı, həyəcanla dedi:

– Belə şey olar! Onun əlindəki hökumət açarı imiş.

Elə o saat da sakit oldu, başına dolan fikirləri bir az da gülünc səs-lənən qısa sözlərlə, həyəcanla dəlbədal ifadə etdi:

– Belə, belə, belə!

Sonra da çinqil yığını dalında gizlənib, bir polis xəfiyyəsi səbrilə gözleməyə başladı; o nöyi nəzərdə tutmuşdu: o adamın qayıdıb çölə çıxacağını, ya başqalarının oraya girməyini görmək istəyirdi, – bu məlum deyildi.

Sürücü də polis agentinin hərəkətini nəzərə alaraq fiakrını sürürdü; onun dayandığını görüb fiakrı yuxarıda, sahil küçəsi sürəhisi yanında saxladı. Burada çox dayanacağını hiss edərək fiakrdan yerə düşdü, hər atın başına altı axca islanmış olan balaca yulaf torbası keçirdi. Parislilər

belə torhalarə çox yaxşı boləddirlər: mōtorizə içində qeyd edək ki, hō-kumət də bu qayda ilə adamların ağzını çox tez-tez yumurdu. İyen körpüsündən keçən tok-tok adam bir anlığa dönür, monzərinin bu iki tōfsilatına, bu iki hōrəkətsiz şeyə – sahildəki adama və sahil küçəsinə – də dayanan fiakra baxırdı.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

O da öz əzabını çəkir

Jan Valjan yenə yoluna davam etdi, bir daha dayanmadı.

Yerimək get-gedə çətinləşirdi. Tağ hər yerdə yeni hündürlükdə deyildi, orta hesabla onun hündürlüyü toxminən beş fut altı düymə idi və orta boylu adam üçün nəzərdə tutulmuşdu. Jan Valjan öylə-öylə gedirdi ki, Marius tağın daşına toxunmasın; o hər dəqiqə gah öyilir, gah dikəlirdi, hōmişə də əlini divara sürtə-sürtə gedirdi; yaş divar, sürüşkən, səf daşlar onun hōm ölləri, hōm də ayaqları üçün yaxşı istinad deyildi. O, şəhərin murdar çirkabı içində bōdrəyə-bōdrəyə, ağır-ağır gedirdi. Nəfəsliklərdən düşən işıq o qədər solğun idi ki, gün işığı ay işığı kimi görünürdü, hōm də bu nəfəsliklər çox az idi. Işıq düşməyən yerlər sanki duman içində idi, qaralıqda, gecə idi, zəhərli buxar hər tərəfi bürümüşdü. Aclıq, susuzluq, xüsusilə susuzluq Jan Valjana əzab verirdi: o sanki dəniz içində idi; hər tərəf su olsa da bu suyu içmək olmazdı. Biz bilirək ki, o uzun illər ziyanlı şeylərə yaxın durmadığından öz qüvvəsini saxlaya bilmışdi, bununla belə, onun bu fōvqoladə qüvvəsi zəifləməyə başlayırdı. O get-gedə yorulurdu; gücü azaldıqca üzərindəki yükün ağırlığı artırdı. Mariusun, bōlkə də, cansız bōdoni meyit kimi onu yorub əldən salırdı. Jan Valjan Mariusu çiyində elə tutmaq istəyirdi ki, onun sinəsinə ağırlıq düşməsin, nəfəs almasına mane olmasın. O, ayağı altında şiçovulların o yan-bu yana qaçdığını hiss edirdi. Şiçovullardan biri qorxudan az qalmışdı onun ayağını dişləsin. Kanala açılan deşiklərdən arəbir tōmiz hava gəlirdi, Jan Valjan bu havanı tənəfləs etdikcə yüngüllük duyurdu.

O gōlib dairəvi kanala çatanda, yōqin ki, saat üç olardı. Hər şeydən əvvəl, onu birdən-birə gözələri önündə açılan geniş sahə təəccübləndirdi. O, bōyük bir qalereyaya gōlib çıxmışdı: burada hər iki qolunu

aça bilirdi – qolları divar toxunmazdı, dikələ bilirdi – başı tağa dəyməzdi. Bu baş kanalın eni səkkiz fut, hündürlüyü yeddi fut idi.

Baş kanala Monmartr kanlının tōküldüyü yerdə Provan sal və Sal-laqxana küçələrinin də iki yeraltı qalereyası bir-birini kəsib keçirdi. Bir az fərsiz adam burada, bu dōrd yolun ayrıcında özünü itirə bilirdi. Jan Valjan ən geniş yolla, yəni dairəvi kanalla getməyi qət etdi. Lakin burada da qarşıya bir sual çıxırdı; aşağıyı etmək, yuxarıyı qalxmaq lazımdır? Vəziyyət onu tōləsməyə məcbur edirdi, indi o özünü hər necə olsa, Senaya yetirməli idi, başqa sözlə, o, aşağıya enməli idi. Jan Valjan sola döndü.

Yaxşı da elədi. Dairəvi kanalı – biri Bersiyə, biri də Passiyə – iki çıxacaq yeri olduğunu, verilən adın göstərdiyi məfhuma görə çayın sağ sahilində yeraltı Parisi əhatə etdiyini düşünmək səhv olardı. Baş kanal Menilmontan çayının kanala alınmasından başqa bir şey deyil – bu, gərək bizim yadımızda olsun, adam bu suyun axarı ilə bəşyuxarı qalxsə, gōlib çıxılmaz bir yera, yəni suyun mənbəyinə, Menilmontan tōpəsinin dibindəki çeşməyə çatacaqdır. Baş kanal yan kanalla bilavasitə əlaqədar deyil; Popenkur məhəlləsindən başlayaraq Parisin çirkab suları bu yan kanalla tōkülür, yan kanal özü isə qədim Luvye adasından bir az yuxarıda Amlo borusu vasitəsilə Senaya tōkülür. Kollektor, kanala əlavə edilən bu yan kanal Menilmontan küçəsi altında daş sədd ilə baş kanaldan ayrılır. Jan Valjan qalereya ilə bəşyuxarı getsəydi, bir çox çətinliklərdən sonra yorulub əldən düşərək, ölməcl halda zülmət içində səf divarla qarşılaşacaqdı. Bu isə onun sonu olacaqdı.

Bundan yaxşı vəziyyətə düşsəydi, yəni bir az geri dönersə, Ehtiraslar küçəsi tunelino girsəydi, Buşra yol ayrığı altında yeraltı dağintılar qarşısında dayanmasaydı, Sen-Lui koridoru ilə qabağa getsəydi, sonra Sen-Jil keçidi ilə sola dönsəydi, sonra da sağa dönsəydi və Sen-Sebastyan qalereyasından keçsəydi, Bastiliya altında olan və F hərfini xatırladan kanallar şəbəkəsi içərisində azmasaydı, gōlib Amlo kanalına çatardı, oradan da, Bastiliya altında, Cōbbəxara yanında Sena çayına çıxardı. Lakin belə bir yolu gəlmək üçün mütləq Paris kloakasının ulduzşəkilli nəhəng quruluşunu, onun bütün qol-budagını, girinti-çıxmınsını yaxşı bilmək lazımdı. Jan Valjan isə, təkrar edirik, bu dəhşətli yollar şəbəkəsinə qətiyyənlə bōləd deyildi; ondan soruşsaydılar ki, sən hardasan, o, belə cavab verərdi: “Mən zülmətin qəlbindəyəm”.

Daxili duyğu onu aldatmadı. Aşağı enmək, doğrudan da, qurtuluş imkanı deməkdi.

Onun sağ tərəfində, Lafit və Sen-Jorj küçələri altında əyri caynaq kimi bir-birindən ayrılan iki koridor, bir də Şose d'Anten altında haçalanın uzun kanal qalmışdı.

Jan Valjan balaca bir yan kanaldan keçərək dincəlmək üçün dayandı; bu kanal yəqin Madlen küçəsi altındakı şəxərlərdən biri idi. O, yaman yorulmuşdu. Geniş bir nəfəslikdən içəri işıq düşürdü, bu nəfəslik yəqin Anju küçəsinin nəzarət quyusu idi. Jan Valjan üsulluca və mehribanlıqla Mariusun divarın çıxıntısına qoydu, sanki bu, onun yaralı qardaşı idi. Nəfəslikdən Mariusun qanlı üzünə düşmüş solğun işıq onun üzünü qəbrə qoyulmuş meyit üzünə oxşadırdı. Gözləri yumulu idi, qana bulaşmış saç çəngə-çəngə gigcaqlarına yapışmışdı, cansız qolları qamçı kimi sallanırdı, gigcaqlarında qan quruyub qalmışdı; qals-tukunun ilgək vurulan yerində laxtalanmış qan görünürdü, köynəyinin qırçınları açıq yarasına yapışmışdı, mahud sürtuku bədənindəki tozə yaralara toxunurdu. Jan Valjan barmaqlarının ucu ilə yavaşca onun yaxasını açdı, olini sinəsinə qoydu; ürəyi hələ döyünürdü. O, öz köynəyini parçaladı, Mariusun yarasını bacardığı qədər yaxşı bağladı, bununla da axan qanı kəsdi: sonra ala-qaranlıqda, huşunu itirmiş, sanki nəfəsi kəsilmiş Mariusun üzünə əyildi, hodsiz bir nifrətlə ona baxdı.

O, Mariusun yarasını bağlarkən onun ciblərindən iki şey tapmışdı: dünündən bəri yaddan çıxmış bir parça çörək, bir də qeyd dəftərcəsi. Jan Valjan çörəyi yedi, sonra dəftərcəni açdı. Dəftərcənin ilk səhifəsində Marius öz əli ilə üç sətir söz yazmışdı, bu sözlər oxucunun yadındadır: "Mənim adım Marius Pommesdir. Xahiş edirəm mənim meyitimi mənim babama, conab Jilnormana çatdırın, Ehtiraslar küçəsi, № 6, Mareda".

Jan Valjan nəfəslikdən düşən işıqda bu üç sətir yazını oxudu, fikrini toplayaraq: "Ehtiraslar küçəsi, № 6, conab Jilnorman" sözlərini astadan təkrar edə-ədə bir anlıq donub qaldı. Sonra qeyd dəftərcəsini yenə də Mariusun cibinə qoydu. Çörəyi yeyəndən sonra qüvvətə gəldi, yenə Mariusun dalına aldı, onun başını üsulluca sağ çiyinə qoydu, çirkəb kanalı ilə üzünəsağı getməyə başladı.

Baş kanal Mənilmontan çayı axan dərinin altında yerləşir, özünün də təxminən iki mil uzunluğu vardır. Kanalı xeyli hissəsinin dibinə daş düşmüşdür.

İndi bizim əlimizdə elə bir məşəl vardır ki, bununla biz oxucuların yeraltı səyahətini işıqlandırmaq bilirik. Jan Valjanın isə belə bir məşəli yox idi, — o, küçələrin adını bilmirdi. Həç bir şey ona şəhərin hansı rayonundan keçdiyini və ya nə qədər yol getdiyini göstərmirdi. Ancaq yolda arabir rast gəldiyi işıq ləkələrinə əsasən, küçələrə daha gün işığı düşmədiyini, axşam olduğunu təyin edə bilirdi; işıq ləkələri getdikcə solğunlaşırdı; əvvəllər onun başı üstündə ara vermədən çıxan səsləri eşidilirdi, bu səslər də get-gedə azaldı, axırda lap kəsilon kimi oldu; Jan Valjan bundan belə nəticə çıxardı ki, o, mərkəzi məhəllələr dairəsindən çıxmışdır, bayır bulvarları yanındakı boş sahəyə və kənarda olan çay sahilı küçələrinə yaxınlaşır. Ev və küçə az olan yerdə kloakada da nəfəslik azdır. Jan Valjanın ətrafında qaranlıq artırdı. Bu qaranlıq ona qabağa getməyə mane olmurdu: o, ölləri ilə yan-yörəsini yoxlaya-yoxlaya irəliləyirdi.

Bu zülmət birdən daha dəhşətli oldu.

BEŞİNCİ FƏSİL

Qum, qadın kimi hiyləgərdir: o nə qədər cəzə edirsə, bir o qədər də təhlükəlidir

Jan Valjan suya girdiyini, ayaqları altında daha sal daş deyil, lil olduğunu hiss etdi.

Bretan ya Şotlandiya sahillərində bəzən elə olur ki, su geri çəkildə bir yolçu, ya balıqçı sahiləndə qumun üstü ilə xeyli qabağa gedir və bir neçə dəqiqədən bəri bir az çətin yeridiyini qəfildən hiss edir. Yer onun ayağı altında sanki qatrana çevrilir, ayağı yerə yapışır, bu, artıq qum deyil, yapışqandır. Qum elə bil ki, qurudur, lakin hər addımdan sonra, ayağını yerdən götürən kimi, lapırı su ilə dolur. Göz həç bir dəyişiklik görmür: sahilin ucu-bucağı yoxdur, o dümdüzdür, onun yeknəsəq görünüşü var, qum hər yerdə bir cür nəzərə çarpır, həç bir şey bərk yeri boş yerdən fərqləndirmir, su birələri yenə də yolçunun ayağı altında atılıb-düşür. Qumun üstü ilə gedən adam yoluna davam edir, sahile yaxın olmağa çalışır. O həç də narahat deyil. Niyə də narahat olsun? Ancaq ona elə gəlir ki, ayağını atdıqca yerləşəndənə ağırlaşırs. Birdən o batdığını hiss edir. O, iki-üç düyüm batmışdır.

Yəqin ki, yolunu azmışdır, dayanır, istiqamətini təyin etmək istəyir. Ayağına baxır. Ayağı görünür. Qum ayağını örtmüşdür. Ayaqlarını qumdan çıxarır, qayıtmaq istəyir, geri döner, lakin quma daha çox batır. Qum onun topuğuna qalxır. O dartinıb özünü sola atır, – qum baldırına çıxır. Yene də dartinaraq özünü sağa atır, – qum dizinə çatır. Bu zaman o, dəhşət içində başa düşür ki, boş qum sahəsinə düşmüşdür, onun ayaqları altında elə qorxunc təhlükə vardır ki, burada balıq üzə bilmədiyi kimi, insan da gözü bilməz. Onun dalında yükü varsa, yükünü yerə atır, – fəlakətə uğrayan gəmi yükəndən azad olur. Lakin daha gecdir: qum dizindən yuxarı qalxmışdır.

Köməyə adam çağırır, şapkasını ya yaylıqını başı üstündə yeləyir, lakin qum onu daha artıq özünə çəkir. Sahildə heç kəs yoxsa, yaşayış yeri uzaqdırsa, bu qum sahəsi nəhs bir ad çıxarmışsa, oraya yaxın yerdə bir qəhrəman tapılmazsa, onda adamın işi bitmiş olur: qum onu udur. O, yavaş-yavaş ölüür, bu dəhşətli ölümdən can qurtarmaq olmur, bu, amansız bir ölümdür, bunun nə vaxtını uzatmaq, nə də onu sürətləndirmək mümkündür; bu ölüm saatlarla davam edir; o sanki heç qurtarmayacaq. Siz sağlamsınız, səbəbsiniz, sizdə tükenməz bir qüvvə var, ölüm sizi bu vəziyyətdə yoxalayır, ayaqlarınızı qamarlayır, siz çığırıdınca, dardındıqca, o, siza daha artıq əzab vermək istəyir. Bu ölüm adamı yavaş-yavaş yerin içinə çəkir, onu üfiqlərə, ağaclara, yaşıllara dərədəki daxmalardan qalxan tüstüyə, dənizdə üzən gəmilərin yelkəninə, hər tərəfdə uçsan, nəgmə oxuyan quşlara, günəşə, göylərə könlü istədiyi qədər tamaşa etməyə vaxt verir. Boş qumsallıq məddi ilə çevrilən, canlı ov üçün yerin təkindən qalxan qəbirdir. Hər an – amansız bir qəbirqazandır. Bu bədxəst adam istəyir ki, otursun, uzansın, sürünsün, lakin onun hər hərəkəti onu daha dərinə quylayır; o dikəlir, lakin daha artıq dərinə gedir; o batdığını duyur, çığırır, yalvarır, göyləri köməyə çağırır, dərəcədə boğulur, ümidini itirir. Budur, qum onun qurşağına çatmış, ancaq döşü ilə başı bəyirdə qalmışdır. O, qollarını açır, dəhşətli fəryad qoparır, dirəqlərini quma batır, bu boş qumu qamarlayıb özünü saxlamaq istəyir, hönkür-hönkür, dərəcədə ağlayır, qum daha da yuxarı qalxır. Qum gəlib çiyinə, çənəsinə çatır, indi onun ancaq üzü görünür. Ağzı hələ çığırır, – qum ağzına dolur, səsi kəsilir. Gözləri hələ baxır, – qum gözlərini örtür: ətrafa zülmət çökür. Alnı da yavaş-yavaş yox olur, ancaq saçını külək qum üstündə tərpedir, əli qumun səthinə dələlək əsəbi halda titrəyir, sıxılır, yox olur. Nə məşum ölüm!

Bəzən atlı atı ilə bərabər, bəzən arabacı arabası ilə bərabər quma batır; qum hər şeyi udur. Qumda batmaq heç də dənizdə batmaq deyil. Burada adam torpağa batır. İçərisinə okean hopmuş torpaq tələ olur. O bizim qarşımızda bir düzənlik kimi uzanıb gedir, ayağımızın altında dalğa kimi yarılr. Belə hiyləgərlik girdabə xas olan bir haldır.

Bəzi dəniz sahillərində həmişə belə məşum hadisələr baş verir, lakin otuz il bundan əvvəl belə bir hadisə Paris kloakasında baş verdi.

1883-cü ilə kimi Parisin yeraltı çirkab kanallarında, heç gözlənilmədiyi halda, tez-tez uçqunlar olurdu; lakin 1883-cü ildən sonra bu kanallarda mühüm təkmilləşdirmə işi aparıldı.

Bəzi yerlərdə, xüsusilə boş süxurlarda torpağa su sızır; onda kanalı dibi, qədimdəki kimi daş döşənməsi olsa da, ya yeni qalereyalardakı kimi əhəng məhlulu ilə betonlaşdırılsa da, dayaq nöqtəsini itirir, köməyə başlayırdı. Belə çöküntü çatdaq, çatdaq işə uçqun omələ gətirir. Bu uçqun kanalın xeyli hissəsində baş verir. Palçıq girdabının üstünü açan bu yağana mütxəssislər çöküntü, palçığa işə bataq deyirdilər. Bataq nədir? Bataq – heç gözlənilmədiyi halda yerin altında meydana gələn dəniz sahilinin boş qumsallığıdır; bu, Sen-Mişel dağının kloakaya keçən qumsal süxurudur. Lehmlənmiş süxur elə bil əridilmiş torpaqdır; lehmənin bütün hissəcikləri müəyyən bir ölçüdədir; o daha nə torpaqdır, nə sudur. Bu lehməlik bəzən çox dərin olur. Ona rast gəlməkdən təhlükəli şey yoxdur. Lehmedə su çoxsa, adam dərhal ölüür – suda boğulur, torpaq çoxsa adam yavaş-yavaş ölüür – torpaq onu öz içinə çəkir.

Belə bir ölümü təəvvür edərsinizmi? Bu ölüm dəniz sahilində belə dəhşətlidirsə, kloakada gür necə olar! Burada təmiz havanı, parlaq işığı, aydın günü buludsal üfiqləri, dalğalar uğultusunu, bərakət yağışları tökən azad buludları, uzaqda ağaran qayıqları, son dəqiqəyə kimi sönməyən ümidi, təsadüfən bir adamın gəlməsini, xilas olmaq ümidini dərin sükut, qatı zülmət, qarənlik təğlər, hazır qəbir, girdab altında, daş tavan altında ölüm əvəz edir! Burada adam daha yoxluğundan üfunətli çirkab içində yavaş-yavaş ölüür, burada, bu daş çalada, murdar lehmə içində tənəffüslük öz cəynələrini açaraq adamı boğazlayır; burada adam üfunət içində xırıldaya-xırıldaya can verir; burada qumu lehmə, küləyi kükdürlü hidrogen, okeanı necis çirkəbi əvəz edir! Siz köməyə adam çağırırsınız, dişlərinizi bir-birinə sıxırırsınız, qovrulursunuz, çapa-layırsınız, məhy olursunuz, amma sizin başınızın üstündə böyük bir şöhrət gür-gür güruldəyir, sizdən heç kəsin xəbəri yoxdur!

Bu cür ölmək son dərəcə dəhşətlidir! Ölüm bəzən qorxunc bir özəmlə öz amansızlığına bəraət qazandırır. Tonqalda, ya gəmi qəzaya uğrarkən qəhrəmanlıq göstərmək olar; adam alov içində, həm də dəniz köpükləri arasında ləyaqətini mühafizə edə bilər; belə ölüm insanı yüksəldir. Lakin burada elə şey yoxdur. Buradakı ölüm murdar ölümdür. Burada can tapşırmaq insanı alçaldır. Hətta can verikən görünən, ötüb keçən xəyallar da nifrot oyadır. Çirkab rüsvayçılığın sinonimidir. Burada hər şey əhəmiyyətsizdir, ıyrancdır, nifrotə layiqdir. Klarens kimi Malvaziya şərabı çəlləyində batmaq abırlı şeydir, lakin d'Eskublo kimi çirkab quyusunda boğulmaq dəhşətlidir. Orada çapalamaq rəzalətdir; Ora elə qaranlıqdır ki, onu çoxəhənnəm hesab etmək olar, ölən adam sonra bir xəyalın, ya bir qurbağanın olacağını bilir.

Qəbir hər yerdə zülmətdir, lakin burada rəzalətdir.

Torpağın vəziyyətindən asılı olaraq bataqlığın dərinliyi dəyişir kimi, uzunluğu və sıxlığı da dəyişir. Bəzən uqunun dərinliyi üç-dörd fut, bəzən səkkiz ya doqquz fut olurdu, bəzən də onun heç dibinə çatmaq mümkün deyildi. Lil bəzi yerdə bərk, bəzi yerdə boş olurdu. Adam Lünyer bataqlığında bütün günü bata bilirdi, lakin Felipe liqqasında beşcə dəqiqədə məhvi olardı. Adam bataqlığın kəşifliyindən asılı olaraq gecə ya tez bata bilər. Böyük adam batan yerdə uşaq batmaya bilər. Xilas olmağın birinci şərti budur ki, adam görək üstündəki yükü özündən rədd eləsin: alət qoyulmuş torbanı, ya səbət, ya əhəng qabını yerə atsın; fəhlə kloakada hiss edəndə ki, torpaq ayağı altında çök-məyə başlayır – o belə edir.

Müxtəlif səbəblər, yəni süxurun boşluğu, tədqiqi mümkün olmayan bir dərinlikdə torpağın təsadüfən çökməsi, şiddətli yay yağışı, qışda ara vermədən yağan qar, payızın çiskin yağışı uqunun baş verəməsinə səbəb olurdu. Bəzən mərəgl, ya qumsal torpaq üstündə tikilən evlərin ağırlığı altında yeraltı qalereyaların tağı yadırdı, öyilirdi, bəzən də davam gətirməyərək çatlayırdı, bünövrəsi parçalanırdı. Yüz il bundan əvvəl Panteon binası bu qayda ilə çökərək Sent-Jenevyev təpəsindəki yeraltı qalereyanın bir hissəsini uçurmuşdu. Evlərin ağırlığı altında kloakada baş verən uqunlar bəzən yerin üstündə özünü büruzə verirdi: yola düşənən qonbör daşları, mişar daşı kimi, bir-birindən arlanırdı; qalereyada tağ nə qədər çatlamışsa, bu daşlar da bir o qədər aralanmış olurdu; onda qalereyanın zədələndiyi bilinir, təcili surətdə tədbir götürüldü. Bəzən də elə olurdu ki, qalereyanın zədələnməsi yerin üstündə

heç bir dəyişiklik əmələ gətirmirdi. Vay onda kloaka fəhlələrinin halına! Onlar xəbərdarlıq edilmədən uçmuş kanala endikdə çox asanlıqla məhv olurdular. Bu qayda ilə tələf olmuş bir çox fəhlənin adı qədim siyahıda göstərilir. Onların içərisində Pəhriz küçəsi altındakı uqunda batan Blez Putren adlı bir nəfərin də adı qeyd edilmişdir. Blez Putren, İnnosan Sümük anbarı deyilən qəbiristanda qəbir qazan Nikola Putrenin qardaşı imiş; Nikola Putren 1785-ci ilə kimi, yəni bu qəbiristanlığın ləğv edilənə kimi orada işləmişdir.

Bu siyahıya yuxarıda adını çəkdiyimiz gözəl bir gəncin, vikont d'Eskublonun da adı düşmüşdür; d'Eskublo gecə əmisi qızı hersoginya de Surdinin evində imiş, gəlib onu orada görürlər; o, hersoqun ölindən xilas olmaq üçün qaçır. Bötreləy kanalına gizlənir, orada da uqunda batır. Onun ölümünü xanım de Surdiyə xəbər verəndə, o, duz dolu balaca şüşəni tələb edir, bu duzu o qədər iyləyir ki, göz yaş tökməyi yadırdan çıxarır. Heç bir sevgi bu vəziyyətə tab gətirə bilməz, kloaka onu söndürər. Gero Leandrın meyitini yumaqdan imtina edər, Fisba Pırami görəndə burnunu tutaraq deyir: "Nə pis iy gəlir!"

ALTINCI FƏSİL

Ucuq

Jan Valjanın qarşınızda ki – ucuq idi.

O zamanlar Yelisey çölündə yeraltı süxurlarda belə ucuqlar tez-tez olardı; burada torpaq hidravlik işlər üçün yaramır, yeraltı qurğular üçün lazımi möhkəmliyə malik deyil. Bu süxur, hətta Sen-Jorj məhəlləsinin boş qumsallığından, Əzabkeşlər məhəlləsinin qazılı gil təbəqələrindən də boşdur; Ancaq beton bünövrələr vasitəsilə Sen-Jorj məhəlləsi qumsallığının öhdəsindən gələ bilmişlər; Əzabkeşlər məhəlləsi altındakı gil təbəqələri o qədər boşdur ki, bu küçənin yeraltı qalereyasına çuqun borular qoymuşlar. 1836-cı ildə, indi Jan Valjanın endiyi Sent-Onore civarı altındakı qədim daş kanalı söküb yenidən quranda Yelisey çölünün Senaya qədər olan əsas yeraltı torpağı, bu boş qumsallıq ilə ciddi çətinlik törətdi ki, iş altı ay uzandı; işin uzanması Sahil küçəsi əhalisini, xüsusilə villa və gözəl kareta sahiblərini yaman diltər elədi. Torpaq işləri orada həm çətin, həm də təhlükəli idi. Lakin nəzərə

almaq lazımdır ki, o il ara vermədən dörd ay yarım yağış yağmışdı, Sena üç dəfə sahilədən çıxmışdı.

Jan Valjanın kanalda rast gəldiyi uçqu dünənki leysan yağışı nəticəsində əmələ gəlmişdi. Daş döşəmə, qumsal torpaq üstündə yaxşı möhkəmlənmədiyindən, aşağı çökmiş, oraya çoxlu yağış suyu yığılmışdı. Su döşəmənin altına sızmışdı, çöküntü də bunun nəticəsində baş vermişdi. Əyilmiş bünövrə çuxura enmişdi. Buranı elə zülmət bürümüşdü ki, göz-gözü görmürdü. Bura zülmət mağarasında çirkab girdabı idi.

Jan Valjan hiss etdi ki, daş döşəmə onun ayaqların altından qaçır. Ayağını çuxura qoydu. Çuxurun yuxarısı su, altı lehmə idi. Hər necə olsa, o buradan keçməlidir. Geri qayıtmağın mənası yox idi. Marius elə bil can üstündə idi; o özü də əldən düşmüşdü. Bir də axı qayıtsa da hara gedəcəkdə? Jan Valjan irəli getdi. Həm də çuxur əvvəl ona dərin görünmədi. Lakin irəli getdikcə çuxur dərinləşirdi. Çox çəkmədi, palçıq onun baldırına, su dizinə qalxdı. O, Mariusu əlləri ilə mümkün qədər sudan yuxarı qaldırıb, irəliləyirdi. İndi il onun dizinə, su qurşağına qalxmışdı. O daha geri dönmə bilmirdi. O get-gedə lələ batırdı. Lil, görünür, iki adamı deyil, ancaq bir adamı öz üzərində saxlaya bilərdi. Mariusla Jan Valjan, ancaq ayrılıqda buradan çıxardılar. Lakin Jan Valjan qabağa gedir, can verən, ya bəlkə də – kim bilir! – ölmüş bir adamı çiynində aparırdı.

Su onun qoltuğuna çıxmışdı; o hiss edirdi ki, batır: ayaqlarını bu dərin bataqlıqda güclə tərpədir. Qalın palçıq təbəqəsi onun üçün həm dayanacaq nöqtəsi idi, həm onun yeriməsinə mane olurdu. O yenə də Mariusu yuxarı qaldırır. var qüvvəsini toplayaraq irəliləyirdi; irəlilədikcə daha artıq suya batırdı. Sudan bayırda onun ancaq başı, bir də Mariusu tutduğu əlləri qalmışdı. Nuh tufanı təsvir edilən qədim bir şəkildə bir ana şəkli çəkilmişdir, o da bu cür öz uşağını başı üstündə qaldırmışdır.

Jan Valjan daha artıq dərinə getdi, başını geri atdı ki, su ağzına dolmasın; onun üzünü bu qaranlıqda görənlərsəydi, onu zülmət içində üzən bir maska zənn edərdi. Jan Valjan Mariusun öyilən başını, göyərmiş üzünü güclə seçə bilirdi. O bir daha var qüvvəsini toplayaraq axırncı dəfə bir addım da atdı: qofildən onu ayağı bərk bir şeyə toxundu, o özünə istinad nöqtəsi tapa bildi. Bu, bir an da gec olsaydı, onun işi bitərdi.

Jan Valjan dikəldi, qərribə bir çılğınlıq içində irəli atıldı, o istinad nöqtəsi üstündə sanki donub qaldı. Bu ona, həyata doğru aparan pillələrinin ilk pilləsi kimi göründü.

Bu son dəqiqədə bataqlıq içində onun tapdığı istinad nöqtəsi, heç demə, suyun altında daş döşəmənin başlanğıcı imiş; döşəmə uçmayıbmış, suyun altında bütünlüklə çökərək, taxta kimi öyilibmiş. Yaxşı daş döşəmə belə hallarda öyilə də möhkəm durur. Çirkab kanalı döşəməsinin yarıya qədər su basmış olan, lakin möhkəm duran bu hissəsi pilləkən kimi bir şeydi, adam bu pilləkənə qədəm qoyanda ölümdən xilas olurdu. Jan Valjan döşəmənin səthi ilə yuxarı qalxaraq çöküntünün o biri başına çatdı.

Sudan çıxanda ayağı daşa toxundu o, dizləri üstə yıxıldı. Bunu o lap yerində hesab edərək ayağa qalxmadı, bəziyyətdə dinməz-söyləməz, bütün qəlbilə Allaha həmdüsenə etdi.

Sonra dalına alıb apardığı yaralının ağırlığı altında öyilə-öyilə, bütün bədəni əsə-əsə, üfunətdən boğula-boğula, soyuqdan dona-dona ayağa qalxdı, çirkab onun üstündən süzülüb tökülürdü, lakin onun qəlbi izahı mümkün olmayan bir işıqla dolu idi.

YEDDİNCİ FƏSİL

Bəzən sahilə yan almaq ümidində ikən qəzaya uğrayırlar

O, yenə öz yoluna davam etdi.

Çuxurda o, həyatdan məhrum olmasa da, sanki bütün qüvvəsindən məhrum olmuşdu. Son dəqiqələrin gərginliyi onu lap əldən salmışdı. O, ele yorulmuşdu ki, hər üç-dörd addımdan bir dayanıb dincəlir, divara söykənirdi. Mariusu daha yaxşı dalına almaq üçün bir də divarın çıxıntısında oturanda elə hiss etdi ki, daha yerindən qalxmayacaq. ele orada qalacaqdır. Lakin onun qüvvəsi tükənsə də, iradəsi qırılmamışdı. O, ayağa qalxdı.

Başını qaldırmadan, nəfəsini dərmədən, az qala lap yüyürə-yüyürə yüyürə addıma qədər yol getdi və birdən divara toxundu. O, çirkab kanalının yana dönmə yerinə çatmışdı; başını aşağı salaraq gətdiyindən, kanalın tinini görməmişdi. Başını qaldırdı, birdən kanalın sonunda, çox-çox uzaqda işıq gördü. Işıq bu dəfə qorxulu işığa oxşamırdı, aydın, xoş bir işıqdı. Orada gündüz idi.

Jan Valjan irəlində azadlıq qapısını görürdü.

Günahkar bir adamın ruhu cəhənnəm atəşi içində birdən qurtuluş yolu görşöydü, o da Jan Valjanın duyduğunu duyardı; o ruh yanımsı, şikəst olmuş qanadları ilə döləsinə bir çılgınlıqla işıq saçan xoşbəxtlik qapısına cümardı. Jan Valjan indi daha yorğunluq hiss etmirdi, Mariusun ağırlığını duymurdu, onun polad əzələləri yenə də gərginləşmişdi. O indi getmirdi, yüyürdü. İşıq gələn yer get-gədə daha aydın görünürdü. Bu, qalereyanın təcridlə alçalın tavanında, aşağıda yarımdairevi bir tağ idi, həm də tavan alçalınca darlaşan qalereyadan dar idi. Tuncəlin sonu qıfın içini xatırladırdı, islah evinin həyəət qapısı kimi dar və yöndəmsizdi və kloakaya deyil, həbsxanaya yarar bir qapı idi. Sonralar bu uyğunsuzluğu düzəltmişdilər.

Jan Valjan qapıya yaxınlaşdı.

Orada da dayandı.

Bu, doğrudan da, qapı idi, ancaq buradan çıxmaq olmazdı.

Tağ yoğun dəmir barmaqlıqla hasarlanmışdı; görünür, barmaqlıq paslanmış hönəmələr üstündə çox nadir hallarda hərlənirdi; o, daş məhəccərə kip dayanmışdı, həm də onun pasdan qızarmış, iri kərpicə oxşayan yekə bir kilidi vardı. Kilidin açar yeri, dəmir şüşəbəndə girmiş iri dilli görünürdü. Açarı onun içində, yəqin, iki dəfə burmuşdular. Bu, o zaman qoca Parisin xəsislik etməyərək hazırlığı həbsxana kilidinə oxşayırdı.

Barmaqlığın o üzündə təmiz hava vardı, çay vardı, gün işığı vardı, çayın qırağı ilə uzanıb gədən ensiz torpaq vardı, Paris deyilən girdabın sahil küçələri vardı, geniş üfüq vardı, əzədlilik vardı; çay qırağındakı torpaq çox da ensiz deyildi, oradan keçib getmək mümkün idi; Paris girdabında da gizlənmək çox asan idi. Sağ tərəfdə, çay aşağı lən körpüsü, sol tərəfdə, çay yuxarı Əlillər körpüsü görünürdü; bu körpü çox əlverişli yerdə: hava qaralana kimi orada gözləmək, sonra da gözə görünmədən əkilmək olardı. Bura Parisin ən az adam olan yeri, Böyük daşın qarşı tərəfindəki sahil küçəsi idi. Miltəklər barmaqlığın dəmir çubuqları arasında həm içəri, həm də bayıra uçurdu.

Yəqin ki, axşam saat doqquzun yarısı olardı. Qaş qaralırdı.

Jan Valjan Mariusu divarın dibinə, daş döşəmənin quru yerinə qoydu; sonra barmaqlığa yaxınlaşdı, hər iki əli ilə dəmir çubuqlardan bərk-bərk tutub, qapını bərk itələdi; bu sarsıdıcı təkənin heç bir nəticəsi olmadı. Barmaqlıq heç tərpənmədi də. Jan Valjan dəmir çubuqları bir-bir dərtdi: o istəyirdi ki, çubuqlardan möhkəm olmayanı dərtdi qoparsın, onunla, bir ling kimi, ya qapını qaldırsın, ya da kilidi sındırsın.

Çubuqlardan heç biri qopmadı. Pələngin də dişləri öz çəpərsində belə möhkəm olmazdı! Nə ling vardı, nə ağır bir şey. Bu rəddedilməz bir maneə idi. Qapını açmaq mümkün deyildi.

Ölüm onları buradamı gözləyirdi? Nə etməli? İndi necə olsun? Geri qayıtmağa, bir dəfə gedilmiş bu dəhşətli yolu bir də getməyə onun gücü yox idi. Bir də ki, o lilli-lehimli çaladan yenə necə keçərdi? Onun bayaq oradan keçməsi bir möcüzə idi. Bu çaladan başqa orada polis keşikçiləri də vardı, – əlbəttə, ikinci dəfə onların gözündən yayınmaq mümkün olmayacaqdı! Bir də axı hara getməli idi. Hansı istiqaməti seçməli idi? Üzüaşağı getməklə heç də məqsədə çatmaq olmazdı. Başqa bir nəcət yolu tapılsa, o da daşla hörlümüş, ya da barmaqlıqla hasarlanmış olacaq! Görünür, bütün yeraltı kanalların sonu belə bağlanır. Jan Valjan kloakaya endiyi barmaqlıq, görünür, sınıq-mış, bu, təsadüfi bir şeydi. Kloakanın başqa dəşikləri, yəqin ki, bağlı idi. Onlar zindana düşmək üçün xilas olmuşdular.

Bu, daha axır idi. Jan Valjanın gördüyü bütün işlər faydasız oldu. Güc bitmiş, ümidlər sönmüşdü.

Onlar ölümün ucu-bucağı görünməyən qara toruna ilişib qalmışdılar; Jan Valjan zülmət içində dəhşətli, nəhəng bir hörmüçəyin qara toru titrədə-titrədə onlara sarı gəldiyini hiss edirdi.

O dalını barmaqlığa tərəf çevirərək Mariusun yanında, yerə döşənmiş sal daşların üstünə çökdi, daha doğrusu, yıxıldı. Onun başı dizləri üstə əyildi. Qurtuluş yolu yox idi, bu, ümitsizlik camının son damlası idi.

Bu ağır müsibət içində o nə düşündü? O nə özünü, nə də Mariusu düşündü. O, ancaq Kozettanı düşündü.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Cırdmış sirtukun bir parçası

Birdən kiminsə əli onun çiyinə toxundu, onu ağır düşüncələrdən ayırdı, sonra da kim isə piçilti ilə dedi:

– Qənimət yarlığına!

Bu nədir? Burada kim isə var. Ümitsizlik kimi heç bir şey sayıqlamanı xatırlatmır. Jan Valjana elə gəlirdi ki, sayıqlayır. O, ayaq səsi eşitməmişdi. Bu, mümkün olan şeydmi? Jan Valjan başını qaldırdı.

Onun qabağında bir adam durmuşdu.

O bluzə geymişdi, ayaqları yalındı, ayaqqabısını sol əlində tutmuşdu; görünür, ayaqqabısını çıxartmışdı ki, Jan Valjana səssizcə yaxınlaşsın.

Bu, nə qədər gözlənilməz bir təsadüf olsa da, Jan Valjan bir an da tərəddüd etmədi: dərhal adamı tanıdı. Bu, Tenardye idi.

Jan Valjan təhlükəyə öyrənmişdi, qəfil hücumu tez dəf etməyi bacarırdı; hətta birdən üstünü alsalar da, o özünü itirmirdi. Bir də ki, onun vəziyyəti indiki halından pis ola bilməzdi: son dərəcəyə çatmış ümitsizliyi heç bir şeylə dərinləşdirmək olmaz, Tenardye özü də bu zülməti qatılşdırma bilməzdi.

Onlar bir anlığa susdular.

Tenardye sağ əlini gözünün üstünə qoyaraq, qaşlarını düyünlədi, başqasını tanımaq istəyən bir adam kimi dodaqlarını azca büzərək, gözlərini qırıb diqqətlə Jan Valjana baxdı. Lakin tanıyı bilmədi. Yuxarıda dediyimiz kimi, Jan Valjan dəli işığa sarı oturmuşdu, həm də onun üz-gözü, əyin-başı qana, çirkəbə elə bulanmışdı ki, o elə sifətə düşmüşdü ki, onu heç gün işığında da tanımaq olmazdı. Lakin Tenardyenin üstünə qabaqdan, barmaqlıq tərəfdən mağaranın ağırmtıl işığı düşmüşdü; işıq solğun olsa da, aydın işıqdı, Tenardye, çeynənmiş, lakin tutarlı bir ifadəyə görə, dərhal gözü çarpırdı. Onların tutduğu mövqə başqa-başqa idi: müxtəlif vəziyyətdə duran bu iki adam arasındakı bu sirli dueldə Jan Valjanın mövqeyi bir az yaxşı idi. Jan Valjan dueldə örtülü üzlə, Tenardye maskasız çıxmışdı.

Jan Valjan o saat başa düşdü ki, Tenardye onu tanımadı.

Onlar bu sönük işıqda bir neçə an diqqətlə bir-birinə baxdılar, sanki bir-birini ölçüb-biçirdilər.

İlk danışan Tenardye oldu:

– Sən buradan necə çıxmıq fikrindəsən?

Jan Valjan cavab vermədi.

Tenardye sözünə davam etdi:

– Karası burada ol verməz. Amma sən görək buradan çıxasan.

Jan Valjan dedi:

– Doğrudur. – dedi.

– Belə olanda, qənimət yarlığını.

– Sən nə demək istəyirsən?

– Sən adam öldürmüşsən. Bu, sənin öz işindir. Amma açar məndədir.

Tenardye burmağı ilə Mariusu göstərdi.

Sonra sözünə davam edərək dedi:

– Mən sənə tanıyıram, amma sənə kömək etməyə istəyirəm. Görürəm ki, öz adamımsan.

Jan Valjan məsələn başa düşdü: Tenardye onu qatil hesab edirdi.

Tenardye sözünə davam etdi:

– Qulaq as, dost. Sən ki bu oğlanın işini bitirmisən, yəqin, onun ciblərini də əlləşdirmisən. Bunun yarısı mənə çatır. Mənim payımı ver, mən də qapını açım.

Yırtıq bluzasının cibindən iri bir açarı yarıya qədər çıxarıb əlavə etdi:

– Azadlıq açarının necə açar olduğunu görmək istəyirsən? Bax, tamaşa elə!

Jan Valjan elə “heyrlənməmişdi” ki, – qoy qoca Kornelin bu sözündən biz də istifadə edək! – öz gözüne inanmırdı. Yoxsa tanı öz belə murdar bir simada onun yanına gəlmişdi, ya gözəl bir mələk Tenardye sifətində yer altından çıxmışdı?

Tenardye əlini qoynuna soxdu, iri alt cibindən bir kəndir çıxarıb Jan Valjana uzatdı:

– Al, üstelik sənə kəndir də verirəm.

– Kəndir mənim nəyimə gərəkdir?

– Sən bir daş da lazımdır, daşı özün bayırda taparsan. Orada bir yığın çınqıl var.

– Daş mənim nəyimə gərəkdir?

– Sən nə sarsaqsan! Sən görək bu cəmdəyi çaya atasan, buna görə sənə kəndir də lazımdır, daş da. Yoxsa cəmdək qalxıb suyun üzünə çıxar.

Jan Valjan kəndiri aldı. Bəzən insan qeyri-şüuru olaraq hər şeyə razı olur.

Tenardye çırtıq çaldı, sanki onun ağlına qəribə bir şey gəlmişdi:

– De görüm, dost, sən o lehmədən necə çıxa bildin? Mən buna cürət etməzdim... Püf, demək olmaz ki səndən yaxşı iy gəlir.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Mən sənə sual verirəm, sən də yaxşı ələyirsən ki, cavab vermirsən. Müstətiqin sorğu-sualına hazırlaşsın! Bu, çox murdar şeydir! Əlbəttə, heç danışmasan, onda artıq söz söyləmək qorxusu da olmaz. Amma hərçənd mən sənənin üzünü görmürəm, adını da bilmirəm, sən nəhaq elə fikirləşirsən ki, guya mən sənənin kim olduğunu, nə etməyə

istədiyini bilmirəm! Belosini çox görmüşəm. Sən bu cavan oğlanı bir balaca vurub özünə, indi onu əkmək istəyirsən. Sənə çay lazımdır ki, işi suda itirib-batırsan. Yaxşı da, mən sənə bu kələkdən qurtarmaqda kömək olərəm. Bəd ayaqda yaxşı oğlana ol uzatmaq mənim işimdir.

Tenardye Jan Valjanı susduğu üçün toriflənə də, aydın görünürdü ki, onu danışdırmağa çalışır. O, Jan Valjanın çiyindən yapışaraq, yandan onun üzünə baxmaq istədi, sosini çox da qaldırmadan həyəcanla dedi:

– O lehməni deyirəm ey! Sən nə axmaq adamsan! Onu niyə leh-məyö atmadın?

Jan Valjan susurdu.

Tenardye müsbət və mötəbər bir adam kimi qalstukunu əvəz edən bir parça əsgini lap xirtəyənə qədər çəkərək sözü-nə davam etdi:

– Əslinə qalanda, sən düzgün iş tutmuşam. Sabah fəhlələr o deşiyi tutmağa gələcəkdilər, yəqin ki, bu atılmış uşağı orada tapacaqdılar; onda başlayacaqdılar axtarmağa: axtara-axtara, addım-addım, yavaş-yavaş gəlib sənənin izinə düşəcəkdilər, sonra da sənənin özünü tapacaqdılar. Deyəcəkdilər ki, ho, kim isə kloakada gəzirmiş! Bu kimdir? O hara-dan çıxıb? Çıxanda onu görən olubmu? Tazıların belə şeydən başı çıxır. Çirkab kanalı çuğuldur, mütləq xəbər verəcək. Belə şeylər burada çox az-az olur, o saat diqqəti çəlb eləyir. Kloakaya çox az adam işi üçün girir, amma çay hamı üçündür. Çay qəbirdir. Qoy bir aydan sonra batan adamı Sən-Klunun torundan çıxarsınlar. O, nəyə lazımdır? Cəmdəkdən başqa bir şey deyil. Onu kim öldürüb? Paris. Məhkəmə heç istintaqa da başlamayacaq. Sən yaxşı ələmsən.

Tenardye nə qədər gəvəzəlik etsə, Jan Valjan bir o qədər susurdu. Tenardye yenə onun çiyindən tutub silkələdi.

– İndi ver ölini! Gəl bölüşək. Mən sənə açarı göstərdim, sən də pulunu göstər.

Tenardyenin simasında həm təşvişli, həm şübhəli, həm azca təhdidəci, həm dostcasına, həm də vəhşəcasına bir ifadə vardı.

Çox qoribodir: Tenardyenin hərəkətlərində qeyri-təbii bir şey hiss olunurdu, sanki onun fikri özündə deyildi, o, özünü sirlə bir adam kimi göstərməyə də, astadan, aralıq da barmağını dodaqlarına qoyaraq: “Yavaş” deyə pıçıldayırdı. O niyə belə edirdi, – bunu toyin etmək çətindi. Jan Valjan düşündü ki, yəqin yaxınlıqda, künc-bucaqda başqa səfirlər də gizlənir. Tenardye də keçirdiyi qəniməti onlarla bölüşdürmək istəmir.

Tenardye yenə: – Gəl işi qurtaraq, – dedi. – Sən bu maymağın üst-başından nə qədər qopartmışan?

Jan Valjan ciblərini axtardı.

Jan Valjanın bir vərdisi vardı, bu, bizim yadımızdadır: o həmişə özü ilə pul götürərdi, O, təhlükə dolu ağır bir həyat keçirməyə məhkum edilmişdi, buna görə özü ilə pul götürmək onun üçün qanun şəklini almışdı. Lakin bu dəfə o qəfildən yaxalanmışdı. Dünən axşam ağır iztirab içində olanda, paltarını dəyişərək milli qvardiya müridini geyəndə pul kisəsi yadından çıxmışdı. Ancaq jiletinin cibindən bir az pul tapdı. O, çirkab hopmuş bütün ciblərini çevirdi, divarın çıxıntısı üstündə bir qızıl, iki beş franklıq pul, beş-altı da iki suluq qara pul qoydu.

Tenardye alt dodağını sallayaraq başını mənalı-mənalı yırğaladı:

– Sən ki onu lap havayı yerə öldürmüşən.

O, təklifsiz-filansız Jan Valjanın və Mariusun ciblərini axtarmağa başladı. Jan Valjan ona mane olmadı, ancaq çalışdı ki, özünü işığa çevirməsin. Tenardye Mariusun üst-başını yoxlarkən təcrübəli cibgir kimi sirtukunun bir parçasını gizləncə kəsib qoynuna qoydu: yəqin o sonralar ölümlə tanışmaq, ya qatili izləmək üçün bu bir parça şeyin lazım olduğunu nəzərə almışdı. Lakin o, yuxarıda göstərdiyimiz otuz frank-dan artıq pul tapmadı.

Mızıldanaraq dedi:

– Bu nədir axı! Biri o birinin dalına minib, heç birində bir zibil yoxdur.

“Qənimət yarlığına” şərtini unudaraq pulun hamısını götürdü.

Qara pullara baxaraq bir az tərəddüd etdi, sonra onları da ovuncuna yığaraq donquldandı:

– Nə fərqi var! Belə çıxır ki, adamı havayı yerə özünə.

Açarı bluzasının altından yenə çıxartdı.

– İndi, dost, çıx get. Bazarda nəcəsə, burada da elədir: pulu çıxanda alırlar. Pulu verdin, gədə bilərsən.

Tenardye açar vasitəsilə tanımadığı bir adamın köməyinə çatmış, özünü kloakada saxlayaraq, onu bayıra buraxmışdı: bununla demək olarmı ki, qatili o təmiz niyyətlə, təmənnəsiz xilas etmişdi? Bu barədə biz şübhələnmək üçün özümüzə izn verə bilərik.

Tenardye, Mariusu yenə də dalına almaq üçün Jan Valjana kömək elədi, sonra pəncəsi üstə oğrun-oğrun barmaqlığa yaxınlaşdı, Jan Valjana ardınca gəlməsini işarə ilə bildirdi, bayıra baxdı, barmağını dodaqları

üstə qoyub bir anlığa donub qaldı; o sanki nə isə gözləyirdi; nəhayət, ətrafa diqqətlə baxaraq açarı kilidə saldı. Kilidin dili yana sürüşdü, qapı açıldı. Nə bir cırıltı, nə bir tiqıltı eşidildi. Hər şey tam səssizlik içində baş verdi. Aydın görünürdü ki, həm kilid, həm də qapının hən-camaları çox diqqətlə yağlanmış, dəmir barmaqıq təsəvvür edildiyin-dən daha tez-tez açılmış. Bu sükut möşum bir sükuta oxşayırdı; bu sükut içində nəyinsə gizlin surətdə ortaya çıxdığı və yox olduğu, gecə quldurlarının dınməz-söyləməz gəldiyi və getdiyi, cinayətın, canavar ye-risi kimi, eşidilməz səsi hiss olunurdu. Görünür, kloaka bir quldur dostə-silə əlbirdi. Dinib-damışmayan barmaqıq isə onların cinayət yoldaşı idi.

Tenardye qapını Jan Valjanın çıxma biləcəyi qədər açdı, sonra örtüdü, açarı iki dəfə kilidin içində burub, özünü alaqlaranlığa verdi. Elə bil polong məxmər pəncələri üstə çıxıb getdi. Bir az sonra bu murdar si-fətlı xəyal zülmət içində yox oldu.

Jan Valjan azadlığa çıxdı.

DOQQUZUNCU FƏSİL

Bələ işlərdən başı çıxan bir adam Mariusu ölü hesab eləyir

Jan Valjan Mariusu sahələ qoydu.

Onlar azadlığa çıxmışdılar.

Zəhərlı buxar, qaranlıq, dənşət arxada qalmışdı. Təmiz hava hə-yatverici bir axımla onu bürüdü: indi o, sərbəst halda təmiz, saf hava tənəffüs edirdi. Hər tərəfə aydın, buludsuz axşamın ürəkəcan xoş sü-kutu çökmüşdü. Hər kimə əzabverici qorxu və təşvişdən qurtarmaq üçün zülmət örtüyü lazımsa, qaranlıq onun üçün xilasedici böyük bir qüvvə, sədaqətli bir dostdur. Ucsuz-bucaqsız səmadən Jan Valjanın üstünə sonsuz bir təskinlik süzülürdü. Onun ayaqları yanında ləpələnən çayın xəlif şırlıtısı öpüş səsinı xatırladırdı. Yelisey çölünün hündür qa-rağaclarından quş ailələrinin yatmaqdan qabaq olan səhbəti eşidilirdi. Açıq mavi səmada tək-tək ulduz görünürdü: sanki xəyala dalan bu solğun ulduzlar göylərin ənginliyində sayrışır, güclə sezilən qığılcım kimi parıldayırdı. Axşam əbədiyyətin bütün füsunkar gözəlliyini Jan Valjanın üzərinə saçdırdı.

Təbiətin elə qeyri-müəyyən, elə gözəl anı idi ki, buna nə gündüz, nə də gecə demək olardı. Hava elə qaranlıqdı ki, bir az uzaqda olan şeyi görmək olmurdu, həm də elə işıqdı ki, adamlar yaxından bir-birini ta-nıya bilərdi.

Jan Valjan bir neçə saniyə bu mehriban, bu əzəmətli sakitliyin xoş təsirinə qapılıb qaldı; elə dəqiqələr olur ki, adam özünü unudur, izti-rab və təşviş bədbəxt insanın qəlbinı didib parçalamır; fikir dumanla-nır, bu bərəkətli dünya xəyalpərəsti bir gecə kimi bürüyür, qəlb də, şüalar saçılan bu ala-qaranlıqda, işıqlanan göy kimi, ulduzlarla işıqla-nır. Jan Valjan baş üstündə işıq saçan bu fəzanı qeyri-ixtiyari olaraq seyrə daldı. O, fikrə gedərək, unuqlanlığın və duanın pakedici kupe-linə baş vurmuş kimi, bu əbədi göyün əzəmətli sükutuna qarq oldu. Sonra birdən vəzifəsi yadına düşmüş kimi Mariusa sarı əyildi, sudan ovcu ilə götürərək onun üzünə çilədi. Mariusun kirkpəkləri aralanmadı, lakin o, azca açılmış ağzi ilə hələ nəfəs alırdı.

Jan Valjan ovcu ilə yənə də su götürmək istəyirdi ki, birdən anla-şılmaz bir narahatlıq hiss etdi, – birisi gizlincə adamın arxa tərəfində duranda adam belə narahatlıq duyur.

Hər kəsə məlum olan bu cür duyğunu biz başqa yerdə təsvir etmişik.

Jan Valjan dönüb baxdı.

Doğrudan da, indi də, ondakı kimi, birisi onun dalında durmuşdu.

Uca boylu, uzun sürtüklü bir adam qollarını döşündə çarpazlaya-raq, qurğuşun başlı dəyənəyi sağ əlində sıxaraq Mariusa sarı əyilən Jan Valjandan bir neçə addım kənarda dayanmışdı.

Axşam qaranlığı onu bir xəyal kimi göstərirdi. Mövhumata inanan adam ondan qaranlığa görə, ağıllı adam əlindəki dəyənəyə görə qorxardı.

Jan Valjan Javeri tanıdı.

Oxucu, yəqin ki, Tenardiyeni təqib edən adamın Javer olduğunu başa düşmüşdür. Javer heç gəzənilmədiyi halda barrikadadan sağ-salamat çıxaraq birbaşa polis idarəsinə, şəxsən polis müdirinin yanına, onunla qısa rəsmi görüşə gedir; bütün gördüyü şeyləri polis müdirinə söylədik-dən sonra elə o saat öz vəzifəsini yerinə yetirməyə başlayır. Senanın Yelisey çölü boyunca sağ sahilinə xüsusi olaraq nəzarət etmək Javəro tapşırılmışdı, – biz bunu onun cibindən tapılan vəərəqdən bilirik: Senanın sağ sahilə xeyli vaxt idi ki, polis idarəsinin diqqətini cəlb edirdi. Javer orada Tenardiyeni görərək onun izi ilə getmişdi. Qalan şeylər bizə mə-lumdur.

Bir şey də bizə aydın oldu: Jan Valjanın qarşısında qapının belə ilə tıfılla açılması Tenardyenin işlətdiyi bir hiylə idi. Tenardye hiss edirdi ki, Javer hələ buradadır; izlənen adamın duyğusu onu aldatmır; bu xəsiyyənin qabağına mütləq bir parça sümük atmaq lazımdı. Qatil ön gözəl vasitə idi. Bu elə bir qurbandı ki, hər kəs buna tamahsilana birlədi. Tenardye öz yerinə Jan Valjanı bayıra buraxmaqla polis işçisini yeni bir ovun üstünə qışqırdı, onu tutduğu izdən yayındırır, onun diqqətini daha böyük bir yırtıcı heyvana cəlb edirdi, Javeri, xeyli vaxt durub gözlədiyi üçün mükafatlandırıldı, bu isə casusun həmişə xoşuna gəlir; amma özü, üstülik otuz frank da pul qazanaraq, bu kələklə oradan mütləq əkilə biləcəyini yəqin etmişdi.

Jan Valjan yağışdan çıxıb yağmura düşmüşdü.

Bir-birinin ardınca iki belə adama rast gəlmək, Tenardyedən sonra Javerin əlinə düşmək çox ağır zərbə idi.

Javer Jan Valjanı tanımadı, – yuxarıda demişdik ki, Jan Valjan tanınmaz halda idi. Javer durduğu vəziyyəti dəyişmədən, sezilməz bir hərkətlə ancaq əlindəki dəyənəyi bərk-bərk sıxaraq, qırıq-qırıq və sakitcə dedi:

– Siz kimsiniz?

– Mənəm.

– Bu mənəm deyən kimdir?

– Jan Valjan.

Javer dəyənəyi dişinə aldı, çömələrk əyildi, iri, qüvvətli əllərini Jan Valjanın çiynlərinə qoydu, onları elə bil mənəgənə ilə sıxdı; diqqətlə baxdı, Jan Valjanı tanıdı. Onların üzü az qalardı bir-birinə toxunsun. Javerin baxışı dəhşətli idi.

Jan Valjan elə bildi ki, Javerin əllərini hiss etmodi: aslan bəbirin caynağına əhəmiyyət verməz.

– Nəzarətçi Javer, – dedi, – mən ixtiyarınızdayam. Bir də ki, bu gün səhərdən mən özümü sizin əsiriniz hesab edirəm. Mən öz ünvanımı sizə onun üçün vermədim ki, indi sizdən qaçıb gizlənim. Aparım mənə. Ancaq sizdən bir xahişim var.

Javer sanki onun sözlərini eşitmirdi. Onun nüfuzedicə baxışı Jan Valjana zillənmişdi. Çənəsi bərk yumulmuşdu, bir-birinə sıxılan dodaqları az qalardı burnuna döysün, bu, onun amansız düşüncəyə daldığını göstərirdi. Nəhayət, o, Jan Valjanı buraxdı, dikəldi dəyənəyi yenə əlinə alaraq mızıldandı:

– Siz burada nə edirsiniz? Bu adam kimdir? – bu sözləri sanki huşsuz halda dedi.

O yenə də Valjana “siz” deyə müraciət edirdi.

Jan Valjan Javerin suallarına cavab verdi, onun səsi sanki Javeri ayıltı:

– Mən elə onun haqqında sizinlə danışmaq istəyirdim. Mənimlə necə istəyirsiniz rəftar edin, ancaq əvvəl mənə kömək edin onu evlərinə aparım. Mən sizdən ancaq bunu xahiş edirəm.

Javerin üzündə əsəbi bir ifadə göründü; o həmişə qorxurdu ki, onun güzəştə gedən bir adam hesab edə bilərlər, həmişə də elə hallarda onun üzündə belə bir ifadə görünürdü. Lakin o, Jan Valjanın xahişini rədd etmədi.

O yenə əyildi, cibindən yaylığını çıxarıb suda islatdı, Mariusun qana bulaşmış alnını sildi.

Sonra öz-özünə söyləyirmiş kimi astadan dedi:

– Bu adam barrikadada idi. Marius deyilən budur.

Ölümünü gözləyən bu əla casus hər şeyə baxmış, hər şeyə qulaq asmışdı, hər şeyi eşitmişdi, hər şey onun yadında qalmışdı; o hətta ölüm ayağında da, bir ayağı qəbirdə ola-ola, hər şeyi qeydə alırdı.

O, Mariusun biləyindən tutub nəbzini yoxladı.

Jan Valjan dedi:

– Yaralanıb.

Javer:

– Ölüb, – dedi.

Jan Valjan etiraz etdi:

– Yox. O hələ diridir.

– Deməli, siz bunu barrikadadan gətirmisiniz?

O, Jan Valjanın kloaka kanalları ilə qaçdığını, bu şübhəli hadisəni aydınlaşdırmaq istəmədi, hətta Jan Valjanın suala cavab vermədiyini də duymadı, görünür, çox fikirli idi.

Jan Valjanı da elə bil ki, tək birco fikir məşğul edirdi. Javer yenə danışdı:

– O, Maredə, Ehtiraslar küçəsində, öz babasının yanında olur... Adı yadımdan çıxıb.

Jan Valjan Mariusun ciblərini axtardı, onun qeyd dəftərçəsini çıxartdı, karandaşla yazılmış səhifəni açdı, onu Javerə verdi.

Axşam sömasında hələ kifayət qədər işıq vardı, dəftərçəni oxumaq olardı. Bir də ki, Javerin gözü, yırtıcı gecə quşunun gözü tək, qaranlıqda fosfor kimi işıq saçdı. O, Mariusun yazdığı sətirləri oxuyub acıqlı-acıqlı donquldandı: "Jilnorman, Ehtiraslar küçəsi, nömrə altı".

Sonra çığırıldı: "Arabaçıl!"

Oxucuların yadındadır: hər ehtimala qarşı bir fiakr durub Javeri gözləyirdi.

Javer Mariusun qeyd dəftərçəsini özündə saxladı.

Bir azdan sonra kareta, atların sulanmağa aparıldığı yol ilə sahilə endi, Mariusu fiakrın dal oturacağına qoydular, Javer qabaq tərəfdə, Jan Valjanın yanında oturdu.

Qapını örtülər, sürücü fiakrı sahil küçəsilə sürətlə Bastiliyaya sarı sürdü.

Onlar sahil küçəsindən dönüb, başqa küçələrdən keçdilər. Sürücü qozlada qara kölgə kimi oturaraq arıq atları qamçılıyırdı. Karetaya ölüm sükutu çökmüşdü. Mariusun küncə qoyulan bədəni tərpənmirdi, onun başı sinəsinə enmişdi, qolları cansız halda sallanırdı, qıçları uzanmışdı, – bu vəziyyətdə elə bil ki, qəbrə qoyulacağını gözləyirdi: Jan Valjan sanki qaranlıqdan toxunmuşdu, Javer də daşdan yonulub qayrılmışdı. Karetanın içinə arabir, ildırım çaxırmış kimi, küçə fənorinin ölgün, bozumtul işığı düşürdü; təsadüf bu qaranlıq karetda faciəyə hərəkətsizliyin üç mücəssəməsinə – meyiti, xəyalı, heykəli məşum bir şəkildə bir araya gətirmiş, onları qarışdırmışdı.

ONUNCU FƏSİL

İttəiddən çıxması oğulun qayıtması

Kareta hər dəfə bərk silkələnəndə Mariusun saçından qan damcırılayırdı.

Fiakr Ehtiraslar küçəsindəki altı nömrəli evə çatanda hava lap qalxmışdı.

Əvvəl karetdan Javer düşdü; darvaza üstündəki nömrəyə ötürü baxaraq iri qapı çəkici ilə darvazanı bərk-bərk döydü, çəkicin üstündə köhnə qayda ilə, keçici ilə satirin kəllə-kəlləyə döyüşməsi təsvir

edilmişdi. Qapı azca aralandı. Javer qapını tamam açdı. Qapıçı içəridən, əlində şam, əsnəyə-əsnəyə, yuxulu-yuxulu ona baxırdı.

Bütün ev yatdı. Marede, xüsusilə küçə ıgışaqları olanda tez yatırırlar; bu köhnə, dinc məhəllə inqilabdan qorxaraq vəziyyətdən xilas olmağı yuxuda axtarırdı: uşaqlar da qulyabanıdan qorxanda başlarını tez yorğanın altına soxurlar.

Jan Valjan sürücü ilə bərabər Mariusu karetdan çıxartdı. Jan Valjan onun qoltuğundan, sürücü də qıçlarından tutmuşdu.

Mariusu bu qayda ilə aparılırkən Jan Valjan əlini onun cırılmış pal-tarı altına soxdu və yaqın etdi ki, Mariusun ürəyi hələ vurur. O, hətta əvvəlkindən bir az bərk vururdu, sanki ekipajın hərəkəti yaralını qüv-vətə gətirmişdi.

Javer qapıçıdan sərt bir ifadə ilə soruşdu (hökumət adamı qiyam-cının xidmətçisi ilə elə belə də danışmalı idi):

– Burada Jilnorman adlı adam yaşayırmı?

– Yaşayır. Sizə nə lazımdır?

– Biz onun oğlunu gətirmişik.

Qapıçı key kimi soruşdu:

– Oğlunu?

– O öləb.

Jan Valjan Javerin arxasından boylandı; qapıçı bu üst-başı cırılmış, çirkli adama dəhşətlə baxdı; Jan Valjan işarə ilə bildirdi ki, bu, doğru deyil.

Qapıçı elə bil nə Javerin sözünü, nə də Jan Valjanın işarəsini başa düşdü.

Javer sözünə davam etdi:

– O, barrikadaya gedibmiş, axırı da bu!

Qapıçı çığırıldı.

– Barrikadaya?

– Orada onu öldürürlər. Get, atasını oyat.

Qapıçı yerindən tərpənmədi.

Javer bir də dedi:

– Get də!

Sonra əlavə etdi:

– Sabah burada dəfn mərasimi olacaq.

İctimai həyatın bütün hadisələri Javer üçün dərəcələrə bölünmüşdü; hamilik və nəzarət də buradan başlanırdı; hər hadisəyə müəyyən

bir yer ayrılmışdı, baş verə biləcək hadisələr, elə bil ki, xüsusi qutularda saxlanılırdı; bu hadisələr qutulardan, vəziyyətə görə, ya bir yerdə, ya ayrılıqda meydana çıxırdı; məsələn, küçələrdə sakitlik pozular, qiyam, karnaval və dəfn mərasimi ola bilərdi.

Qapıçı gedib Baskı oyatdı, bununla da işini qurtardı. Bask Nikolettanı, Nikolettada da mədmuazel Jilnormanı oyatdı. Lakin qocanı oyatmadılar, bu qərara gəldilər ki, təzə xəbəri o nə qədər gec eşitsə, bir o qədər yaxşıdır.

Mariusu ikinci mərtəbəyə qaldırdılar, özü də elə yavaş apardılar ki, evin o biri hissəsində heç kəs bunu bilmədi; aparıb cənab Jilnormanın döhlizindəki köhnə divanın üstünə qoydular. Bask həkim dalınca gəldi, Nikolettada alt paltarları olan şkafları eşələməyə başladı, bu zaman Jan Valjan hiss etdi ki, kim isə onun çiyinə toxunur. Jan Valjan bunun da demək olduğunu başa düşdü, aşağı enməyə başladı; o öz arxasında Javerin ayaq səsinə eşidirdi: Javer onun ardınca gəlirdi.

Qapıçı onları yuxulu-yuxulu və qorxmış halda qarşıladığı kimi, indi də elə qorxmış halda və yuxulu-yuxulu onların ardınca baxırdı.

Onlar yenə də fiakra mindilər, sürücü də qozlaya qalxdı.

Jan Valjan dedi:

– Nəzarətçi Javer, mənə bir mərhəmət də göstərsin.

Javer sərt bir ifadə ilə soruşdu:

– Nə mərhəmət?

– İcazə verin bir dəqiqəliyə evimizə dəyim. Sonra mənə nə etmək istəyirsinizsə, eləyin.

Javer cənabını sirtukunun yaxası içində soxaraq bir az susdu, sonra karetanın qabaq pəncərəsini açıb dedi:

– Sürücü, Silahlı adam küçəsinə, yeddi nömrəli evə.

ON BİRİNCİ FƏSİL

Məhkəmə bünövrənin sarsılması

Bütün yol uzunluğunu onlar daha ağızlarını açmadılar.

Jan Valjan nə etmək istəyirdi? O istəyirdi ki, başladığı işi axıra yetirsin: Kozettaya xobordarıq eləsin. Mariusun olduğu yeri ona desin, mümkün olsa, başqa faydalı göstərişlər də versin, vaxt çıtsa, sonuncu

sərəncamını da söyləsin. O ki qaldı özü, onun taleyi – onun işi artıq bitmişdi, o Javerin əlinə düşmüşdü, müqavimət də göstərmirdi. Başqa bir adam belə vəziyyətə düşsəydi, yəqin ki, Tenardye verdiyi kəndiri, ilk həbsxana kamerası barməhləmin köndələn tirini düşündü; lakin yepiskopa rast gəldikdən sonra hər bir sui-qəsd, hətta adamın öz canına qəsd etməsi, – biz bunu xüsusilə qeyd edirik, – Jan Valjanın qol-bində böyük dini etirazə səbəb olurdu.

Adamın öz-özünü öldürməsi, bəlkə də, müəyyən dərəcədə ruhu öldürən, məchul bir varlıq üzərində olan bu sirli zorakılıq Jan Valjana mümkün olmayan bir şey kimi görünürdü.

Fiakr Silahlı adam küçəsinin lap başlanğıcında dayandı, küçə dar olduğundan, qabağa getmək mümkün deyildi. Javerlə Jan Valjan ekipajdan düşdü.

Sürücü “cənab nəzarətçi”dən acizənə xahiş etdi ki, bir şeyə diqqət yetirsin: karetanın içindəki utrex məxməri ölünün qanundan, bir də qatılın çirkli paltarından başdan-başə ləkələnmişdir, bu, indicə onun gözüne dəydi. Sonra da əlavə etdi ki, zərəri ödəmək lazımdır. Elə o saat da cibindən yoxlama dəftərcəsini çıxartdı, cənab nəzarətçidən xahiş etdi ki, “iltifat buyurub bura, lap elə boş şey də olsa, bir tövsiyə yazsın”.

Javer sürücünün ona sənə uzatdığı dəftərcəni geri itələyib soruşdu:

– İndi sənə yol pulu, boş dayandıqlarımız da üstəlik, nə qədər çatmaldır?

Sürücü dedi:

– İndi səkkizə on beş dəqiqə işləyib: axı məxmər də təzə idi. Səksən frank, cənab nəzarətçi.

Javer cibindən dörd napoleonor çıxarıb sürücüyə verdi, fiakrı yola saldı.

Jan Valjan elə zənn etdi ki, Javer onu lap yaxında olan Ağ mantiya və ya Arxiv küçəsindəki qarovulxanaya piyada aparacaqdır.

Onlar küçə ilə gətdilər. Küçədə, həmişəki kimi, adam yox idi. Javer Jan Valjanın ardınca gəldi. Onlar yeddi nömrəli evə çatdılar. Jan Valjan qapını döydü. Qapı açıldı.

Javer:

– Yaxşı, – dedi, girin içəri.

O, öz-özünü məcbur edirmiş kimi, qoribə bir, ifadə ilə əlavə etdi: – Mən sizi burada gözləyəcəyəm.

Jan Valjan Javerə baxdı. Belə bir hərəkət Javerin vərdişlərinə sıgmayan hərəkətdi. Lakin Javerin göstərdiyi bu nifrət dolu etibar – pişiyin siçanə olan etibarı kimi idi: pişikdə siçanı o qədər uzağa buraxır ki, sonra öz caynaqlarını ona keçirə bilsin; Javerin göstərdiyi etibar Jan Valjanı o qədər də təəccübləndirmədi, çünki o öz-özünü məhkəməyə təslim etmək, bununla da məsələni qurtarmaq istəyirdi. Jan Valjan qapını itələyib içəri girdi, yatmış qapıçını səslədi, – qapıçı yatağından qalxmadan ipi dartmışdı, – sonra pilləklə yuxarı qalxdı.

İkinci mərtəbəyə çatanda dayandı. Hər əzablı yolun istirahəti var. Pilləkən başındakı pəncərə açıqdı. Bir çox qədim evlərdə olduğu kimi, pilləkən işıqdı, pəncərə küçəyə baxırdı. Evin lap qabağında olan küçə fənərinin pilləkənin pillələrinə işıq düşürdü, burada işıq yandırmayq üçün daha xərc çəkmək lazım gəlmirdi.

Jan Valjan ya təmiz hava tənəffüs etmək üçün, ya da elə qeyri-şüəri olaraq, başını pəncərədən bayıra çıxartdı. Küçəyə baxdı. Küçə çox balaca idi, fənər onu başdan-başa işıqlandırırdı. Jan Valjan heyrat-dən donub qaldı: küçədə heç kəs yox idi.

Javer getmişdi.

ON İKİNCİ FƏSİL

Baba

Bask ilə qapıçı, Marius qoyulan divanı qonaq otağına gətirdilər; Marius yenə də tərpənmirdi. Elə o saat həkim dalınca adam göndərdilər, həkim də dərhal gəldi. Madmuazel Jilnorman da yerindən qalxdı.

O, atqda gəzinir, yaman dərddənirdi, mızıldana-mızıldana ancaq bu sözləri deyirdi: "Pərvədigara, belə şey olar?" Arabir əlavə edirdi: "Hər şey qana bulanacaq!" İlk sarsıntı keçəndən sonra onun beyni əmələ gəlmiş vəziyyəti bir növ filosofcasına dərk etməyə başladı, bu da aşağıdakı cümlə ilə ifadə olunurdu: "Elə belə də olmalı idi!" Lakin o: "Mən bunu çoxdan deyirdim!" düsturuna gəlib çatmadı, – belə hallarda o, həmişə bu kəlamı söylərdi.

Həkimin təklifi ilə divanın yanına qatılma çarpayı qoydular. Həkim Mariusun bədənini yoxladı, nəbzinin vurulduğunu, sinəsinə birco donə də dərin yara olmadığını, əngində laxtalanmış qanun burnundan

gəldiyini yəqin etdikdən sonra onu çarpayıda arxası üstə uzatdı, başının altına balıq qoymadı, başı bədənə ilə bir səviyyədə, hətta bir az da aşağıda qaldı, rahat nəfəs almaq üçün sinəsini açdırdı. Qarımış qız Jilnorman gördü ki, Marius soyundurulur, tez öz otağına gəldi, təşbeh çevirə-çevirə ürəkdən dua eləməyə başladı.

Mariusun bədənində ciddi daxili zədələnmə yox idi; güllə qeyd dəftəri üzərindən sürüşərək yana dönmüş, qabırğaların üstündən keçərək derini cürmükdə: yara üzəndən dəhşətli görünüşə də, dərin deyildi, buna görə də qorxusu yox idi. Onun bədənində cınaq sümüyünün sınması çox ciddi bir zədələnmə idi, Jan Valjan Marius yeraltı kanallarla dərində gətirəndə bu sınıq daha da xarablaşmışdı. Mariusun qollarında qılnc yarası vardı, amma üzəndən cızıq da yox idi, başı isə çapıq-çapıqdı. Bu yaralar ancaq başının dərisində idimi, ya onun baş sümüyü zədələnməmişdimi, indi bunu təyin etmək mümkün deyildi. Təhlükəli bu idi ki, başına vurulan qılnc zərbələri nəticəsində o, bihüş olmuşdu, belə bihüşlənəndən sonra çox vaxt heç ayılmırlar. Bir də ki, o, qan gətməkdən zəifləmişdi. Bədəninin aşağı hissəsinə heç bir şey olmamışdı, çünki barrikada Mariusu qırşağa kimi mühafizə etmişdi.

Baskla Nikoletta döşəqalarını cırıb, sarğı hazırlayırdı; Nikoletta bunları bir-birinə tikir, Bask bürmələyirdi. Orada tiflik yox idi, həkim yaraya pambıq tamponu qoymaqla axan qanı kəsirdi. Çarpayı yanındakı stolun üstündə çoxlu cərrahiyyə aləti vardı, üç də şam yanırdı. Həkim Mariusun üzünü və saçını soyuq su ilə yudu. Qapıçı öləndə şam tutmuşdu. Bir vedrə su bir anda qıpqırmızı oldu.

Həkim elə bil ki, fikrə dalmışdı, qəmgin görünürdü. Arabir başını "yox" deyirmiş kimi yırğalayır, sanki öz-özünə verdiyi suala cavab verirdi. Həkimin öz-özünə ürəyində danışması xəstənin pis vəziyyətdə olduğunu göstərir.

Həkim yaralının hələ də yumulu olan göz qapaqlarına üsulluca toxuna-toxuna üzünü siləndə, qonaq otağının o biri başında qapı açıldı, ağ gecimli uzun bir adam göründü.

Bu, Mariusun babası idi.

İki gün idi ki, qiyam cənab Jilnormanı bərk həyəcanlandırır, hirs-ləndirir, təşvişə salır. Keçən gecə o heç gözünü yummamışdı, bütün günü titrətməmişdi. Axaşam bütün qapı-bacanın bərk-bərk bağlanmasını əmr edib, çox erkən yerinə girdi və nəhayət, yorulduğu üçün, gözünə yuxu gəldi.

Qocalar ayıq yatırlar; cənab Jilnormanın yataq otağı qonaq otağı ilə yan-yanı idi; qonaq otağında nə qədər üsluq tərpənsələr də, səs onu yuxudan ayıldı. Qapının deşiyindən işıq düşmüşdü, bu, onu təəccübləndirdi, o, yatağından qalxdı, əli ilə ətrafını yoxlaya-yoxlaya özünü qapıya yetirdi.

Qoca bir oli ilə yarıya qədər açılmış qapının dəstəyindən tutaraq əsən başını azca qabağa əyib, heyrot içində astanada dayandı. Onun əynində, bütün bədənini örtən kəfən kimi, düz, hamar, ağ xalat vardı, o elə durmuşdu ki, elə bil kabus qəbrə baxırdı.

O, parlaq işıq düşmüş çarpayıda qırşağa qədər çılpaq, qana bulaşmış cavan bir oğlan gördü; bu adam çarpayıda uzanmış qalmışdı, tərpənmirdi; onun bədənini qara-qırmızı yaralarla dolu idi, bənizi kağız kimi ağarmışdı, gözləri yumulu idi, ağzı azca açıq, dodaqlarının qanı qaçmışdı.

Qocanın təpədən-dırnağa kimi bütün bədənini tir-tir əsdi; qocalıqdan saralmış gözləri dumanlandı, heç bir şey görmədi; üzü yıprandı, boz ləkələr basmış kəlləyə oxşadı; qolları cansız halda sallandı, sanki onların yayı qırılmışdı; barmaqları əsəbi halda tərpəndi, dizləri büküldü, xalatinin yaxası açıldı, onu ağ tük basmış arıq, çılpaq qıçları görünürdü: o pıçıldadı:

– Marius!

Bask:

– Ağa, – dedi, – cənab Mariusu indico gətirdilər. Barrikadaya gedibmiş, orda da...

Qoca dəhşətli səsle çığırdı:

– O ölüb! Ah, quldur!

Birdən bu yüz yaşlı qoca, sanki dirilib qəbirdən qalxaraq cavan oğlan kimi dümdüz dayandı:

– Cənab, – dedi, – siz hokimsiniz. Hər şeydən əvvəl, mənə bir şey deyən: o ölüb, elə deyilmi?

Həkim böyük bir təşviş içində idi, dinib-danışmırdı.

Cənab Jilnorman dəhşətli qəhqəhə ilə güldü:

– O ölüb! O ölüb! O gedib barrikadada özünü ölümə verdi! Mənə nifrət elədiyi üçün! O, mənə acığıma bunu elədi! Ah, zalım! Gör o mənə yanıma necə qayıtdı! Müsibətə bax, o ölüb!

Gedib pəncərəni taybatay açdı, elə bil ki, ona hava çatmırdı; qararıqla üz-üzə duraraq, yatan küçəni öz fəryadı ilə doldurdu, qaranlığa dedi:

– Doğrayıblar, kəsiblər, qırıblar, öziblər, öldürüblər, parça-parça eləyiblər! Bir buna baxın, görün necə yaramazdır! O çox yaxşı bilirdi ki, mən onu gözləyirəm, mən ona otaq hazırlamışam, mən onun uşaqlıq şəklini yatağımın üstündən, başımın üstündən asmışam! O çox gözəl bilirdi ki, onun ancaq qayıtması kifayətdir; mən onu uzun illər boyu çağırmışam, axşamları buxarının qabağında, əllərimi axmaq-axmaq dizlərimin üstünə qoyub oturmuşam, nə edəcəyimi bilməmişəm! Sən ancaq qayıtsaydın, qayıdıb desayd ki: “Budur, gəlmişəm!” onda hər şeyin sahibi olacaqdım, mən də sənə təbə olacaqdım, sən bu qoca sarsaq babanla nə istəsəydin edəcəkdin, sən bunu yaxşı bilirdin! Sən bunu bilirdin, amma sən belə qərara gəldin, dedin ki: “O, royalistdir, mən onun yanına getməyəcəyəm!” Qaçıb barrikadaya gətdin, sarsaqlıqdan qəsdən, həşəmətli Berriya hersoqu haqqında dediyim sözün qisasını almaq üçün özünü ölümə verdi! Bu, alçaqlıqdır. Bundan sonra yatağınıza girin, yatın görüm necə sakit yatırsınız! O ölüb! Bax, bu da mənə qəflət yuxusundan ayılmağım!

Həkim indi onların hər ikisi üçün qorxu və təşviş keçirirdi; o bir anlığa Mariusu buraxıb cənab Jilnormanın yanına gətdi, onun əlindən tutdu. Qoca döndü, bərəlməmiş, qan dolmuş gözlərilə həkimə baxıb, ağır-ağır dedi:

– Təşəkkür edirəm, cənab! Mən sakitəm, mən kişiyəm, mən On altıncı Lüdvikin ölümünü görmüşəm, mən müsibətə tab gətirə bilərəm. Ancaq bir şey xüsusilə dəhşətlidir: o da budur ki, bütün pis işləri sizin qəzetləriniz eşitmişdir. Qoy sizin cızma-qaraçılarınız olsun, boş-boğazlarınız olsun, tərəqqiniz, maarifiniz, insan hüququnuz, mətbuat azadlığınız olsun, amma sizin uşaqlarınızı sizin evinizə, bax, bu halda gətirməsinlər! Ah, Marius, bu, dəhşətdir! Öldürüblər! Məndən qabaq ölüb! Barrikadada! Ah, quldur! Doktor, siz deyəsən, bizim məhəllədə yaşayırsınız! Ba, mən sizi yaxşı tanıyıram. Mən tez-tez pəncərədən görürəm: siz kabrioletdə bizim evimizin qabağında keçib gedirsiniz. Mən sizə hər şeyi açıb deyəcəyəm. Siz nəhaq yəro elə güman edirsiniz ki, mən acıqlanıram. Ölüyə acıqlanmazlar. Ölüyə acıqlanmaq sarsaqlıq olardı. Axı bu uşağı mən böyütmüşəm. O hələ körpə olanda mən qoca idim. O, Türlü parkında xırdaca bel ilə, araba ilə oynadı; olanda bəllə qumda qazlığı xırdaca çalaları mən əl ağacımlla səbirli hamarlayırdım ki, park keşikçisi görüb deyirməsin. Lakin bir gün o çağırıb dedi: “Rədd olsun On səkkizinci Lüdvik!” – bunu deyib

evdən getdi. Bu, mənim təqdirim deyil. Onun elə gözəl çöhrayı üzü, elə sarı saçları vardı... Onun anası ölüb. Balaca uşaqların hamısı sarışın olurlar, – siz buna fikir vermisinizmi? Bu, niyə belə olur? O, həmin bu Luara quldurlarından birinin oğludur, amma uşaqlar atalarının cınayeti üçün cavab vermirlər axı?! Onun, bax, bu boyda olduğu mənim yadımdadır. O, “d” hərfini deyə bilmirdi. O da xırdaca quş kimi mehribanca cıvıldaırdı, onun da cıvıltısını quş cıvıltısı kimi başa düşmək olmurdu. Yadımdadır, bir gün Farnes Harkulesinin heykəli qarşısında hamı onun başına yığıldı, hamı sevo-sevo, ıftixarla ona baxırdı – o elə qəşəng uşaqdı! Ancaq şəkildə belə füsunkar uşaq başı görmək olar! Mən nəhaq yerə onunla acıqlı-acıqlı danışdım, onu əl ağacım ilə hədələyirdim, – o çox yaxşı bilirdi ki, mən bunu ciddi eləmirəm. Səhərlər yüyürə-yüyürə mənim yataq otağıma gələndə deyindir, amma mənə elə gəlirdi ki, otağımdan gün çıxır. Belə uşaqları sevmək mümkün deyil. Onlar bizim qəlbimizə hakim olurlar, qəlbimiz onların hökmündən çıxma bilmir. Əslinə qalanda, dünyada bu uşaqdan gözəl şey yox idi. Bu şeylərdən sonra siz mənə – sizin bütün o Lafayetləriniz, Benjamen Konstanların, Tirkü de Korseşləriniz haqqında, onu mənim əlimdən alan bütün o adamlar haqqında nə deyə bilərsiniz? Siz bunun cavabını verəcəksiniz!

Cənab Jilnorman solğun bənizli, meyit kimi uzanıb qalan Mariusa yaxınlaşdı, yenə də ah-vay eləməyə başladı; həkim hələ də yaralı ilə əlaşdı. Cənab Jilnormanın dodaqları sanki qeyri-ixtiyari olaraq tərpənirdi, onun ağzından, can verən zaman zəif xırıltılı kimi, güclə eşidilən, rabitəli sözlər çıxırdı:

– Ah, qəlsiz! Ah, yakobinçi! Ah, zalım! Ah, quldur!

Ölən bir adam güclə eşidilən səslə ölünü məzəmmət edirdi.

Daxili sarsıntı, nəhayət, adamın zahirində də özünü hiss etdirir; qocanın danışığında yenə də rabitə yaranı, lakin söz söyləməyə onun daha gücü yox idi; onun səsi elə boğuc, elə zəif çıxırdı ki, elə bil uçurumun o biri tərəfindən gəlirdi.

– Mənim üçün fərqi yoxdur, mən özüm bu yaxında öləcəyəm. İşə baxırsanmı? Parisdə elə bir səfəh qız tapırdım ki, bu yaramazla xoşbəxt olacağına sevinməsin! Viedansız, keş eləmək, həyatdan zövq almaq əvəzinə, dalaşmağa gedir, gedib özünü gic kimi güllə qabağına verir! Özü də nə üçün? Respublika üçün! Gedib Şomperdə balda oynamaq əvəzinə – cavan oğlana bu lazımdır! Onun axı, ancaq iyirmi

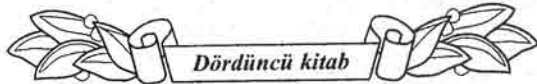
yaşı vardı! Respublika, – bu nə sarsaq şeydir! Yazıq analar, belə olandan sonra siz qəşəng uşaqlar doğun! Sizə deyərler, o ölüb! Deməli, bizim darvazadan bir-birinin ardınca iki meyit çıxacaq. Bəli, sən general Lamarkın qəşəng gözləri üçün bu oyunu çıxartdın! Bu general Lamarka sənə borcun nə idi? Bu yaxşı qılınc vuran adama, bu heyvə-rəyə?! Ölünün xatiri üçün ölümə gedir! Belə də axmaqlıq olar! Başa düşün! Anadan olduğu iyirmi ildir! Arxada nələr qaldığına heç qayıdıb baxmadı da! İndi bu yazıq qoca tənhalıq içində ölməlidir. Öl, gəbər öz bucağında, qoca bayquş! Qoy olsun, bu yaxşıdır, elə mən bunu istəyirdim, bu məni dərhal öldürür. Mən çox qocayam, mənim yüz yaşım var, mənim yüz min yaşım var, mənim lap çoxdandır ölməyə haqqım var. Bu zərbə mənim işimi bitirir. Deməli, iş bitib. Belə də xoşbəxtlik olar! Niyə ona nəşatır iylədirsiniz, hər cür zir-zibil içirsiniz, ay sarsaq hakim! Bəsdir də, o ki ölüb, doğrudan ölüb. Mənim belə şeydən başım çıxır, mən özüm də ölüyəm. Mən işi axıra yetirdim. Əclaf, əclaf, əclaf zəmanə! Bax, mən sizin barənizdə, sizin ideyalarınız, sizin sistemləriniz, sizin başçıların, kahinlərin, hakimlərin, alçaq yazıçıların, dələdüz filosofların, sizin bütün bu inqilablarınız haqqında, o inqilablar ki altmış ildir Tüilridə ancaq qarğaları qorxudur, bax, bunlar haqqında mən belə düşünürəm!.. Sən də elə insafsız oldun ki, gedib bu qayda ilə özünü məhv elədin, onda elə lap yaxşı olub, mən sənə görə heç dərd də çəkməyəcəyəm, eşidirsənmi, qatıl!

Elə bu anda Mariusun göz qapaqları yavaş-yavaş açıldı, onun hələ də letargiya yuxusundan dumanlanan baxışı təəccüblə cənab Jilnormanı zilləndi.

Qoca çığırdı.

– Marius! Marius, mənim balam! Mənim övladım! Mənim əziz oğlum! Sən gözlərini açdın, sən mənə baxırsan, sən dirisən, sənə təşəkkür edirəm!

Qoca özündən gedib yerə yıxıldı.

JAVER YOLUNDAN AZDI

Javer ağır-ağır Silahlı adam küçəsindən uzaqlaşdı.

O, ömründə birinci dəfə idi ki, başını aşağı dikərək, həm də birinci dəfə idi ki, əllərini dalında tutaraq gedirdi.

Bu günə qədər, o, Napoleonun iki duruşundan – ancaq qətiyyət ifadə edən duruşunu, yəni əlini döşündə çarpazlamağı qəbul etmişdi, tərəddüd ifadə edən, yəni əlini dalında tutmaq duruşu ona məlum deyildi. İndi onun həyatında dönüş omələ gəlmişdi; onun ağır-ağır getməsi, fikrə dalması mənovi təşvişi oks etdirirdi.

Yatmış küçələrin qaranlığı onu бүürdü.

Lakin o müəyyən bir istiqamətdə gedirdi.

Kəsmə yolla Senaya tərəf burularaq, Qarağac sahil küçəsinə çıxdı, sahil boyu getdi, Qrev meydanından ötdü, Şatle meydanındakı qarovulxanaya çatmamış Ana Məryəm körpüsünün tinində dayandı. Sena bu yerdə, bir tərəfdən Ana Məryəm və Alverçi körpüləri, yan tərəfdən də Xamgen və Çiçək sahil küçələri arasında dördbucaq gölə oxşayırdı, bu "gölün" ortasında su iti axırdı.

Qayıqçılar bu yerdə yaxın gəlmirlər. Senanın bu iti axan yerindən təhlükəli şey oxdur: o zamanlar bura yan tərəflərdən sıxışdırılmışdı, dəyirmanların suya vurulan tirləri arasında hiddətlə uğuldayırdı; körpü üstündə tikilmiş bu dəyirmanlar sonralar uçurulmuşdu. Bir-birinə xeyli yaxın olan iki körpü bu təhlükəni daha da artırır, çünki su böyük bir qüvvə ilə körpülərin tağı altından sürətlə axırdı. Su coşqun sel kimi ora cumur, nəriləyərək şaha qalxırdı; dalğalar şiddətlə körpülərin tirlərinə hücum edir, sanki möhkəm su kəndirləri ilə onları kükdündən çıxarmaq istəyirdi. Ora düşən adam bir daha suyun üzünə çıxma bilmir, ən yaxşı üzgüçülər də orada batır.

Javer körpünün sürəsinə dirsəklənərək əllərini çənəsinə dayadı, qeyri-şüari olaraq barmaqlarını sıx tişli bakenbardları içinə soxdu.

Onun qəlbində böhran, çevriliş, fəlakət omələ gəlmişdi, o düşünməyə bilməzdi.

Bir neçə saatdı ki, o öz-özünü başa düşə bilmirdi. O çaşmış qalmışdı; korazehin olsa da, onun çox aydın əqli öz şəffaflığını itirmişdi; təmiz kristal bulanmışdı. Javer hiss edirdi ki, vəzifə anlayışı onun şüurunda iki yerdə bölünmüşdür, – bunu özündən gizlədə bilmirdi. Sena sahilində heç gözənilmədiyi halda, Jan Valjana rast gələndə onun qəlbində, nəhayət, ovunu ələ keçirən bir canavar duyğusu, həm də öz sahibini tapan bir iti duyğusu oyanmışdı.

O, öz qarşısında cəmi dərəcədə düz olan iki yol görürdü, ancaq bu yol iki idi; bu, onu həşşətə gətirirdi, çünki bütün ömrü boyu o ancaq bir yol ilə, düz bir xətt ilə getmişdi. İşin xüsusilə əzab verən cəhəti də o idi ki, bu yollar bir-birini rədd edirdi. Bu iki yoldan hansı doğru idi?

O son dərəcə çətin vəziyyətə düşmüşdü.

Sağ qalmağın üçün canıyö borclu olasan, həm də bu borcu etiraf edəsən, qaytarasan, öz-özünün əksinə gedərək islahedilməz cinayətkarla bir sırada durasan, göstərilən xidmətə xidmətlə cavab verəsən, o yerdə gəlib çatasan ki, öz-özünə "Get!", ona da: "Son azadsan!" deyəsən, hamıdan ötrü bir vəzifə olan borcunu şəxsi məsələ üçün fəda edəsən, cəmi zamanda bu şəxsi məsələ arxasında cəmi dərəcədə ümumun vəzifəsi olan bir şey, bəlkə də, yüksək bir qanun duyasan, öz vicdanına sədaqətli qalmaq üçün cəmiyyətə xəyanət edəsən! Bütün bu mənasız şeylər görək elə, doğrudan da, olaydı, özü də onun payına düşəydi! Javeri üzən bu idi.

Heç əşidilməmiş, onu təəccübləndirən bir şey olmuşdu: Jan Valjan ona aman vermişdi, lakin başqa bir şey də olmuşdu ki, bu onu tamam məhv etmişdi: o özü Jan Valjan aman vermişdi.

Gör o, nə günə qalıb? O, öz-özünü anlamaq istəyirdi, anlama bilmirdi, o öz-özünü tanıyırdı.

İndi nə etsin? Jan Valjanı ələ vermək yaxşı deyildi; Jan Valjanı sərbəst buraxmaq da yaxşı olmazdı. Ələ versəydi, hökumət nümayəndəsi on pis katorqa dustağında da alqalmış olacaqdı. Sərbəst buraxsaydı, katorqa dustağı qanun üzərində yüksələcək, qanunu ayaqları altında tapdalayacaqdı. Hər iki halda Javer özü rüsvay olacaqdı. Məsələni o, nə cür həll etsəydi, birçə çıxış yolu vardı: o da son idi. Elə olur ki, tale insanı sıldırım uçuruma rast gətirir; bu uçurumdan xilas olmaq mümkün

deyil; oradan bütün həyat dərin bir girdab kimi görünür. Javan belə bir uçurum qarşısında dayanmışdı.

Düşünmək onu xüsusilə narahat edirdi. Bir-birinə zidd hisslərin amansız mübarizəsi onu düşünməyə məcbur edirdi.

Düşünməyə o adət etməmişdi, düşünmək ona son dərəcə çox əzab verirdi.

Fikirdə həmişə müəyyən dərəcə gizli bir qiyam olur; Javer özünü bundan qoruya bilmədiyi üçün, bu, onu acıqlandırır.

Hansı şəraitdə olursa-olsun, vəzifəsinin dar çərçivəsindən kənara çıxan hər fikir ona faydasız və yorucu görünürdü; lakin bugünkü hədisə haqqında düşünmək onun üçün elə bil ki, bir işgəncə idi. Bu qədr sarsıntidan sonra o mütləq öz vicdanına nəzər salmalı, özü haqqında özünə haqq-hesab verməli idi.

O, tutduğu işin qarşısında tir-tir əsirdi. O, bütün polis qaydalarının, bütün siyasi qanunların, hüquq qanunlarının, bütün qanuni məəcəlləsinin əksinə olaraq canını azad etməyi mümkün hesab etmişdi; onun kefi belə istəmişdi, o, öz mənafeyini cəmiyyətin mənafeyindən üstün tutmuşdu. Belə də şey olar! O, belə bir hərəkətə ad tapa bilmirdi, hər dəfə bu məsələnin üstünə qayıdanda təpədən-dırnağa kimi sarsılırdı: vaxt itirmədən Silahlı adam küçəsinə qayıtsın, Jan Valjanı tutub apar-sın. Əlbəttə, ancaq belə etmək lazımdı. Lakin o, bunu edə bilmirdi.

Onun o tərəfə olan yolunu nə isə bağlayırdı.

Nə bağlayırdı? Bu axı nə idi? Dünyada məhkəmədən, məhkəmə pristavından, polis idarəsindən, hökumətdən başqa da bir şey varmı? Javerin bütün varlığı sarsılmışdı.

Bir katorqa dustağının şəxsiyyətinə toxunmaq olmazdı! Bir məhbus polis idarəsinin əlinə keçmirdi! Bu da ancaq Javero görə belə olmuşdu!

Qanuna bütünlüklə mənsub olan iki adam – Javer və Jan Valjan, biri cəza vermək, biri də cəzalanmaq üçün yaranan iki adam birdən o dərəcəyə gəlib çatmışdı ki, qanunu tapdalanmışdı, – belə dəhşət olar?

Bu nə deməkdir? Belə də dəhşətli şey olarmı? Bu iki adamdan heç biri cəzalanmayacaqmı? Yoxsa, Jan Valjan bütün ictimai qayda-qanundan qüvvətlimi çıxdı? O tutulmayacaqmı, Javer də həmişəki kimi hökumətdən maaş alacaqmı?

O get-gedə daha ağır düşüncələrə dalırdı.

Bu düşüncələr içində o özünü Ehtiraslar küçəsinə gətirdiyi qiyamçı üstündə də məzəmmət edə bilirdi; lakin Javer bu qiyamçı haqqında

heç düşünmürdü də. Daha ağır bir cinayət xırda bir qəbahəti kölgədə buraxırdı. Bir də ki, qiyamçı, heç şübhəsiz, ölmüşdü; qanuna görə, adam öldükdən sonra daha təqib olunmurdu.

Onun beynini ağır yük kimi əzən Jan Valjandı.

Jan Valjan onu çaşdırırdı. Onun bütün ömrü boyu əsaslandığı qayda-qanun bu adam qarşısında uçub dağılırdı. Jan Valjanın göstərdiyi alicənablıq onun özirdi. Əvvəllər o, Jan Valjanın hərəkətlərini saxta və ağlısız hesab edirdi, indi bu hərəkətlər əsil mənasında onun gözünü qarşısında canlanırdı. Jan Valjanın arxasında cənab Madlenin surəti görünürdü, bu iki adam bir-birinə qarşıaraq, gözəl və nəcib insan şəklində birləşirdi. Javer mənfur bir hissən oğrun-oğrun qəlbinə soxulduğunu duyurdu: bu katorqa dustağı qarşısında baş əyməkdə! Məhbusa hörmət etmək, – heç ağlasığan şeydimi? O həyəcdən titrəyirdi, lakin özü ilə bacara bilmirdi. Buna nə qədər qarşı dursa da, qəlbənin dərinliyində o səfil adamın nəcibliyini, mənəvi cəhətdən yüksək olduğunu etiraf etməyə bilmirdi. Buna dözmək olmazdı!

Mərhəməti cinayətkar, başqalarının dərdinə qalan katorqa dustağı, həlim, alicənab insan! Elə bir insan ki, dara düşənə kömək edir, mərhəməti qisasdan üstün tutur; elə bir insan ki, düşməni məhv etməkdənsə, özü məhv olmağa hazırdır, onu təhqir edənləri xilas edir, elə bir canı ki, xeyirxahlığın zirvəsində diz çökür, insandan daha çox mələyə oxşayır! Javer belə bir möcüzənin dünyada mövcud olduğunu etiraf etməyə məcbur idi!

Vəziyyət bu cür davam edə bilməzdi.

Doğrudur, bunu biz də etiraf edirik, Javer bu əjdahaya, bu iblis sifətli mələyə, bu mənfur qəhrəmana özünü mübarizəsiz təslim etməmişdi; o elə bir qəhrəmandı ki, Javer eyni dərəcədə ona həm niyyət edir, həm də onunla fəxr edirdi.

Jan Valjanla tək-təkinə karetdə gedəndə qanun pələngi bir neçə dəfə onun qəlbində qəzəblənmiş, nəriləmişdi! O bir neçə dəfə vəcdə gələrək Jan Valjanın üstünə atılmaq, onu qamarlamaq, parçalamaq, başqa sözlə, həbs etmək istəmişdi! Doğrudan da, bundan asan şey varmı! İlk qarovulxanaya çatan kimi çıxıb deyəsən: "Budur katorqadan qaçan, məhkəmədən gizlənən dustaq!" Jandarmı çıxırıb söyləyəsən: "O sizindir!" Bu məlun canını onların ixtiyarına verib gedəsən, daha heç bir şey bilməyəsən, heç bir şey qorqumayasan. Axı bu adam qanunun əbədi əsiridir; qoy qanun onunla istədiyi kimi rəftar eləsin.

Bundan da ədalətli şey olarmı? Javer bunları öz-özünə deyirdi, demək azdır, o istəyirdi bunları eləsin, istəyirdi öz əli ilə bu adamı tutsun, lakin nə onda, nə də indi bunu etmək iqtidarında deyildi, onun əli hər dəfə əsəbi halda Jan Valjanın yaxasına sarı qalxdıqca aşağı düşürdü, elə bil qurğuşundan tökülmüşdü, bu zaman şüurunun dərinliyində qəribə bir səs ona deyirdi: "Yaxşı. Səni xilas edən adamı ölə ver. Sonra da Ponti Pilat kimi, əmr elə qabda su gətirsinlər, caynaqlarını yu".

Sonra özü haqqında düşündü, Jan Valjanın özəmətli surəti qarşısında o özünü miskin və rəzil gördü.

Ona yaxşılıq edən katorqa dustağı idi!

Axı o nə üçün bu adama icazə verdi ki, onu öldürməsin, onun həyatını ona bağışlasın? Onun barrikadada öldürülməyə haqqı vardı. O görə ki ölüm haqqından istifadə edəydi. O görə ki biri qiyamçıları kəməyə çağırırdı, onları zorla məcbur edəydi ki, onu öldürsünlər.

Ona hər şeydən çox əzab verən – özünə inamını itirməkdə. O ayağı altındakı zəmini itirmişdi. Qanun hökmündən onun əlində ancaq tör-küntü qalmışdı. Əvvəllər tanımadığı, bilmədiyi şübhələr indi onu hər tərəfdən bürümüşdü. Onun daxilində mənəvi bir dönüş omələ gəlmişdi, sanki ona vəhy gəlmişdi, bu vəhy bu vaxta qədər tutduğu işlərin yeganə ölçüsü olan hüquq idrakından çox-çox fərqlənirdi. Əvvəlki düzlüyün çərçivəsində qalmaq indi ona az görünürdü. Bir yığın heç gözlənilməyən hadisələr onu əhatə etmişdi, onu əzirdi. Onun qəlbində yeni bir aləm açılmışdı, bu aləm qəbul edilən və əvəzi verilən xeyir-xahlıq, fədakarlıq, səfqətli, səbir idi, mərhəmətin amansızlığı qalib gəlməsi idi, xoş niyyət olmaqdı, cəza hökmünün bağışlanması idi, müqəssirə aman verməkdə, haqqaniyyətin gözlərindəki yaşdı, insan ədalətinin əksini təşkil edən ağıllığız tanı ədaləti idi. Javer zülmət içində məchul mənəvi bir günəşin qorxunc şəkildə çıxdığını gördü; bu günəş onu dəhşətə salır, gözlərini qamaşdırırdı. Bayquş, qartal gözü ilə baxmağa məcbur olmuşdu.

O, öz-özünə deyirdi: deməli, doğru deyirlər ki, istisna var, hökumət də yanlış bilir. bəzi hadisələr qarşısında qayda-qanun çıxılmaz vəziyyətə düşür, bütün məsələlər qanun məcəlləsinə sığışmır, nəzərə alınmayan şeylər də təbə olmaq lazım gəlir, katorqa dustağının xeyirxahlığı məmur xeyirxahlığına kölək gələ bilər, dəhşətli şey ilahi şeyə çevrilir, bəli, həyatda belə gözlənilməz kələklər olur; Javer ümitsiz halda düşünür, özünün də qəfildən yaxalandığını gördü.

Dünyada xeyirxahlıq vardır, – o, bunu etiraf etməyə məcbur oldu. Katorqa dustağı xeyirxah adammış. O özü də indici xeyirxahlıq elədi – bu, heç mümkün olan şeydimi? Deməli, o, özünü rüsvay etmişdir.

Javer özünü alçaq bir adam hesab edirdi. O, öz-özünü dəhşətə gətirirdi.

İdeal Javer üçün – ədalətli, alıcınab, yüksək qəlbli olmaqda deyil, qüsuruz olmaqda idi. İndi o, qəbahətli bir iş tutmuşdu.

Necə oldu ki, o, belə vəziyyətə düşdü? Bu, axı necə oldu? O, özü də bunun səbəbini deyə bilməzdi. O, başını əllərlə sıxır, nə qədər düşündürsə, bunu aydınlaşdırma bilmirdi.

Hec şübhəsiz, o həmişə Jan Valjanı haqqaniyyətin əlinə vermək fikrində olmuşdu, elə bir haqqaniyyət ki, Jan Valjan onun əsiri, Javer qulu idi. Nə qədər ki Jan Valjan onun ixtiyarında idi, o, Jan Valjanı buraxacağını qət etdiyini bir an da olsa etiraf etmirdi, sanki onun əli ondan xəbərsiz Jan Valjanı buraxmışdı.

Bir çox əzabverici, anlaşılmaz, müəmmalı məsələ onun yolunu kəsmişdi. O, öz-özünə sual verir, bu suallara cavab alırdı, lakin cavablar onu qorxudurdu. O, özündən soruşurdu: "Mən, amansızca təqib etdiyim bu katorqa dustağının pəncəsinə düşəndə, o, ancaq elə kin saxladığı üçün deyil, öz təhlükəsizliyi üçün də məndən qisas ala bilərdi, hətta lap qisas almaldı idi, bəs o mənə aman verməklə, mənə öldürməklə nə elədi? Öz vəzifəsini yerinə yetirdi? Yox. Daha böyük bir şey elədi! Bəs mən ona aman verəndə nə elədim? Öz vəzifəmi yerinə yetirdim? Yox, daha böyük bir şey elədim. Deməli, vəzifəni yerinə yetirməkdən daha böyük bir şey vardı?" Bu zaman o özünü itirirdi, onun daxili müvazinəti pozulurdu, tərəzinin bir gözü uçurmuşdu, o biri gözü göyə qalxırdı; Javeri tərəzinin yuxarıdakı gözü aşağıdakı gözündən az qorxutmuşdu. O nə volterçi, nə də filosof idi, dinsiz də deyildi, oksina, rəsmi dinə sövq-təbib ilə bir hörmət duyurdu; bununla belə, dinə yüksək bir şey kimi baxsa da, onu ictimai həyatın müəmmalınınsürü hesab etmirdi, qoyulmuş qayda-qanun onun yeganə əhkamı idi və onu tamamilə təmin edirdi, o, yetkin bir adam və məmur olduğdan sonra bütün dini hissələri polis işinə sövq edərək, casus olmuşdu, – bizim bu sözlərimizdə zərər qədər də istehza yoxdur, biz bunu tamamilə ciddi deyirik, – təkrar edirik, başqaları keşis olan kimi, o da casus olmuşdu. O, öz rəisi cənab Jiskeni tanyırdı, bu vaxta qədər o biri reisi haqqında, yəni Allah-taala haqqında birçə dəfə də düşünməmişdi.

Bu yeni ağasını – Allahı qəfildən dərk edən kimi çasib qaldı.

Heç gözənilmədiyi halda Allahın qarşısında duran kimi özünü itirmişdi; belə bir rəislə necə rəftar edəcəyini bilmirdi; o bilirdi ki, adam görək həmişə öz reisinə kor-korana təbə olsun, nə onun sözündən çıxсын, nə onu pisləsin, nə ona etiraz ələsin. İndi, əgər reisin verdiyi əmr çox qərribə əmr olsa, onda tabelikdə olan adam üçün birçə yol qalır – o da istefa verməkdir.

Lakin bu istefanı Allahdan necə xahiş eləsin?

Hor nə olur olsun, o, həmişə bir məsələnin üstünə qayıdırdı: bütün başqa məsələləri kölgədə buraxan bu məsələ – onun indicə böyük bir cinayət işləməsi idi. O, köhnə cinayətkar, qaçqın katorqa dustağını tutmadı. Məhbusu azad elədi. Qanun nümayəndələrinin adını oğurladı, – bu adam, əslində onların idi, O, doğrudan da, bunu elədi. O indi öz-özünü anlaya bilmirdi. O, öz-özünü tanıyırdı. Belə bir hərəkətin səbəbini başa düşmürdü, elə birçə bunu fikirləşəndə onun başı hərələnirdi. Bu vaxta qədər o, kor-korana bir inamla yaşayırdı: bu inamdan amansızca bir düzgünlük meydana gəlmişdi. Onun pərəstisi etdiyi şeylər uçub dağılmışdı. Mənfur həqiqətlər onu təqib edirdi ondan əl çəkirdi. Bu gündən o, başqa bir adam olmalı idi. O, qərribə bir əzab duyurdu, sanki qəfildən onun şüurundan kataraktanı görmüşdülər. Onun gözü açılmışdı, görmək istəmədiyi şeyi görmüşdü. O özünü faydasız, keçmişdən qoparılmış, qulluqdan çıxarılmış, məhv olmuş adam kimi hiss edirdi. Onun varlığında hökumət nümayəndəsi ölmüşdü. Onun həyatı bütün mənasını itirmişdi.

Mütəəssir olmaq nə dəhşətli şeymiş!

Qranit olasan, özün də şübhə edəsən! Qanunla müəyyən edilmiş şəkildə bir parça tuncdan tökülmüş cəza heykəli olasan və birdən tunc sinəndə qəlbə oxşar ağılsız, itaətdən çıxan bir şey hiss edəsən! O yerə gəlib çatasan ki, yaxşılığa qarşı yaxşılıq edəsən, – amma bütün ömrü boyu öz-özünə təlqin etmisən ki, belə yaxşılıq yamanlıqdır! Qapı köpəyi olasan, həm də yad bir adam məhribanlıq edəsən! Buz olasan – oriyəsən. Kəlbətin olasan – sonra da dönüb canlı ələ çevriləsən! Birdən hiss edəsən ki, barmaqların açılır! Sonra da ələ keçmiş ovu buraxsan – nə dəhşətli süqut!

Adı insan olan məmri birdən yolundan azaraq geriye qayıdır!

Günəşsizlik da günəhdan ari deyil, ehkamin özündə səhv ola bilər, qanun məcəlləsində hər şey nəzərə alınmamış, ictimai quruluş mükəmməl deyil, hakimiyyətin özündə də tərəddüd olar, dağılmayan şey dağıla bilər, hakimlər də başqaları kimi adamdır, qanun aldana bilər, tribunallar yanla bilər, – bütün bunları etiraf etmək lazım gəlirdi! Göy qübbəsinin əzəmətli mavi şüsesində çatlaq görünürdü.

Javerin qəlbində və düziyə hərəkət edən vicdanında baş verən hadisəni Fəmpdəki fəlakətə müqayisə etmək olardı: onun qəlbi sanki relsdən çıxmışdı, düz yolla sürətlə hərəkət edən düzgünlüyü Allahla toqquşaraq darmadağın olmuşdu. İctimai qayda-qanun məşinistinin ancaq müəyyən bir istiqamətlə hərəkət edən kor dəmir atı yəhərləyib minən hakimiyyət ocağını işıq şüasının vurub atdan yerə salması ağla sığmayan bir şey kimi görünür! Yolunu dəyişməyən, düz xətt ilə dəqiq hərəkət edən, həndəsi düstürlüyə malik olan, itaətkar, qüsuruz bir şeyin öz-özünə xəyanət etməsi də ağla sığmayan şeydir! Yoxsa, lokomotiv üçün də Dəməşqə yol vardı?

İnsan varlığında olan Allah onun həqiqi vicdanıdır, bu vicdan saxta vicdanı rədd edir, qütləmə sönməyi qadağan edir, günəşli unutmamağı şüaya əmr edir, qəlbə əmr edir ki, əsil həqiqət bu həqiqətlə üz-üzə gələn yalançı həqiqətdən ayırsın; – bu, insanlıq çəməsidir, qəlbin susmayan səsidir, bu, qərribə bir möcüzədir, bizim daxilimizdə olan sərvin, bəlkə də, ən yaxşısıdır. Javer bunu başa düşürdümü? Javer bunu duyurdu mu? Bu barədə düşündürdümü? Görünür, başa düşmürdü, duymurdu, düşünmürdü. Lakin ağla sığmayan bu məsələnin təzyiqi altında başının partlatmaq dərəcəsinə vardığını hiss edirdi.

Bu möcüzə onun fikrini dəyişməkdən əlavə, o, bu möcüzənin qurbanı olmuşdu. O, çox əziyyətlə təbə olurdu. Bu şeylərdə o, ancaq həyatın dözülməz ağırlığını görürdü. Javerə ələ gəlirdi ki, onun nəfəs alması bu gündən etibarən həmişəlik məhdudlaşdırılır.

O məchul bir şeyin varlığını öz üzərində duymağa adət etməmişdi.

Bu vaxta qədər ondan yüksəkdə duran şeylər ona sadə, düz, şəffaf və hamar görünürdü; burada anlaşılmaz, qaranlıq bir şey yox idi, hər şey dəqiqdi, hər şey nizama salınmışdı, razılaşdırılmışdı, aydındı, bərizdi, müəyyəndi, məhduddu, tamamlanmışdı; hər şey əvvəlcədən nəzərə alınmışdı: hakimiyyət onun qarşısında hamar bir sahə kimi uzanıb gedirdi, burada nə sıldırım yoxuşlar, nə uçurum vardı; o adamın başını gicəlləndirmirdi. Javer anlaşılmaz şeyləri ancaq aşağıda, cəmiyyətin

alt təbəqələrində görmüşdü. Qanunsuz hərəkətlər, gözəlönilməz işlər, inamsızlıq, hərc-mərcliyyə yuvarlanmaq, uçuruma düşmək imkanı aşağı təbəqələrin – qiyamçıların, cinayətkarların, səfillərin nəsibi idi. Lakin indi Javer arxası üstə düşərək, gördüyü səyden dəhşətə gəldi; onun üstündə, yüksəkədə dərin bir uçurum açılmışdı.

Bu nədir? Hər şey alt-üst olmuşdur. O, tamam çəşib qalmışdı. İndi nəyə arxalanmaq lazımdır? Onun inandığı şeylər uçub-dağılırdı!

Axı nə olmuşdu? Alicaab bir səliq ictimai quruluşun zəif damarını tapmışdı? Belə şey olar? Qanuna namusla xidmət edən adam birdən iki cinayətdən birini seçmək məcburiyyətində qalmışdı: canını buraxmaq cinayətdi, onu tutmaq da cinayətdi! Deməli, hökumət tərəfindən məmurə verilən nizamnamədə bütün məsələlər nəzərə alınmamışdır? Deməli, vəzifənin qarşısında çıxılmaz vəziyyət də ola bilirmiş? Bu, nə olan şeydir? Yoxsa bu, doğrudan da, belədir? Doğrudanmı, əvvəllər quldur olan, ittihamın ağırlığı altında belə bükülən bir adam dikəlib özünü şax tuta bilər? Doğrudanmı, həqiqət onun tərəfindədir? Buna inanmaq olarmı? Doğrudanmı, elə hallar olur ki, qanun mızıldana-mızıldana üzr istəyərək daxilən dəyişmiş bir canı qarşısında geri çəkilir?

Bəli, belə bir möcüzə baş verdi! Javer özü də bunu gördü! Javer özü də bunu hiss etdi! O nəinki bunu inkar edə bilmədi, o özü bunda iştirak etdi! Bu, bir həqiqətdi. Həqiqi hadisələrin gəlib belə eybəcər şəkllə düşməsi dəhşətdir!

Hadisələr öz vəzifəsini yerinə yetirsəydi, bunlar ancaq qanunu sübut etməyə xidmət edərdi; axı hadisələri Allah göndərir. Yoxsa, bizim dövrümüzdə hərc-mərclik də göydən nazil olur?

Bu qayda ilə onun vəziyyətini yüngülləşdirən və yaxşılaşdırma bilən hər şey qəlbini sanki anlaşılmaz təşviş və kədəri içində söndürdü; indi cəmiyyət, bəşəriyyət, kainat ona sadə və qorxunc şəkildə görünürdü. Deməli, cəza sistemi, çıxarılmış qərarlar, qanunun sarsılmaz qüvvəsi, ali məhkəmənin hökmü, məhkəmələr, hökumət, istintaq, cəza tədbirləri, dövlət hökuməti, qanunun səhv etməməsi, hakimiyyətin əsasları, siyasi və mülki təhlükəsizliyin əsaslandığı ehkamlar, ali hakimiyyət, haqqaniyyət, qanunun məntiqi, cəmiyyətin bünövrəsi, hamının qəbul etdiyi həqiqətlər ancaq zir-zibil imiş! Qayda-qanun gözəyən, polis idarəsinin sədaqətli xidmətçisi olan, casus simasında tanrı olub, cəmiyyətin keşiyində duran Javer isə özilmiş, yer ilə yeksan edilmişdi. Lakin bu xarabalıq üzərində dustaq papaqlı, başı haləli bir adam

yüksəlirdi. Gör Javer cəmiyyət əsaslarının necə sarsıldığının şahidi olur! Onun qəlbini parçalayan da bu kabus idi.

Buna dözmək olardımı? Yox.

Məsələ əgər belə idisə, o, ümidiz bir vəziyyətə düşmüşdü. Ancaq iki qurtuluş yolu qalırdı. Bunlardan biri elə bu saat Jan Valjanın yanına qayıtmaq, bu qaçqın katorqa dustağını həbsxanaya salmaq. O birisi də...

Javer qəti addımlarla, bu dəfə başını lap dik tutaraq, körpüdən endi, qabağından fəner asılan Şatle meydanı tinindəki polis qarovulxanasına getdi.

Qarovulxanaya yaxınlaşanda pəncərədən növbətçi serjantı görüb içəri girdi. Polis işçiləri, lap elə qarovulxana qapısının açılmasından bir-birini tanıyırlar. Javer adamı dedi, biletinə serjantı göstərib, şam yanan stolun arxasında oturdu. Stolun üstündə qurşun mürəkkəbəqabı, qələm və kağız vardı, bunlar, lazım olsa, protokol yazmaq, ya gecə qarovullarına yazılı sərəncam vermək üçün qoyulmuşdu.

Belə bir stol, yəni də həsir stul, adətən bütün polis qarovulxanalarında vardır; bu stolların üstündə mütləq şim-şam ağacından qayırılmış, içinə taxta ovuntusu tökülmüş bir boşqab, balaca karton qutu, stolda da məktub yazdırmaq üçün yapışqanlı qırmızı kağız olardı; bu stol məhkəmə istintaqının ən aşağı pilləsidir. Məhkəmə ədəbiyyatının əsası da burada qoyulur.

Javer qələm, bir vərəq də kağız götürüb, yazmağa başladı. Onun yazdığı bu idi:

"Polis xidmətinin faydası üçün bir neçə qeyd".

Birincisi: mən conab prefektdən xahiş edirəm ki, aşağıdakı sözləri oxusun.

İkincisi: dustaqlar istintaq edildikdən sonra ayaqcaqlarını çıxarırlar, üst-başları yoxlanılana qədər döşəmədə ayaqyahnı dururlar. Onlardan çoxu həbsxanaya qayıdandan sonra öskürməyə başlayır. Bunun nəticəsində xəstəxanada artıq pul xərcləri.

Üçüncüsü: müəyyən nəhiyələrdə agentlərin dəyişməsi ilə əlaqədar olan müşahidə yaxşı təşkil edilmişdir; lakin çox mühüm hallarda görək heç olmasa, iki agent bir-birini gözədən itirməsin; bu agentlərdən biri, bəzi səbəblərə görə, sayıqlığını zəiflətsə, o birisi ona göz qoyar, onun yerini tutar.

Dördüncüsü: anlaşılmır ki, niyə Madlonet həbsxanasında dustaqların kamerada stul saxlaması, hətta pulla da olsa, xüsusi ömr ilə qadağan edilməşdir?

Bəşinci: Madlonet həbsxanasında bufet ancaq iki tir ilə hasarlanmışdır, bu da dustaqların əlinin bufetçi qadının əlinə toxunmasına imkan verir.

Altıncı: "Çağırıcı" adlanan və başqa dustaqları qəbul otağına çağıran dustaqlar, onların adını aydın söyləmək üçün hər dustaqdan iki su pul tələb edirlər. Bu, oğurluqdur.

Yeddinci: toxucu emalatxanasında hər sapın qaçmasına dustaqdan on su pul çıxırlar; bu, icarəçinin öz işindən sui-istifadə etməsidir, çünki kətanın keyfiyyəti bundan heç də pis olmur.

Səkkizinci: Fors həbsxanasına görüşə gələnlər müqəddəs Misirli Məryəm sığınacağının qəbul otağına gəndə az yaşlı canilər həyatindən keçirlər, buna yol vermək olmaz.

Doqquzuncusu: nəzərə çarpmışdır ki, jandarmınlar müqəssirlərin istintaqında eşitdikləri şeyləri hər gün prefekturanın həyatında danışirlar. Jandarm olmalıdır – müstəntiqin kabinetində eşitdiyi sözləri başqa yerdə danışmaq ona yaraşmaz – bu, çox ciddi qəbahətdir.

Onuncusu: Xanım Anri namuslu qadındır, öz bufetini də çox təmiz saxlayır; lakin tək dustaqlı kameraların yaxınlığında qapıçı olmaq qadına yaramaz. Bu, nümunəvi bir müəssisə olan Konsyerjer həbsxanasına layiq deyil".

Javer bu sətirləri özünə xas olan bir səliqə ilə, aydın xətlə yazdı, birçə vergül də buraxmadı; o yazdıqca qələm kağızın üstündə bərkədən səslənirdi. Aşağıda, sonuncu sətirin altında qol qoydu:

"Javer. I-cı dərəcəli nəzarətçi.

Şatle meydanında polis qarovulxanası.

7 iyun 1832-ci il, gecə saat bir radələrində".

Javer yazının müərkəbini qurutdu, kağızı məktub kimi büküb yapışdırdı, o biri özünə "idarə üçün məlumət" sözlərini yazdı, stolun üstünə qoyub, otdan çıxırdı. Şüşəli, dəmir barmaqlıqlı qapı onun ardınca örtüldü.

O yenə də Şatle meydanını çəpinə keçdi, sahil küçəsinə çatdı, on beş dəqiqə əvvəl tərk etdiyi yerə avtomat dəqiqliyi ilə qayıdaraq, yenə

əvvəlki vəziyyətdə sürəhiyə dirsəkləndi. Elə zənn etmək olardı ki, o heç yerindən tərpənməmişdir.

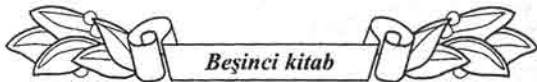
Hava lap qaralmışdı. Ətrafa elə bir qəbir, ölüm sükutu çökmüşdü ki, belə sükut gecə yarısından sonra olur. Bulud pərdəsi ulduzların qarbağını tutmuşdu. Göy üzünü kesif, məşum bir çən bürümüşdü. Site məhəlləsi evlərində birçə işıq da yanırmırdı. Yol ilə gəlib-gedən yox idi, bütün yaxın küçələr və sahil küçəsi boş görünürdü. Notrdam kiləsə və Ədalət sarayı qülləsi gecenin öz kölgəsi kimi nəzərə çarpırdı. Fənər sürəhinin kənarını qırmızıya çalan bir işıqla işıqlandırır. Uzaqda bir-birinin ardınca qaralan körpülər sanki duman içində əriyirdi. Yağan yağışdan çayın suyu qalxmışdı.

Oxucunun yadındadır. Javerin sürəhiyə dirsəkləndiyi yer Senanın ən iti axan yeri, burulğanın dəhşətli spirali üstündə idi; burulğan burada ucu-bucağı görünməyən bir vint kimi gah açılır, gah yığılırdı.

Javer başını əyib aşağı baxdı. Qaranlıq hər şeyi bürümüşdü. Heç nə görmək olmurdu. Suyun dalğalandığı eşidilirdi, ancaq çay görünmürdü. Arabir çox-xox dərəcədə bir parça ağ işıq qıvrıla-qıvrıla parıldayırdı: suda elə bir xüsusiyyət var ki, ən qaranlıq gecələrdə də haradansa bir parça işıq tutur, bu işığı qığılcımlar saçan xırdaca ilan kimi əks etdirir. Lakin işıq sönrür, hər şey yenə zülmət içinə qorq olurdu. Elə bil ki, orada namütənahilik özü açılıb meydana gəlmişdi. Aşağıdakı su deyildi, girdab idi. Sahil küçəsinin qara, dik divarı dumanı qarışaraq, zülmət içində əriyərək, bu namütənahiliyin sıldırım yoxuşu kimi canlanırdı.

Heç bir şey görünmürdü, ancaq suyun dondurucu soyuqluğu, yağ daşların qoxusu hiss olunurdu. Aşağıda girdabın qorxunc tənəffüsü eşidilirdi. Suyun qalxdığını, görmək yox, duymaq olurdu. Suyun qalxması, dalğaların məşum uğultusu, nəhəng körpü təğlalarının cansızlığı görünüşü, qara boşluğun cəzbedici dərinliyi – bütün bu zülmət adamı dəhşətə gətirirdi.

Javer gözünü gecenin bu açılmış qapısına zilləyərək, bir neçə an sakit durdu; bu görünməyən şeyə o diqqətlə baxırdı. Su uğuldayırdı. Birdən o, şlyapasını çıxarıb sürəhinin üstünə qoydu. Bir az sonra hündür, qara bir kölgə sürəhinin üstünə qalxaraq dikəldi, sonra çaya sarı əyildi, – yoldan keçən bir adam uzaqdan onu xəyala oxşadırdı, – sonra yenə dikələrək birbaşa zülmətin içinə düşdü, boğuş bir şappıltı eşidildi, bu qara kölgənin suya bata-bata çırpındığını ancaq zülmət gördü.

BABA VƏ NƏVƏ

BİRİNCİ FƏSİL

Oxucu yenə sink halqalı ağacı görür

Təsvir etdiyimiz hadisələrdən bir qədər sonra, ləyaqətli adam olan Kəllə ağır həyəcan keçirməli oldu.

Kəllə, bu ləyaqətli adam, bu romanın ən ağır fəsillərində bizə rast gələn monfermeylli, daş yolu fəhləsi idi.

Oxucuların yadındadır: Kəllə müxtəlif işlərlə, o cümlədən, oğurluqla da məşğul olurdu. O həm daş qırır, həm də baş yolda adam soyurdu. Bir arzu bu daşqıran fəhləyə və oğruya rahatlıq vermirdi: o, Monfermeyll meşəsində basdırılan dəfinənin döləsi idi. O, bir gün bir ağacın altında bu dəfinəni tapacağına əmindir; buna ümid etməklə bərabər, yoldan keçən adamların cibini də axtarmaqdan çəkinmirdi.

Ancaq o, indi ehtiyatla tərpənirdi. Bu yaxında bir cəncəl işdən güclü canını qurtarmışdı. Biz bilirik ki, o, da, başqa quldurlarla bərabər, Jondretin daxmasında olə keçmişdi. Bəzən qəbahət də adama lazım olur. Kəlləni onda ayyaşlıq xilas etmişdi. O, soyğunçu idimi, ya soyulan adamdımı – heç kəs bundan baş çıxara bilməmişdi. Axşam tələndirən onun iştirak etməməsi tamamilə sübut edildikdən sonra istintaqı dayandırır, onu həbsxanadan buraxdılar. O yenə də sərbəst oldu. Yolum əvvəl işlədiyi Həmyət və Lənyat arasındakı sahəsinə qayıtdı, yenə də nəzarət altında hökumət üçün çınqıl qırmağa başladı; o, başını aşağı dikərək fikirli-fikirli işləyirdi; lakin onu fəlakətdən xilas edən şərabə daha artıq meyl göstərirdi.

Kəlləni, üstü torpaqlı qazmasına qayıdandan sonra, belə bərk həyəcanlandırın nə idi? Onu həyəcanlandıran aşağıda qeyd etdiyimiz hadisə idi.

Bir gün o, səhərə yaxın adəti üzrə iş yerinə gedəndə kolların arasında, bəlkə də onun eyni zamanda pusquda durduğu yerdə bir adam

gördü; bu adamın ala-qaranlıqda, həm də xeyli uzaqdan ancaq kürəyi görünürdü, bununla belə, o, Kəlləyə tanış kimi görünürdü. Kəllə araq içsə də, aydın və iti hafizəyə malikdi; hafizə qayda-qanunla çox da yola getməyənlərin zəruri müdafiə silahıdır.

Kəllə öz-özündən soruşdu:

– Mən bu adamı axı harada görmüşəm?

Suala cavab verə bilmədi; ancaq bu qaraltı kimi işə xatırladırdı, bu adam onun hafizəsində zəif bir iz buraxmışdı.

Kəllə onun kim olduğunu və kimə oxşadığını müəyyən edə bilmədikdə, bəzi şeyləri düşünməyə və müqayisə etməyə başladı. Bu adam yaqın buralı deyildi. O, haradansa gəlmişdi. Özü də, görünür, piyada gəlmişdi. Belə bir vaxtda hər dilican Monfermeyldən keçmir. Deməli, o bütün gecəni yol gəlmişdir. O, haradan gəlmişdir? Uzaqdan gəlməmişdir, çünki onun nə yol çantası, nə də düyünçəsi var. Görünür, Parisdən gəlmişdir. O, niyə məşəyə girmişdir? Özü də belə təzəndə? Burada ona nə lazım idi?

Kəllə yerə basdırılmış pulu düşündü; hafizəsini araşdırırdı, onun yadına mübbəm bir şey düşdü: o bir neçə il bundan əvvəl bir adam görmüşdü, onda da indiki kimi narahat olmuşdu. Bəlkə, bu, elə həmin adamdır?!

Bu qayda ilə düşündü, düşüncənin təzyiqi altında başını endirmişdi, bu, təbii şeydi, ancaq ehtiyatkarlıq deyildi. O, yenə başını qaldiranda heç kəsi görmədi. Nəməlum adam məşədə ala-qaranlıq içində yox olmuşdu.

Kəllə həyəcanla öz-özünə dedi:

– Onun kələyinin üstünü açmasam, heç kişi deyiləm. Mən bu riyakarın ibadətqahını axtarıb taparam. O, havayı yerə belə vaxtda gəzintiye çıxmayır – nə işiqdir, nə qaranlıq, mən bunun səbəbini bilərəm. Mənim məşəmdə hələ elə sirt olmayıb ki, onun üstünü aç bilməyim.

Külüngünü götürüb donquldandı:

– Lazım olar. Yer də eşərsən, adam da eşərsən...

O, nəməlum adamın tutduğu yolu mümkün qədər düzgün təyin etməyə çalışaraq, sanki sapı sapa bağlaya-bağlaya kolların arası ilə irəliləməyə başladı.

Heç yüz addım gətməmişdi ki, şəfəqin qızartısı onun köməyinə çatdı. Qum üstündə arabir çəkmə izi, yerə yatmış ot, tapdanmış ardıc kolu, kolların əyilmiş cavan budaqları görünürdü; budaqlar, yuxudan

aylarda gəməşən gözəl qız kimi naz ilə, yavaş-yavaş özünü düzəldirdi; bu şeylər o adamın buradan keçdiyini aydın göstərirdi. Kəllə izi tutaraq çox getdi, sonra izi itirdi. Vaxt keçirdi. O, meşənin lap içərilərinə girdi, kiçik bir təpəyə çatdı. Səhər-səhər uzaq bir cığırda Gilyeri nəğməsini fitlə çala-çala bir ovçu gedirdi, Kəllədə o, ağaca dırmaşmaq meyli oyadı. Kəllə yaşına görə çox cəld idi. Bir az kənarda Titirə və kəlləyə layiq hündür qayın ağacı vardı. Kəllə ağaca dırmaşdı və bacardığı qədər yuxarı qalxdı.

Bu, çox gözəl fikir idi. Kəllə meşənin ən sıx yerinə baxarkən birdən yenə o adamı gördü.

Elə görən kimi də yenə gözəndən itirdi.

Naməlum adam xeyli uzaqda olan bir talaya çatdı; tala sıx ağaclarla əhatə olunmuşdu, Kəllə bu yerə çox yaxşı bələddi: orada, bir yığın əhəngdəşinin yanında qurumaqda olan şabalıd ağacı vardı, ağacın gövdəsinə mismarla bir sink halqa vurulmuşdu. Keçmişdə bura "Blarü talası" deyirdilər. Daşlar otuz il əvvəl bura tökülmüşdü, nə üçün töküldüyü də məlum deyildi: heç bir şey, taxta hasardan başqa, daş yığınının köhnəliyi ilə müqayisə oluna bilməz. Onlar müvəqqəti olaraq meydana gəlir – bu da onların uzun zaman qalması üçün ən yaxşı bəhanədir!

Kəllə sevinə-sevinə, tələsə-tələsə ağacdən düşdü, daha doğrusu, sürüşdü. Zağ açıldı, indi heyvanı tutmaq lazımdı. Çoxdan bəri arzu etdiyi o məşum dəfinə də yaqın orada idi.

Talaya getmək heç də asan deyildi. O tapdanmış cığırda, bu zəhlə-tökən yolla, min dəfə ora-bura döndə-döndə, burula-burula getseydi, on beş dəqiqə, sıx kollar arası ilə kəsmə getseydi, düz yarım saat vaxt itirəcəkdə, çünki kollar bu yerə həmişə tikanlı idi, həm də budaqları birbirinə dolaşmışdı. Kəllə bunu başa düşmədi. O, gözüne aldanaraq, kəsmə yolla getmək qərarına gəldi; bu aldanış isə çoxlarını məhv etmişdi. Kolluq, nə qədər sıx olsa da, ona yaxşı yol kimi görünürdü.

Öz-özünə dedi:

– Özümüzü vuraq bu Rivoli canavarlar küçəsinə!

Kəllə dövrolmə yol ilə getməyə adət eləmişdi, bu dəfə kəsmə yolla getməkdə yanlışmışdı.

Özünü qabağa verib, kollarla əməlli-başlı döyüşə girişdi.

O, qaqqal gavalısı, yabarı gül, acıqlı böyütkən kolları ilə, gicikən-lə, yemişanla, qanqalla əlləşdi. Əl-ayağı, üz-gözü cırmaq-cırmaq oldu.

Dərənin dibində su gördü, suyu keçdi.

Nəhayət, qırx dəqiqədən sonra Blarü talasına çatdı; onun bütün bədənini tər içində idi, paltarları ıslanmışdı, kollar onu didib dağıtmışdı, o yaman hirsələnmişdi, tövşüyürdü.

Talada heç kəs yox idi.

Kəllə daş yığınının üstünə cumdu. Daşlar öz yerində idi. Heç kəs onları aparmamışdı.

Adam meşədə yox olmuşdu. O qaçmışdı. Hara? Hansı tərəfə? Hərada gizlənmişdi? Bunu bilmək mümkün deyildi.

O, daş yığını dalında, sink halqalı ağacın dibində təzə qazılmış yer, yaddan çıxmış, ya da atılmış bir küllüng, bir də dərin bir çuxur gördü, – bu, onun bütün varlığını sarsıtdı.

Çuxur boş idi.

Kəllə yumruğunu havada silkələyib, o adamı hədələyə-hədələyə çığırdı:

– Oğru haramzadə! – Lakin o özü də bilmirdi ki, kimi hədələyir.

İKİNCİ FƏSİL

Marius vətəndaş müharibəsindən sonra ev müharibəsinə hazırlaşır

Marius xeyli vaxt ölümlə həyat arasında qaldı. Bir neçə həftə titrə-dib qızdırdı, sayıqladı; onda beyninə əlaqədar olan çox ciddi əlamətlər görünürdü; bu da başındakı yaralardan çox, başına vurulan zərbələrin, beynin sarsıntısının nəticəsi idi.

O, gecə sabaha kimi, qızdırılmalı xəstə inadı ilə, ölən bir adamın məşumcasına təkidi ilə Kozettanın adını çəkirdi. Bəzi yaraların böyüklüyü çox ciddi təhlükə törədirdi, çünki dərin yaranın çirk eləməsi çox asanlıqla artır və müəyyən atmosfer şəraitinin təsiri altında ölümlə nəticələnə bilər. Buna görə havanın bir balaca dəyişməsi, göy guruldması, ildırım çaxması həkimləri çox narahat edirdi. O döndə-döndə deyirdi: "Əsas məsələ budur ki, yaralı gərəkdir qətiyyənlə həyəcanlanmasın". Yaraları açib-bağlamaq müərrəkəb və çətin işdi: o zaman hələ sarğıları və bintləri məhlomla yapışdırmaq üsulu icad olunmamışdı. Nikoletta, özünün dediyi kimi, "tavana qədər eni olan" bir döşəkağı cırıb tiftik

hazırlayırdı. Xlorlu məhlul və cəhənnəmdaşı ilə qanqrenanın qabağını almaq çox çətinliklə mümkün oldu. Nə qədər ki, Marius ölüm təhlükəsi qarşısında idi, dərddən üzülən cənab Jilnorman nəvəsinin başı üstündən ayrılırdı, o da Marius kimi nə diri idi, nə ölü.

Hər gün, bəzən də gündə iki dəfə, qapıçının dediyinə görə, ağ saçlı, yaxşı geyimli, hörmətli bir cənab gəlib yaralının halını soruşur, özü ilə bir paketdə yara üçün tiftik gətirirdi.

Nəhayət, sentyabrın yeddisində, Mariusun ölümə qədər halda babasının evinə gətirildiyi o dəhşətli gecədən düz dörd ay sonra həkim elan etdi ki, indi yaralının sağ qalacağına söz verir. Mariusun yaraları sağaldı. Lakin sınaq cınaq sümüyü bərk ağrıdığından, o iki ay da yanı üstə yatmalı oldu. Belə hallarda adətən bir yara qalır, sağalmaq istəmir, yaramı xeyli vaxt acıb-bağlayırlar, bu da xəstəni yaman diltor eləyir.

Burası var ki, yaraların gec sağlması Mariusu təqib olunmaqdan xilas etdi. Fransada hər qəzəb, hətta xalq qəzəbi də altı aya kimi soyuyub gedir. O zaman qiyamda iştirak etmək halları elə çox yayılmışdı ki, buna istər-istəməz göz yummaq lazım gəlirdi.

Bir şeyi də əlavə etmək lazımdır ki, prefekt Jiske, yaralıları polis idarəsinə verməyi həkimlərə əmr etmişdi: hələ indiyə qədər belə şey görünməmişdi; bu əmr yalnız əskər-ümumiyyəni deyil, birinci növbədə kralın özünü qəzəbləndirirdi; bu ümumi qəzəb yaralıları müdafiə etmək və qorumaq üçün ən yaxşı vasitə oldu. Buna görə də hərbi tribunal vuruşma meydanında ələ keçən yaralılarıdan başqa, heç bir yaralını məsuliyyətə cəlb edə bilmədi.

Cənab Jilnorman ködəv və ümidsizliyin, sonra da fərəh və sevincin bütün mərhələlərindən keçdi. Hər gecə yaralının yanında qalmaqdan onu güclə saxlaya bildilər; o əmr etdi ki, böyük kreslosunu Mariusun çarpayısı yanına qoysunlar; o tələb edirdi ki, qızı kompresə və sarğıya evdə olan ən yaxşı ağları işlətsin. Madmuazel Jilnorman hər şeyi ölçüb-biçən, uzun illər nəticəsində böyük təcrübə sahibi olan bir qadındı, o, nazik ağları gizlətmək üçün bir yol tapdı, qocanı da inandırtdı ki, əmri yerinə yetirilmişdir. Cənab Jilnorman bir şeyi heç eşitmək istəmirdi ki, guya tiftik üçün qaba kətan batistdən, işlənmiş kətan təzə xətədən yaxşıdır. Həkim Mariusun yarasını açıb bağlayanda o mütləq orada olardı, amma qızı utana-utana otaqdan çıxardı. Cənab Jilnormanın yanında yaranın çürümüş etini qayçı ilə kəsəndə o: "Ah, ah" deyib çığırırdı. O, titrək əli ilə Mariusa fırçanda dərmən verəndə adamın

üreyi rıqqətə gəlirdi. O, həkimə ardı-arası kəsilmədən sual verirdi, həmişə də eyni sualları verdiyini hiss etmirdi.

Həkim Mariusun təhlükədən xilas olduğunu söyləyəndə qoca sevincindən lap ağlımı itirdi. Sevinc çilgınlığı içində qapıçıya üç luidor pul bağışladı. Axşam yataq otağında çarpaya əvəzinə çirtıq çala-çala, qovot oynaya-oynaya belə nəğmə oxudu:

Cəbanların yurdu olan
Bordoda Janna anadan
Olmuş, Jannanı görərsən
Sevəcəksən...

Sevgi yurd salmış qəlbində,
Gizlənərək gözlerində
Kələkbaz qurubdur tələ.
Ürəklərə...

Diana tək sevilən qəlbin
Mədh edərəm Jannamı mən.
Janna ilə ömür sürmək
Xoşdur gerçək!

Sonra skamyada diz çökdü; Bask qapı arasından baxırdı, o cənab Jilnormanın ələ bil ki, dua etdiyini aydın eşidirdi.

Cənab Jilnorman indiyə qədər Allaha inanmamışdı.

Hər dəfə Mariusda sağalmaq əlaməti görünəndə, onun mütləq sağalacağına şübhə qalmayanda qoca lap sərsəmliyərdi. O, boş yerə bir çox işlər tuturdu, sevinc coşqunluğuna qapılaraq pilləkənlə aşağı-yuxarı qaçırdı, niyə qaçdığını heç özü də bilmirdi. Bir gün səhər çağrı qonşu qadınlardan birinə, həm də çox qəşəng qadına böyük bir gül dəstəsi verirlər, qadın buna son dərəcə təəccüb edir: gül dəstəsini göndərən cənab Jilnorman imiş; hətta Nikolettanı qucağında oturtmağa da çalışmışdı. Mariusa "cənab baron" demişdi. "Yaşasın respublika!" deyə çıxmışdı.

O, həkimdən əl çəkmirdi, hər dəqiqə soruşdu: "Təhlükə ötürmüşdür, elə deyilmi?" Mariusa bir nəfəş şəfqətlə baxırdı. Mariusa yemək veriləndə nəfəs almağa qorxurdu. Özünü yaddan çıxartmışdı, özü elə hesablamışdı. Evin sahibi Marius idi. Qocanın sevinci fədakarlığa oxşayırdı. O, öz nəvəsinin nəvəsi olmuşdu.

O nə qədər qısqanc olsa da, dünyada ən yaxşı uşaqdı. Sağalmaqda olan Mariusu yormaıdan, ya darıxdırmaıdan qorxaraq onun arxasında dururdu, ona baxıb dınmaz-söyləməz gülümsəyirdi. O, vəziyyətdən razı idi, şöndi, xoşbəxtdi, füsunkardı. O, cavanlaşmışdı. Ağ saç ı onun gülər üzünə mülayim bir ifadə, əzəmət verirdi. Qırışmış üzü ışıqlandıran sevinc porəstəşə layıqdır. Qocalığın təbəssümündə səhər şəfəqinin işığı vardır.

Marius yaralarının açılıb-sarıınmasına etiraz etmirdi. Göstərilən qayğıya da laqeyddi, onu ancaq bir fikir məşğul edirdi: o da Kozettanın fikri idi.

Sayıqlama və titrəmə-qızdırma keçəndən sonra o daha Kozettanın adını çəkmirdi, elə zənn etmək olardı ki, o daha Kozettanı düşünmür. Lakin Mariusun ürəyi Kozettanın başına nə iş gəlmişdir; Şanverri küçəsindəki hadisə ona duman kimi görünürdü; Eponina, Qavros, Mabef, Tenardyenin ailəsi, barrikadanın məşum tüstüsü içində vuruşan yoldaşları onun hafizəsində seyrək kölgələr kimi titrəyirdi; cənab Fəşlevanın bu qanlı döyüşə gəlməsi tufan içində bir anlığa sezilən qərübə müəmmaya oxşayırdı. O, necə oldu ki, sağ qaldı, onu kim xilas etdi, necə xilas etdi, – Marius bunu başa düşə bilmirdi, ətrafındakı adamlardan da bu barədə bir şey öyrənə bilmədi, ancaq bunu dedilər ki, gecə onu karetda Ehtiraslar küçəsinə gətirilər; keçmiş, hal-hazır, gələcək tutqun, dumanlı bir xatirəyə çevrilmişdi; bu duman içərisində sarsılmaz bir nöqtə, aydın və müəyyən bir plan, qranit kimi möhkəm bir şey, bir qərar, bir arzu vardı – o da Kozettanı tapmaqdı. Onun şüurun-da həyat fikri ilə Kozettanın fikri bir-birindən ayrılmırdı. O, öz

ürəyində tıtmışdı ki, bunları bir-birindən ayrı qəbul etməyəcək, kim onu yaşamağa məcbur etmək istəsə – qoy lal onun babası, ya tale, ya da cəhənnəm özü olsun – o mütləq itirdiyi cənnətin ona qaytarılmasını qəti tələb edəcəkdir.

Qarşısında duran mənəvələri də özündən gizlətmirdi.

Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır: babasının qayğısı və nəvəzişi Mariusu qətiyyətlə yumşaltmadı, hətta ona çox az təsir etdi. Birincisi budur ki, o, çox şeyi bilmirdi, bundan başqa, xəstə, bəlkə də, hələ qızdırmalı olduğundan, bu nəvəzişi inanmırdı, bu qərübə, yeni şeylərə onu ələ almaq üçün bir vasitə kimi baxırdı. O özünü çox soyuq tuturdu. Qoca nəhaq yerə ona baxıb yazıq-yazıq gülümsəyirdi – qocalıq təbəssümünün ona heç təsiri olmurdu. Marius öz-özünə deyirdi: nə qədər

ki, mən susuram, təbə oluram, bu məhrəbanlıq da bir o qədər davam edəcəkdir; lakin Kozettadan söz açan kimi babam əsil simasını göstərəcək, üzündəki maskanı atacaq. Onda amansız bir tufan qopacaq, onda yenə də Kozettanın mənsub olduğu ailə məsələsi, bu iki ailənin ictimai vəziyyətcə bərabər olmaması səhəbi meydana çıxacaqdır, istəhzə və məzəmmət dolu kimi yağacaqdır, “Fəşlevan”, “Kaslevan”, dövlət, kasıblıq, yoxsulluq, boyundan asılan daş, gələcək sözləri ortaya atılacaqdır. Qoca amansız müqavimət göstərəcək, axırda da razılıq verməyəcək. Marius indicdən özünü müdafiə etməyə hazırlaşdı.

Bir də ki, Marius sağaldıqca, əvvəlki incikliklər onun hafizəsində canlanır, köhnə yaraların üstü açılır, keçmişlər yada düşürdü, yenə də polkovnik Pənmərsi gəlib nəvə ilə babanın arasında dururdu. Marius öz-özünə deyirdi ki, mənim atama qarşı bu qədər amansız olan, onun barəsində belə haqsızlıq edən bir adəmdən yaxşılıq gözləmək olmaz. O sağaldıqca babasına qarşı ədavəti artırdı. Qoca həlim bir itaətkarlıqla buna dözüürdü.

Mariusu babasının evinə gətirəndən bəri, həm də o huşa gələndən sonra birçə dəfə də babasına ad deməmişdi, – cənab Jilnorman bunu özlüyündə nəzərə almışdı. Doğrudur, babasına o “cənab” da deməmişdi, ancaq cümləni elə bicikliklə qururdu ki, bunların heç birini deməyə ehtiyac olmurdu.

Heç şübhəsiz, böhran yetişirdi.

Marius döyüşə girişmədən əvvəl özünü xırda vuruşmalarda yoxlayırdı, – belə hallarda həmişə bu cür hərəkət edirlər. Mühəribədə buna kəşfiyyat deyirlər. Bir gün səhər çağı cənab Jilnormanın əlinə bir qəzet keçdi; bu qəzetlə əlaqədar olaraq Konvent haqqında etinasızlıq göstərdi, Danton, Sen-Jüst və Robespier haqqında royalistcəsinə bir söz söylədi:

Marius onun sözünü kəsdi:

– Dəxsən üçüncü ilin adamları titan idi.

Qoca susdu, axşama kimi birçə kəlmə də söz demədi.

Marius uşaq vaxtından babasının inadkar olduğunu bilirdi, buna görə də onun susmasını ifadə olunmamış böyük bir qəzəb hesab etdi, amansız mübarizə olacağını duyaraq öz fikrinə bu döyüşə daha inadla hazırlaşmağa başladı.

O belə bir qəti qərara gəldi: babası onun təklifini rədd etsə, o, yaralarının bütün sarğılarını açıb tökəcək, bununla da sinmiş cınaq sümüyünə

zərər yetirəcək, hələ tamam sağalmamış yaralarının üstünü açacaq, qanadacaq, heç bir şey də yeməyəcək. Onun yaraları onun silahı idi. Ya Kozettaya sahib olacaq, ya öləcək!

O, xəstələrə xas olan diltorluqla və səbirlə əlverişli vaxtı gözləməyə başladı.

Nəhayət, bu vaxt gəlib çatdı.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Marius hücumə keçir

Bir gün cənab Jilnormanın qızı kamodun mərmər rəfində dərman şüşələrini səliqəyə salarkən Jilnorman Mariusa sarı əylilərək çox nəvazişlə dedi:

– Bilirənsənmi, mənim övladım, nə var, sənin yerinə olsaydım, mən indi baliqdan çox ətə həvəs göstərərdim. Adam sağlamağa başlayanda qızardılmış kambala əla yeməkdir, amma xəstəni ayağa qaldırmaq üçün yaxşı kotlet lazımdır.

Marius özünü yaxşı hiss edirdi; o var qüvvəsini topladı, qalxıb yatağında oturdu, sıxılmış yumruqlarını yatağına dayadı, babasının düz gözlüyünün içinə baxaraq təhdidedici bir ifadə ilə dedi:

– Bu barədə mən sizə bəzi şeylər deməliyəm.

– Nə barədə?

– Məsələ burasındadır ki, mən evlənmək fikrindəyəm.

Qoca qəhqəhə ilə güldü:

– Bu, nəhərə alınmışdır.

– Necə yəni nəzərə alınmışdır?

– Alınmışdır da. Qız sənin olacaq.

Marius sevincindən titrədi.

Cənab Jilnorman sözünə davam etdi:

– Hə də, sənin istədiyin o gözəl, o məlahətli qızı götür, qoy sənin olsun. O hər gün qoca bir adam simasında gəlib sənin halını soruşur. O vaxtdan ki səni yaralaytblar, onu işi ancaq ağlamaqdır, bir də tiftik hazırlamaq. Mən onun yerini öyrənmişəm. O, Silahlı adam küçəsində, yeddi nömrəli evdə yaşayır. Hə-ə, razılığa gəldik ki! Sən ona evlənmək istəyirsən? Çox gözəl, evlə! Əzizim, sirtin üstü açıldı! Sən

böyük bir sui-qəsd hazırlamışdın, öz-özünə deyirdin: “mən babamın, bu Regentlik və Direktoriya dövrü mumiyasının, keçmişdə gözəl olan bu adamın, Jeronta çevrilmiş bu Dorantın düz üzünə deyəcəyəm; onun da vaxtı ilə sevgi macəraları, cəhəngləri, məşuqələri, Kozettaları olmuşdur; o da öz vaxtında qəşəng geyinib lovğalanmışdır, o da göylərə uçmuşdur, o da baharın meyvəsindən dadmışdır, istəsə də, istəməsə də, bunları xatırlamalıdır, onda baxarıq. Vuruşarıq!” Hə, sən istəyirdin vaxt itirmədən qəti işə girişəsən! Yaxşı da. Mən sənə kotlet təklif edirəm, sən də mənə belə cavab verirsən: “Hə, yeri gəlmişkən deyim, mən evlənmək istəyirəm”. O söz hara, bu söz hara! Hə-ə, sən gözləyirdin ki, daləcəyəcək? Amma sən bilmirdin ki, mən köhnə hərifəm! İndi sənin sözün nədir? Sən qəzəblənmişən. Sənin baban səndən də yüngülməyəcəkdir, – sən bunu heç gözləmədirdin. Sənin qabaqcandan hazırladığın o gözəl nitqin, cənab vəkil, havayı yerə batdı, getdi, çox təəssüf! Bu, daha yaxşı, könlün istəyən qədər qəzəblən. Mən hər şeyi sənin istədiyin kimi eləyirəm, bu da, ay axmaq, sənin ağzını yumar. Qulaq as. Mən öyrənmişəm, axı mənim də ağlım başımdadır. O, füsunkar qızıdır, təmiz qızıdır, ulan haqqında olan söz-söhbətə tamamilə cəfəngiyatdır. O qız bir yığın tiftik hazırlayıb, bu, böyük sərvətdir. O qız sənə pərəstis edir. Sən ölsəydin, bizim üçümüzü də basdırardılar: onun tabutunu mənim tabutumun ardınca gətirərdilər. Sənin halın yaxşılaşandan sonra mənim ağlıma həttə belə bir şey gəldi: onu sənin yatağın yanına da tutmaq! Ancaq belə şey romanlarda olur: yaralanmış qəşəng oğlanın yatağı yanına onu istəyən qızı gətirirlər. Heyatda isə belə şey olmur... Sənin xalacığın buna nə deyirdi? Dost, axı sən çox vaxt yerində çılpaq uzanırsan. Nikolettadan soruş, o birca dəqiqə də sənin yarıdan ayrılmırdı, soruş gör bura qadın buraxmaq olardımı? Buna hokim nə deyirdi? Gözəl qız titrətmə-qızdırma üçün heç də dərman deyil. Yaxşı da, bu barədə daha danışmayacağıq: bütün sözlər deyilib, işlər görüldü, hər şey qurtarıb gedib, qız sənindir, götür. Görürsən mən necə zalınam! Mən hiss edirdim ki, sənin məndən xoşun gəlir. Öz-özümə dedim: “Mən nə eləyim ki, bu heyvanın yenə məndən xoşu gəlsin?” Sonra belə fikirləşdim: “Dayan, axı, mənim ələmin altında Kozetta deyilən körpəyə bir qız var, onu Mariusa bağışlayıram, onda belkə onun məndən xoşu gəldi, ya da heç olmasa deyər ki, mənim təqsirim nədir”. Ah, sən bu qərara gəlmişdin ki, qoca əsib-çəsaçaq, özündən çıxacaq, ayaqlarını yerə döyəcək, bu al şafəqin üstünə ağac

qaldıracaq? Belə şey olmaz! Kozettanı? Mən razı; sevgimi? Buyurun! Bundan yaxşı şey mənə lazım deyil. Evlənin, cənab, iltifat buyurun! Xoşbəxt ol, mənim öziz balam!

Qoca bu sözləri deyib ağladı.

Mariusun başını qucaqlayıb hər iki əli ilə qoca sinəsinə sıxdı, ikisi də, hönkür-hönkür ağladı. Ən böyük xoşbəxtlik bəzən bunda ifadə olunur.

Marius həyəcanla dedi:

– Ata!

Qoca pıçıldadı:

– Aha, deməli sən məni istəyirsən?

Bu anlar unudulmaz anlardı. Ağlamaqdan onların nəfəsi tıxanırdı, danışa bilmirdilər.

Nəhayət, qoca dili dolaşa-dolaşa dedi:

– Axır ki, inadından döndün! Mənə “ata” dedin.

Marius başını babasının sinəsindən götürüb yavaşca soruşdu:

– Ata, indi mən ləp sağalmışam, fikirləşirəm ki, onunla görüşə bilərəmmi?

– Bu da nəzərə alınmışdır, sən onu sabah görəcəksən.

– Ata!

– Nə deyirsən?

– Bu gün olmazmı?

– Yaxşı da, etiraz eləmirəm. Qoy bu gün olsun! Sən bir-birinin ardınca mənə üç dəfə ata dedin, bunun da axı bir qiyməti var! Bu saat səracəmə verərəm. Onu sənənin yanına gətirərlər. Sənə deyilir ki, hər şey nəzərə alınmışdır. Bütün bu əhvalat bir zamanlar şerdə tərənnüm edilmişdir. “Xəstə gənc” elegiyasının sonunda Andre Şenye tərənnüm etmişdir, həmin Andre Şenye ki, onun başını bu qul..., yəni doxsan üçüncü ilin o titanları kəsmişlər...

Cənab Jilnormanla elə gəldi ki, Marius, deyəsən, bir balaca qaşqa-bağını tökdü; əslinə qalanda, Marius göylərdə uçurdu. Onun dediyini heç eşitmirdi, doxsan üçüncü ili deyil, Kozettanı düşünürdü. Qoca heç yeri olmaya-olmaya Andre Şenyenin adını çəkdiyini başa düşdü, qorxudan tir-tir əsərkə söhbəti dərhal başqa şəkildə saldı:

– Kəsmişlər sözü yerində deyilmədi. Məsələn burasındadır ki, inqilabın böyük dahiləri, heç şübhəsiz cinayətkar deyillər, and olsun namusuma, həqiqi qəhrəmandırlar... Onlar belə hesab etdilər ki, Andre

Şenye onlara bir az mane olur, bu qərara gəldilər ki, onu gilyotin... Daha doğrusu, böyük insanlar ictimai rifahın xeyrinə olaraq, termidorun yeddisində Andre Şenyeyə təklif etdilər ki, vasil ol cə...

Söz cənab Jilnormanın boğazında ilişib qaldı, o nə cümləni qurtarmağa söz tapdı, nə sözünü geri götürə bildi; özünü itirdi, həyəcanlandı, qızı Mariusun dalındakı balıqları düzəldənə kimi, yaşının imkan verdiyi cəldliklə yataq otağından çıxdı, qapını şaqqlı ilə örtüdü; o, qıpqırmızı qızarmışdı, özündən çıxmışdı, tövşüyürdü, gözləri kəlləsinə çıxmışdı, – birbaşa Baskın üstünə cumdu; Bask dəhlizdə dinməz-söyləməz çəkmə təmizləyirdi; Baskın yaxasından yapışib qəzəblə üstünə çığırdı:

– Elə deyilmi, o quldurlar onun işini bitirmədilərmə?

– Kimin, ağa?

– Andre Şenyenin?

Bask qorxmış halda dedi:

– Elədir ki, var, ağa.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Madmazel Jilnorman Fəşlevanın qoltuğunda paket içəri girməsindən razı qalır

Nəhayət, Kozetta ilə Marius görüşdülər.

Biz bunun necə görüş olduğunu təsvir etməkdən acizik. Çox şey var ki, onu təsvir etməyə heç çalışmaq lazım deyil, – günəş də o cümlədən.

Kozetta Mariusun yataq otağına girəndə bütün aیلə ora yığılmışdı, Bask ilə Nikoletta da orada idi.

Kozetta qapı ağzında göründü; sanki ondan işıq saçırdı.

Elə bu anda qoca burnunu silməyə hazırlaşdı: burnu yaylıqda, altıdan-altıdan Kozettaya baxaraq donub qaldı.

Ucadan dedi:

– Füsunkar qızdır!

Sonra da qulaqbətrici bir səsle burnunu sildi.

Kozettanın qəlbi fərhəllə, nəşə ilə, həyəcanla, səadətə dolu idi. Xoşbəxtlikdən necə qorxurlarsa, o da elə qorxurdu. Üzü gah ağarır, gah da qızarırdı, yavaşca nəse deyirdi, Mariusun qoynuna atılmaq istəyirdi,

ancaq tərəddüd edirdi. Hamının yanında sevgisini ifadə etməyə utanırdı. Biz xoşbəxt aşıqlərə qarşı amansız olurdu; onların yanında dayanıb dururuq, amma onlar hər şeydən çox tək qalmaq istəyirlər. Əslində, onlara heç kəs lazım deyil.

Kozetta ilə bərabər, otağa ağ saçlı, ciddi bir cənab girdi; onun üzündə qarıb, dərdli bir təbəssüm vardı. O, "cənab Fəşlevan" – Jan Valjan idi.

O, qapının dediyi kimi, "çox abırlı geyinmişdi", əynindəki paltarları həm qara, həm də taze idi, boynuna ağ qalstuk bağlamışdı.

Qapının heç ağına da gəlməzdi ki, yəqin notarius olan bu hörmətlə burjuva iyunun yeddində qapıya gələn o qorxunc sifətli meylitdaşıdır, nəfəsi kəsilmə Mariusla dalında gətirən o cırıq paltarlı, dəhşətli, vəhşi, qara, üzü qana, cirkəbə bulanmış adamdır. Qapıcı onu tanımasa da, peşəsi ona nəse bir şey hiss etdirdi. O, Fəşlevanla Kozettanı görəndə yavaşca arvadına dedi: "Bilmirəm niyə mənə elə gəlir ki, bu adamın üzünü haradasa görmüşəm".

Cənab Fəşlevan Mariusın yataq otağında kənarda, qapının yanında durmuşdu. O, qoltuğunda kağıza bükülmüş bir paket tutmuşdu, paket mətbəə vərəqinin səkkizdə bir hissəsində çap olunmuş kitab oxşayırdı. Paketin büküldüyü kağız yaşıl çalırda, elə bil ki, onu kif basmışdı.

Jilnormanın qızı pıçıltı ilə Nikolletadan soruşdu:

– Bu cənabın həmişə qoltuğunda kitab olur?

Onun kitabdan zəhləsi gedirdi.

Cənab Jilnorman da pıçıltı ilə ona etiraz etdi:

– Olanda nə olar? Bunda nə var ki? O, alimdir. Yaxşı da, nə olsun ki? Onun təqsiri nədir? Cənab Bular da, mən onu tanıyırdım, evdən kətibə çıxılmazdı, həmişə ürəyinə bir foliant sıxmış olardı.

Sonra qonağı salamlayaraq, bərkəndə dedi:

– Cənab Kaşlevan...

Qoca Jilnorman qəsdən belə demədi: onda da, başqa aristokratlar kimi, müəyyən dərəcəli sözlərlə danışmaq adası vardı.

– Cənab Kaşlevan, mən sizin madmuazeli mənim nəvəm baron Marius Ponmersi üçün istəməyi özümə şərəf bilirdim.

"Cənab Kaşlevan" təzim etdi.

Qoca sözünə belə nəticə verdi:

– Razılaşırdı.

Sonra Mariusla Kozettaya sarı döndü, xeyir-dua vermək üçün əllərini qaldıraraq ucadan dedi:

– Bu gündən bir-birinizi sevmə bilirsiniz.

Bu sözün təkrar etməyə ehtiyac olmadı. İndi daha özünü bilini! Söhbətə başladılar. Onlar əsədan danışdılar. Marius öz vəzifəsində bəlişə dırəklənib uzanmışdı, Kozetta onun yanında durmuşdu. Kozetta pıçıldaırdı. "Ah, ilahi! Nəhayət, sizi gördüm. Bu sənən?! Bu sizsiniz?! Heç ağlagəlmə şeydir ki, ora vuruşmağa gədəsən?! Niyə axı? Bu, dəhşətdir. Düz dörd ay mən qorxudan ölürdüm. Sizin vuruşmaya gəlməyiniz nə amansız hərəkətdir! Mən sizə nə eləmişdim? Bunu mən sizə bağışlayıram, ancaq bir də belə iş tutmayın. Bizi bura çağırmağa gələndə mən az qalmışdı ölüm, ancaq bu dəfə sevincdən öləcəkdim. Mən elə danırıqdım! Mən heç paltarımı dəyişə də bilmədim, yəqin üst-başım çox pisdir. Sizin adamlarınız yaxamın əzilmiş olduğunu görsələr, nə deyəcəklər? Danışın da! Elə təkə mən danışsın. Biz yenə də Silahlı adam küçəsində yaşayırdı. Sizin sınığımız, deyəsən, çox pis idi. Mənə deyirdilər ki, yarıya bütöv bir yumruq girir bilirdi. Sonra, deyəsən, sizin bədəniniz qayçı ilə kəsirdilər. Dəhşətə bax! Mən elə ağlayırdım, heç ovunmurdum. Bu qədər dərd çəkməyin özü də gülməlidir. Sizin babanızın çox xoş sifəti var. Elə tərənəməyin, dırəklənməyin, üsullu olun, bədəniniz ağrıyar. Ah, mən xoşbəxtəm! Nəhayət, bizim çəkdiyimiz əzab qurtardı. Mən lap səfəh olxşam. Sizə o qədər söz deyəcəkdim, hamısı yadımdan çıxıb. Siz mənə sevirsinizmi? Əvvəlki kimi? Biz Silahlı adam küçəsində yaşayırdı. Orada bağ yoxdur. Mən həmişə tiftik hazırlayırdım. Bir baxın, cənab, barmagım döyənək olub, bu, sizin təqsirinizdir".

Marius yavaşca dedi:

– Sən mələkən!

Solmayan, tərəvətini itirməyən yeganə söz "mələk" sözüdür.

Aşıqların amansızcasına təkrar etdiyi sözlərin qabağında heç bir söz təb gətirə bilməzdi.

Sonra onlar otaqda başqa adam olduğundan utanaraq susdular, daha birçə kəlmə söz demədilər, ancaq bir-birinin əlini üsulluca sıxdılar.

Cənab Jilnorman otaqda onlara sarı dönüb çıxdı:

– Bərkəndə danışın, ay camaat! Hay-küy salın, səhnə dalında göy guruldayan kimi guruldayın! Bir az bərkəndə söhbət edin, belə olmaz axı, qoy bu uşaqlar doyuncu danışsınlar!

O, Mariusla Kozettaya yanaşıb yavaşca dedi:

– Bir-birinizə “sən” deyin. Utanmayın.

Madmuazel Jilnorman birdən-birə onun sönük qocalıq aləminə düşən bu işığa şaşqın-şaşqın baxırdı. Onun baxışında ədavət yox idi, bu iki göyərçinə o, bayquş kimi, nifrət və həsədlə baxmırdı. Bu ancaq əlli yeddi yaşlı zavallı qatmış qızın axmaqcasına baxışı idi: uğursuz bir həyat qalib gəlmiş sevginin baharını seyr edirdi.

Atası ona dedi:

– Jilnormanın böyük qızı, mən çoxdan sənə demişdim ki, sən bu günü görəcəksən.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– İndi başqasının xoşbəxtliyinə bax, fərəhlən.

Sonra Kozettaya sarı döndü:

– Bu nə gözəl qızıdır! Nə gözəl qızıdır! Xalis Qrəzdür! Bunun da hamısı sənin olacaq, ay kələkbaz! Ax, dələduz, əlimdən yaxşı qurtardın, baxtın gətirdi. Mən indikindən on beş yaş cavan olsaydım, səninlə qılınca döyüşünə çıxardım, onda baxardım bu qız kimin olardı. Qulaq asın, madmuazel, mən sizə vurulmuşam, madmuazel, mən istəyirəm ki, qızlar ərə getsin, onlar bunun üçün də yaranmışlar. Qoy cavan qızlar Həvvə nəninin yolu ilə getsinlər – mənim arzum budur. Qız almaq da tərifləyiqdir, ancaq belə yaşamaq adamı isitmir! Tövrətdə deyilib: “Ürüyüb artın”. Xalqı xilas etmək üçün Janna d’Ark lazımdır, lakin xalqı artırmay üçün Jiçon ana lazımdır. Gözəllər, ərə gedin! Niyə axı evdə qız qalasan, mən bunun səbəbini anlaya bilmirəm. Mən bilirəm ki, belə qızların kilsədə ayrı ibarət yeri var, onlar müqəddəs Məryəmin cəmiyyətinə mənsub olmaları ilə təsəlli tapırlar. Amma mənim aləmində gözəl or, yaxşı bir oğlan. Gözəllər, ərə totuq, sarışın bir uşaq, qıclarında da zərif qırıqlar, elə uşaq ki, sevinə-sevinə anasının döşünü emir, xırdaca çəhrayı əllərilə anasının döşünü

dartışdırır, özü də səhər səfəqi kimi gültümsəyir, – bax, bu, kilsə şamını əlində tuta-tuta dua etməkdən, Turris elumea oxumaq çox-çox yaxşıdır.

Bu doxsan yaşlı qoca bir ayağı üstə döndü və açılan yay kimi tez oxudu:

Sonsuz arzularını belə tamamlayıram:

Evlənəcəksən, Alkipp, tezliklə, inanıram.

– Bir şey yadıma düşdü!

– Nə, ata?

– Sənin, deyəsən, yaxın bir dostun vardı?

– Vardı. Kurfeyrak

– Ona nə oldu?

– Öldü.

– Yaxşı oldu.

O, bir-birin sevən bu iki gəncin yanında oturdu, Kozettanı da oturtdu, onların əlini arıq, qırıqçı əllərinə alaraq, birləşdirdi.

– Bu qız füsunkardır, gözəldir. Həmin bu Kozetta gözəllər gözəlidir! Həm uşaqdır, həm də adlı-sanlı xanım. Çox təəssüf ki, o ancaq baronessa olacaq, bu ad ona layiq deyil: o, markiza olmaq üçün doğulmuşdur. Bircə elə kirkpikləri nəyə desən dəyər! Balalarım, yadınızda saxlayın: sizin tutduğunuz yol doğru yoldur! Bir-birinizi sevin. Sevgidən ağılnızı itin. Sevgi insan axmaqlığı, tanıq hikmətidir. Bir-birinizə pərəstis edin. – Birdən o, qasqabağını tökərək əlavə etdi: – Belə də bədbəxtlik olar?! Mən bir şey fikirləşirəm. Axı mənim mülkümün çox hissəsi rentadadır: nə qədər ki, mən sağam, sizə çatır, amma mən öləndən sonra təxminən iyirmi ildən sonra sizin bircə quruluşunuz da olmayacaq, mənim zavallı balalarım. Xanım baronessa, sizin o gözəl, ağ dişləriniz quru çörək qabığına iltifat göstərməli olacaq.

Elə bu anda kiminsə sakit, ciddi səsi eşidildi:

– Madmuazel Efrazi Foşlevanın altı yüz min frankı var.

Bu səs Jan Valjanın səsi idi.

Bu vaxta qədər o bircə kəlmə də söz deməmişdi; elə bil ki, heç kəs onun burada olduğunu görmürdü; o, bütün bu xoşbəxt adamlardan kənarda sakitcə durmuşdu.

Qoca narazı halda soruşdu:

– Bu madmuazel Efrazi deyilən kimdir?

Kozetta:

– Monəm, – dedi.

Cənab Jilnorman cənab Foşlevanın dediyi sözü təkrar etdi:

– Altı yüz min frank?

Jan Valjan:

– Bəlkə, on dörd, ya on beş min az ola.

O, madmuazel Jilnormanın kitab hesab etdiyi paketi stolun üstünə qoydu.

Sonra öz əli ilə paketi açdı. Bu, bir dəstə bank bileti idi. Biletləri gözdən keçirdilər, saydılar. Burada beş yüz dənə min franklıq, yüz altmış səkkiz də beş yüz franklıq biletlər vardı. Hamısı beş yüz səksən dörd min frank idi.

Cənab Jilnorman ucadan dedi:

– Əcəb kitabmış!

Mariusun xalası pıçıldadı:

– Beş yüz səksən dörd min frank!

Qoca dedi:

– Bu, bir çox çətinlikləri həll edəcək, elə deyilmi, madmuazel Jilnorman? Bu bəic-haramzada Marius xəyal ağacında milyon bir quş tutmuşdur! Siz indi gəlin cavanların sevgi macərasına inanın! Tələbələr altı yüz min frank cəhizi olan qız tapırlar! Kerubino Rəşildən yaxşı işləyir.

Madmuazel Jilnorman astadan mızıldandı:

– Beş yüz səksən dörd min frank! Beş yüz səksən dörd! De ki, elə altı yüz min; pulu bax!

Bu zaman Mariusla Kozetta bir-birinə baxır, belə xırda bir şeyə heç əhəmiyyət vermirdilər.

BƏŞİNCİ FƏSİL

*Plu notariusa saxlamağa verməkdənsə,
məşədə gizlətmək yaxşıdır*

Oxucu, yəqin ki, məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşür, daha bunu bütün təfəsilatı ilə izah etməyə ehtiyac yoxdur: Jan Valjan Şanmaty məsələsindən sonra qaçaraq bir neçə günə özünü Parisə yetirə bilmiş, Lafit bankından pulu götürməyə müvəffəq olmuşdu; bu həmin

pul idi ki, o, onu cənub Madlen adı altında Sahil Monreyliyə qazanmışdı, sonra da, özünün ələ keçəcəyindən qorxaraq, – doğrudan da o sonra ələ keçmişdi, – pulu aparıb Monfermeyl məşəsində, Bları talası deyilən yerdə basdırmışdı. Bank biletlərindən ibarət olan bu altı yüz otuz min frank kiçik olduğundan, çox asanlıqla bir mücrinə sığışmışdı; lakin mücrünü rütubətdən qorumaq üçün onu, içi yonqarla dolu, balaca bir palıd sandığı qoymuşdu. Bu sandıqda, o başqa qiymətli şey də gizlətməmişdi, bu, keşişin şamdanları idi. O, Sahil Monreyliyə qaçanda şamdanları da özü ilə aparmışdı, – bu da bizim yadımızdadır. Bir axşam Kəllənin ilk dəfə gördüyü adam da Jan Valjan idi. Sonralar, Jan Valjan pul lazım olanda, o, Bları talasına gedirdi. Onun bəzən evdən gətirməsi də bununla izah olunurdu, – bunu biz əvvəllərdə qeyd etmişdik. Talada onun ardıc kolları arasında gizlətdiyi, yerini ancaq özü bildiyi bir külüngü də vardı. Jan Valjan Mariusun sağaldığını görüb, pulun lazım olacağı vaxtın yaxınlaşdığını hiss edərək talaya getdi. Məşədə Kəllə yenə onu gördü, ancaq bu dəfə axşam yox, səhər açılana yaxın gördü. Kəlləyə miras qalan ancaq külüng oldu.

Əslində bu pul beş yüz səksən min beş yüz frank idi. Jan Valjan bunun beş yüz frankını özü üçün saxladı. “Sonra görək nə olur” deyə düşündü.

Bu məbləğlə Lafit bankından götürülən altı yüz otuz min frank arasında xeyli fərq vardı: bu pul on il ərzində – 1823-cü ildən 1833-cü ilə qədər – xərclənmişdi. Beş il monastırda qalarkən ancaq beş min frank sərf olunmuşdu.

Jan Valjan gümüş şamdanları buxarının üstünə qoydu, şamdanlar par-par parıldayı, Tusenə də onlara böyük bir fərəhlə baxdı.

Yeri gəlmişkən bir şeyi qeyd etmək lazımdır. Jan Valjan o zaman Javerin ölindən həmişəlik xilas olduğunu bilirdi. Javerin öldüyünü kim isə onun yanında danışmışdı. Jan Valjan “Moniton” qəzetində bu hədisəni təsdiq edən bir məlumat da oxumuşdu. Qəzetdə yazırdılar ki, Javer adlı polis nəzarətcisinin meyiti Alverçi körpüsü ilə Yeni körpü arasında camaşırçılar sahı altında tapılmışdır; bu vaxta qədər heç bir qüsuru olmayan, rəislərin çox hörmət etdiyi bu təcrübəli, işə ürkəyən adamanı qoyub getdiyi kağıza əsasən güman etmək olar ki, o dəli olmuş, özünü öldürmüşdür. Jan Valjan düşünərək öz-özünə dedi: “Doğrudan da, o ki məni tutandan sonra buraxdı, bu, onu göstərir ki, onun ağı başında deyilmiş”.

*Qocaların hər ikisi, hərəsi özünə görə, var qüvvəsilə
çalışır ki, Kozetta xoşbəxt olsun*

Toy üçün hər şey hazırlanmışdı. Həkimlə məsləhətləşdilər, həkimin fikrincə, toy fevral ayında ola bilərdi. Dekabr ayı idi. Xoşbəxtliyin füsunkar günləri gəlib keçirdi.

Hamıdan çox qoca özünü xoşbəxt hiss edirdi. O, saatlarla Kozettaya ixtisarla tamaşa edir, həyəcanla deyirdi.

– Füsunkar qız! Gözlə qız! Gör necə zərifdir, necə məsumdur! And olsun namusuna, bu, bütün ömrümdə gördüyüm qızların ən gözəlidir! Qadınlığın bütün nemətləri bu xoş ətirli bənövşədə vardır. O, zərifiyyətin özüdür, – buna heç söz ola bilməz! Belə qızla knyaz kimi yaşamaq lazımdır. Marius, mənim balam, sən baronsan, sən varlısan, yalnızam sənə, davakarlıq elmə!

Kozetta ilə Marius qəbirdən bərbəz cənnətə düşmüşdülər. Bu, həddindən artıq gözənlənəlməz bir hadisə idi, – xoşbəxtlikdən most olmasaydılar, bu, onları sarısdırdı.

Marius Kozettadan soruşurdu:

– Sən bu işlərdən bir şey başa düşürsənmi?

Kozetta cavab verirdi?

– Yox, mənə elə gəlir ki, Allah özü göydən bizə baxır.

Jan Valjan hər şeyi düzəltdi, hər şeyi yoluna qoydu, bütün məsələləri danışib həll elədi, bütün maneələri aradan qaldırdı. Elə bil ki, o da Kozettanın xoşbəxt olmasına Kozetta kimi tələsirdi, o da Kozetta kimi sevinirdi.

Keçmişdə bələdiyyə rəisi olduğu üçün o çox ciddi, sirri ancaq ona məlum olan bir məsələni həll edə bildi, – bu da Kozettanın vətəndaşlıq məsələsi idi. Onun kim olduğunu açıb söyləməkmi? Kim bilir, bu bəlkə də, toyun baş tutmasına mane olardı. Kozettanı o bütün çətinliklərdən qurtarmışdı. İndi də ölümlərdən ona ata-ana düzəltdi – onun işfə olunmaması üçün ən doğru yol bu idi. Guya, Kozetta onun deyil, başqa Fəşlevan Kiçik Pikpus monastırında bağban imiş. Monastıra gətildilər, oradan ən yaxşı məlumat və ən tərifli tövsiyələr aldılar. Mərhəmətli rahiblər atalıq məsələsindən çox az şey başa düşürdülər, bu məsələ ilə az maraqlanırdılar, burada saxtakarlıq olduğunu güman etmirdilər.

Onlar heç bilmirdilər ki, balaca Kozetta bu iki Fəşlevandan hansının qızıdır. Onlar tələb olunan məlumatı məmuniyyətlə təsdiq etdilər. Notarius əqdnaməsi tərtib olundu. Kozettaya qanuni olaraq madmuazel Efrazi Fəşlevan deyildi. Qeyd olundu ki, onun ata-anası ölmüş, o, tamam yetim qalmışdır. Jan Valjan məsələni elə düzəltdi ki, o, tamam yetim qalmışdır. Jan Valjan məsələni elə düzəltdi ki, Fəşlevan adı altında Kozettanın qəyyumu oldu, cənab Jilnorman da Kozettaya ikinci qəyyum təyin edildi.

Beş yüz seksən dörd min frank da, guya bir adamın vəsiyyətinə görə, Kozettaya çatmalıdır, bu adam adının gizlin saxlanılmasını arzu etmişdir. İlk evvel bu miras pul beş yüz doxsan dörd min frank imiş; bunun on min frankı madmuazel Efrazinin təlim və tərbiyəsinə xərclənmişdir, həmin məbləğin də beş mini monastıra verilmişdir. Başqa bir şəxsə tapşırılan bu miras, Kozetta həddi-büluğa çatandan sonra, ya ələ gedəndə özünə verilməlidir. Hər şey, xüsusilə yarım milyondan çox pulun əlavə edilməsi nəzərə alınarsa, tam məqbul bir şəkildə düzəlmişdir. Doğrudur, bu işdə qərribə hallar də var idi, ancaq buna heç kəs əhəmiyyət vermədi; bu işlə maraqlanan adamlardan birinin gözü sevgi, o birilərininki də altı yüz min frank pərdələmişdi.

Kozetta uzun zamanın bəri ata dediyi qocanın qızı olmadığını bildi. Ayırı vaxtda bu məsələnin üstü açılırdı, onun üçün böyük bir dörd olardı, lakin vəsfə gəlməyən xoşbəxtlik dəqiqələrində bu məsələ öləri bir kölgə kimi onun qəlbinə düşdü, onu bir balaca kədərləndirdi; ətrafda o qədər sevinc ardı ki, bu xırdaca bulud parçası çox tez dağılıb getdi. İndi onun Mariusu vardı. Gənc gəlir, qoca unudulur, həyat belədir.

Bir də ki, Kozetta ətrafında baş verən qərribə hadisələrə çoxdan alışmışdı; bir adamın ki uşaqlığı sirlər içində keçə, o həmişə müəyyən dərəcədə məyus olacağını gözləyir.

Lakin Kozetta yenə də Jan Valjana ata deyirdi. O, xoşbəxtliyin arşı-əlasında idi; qoca Jilnorman onu valeh etmişdi. Doğrudan da, qoca ona çoxlu hədiyyələr verir, lütfkarlıq göstərirdi. Jan Valjan Kozettaya möhkəm ictimai vəziyyət yaratmaqla, ona verilən pulu rəsmi şəkildə salmaqla məşğul ikən, cənab Jilnorman da toy üçün çalışırdı. Qocanı, Kozettaya bol-bol hədiyyə vermək qədər heç bir şey ayılmırmırdı. Kozettaya o, Belçika gipiuründən tikilmiş paltar bağışladı, bu paltar qocaya onun öz nəsnəsindən qalmışdı. Deyirdi ki: “Köhnə modalar yenidən ortaya çıxır, indi hamı qədim şeylərin dəlisidir; mən bu qoca

yaşımda görürəm ki, cavan xanımlar mənim uşaqlıq dövrümdə qarılar necə geyinirdisə, elə geyinirlər”.

O, koromandel ağacından qayrılmış, hörmətli, yekəqarın, laklı komodları talan edirdi, – neçə illərdi ki, bu komodların siyirtmələri açılmışdı. Deyirdi ki: “Gəlın bu dul arvadların sirrinə bələd olaq, görək bunlar nə ilə doludur”. O, yekəqarın siyirtmələri şaqıqlı ilə çəkib açardı, bə siyirtmələr onun bütün arvadlarının, bütün məşuqələrinin, nənələrinin pal-paltarı, bəzək-düzöyü ilə dolu idi. Bunlar – çin ipöyü, cürbəcür ştof, kamka, güllü muar idi, parlaq, ağır tur ipöyündən tikilmiş paltarı, zər tikməli, yuyulandan solmayan hind yaylığı idi, üzü ilə astartı bir olan yun parçalarından Genuya və Alanson krujevası idi, qədim, zərli geyimlərdi, fil dişindən hazırlanmış, üzərində çox incə bir şəkildə müharibə səhnələri təsvir edilmiş bombonyerlərdi, bəzək-düzəkdi, lentlərdi, – hamısını o, Kozettaya bağışlayırdı. Kozettanın sevinci yərə-göyə sığmırdı, o həm Mariusa olan sevgisindən məst olur, həm də qoca Jilnormanın səxavətindən rıqələ gəlir, utanırdı; onun xəyalında məxmər və atlas içində böyük bir xoşbəxtlik canlanırdı. Onun ruhu zərif krujeva qanadlarla göylərə uçurdu.

Biz yuxarıda demişdik: bir-birinə vurulan Mariusla Kozettanın xoşbəxtliyi ancaq qocanın sevinci ilə müqayisə edilə bilərdi. Elə bil ki, Ehtiraslar küçəsində ara vermədən şənlik boruları çalınırdı.

Qoca hər səhər Kozettaya qədim bir bəzək şeyi bağışlayırdı. Cürbəcür bəzək əşyaları onun üzərinə yağış kimi yağırdı.

Marius bu xoşbəxt günlərdə çox həvəslə ciddi söhbətlər də edirdi; bir gün o nə bərədə isə dedi:

– İnqilab xadimləri o qədər böyükdür ki, onlarda elə indi də Katon və ya Fokion kimi, qədim dövrün füsunkarlığı vardır; onlar antik dövrün meimuarlarını yada salır.

Qoca həyəcanla dedi:

– Antik memuar... Antik – muar! Sağ ol, Marius, yaxşı yadıma saldı. Mənə elə bu lazımdı.

Səhər Kozettanın toy hodiyyələrinə qızılqul rəngində gözəl bir muar paltar da əlavə olundu.

Qoca bu pal-paltardan bütöv bir fəlsəfə yaratdı.

– Sevgi öz yerində, ancaq başqa şeylər də lazımdır. Xoşbəxtlik üçün faydasız şeylər də görəkdir. Adıca xoşbəxtlik, ancaq ən zəruri şeydir. Xəsislik etmədən ona artıq şeylər də qatın. Sevdinin qız ilə

saray da cənnətdir. Mənə onun üreyi lazımdır, üstəlik də Luvr. Onun üreyi, bir də Versalın fontanları. Sevdimin o çoban qızı mənə verin, ancaq əgər mümkünsə, onu hersoginya edin. Filidən, başımda peyğəmbərçəyi çələngi, üstəlik də yüz min frank renta ilə mənim yanıma gətirin! Mənə, üfşüklərə qədər mərmər sütunları olan çoban daxmasını təklif edin. Mən daxmaya razıyam, lakin mərmərdən və qızıldan tikilmiş sehirli sarayların da həvəskarıyam. Quruca xoşbəxtlik quru çörəyə oxşayır. Quru çörəyi elə belə yemək olar, ancaq bu, nahar deyil. Mən artıq, faydasız, mənasız, ifrat, heç nəyə görə olmayan şeylərin hərisiyəm. Yadımdadır, mən Strasburq kilsəsində üçmərtəbəli ev höndürlüyündə qülle saatı görmüşdüm; bu saat vaxtı xəbər verirdi, daha doğrusu, vaxtı göstərirdi, saat adama elə gəlirdi ki, onu heç də bunun üçün qayırırmamışlar; saat günortanı ya gecə yarısını, gündüz çağı olan günortanı, sevgi çağı olan gecə yarısını, zəng vura-vura xəbər verməkə, eyni zamanda sizə ayı, ulduzları, dənizi, qurunu, balıqları, quşları, Febanı, Febi və bir çox başqa şeyləri də göstərirdi; bu şeylər divar hücrələrinə çıxaraq görünürdü, burada on iki həvvari də, imperator Beşinci Karl da, Elonina da, Sabin də, qızıla tutulmuş, boru çalan bir dəstə xirdacə adam da vardı; saatın zəngləri də arabir vurur, havanı öz gözəl səsi ilə doldururdu, zənglərin də nə münasibətlə vurduğu heç məlum deyildi. Belə bir saatı, ancaq deqiqələri sayan adıca, çılpaq sefirblatla heç müqayisə etmək olarmı? Mən nəheng Strasburq saatını xoşlayıram, mən onu İsveçrə saatlarından üstün tuturam.

Cənab Jilnorman xüsusilə toy haqqında uzun-uzadı danışmağı, boşbəzəqlik etməyi xoşlayırdı; onun təriflərində on səkkizinci əsrin bütün kölgələri, qarışıq halda, sanki aynada əks olunurdu.

O həyəcanla deyirdi:

– Şənlik düzəltmək sənətindən sizin heç başınız çıxmır! İndi təntənəli günlərdə şənlik etməyi də bacarırlar. Sizin on doqquzuncu əsr ölüvay əsridir. Bu əsrdə cəsarət və təşəbbüs yoxdur. Bu əsr dəbdəbənin, nəcibliyin nə olduğunu bilmir, hamını bir arşınla ölçür. Sizin sevimli üçüncü təbəqənin nə zövqü var, nə ətri, orijinallıqdan məhrumdur, çirkindir. Sizin o burjuvacıqlarınız ki var, özlərini dediyyi kimi, “işlərinə yoluna qoyan”, arzuladıqları nə olur: yaxşıca bir buduar, təzə alınmış palisandr mebeli, bir də kolenkor! Onlara yol verin! Möhtərəm Skared Skvalıq adlı qızla evlənin. Ehtisam və dəbdəbə! Şama xalisca bir qızıl pul yapışdırdılar! Dövrə bax! Mən bu dövrin əlindən məmnun-

niyyətli sarmatların yanına qaçardım. Axı mən min yeddi yüz səksən yeddinci ildə demişdim ki, hər şey möhv olmuşdur: hersoq Roqanın, Leonlu şahzadənin, hersoq Şabonun, hersoq Monbazonun, markiz Subizin, qarlı vikontun, Fransa perinin içkarxılı arabada Lopsana cıdırı getdiyi vaxt demişdim! Bu da öz səmərsini verdi. İndiki əsrdə adamlar böyük işlərlə məşğul olurlar. Birjada çox-çox işdən çıxırlar, pul qazanırlar – hamısı da xəsisdir. Onlar öz-özlərinin nazını çəkirlər, öz-özlərini əzizləyirlər, özlərinə bəzək-düzək verirlər, təzəcə paltar geyirlər, oyun-başları tortəmiş, üzləri qırılmış, saçları daranmış, hamarlanmış, təmizlənmiş, düzəlmis olur, özlərinə tumar verirlər, par-par parıldayırlar, onlar pardaqlanmış, xırdaca daş kimi cılananmışlar, üst-başlarında zərrə qədər qüsur yoxdur, lakin bu ağıllı, bu hədsiz dəyərdə təmizkar adamların vicdanında, vallahı və billahı, elə bir peyın, elə bir kloaka var ki, burnunu əlinə silən, inəyə baxan arvadlar da onlardan uzaq qaçar. Mən sizin dövrə belə ad verirəm: “Təmizkar pinti!” Acıqlanma, Marius, icazə ver ürəyimi boşaldım. Özün görürsən ki, xalq haqqında birçə kəlmə də pis söz demədim, əslində, bu xalqdan mən boğaza yığmışam; icazə ver burjuaziyani şapalaqlayım. Mən özüm də o cinsdənəm. Kimdən xoşum gəlirsə, onu döyürəm. Lap açıq deyək: indi evlənirlərsə də evlənməyi bacarmırlar. Ah, doğrudan da mən o xoş, o köhnə üfr-ədatın həsrətini çəkirəm! Hamısının həsrətini çəkirəm. Ah, hamı o əvvəlki incəlik, o mərdlik, cəngavərlik, hamı üçün olan o xoş rəftar, o ədəb, o nəzakət, könülə fərah verən o zinat, o dəbdəbə, hər toyda mütləq çalınan musiqi: kübar toyunda orkestr, xalq toyunda töbi gurultular, süfrə başındakı gülər üzlər, incə madriqallar, nəğmələr, əyləncəli atəşlər təmiz ürəkdan gələn gülüşlər, hay-küy, nizamsızlıq, lentdən düzəlmiş böyük bantlar – hamı? Mən təzə ərə gedən qızın corab bağısının həsrətini çəkirəm. Təzə ərə gedən qızın corabbağısı Zöhrə ildüzü qurşağının əmisi qızıdır. Troya müharibəsi nədən başladı? Yelenanın corabbağısından, bu, qotidir! Nə üçün vuruşma gedir? Nə üçün Allah bərabərində olan Diomed Merioneyin başında on sivrili, iri, mis dəbilqəni parçalayır, nə üçün Axill ilə Hektor sarsıdıcı nizə zərbələri ilə bir-birini qarşılayır? Ona görə ki, Yelena öz corabbağısını Pariso verməmiş. Homer Kozettanın corabbağısından böyük bir “İliada” yaradırdı. O öz poemasında mənə kimi bir boşboğazı tərənnüm edirdi, ona Nester deyirdi. Dostlar, keçmişdə, o gözəl keçmişdə adamlar evlənməyin yolunu bilirdi: əvvəl qayda-

qanunla müqavilə bağlardılar, sonra da yərə-göyə sığmayan toy büsəti qurardılar. Kujas gedən kimi səhnəyə Kamaço çıxardı. Bilirsiniz nə həngamə olardı! Mədə yaxşı heyvandır, o da öz istədiyini tələb edir, o da toyda kef çəkmək istəyir. Yaxşıca kef olurdik, yeyib-içərdik, süfrə qırağında hələnin qəşəngə bir qonşusu olardı, şemizetsiz filansız, sinəsi də lap azca örtülmüş olardı! Ah, necə bərkənd güldədik, ah, keçmişdə necə kef çəkərdik! Cavanlar deyirdin ki, bir dəstə güldür; gənclər özlünə yəşəmənin budağı ilə, ya bir dəstə qızılgüllə zinat verərdi; onlar qəşəng döyüşçü olsalar da, özlərini çoban kimi göstərirdilər; tutaq ki, birisi draquın zabitidir, – o bir kələklə özlünə Florianada adı verərdi. Hamı qəşəng olmaq istərdi. Parlaq parçalardan naxışlı paltar geyirdilər. Burjua gülə, markiz qiymətli daşa oxşardı. Onda nə üzəngili şalvar, nə də uzunboğaz çəkmə geyirdilər. Cavan oğlanlar şıq, qəşəng, gözəl, cazibədar, zərif geyinirdilər, öz geyimlərlə başqalarının xoşuna gəlməyə çalışırdılar, baxanda adamın gözü qamaşırdı, lakin bu onlara qılnc taxmaqda mane olmazdı. Deyirdin ki, caynaqlı, dimdikli xalisə milçək quşudurlar. O dövr “Nəzakətli Hindistan” dövrü idi. Bizim dövrün xüsusiyyətlərindən biri incəlik, biri də ehtişam idi. Heç bilirsiniz necə əylənərdik, – qiyamətdi, qiyamət! Amma indi siz hədsiz dəyərdə təkəbbürlüsünüz. Burjua xəsisdir, burjua özünü naza qoyur. Belə də bədbəxt ərə olar! İndi Gözəllik ilahəsinin özünn çox döşü açıq paltar geydiyi üçün qovardılar. Heyhat! İndi gözəlliyi bir eybəcərlik kimi gizlədirlər. İnqilabdan sonra hamı, hətta rəqqasələr də pantolon geyirlər; hər yetən küçə rəqqasəsi özünn dəyməduşə göstərir; sizin rəqsləriniz moizə kimi adami darıxdır. Siz özəmətli olmaq istəyirsiniz. Sizin çənəniz qalstuk içində batmasa, yaman diltor olursunuz. Hələ ağzından süd iyi gələn iyirmi yaşlı hər oğlan evləndə arzu edir ki, cənab Ruaye Kollara oxşasın. Belə bir ərəmət bilirsinizmi sizi hara aparıb çıxarır? Heçlik dəyərsinə! Yadımda saxlayın: sevinə yalnız sevinə deyil, o həm də böyük bir hisddir. Bir-birinizə aşiq olmusunuz, onda nə durmusunuz, şadlıq edin! Ax, sizə nə deyim! Adam evləndə nə hay-küylə, cah-cəllalə, xoşbəxtlikdən məst olaraq, dəlicəsinə evlənməlidir! Kilsədə ciddi olun – mən buna razıyam. Elə ki dini ayın qurtardı, qoy hər şey cəhənnəmə olsun! Təzə evlənenləri sehrli qasırğa içində fırlandırmaq lazımdır. Toy cəzakar və şahənə olmalıdır. Toy mərasimi qoy Rey m kilsəsindən Şənitlə məbədinə kimi uzansın. Adi toylardan mənəm zəhləm gedir. And olsun ıblisə, birçə günlüyə də

Olimpo qalxın! Allahlar kimi olun. Ah, siz Oyunun və Gülüşün perisi, dühası, arkraspidləri ola bilərdiniz, amma siz ancaq burnu fırtıqlı uşaqsınız. Dostlar, hər bir təzə evlənen adam şahzadə Aldobrandini olmalıdır. Qu quşları ilə, qartallarla göyün yeddinci qatına uçmaq üçün həyatda bir dəfə olə düşünən bu dəqiqədən istifadə edin, hərçənd siz onun səhərişi şappıltı ilə meşşanlığını qurbəqalı bataqlığına düşəcəksiniz. Himeney bayramında xosislik eləməyin, onun gözəl qanadlarını kosməyin, bu şərəfəli gündə xırdaçılıq eləməyin, Toy xərci təsərrüfat xərci deyil. Ah, bunu mən öz zövqümlə düzəldə bilseydim, nə gözəl olardı!.. Ağaclar arasında skripkalar səslənərdi. Mavi və gülmüş – bax, mənim məramnaməm budur! Mən kənd allahlarını çağırırdım, meşə pərilərini, dəniz pərilərini səslərdim. Amfitrita toyu düzəldərdim, ətrafa çəhrayı şəfəq saçılardı, burada saçları qəşəng darənmiş tamam çılpəq pərilər, dəniz ilahəsinə şeir təqdim edən alim akademik, iki-çarxlı arabaya qoşulmuş dəniz əjdəhası iştirak edərdi.

Balıqlıqlağı üstə Triton trombon çaldı,
Həminin üroyinə sevgi toxumu saldı.

Şonlik məramnaməsi belə olar! Məramnamə belə olar, ya mən heç bir şey anlamıram, elə buradaca yer ayrılısın, yerə girim!

Qoca aşıb-daşan lirik ilhamına uyaraq, öz-özünə məftuniyyətlə qulaq asırdı, lakin Kozetta ilə Marius xoşbəxtlikdən məst olmuşdular, bir-birinə baxıb fərhələndirdilər, heç kəs onlara mane olmurdu.

Mədmuazil Jilnorman halını pozmadan ətrafındakı hadisələri seyr edirdi. Son beş-altı ay içərisində o xeyli həyəcan keçirmişdi. Marius qa-yıdıb gəlmiş, Mariusu qana bulamış halda gətirdilər, Mariusu barrikadadan gətirdilər. Marius öldü, yox, ölmədi, Marius babası ilə barışdı, Marius milyon qızla evlənir! Altı yüz min frank lap onun axırına çıxdı. Bu hadisədən sonra o yenə süst və laqəyd oldu, – ilk dualanma ayını vaxtı da o belə olmuşdu. O vaxtlı-vaxtında ibadətdə gedirdi, təşbeh çevirirdi. Ave! duasını astadan oxuyurdu; o, evin bucağında Ave duasını pıçıldarkən, o biri bucağında I love you² sözlərini pıçıldayırdılar; Marius-la Kozetta onu tutqun kölgə kimi görünürdü. Əslində kölgə o özü idi.

Fəaliyyət göstərməyən zahidliyin xüsusi bir növü var: bu zaman adam sanki donmuş və qurumşu vəziyyətdə olur, həyat fəaliyyəti de-

yiən hər şeyə biganə olur, zəlzələdən və başqa fəlakətlərdən ayrı heç bir şey, heç bir fərhəli ya kədərli hadisə ona təsir etmir. Jilnorman öz qızına dönə-dönə deyirdi. "Belə möminlik zökəm kimi şeydir. Bu zaman adam həyatın qoxusunu duymur: nə üfunətini, nə ətrini".

Lakin altı yüz min frank qarımış qızın çoxdan bəri davam edən tə-rəddüdüə son qoydu. Atası onunla hesablaşmağa çox az adət etmişdi, buna görə də Mariusun Kozetta ilə evlənməsinə razılıq verəndə qızı ilə heç məsləhətləşmədi. İndi o, adəti üzrə, çoxşün bir həyəcan keçirirdi; o zalım idi, qəl oldu; onun ancaq bir məqsədi vardı, o da Marius- su razı salmaq. Mariusun xalası vardı, onun da öz rəyi ola bilərdi, – bu heç qocanın yadına da düşmürdü. Mariusun xalası qoyun kimi müti olsa da, bundan incimirdi. Üzdən o özünü laqəyd göstərirdi lakin ürəyi qəzəblə dolu idi; o öz-özünə deyirdi: "Atam evlənmək məsələ-sini mənsiz həll edir; qoy eləsin; mən də miras məsələsini onsuz həll edərdəm". Doğrudan da o, varlı idi, amma atası varlı deyildi. O öz qə-rarını üroyinə saxladı, heç kəsə heç nə söyləmədi. Çox ola bilsin ki, Mariusla Kozetta kasıb olsaydı, o öz qarını yerinə yitirəcədi. Mənim öziz bacıoğlum iltifat buyurub dilənçi qızla evlənir; qoy evlənsin öz işini korlayacaq! Qoy dilənçi olub qalsın. Lakin Kozettaya çatan yarım milyon onun xoşuna gəldi, sevişənlər haqqında öz fikrini dəyiş-di. Altı yüz min frank, heç şübhəsiz, şübhəsiz, hörmətə layiqdir; indi bir şey ona aydın oldu: o, öz dövlətini bu cavanlar üçün qoyub get-məyə bilməz, məhz ona görə ki, onların buna ehtiyacı yoxdur.

Belə qərara alındı ki, təzə evlənen cavanlar qocanın evində yaşa-sınlar. Cənab Jilnorman yataq otağını mütləq onlara vermək istəyirdi, – evdə ən yaxşı otaq bu idi. O deyirdi ki: "mən bundan cavanlaşaca-ğam. Bu, mənim çoxdankı fikrimdir. Mən həmişə arzu edirdim ki, toy mənim otağımda olsun". O, yataq otağını bir çox qədim zərif şeylərlə bəzədi. Buyuruq verdi ki, tavana naxış çəksinlər, divarları çoxdan bəri saxladığı və utxət ədləndirdiği parçaya tutsınlar; bu zərli atlas parça-nın üstünə marmardan novruzgülü vardı. O deyirdi ki: "Həmin parça-dan Laroş-Hiyon sarayında Anvil hersoginyasının çarpyasına pərdə çəkilmişdir". Buxarının üstünə balaca heykəl qoydu: bu, mufta ilə öz çılpəqlığını örten qadın heykəli idi.

Cənab Jilnormanın kitabxanası oldu qəbul otağı: Mariusa la-zımdı: bir şey bizim yadımızdadır: vəkillər silkinə daxil olmaq üçün qəbul otağı tələb olunurdu.

¹ Katolik duası

² Mən səni sevirəm (ing.).

*Qorxunc yuxularla xoşbəxt günlər
bir-birini təqib edir*

Sevişənlər hər gün görüşürdülər. Kozettanı cənab Foşlevan götürürdü. Jilnormanın qarımsı qızı donquldandırdı: Harada görünüb ki, adaxlanmış qız öz adaxlısının evinə gəlsin; özü istəsin ki, oğlan ona nəvaziş göstərsin? Bu adət Mariusun yavaş-yavaş sağlamlası ilə meydana gəlmişdi və ona görə möhkəmlənmişdi ki, öz-üzə oturub söhbət etmək üçün Ehtiraslar küçəsindəki kreslo Silahlı adam küçəsindəki həsir stuldan daha əlverişli idi. Mariusla Foşlevan bir-birini görürdü, ancaq bir-birilə danışmırdı. Sanki onlar öz aralarında belə şərtlənmişdilər. Hər qızı bir adam ötürməlidir, buna qızın ehtiyacı var. Kozetta cənab Foşlevansız gələ bilmirdi. Mariusun Kozetta ilə görüşməsi üçün cənab Foşlevanın orada olması zəruri bir şərt idi. Buna o, etiraz etmirdi. Onlar bütün insanların həyatını yaxşılaşdırmaq haqqında danışarkən və bu zaman siyasi məsələlərə səthi və ümumi şəkildə toxunarkən, adətən söylədikləri "bəli" və "xeyr"dən başqa bir neçə söz də əlavə edirdilər. Xalq maarifi haqqında Mariusun fikri belə idi: o deyirdi ki, oxumaq pulsuz və məcburi olmalı, geniş yayılmalıdır, bu, hamıya hava kimi, gün kimi lazımdır, bütün xalq bundan istifadə etməlidir. Bu gün onlar bu barədə az da olsa danışdılar, fikirləri bir-birilə düz gəldi. Marius gördü ki, cənab Foşlevan öz fikrini həm yaxşı, həm də bir az yüksək üslubla ifadə edir. Ancaq onun danışığında nə isə çatışmır. Cənab Foşlevan nədə isə kübar cəmiyyəti adamından aşağıda, nədə isə yuxarıda dururdu.

Marius qəlbində cənab Foşlevana çoxlu sualla müraciət edirdi; cənab Foşlevan ona çox xeyirxahlıq etsə də, laqeyd olmuşdu. Bəzən öz xatirələrindən də şübhələnirdi. Onun hafizəsində bir pozğunluq, qara bir ləkə, dörd ay davam edən böhranlı vəziyyət nəticəsində dərin bir uçurum əmələ gəlmişdi. Bir çox şeylər bu uçurumda həmişəlik məhv olmuşdu. İş o yerə gəlmişdi ki, o öz-özündən soruşurdu: "Doğrudanmı, mən cənab Foşlevanı, belə ciddi, belə sakit bir adamı barrikadada görmüşəm?"

Keçmişin görünüb yox olan xəyallarından onun hafizəsində əmələ gələn müəmma ancaq bu deyildi. O, xoşbəxtlik və xoş güzəran içində də bizi kədərli geriye baxmağa vadar edən xəyallardan canını qurtara

bilməmişdi. Keçmişin gözəndən ilon üfüqlərinə ömründə heç nəzər salmayan adamlar nə düşünməyə, nə də sevməyə qabildirlər. Marius ara-bir oollarla özünü örtür, keçmiş günlərin təşviş və həyəcan dolu qarışıq xəyalları onun beynini bürüyən tutqun duman içərisindən keçib gedirdi. O yenə də Mabefin öldüyünü görür, Qvroşun yağış kimi yağan top saçması altında nəğmə oxuduğunu eşidirdi. Eponinanın alnındakı ölüm soyuğunu öz dodaqlarında hiss edirdi. Anjolras, Kurfeyrak, Jan Pruver, Kombefer, Bossüe, Qrante, onun bütün dostları gözü qarışında canlanırdı, – sanki onlar ölməmişdilər, – sonra yenə də yox olurdular.

Qəlbi rıqçətə gətirən, faciəli günlər görünən, azab çəkən, onun üçün əziz olan bu mərd insanlar bəlkə də, heç yox idilər. Onlar bu yuxu idi? Ya, bəlkə, doğrudan da, mövcuddurlar? Keçmiş qıyam tüstüsü bürümüşdü. Dəhşətli sarsıntılar dəhşətli yuxular doğurur. O öz-özünə sual verirdi, öz-özünü yoxlayırdı; bu insanların həmişəlik məhv olması fikri onun başını gicalləndirirdi. İndi onlar haradadırlar? Doğrudanmı, onlar ölmüşlər? Uçqun onların hamısını öz ardınca zülmətə aparmış, təkə o qalmışdı. Hər şey sanki teatr pərdəsi ardında yox olmuşdu. Bəzən həyat üzərində belə pərdələr enir, Allah tamaşanın o biri hissəsinə keçir.

Marius özü də əvvəlki Marius idi? O, kasıb idi, indi dövlətli olmuşdu, o tək idi, indi ailəli olmuşdu, o hər şeydən ümidini kəşmişdi, indi Kozetta ilə evlənirdi. Ona elə gəlirdi ki, qəbirdən keçib gəlmişdir: oraya məhkum kimi emiş, oradan bəraət qazanmış halda çıxmışdır. O biriləri çıxmamış, qəbrin içində qalmışdır. Bəzən keçmişin bütün bu kəlgələri qayıdaraq canlanır, onu hər tərəfdən bürüyürdü, onun qəlbinə kökləndirirdi; onda Kozettanı düşündür, yenə də sakitləşirdi; yalnız bu böyük xoşbəxtlik fəlakətin izlərini silə bilirdi.

Cənab Foşlevan bu məhv olan insanların içində müəyyən bir yer tuturdu. Marius inana bilmirdi ki, barrikadada olan Foşlevan indi Kozettanın yanında sakitcə oturan Foşlevandır. Onlar eyni qandan, eyni candan olan bir adamdır. Barrikadadakı Foşlevan, yəqin, böhranlı daqiqələrdə onu qara basırkən gözüne görünən qorxunc surətlərdən biri idi. Bir də ki, onların hər ikisi öz təbiəti etibarilə adamayovuşmazdı; buna görə də Marius cənab Foşlevandan bu barədə bir şey soruşmağı heç fikrinə də gətirmirdi. Bu, onun heç ağlına da gəlmirdi. Onun xasiyyətinə belə bir cəhət olduğunu biz əvvəllər qeyd etmişdik.

Ümumi bir sirr ilə bağlı olan iki adam, danışmadan razılığa gəlmiş kimi, bu barədə birca kəlmə də danışmırdı, – bu, heç də bəzilərinin düşündüyü kimi, nadir təsadüf edilən şey deyildi.

Ancaq Marius bir gün məsələni aydınlaşdırmaq üçün təşəbbüs göstərdi. Səhbəti Şənvəri küçəsinə gətirib çıxartdı və cənab Fəşləvə sarı dönrək soruşdu:

– Siz ki, bu küçəni yaxşı tanıyırsınız?

– Hansı küçəni?

– Şənvəri küçəsinə.

Fəşləvan çox təbi bir ifadə ilə dedi:

– Belə bir küçə adı heç xəyalıma da gəlmir.

Fəşləvanın cavabı, əslində, küçənin özüne deyil, küçənin adına aiddi. – bu cavab Mariusa daha inandırıcı göründü.

Düşünərək öz-özünə dedi: “Lap yəqin ki, bu, mənim gözüme görünübmüş. Məni qara basıbmış. Kim isə cənab Fəşləvana oxşayırmış. Cənab Fəşləvan orada yox imiş”.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Tapılmayan iki adam

Sevgi ovunu nə qədər güclü olsa da, Mariusun fikrindən bütün qaçqınları silə bilmədi.

Nə qədər ki, toya hazırlıq gedirdi, o həm toy gününü gözləyirdi, həm də keçmişə aid olan çətin bir məsələyə çox ciddiyyətlə girişmişdi.

O, hər şeydən əvvəl atasına, sonra da özüne minnətdardı.

Haradasa Tenardye deyilən bir adam vardı, haradasa. Mariusun cənab Jilnormanın evinə gətirən naməlum bir şəxs vardı.

Marius, hər necə olsa, bu iki adamı tapmalı idi. O, xoşbəxt yaşayarkən bu iki adamı unutmağı heç xəyalına da gətirmirdi, həm də qorxurdu ki, qarşılığı verilməyən bu yaxşılaş onun gözəl həyatına kölgə sala bilər. Çoxdankı borclarını verməyi o daha gecikdirə bilməzdi, o, şəhər gələcəyə qədəm qoymazdan əvvəl keçmişlə haqq-hesabı çürüt-məli idi.

Qoy Tenardye alçaq bir adam olsun, bu, onun polkovnik Ponmer-sini xilas etməsinə zərər qəzən gözden salmırdı. Tenardye bütün dünyanı nəzərdə quldur ola bilirdi, lakin Mariusun nəzərində quldur deyildi.

Marius Vaterloo ətrafındakı vuruşmada həqiqətən nələ olduğunu bilmədiyini kimi, Tenardye ilə atası arasında nə kimi əlaqə olduğunu

bilmirdi; lakin onun atası ölümdən xilas edildiyi üçün bu talançıya öz həyatı üçün borclu idi, başqa bir şey üçün minnətdar deyildi.

Marius Tenardyenin ardınca çox adam salsa da, onu tapa bilməmişdi. Bir cəhətdən adama elə gəlirdi ki, bu səhərdə daha heç bir şey etmək olmaz. Tenardyenin arvadı hobsxanada istintaq zamanı ölmüşdü. Bu bədbəxt ailədən qalan Tenardye ilə qızı Azelma yəndə də itib batmışdı. İctimai məchuliyyətin girdabı bu adamları sossizcə öz içərisinə almışdı. Girdabın üzərində nə bir dalğa, nə xırdaca bir ləpə, nə tutqun bir dairə əmələ gəlmişdi: bunlar heç olmasa, oraya bir şey düş-düyünü göstəror, oraya lot salmaq mümkün olardı.

Tenardyenin arvadı ölmüşdü, Kəllə bəraət qazanmışdı, Gecəqışu yox olmuşdu, əsas müttəhimlər hobsxanadan qaçmışdı. Qorbo dax-ması ilə əlaqədar olaraq başlanan böyük məhkəmə işi çox az noticə vermişdi. İşin üstü lazımına açılmamışdı. Məhkəmə ikinci dərəcəli iki hökümə kifayətlənməyə məcbur olmuşdu: onlardan biri – qarmaq ya Bahar, ya da Həşərat, biri də Yarım-Liard, ya da İki-Milyard haqqında idi; Qarmaqla İki-Milyard on il katorqa cəzası kəsmişdilər. Onların qaçib gizlənən yoldaşları, qiyabi olaraq, ömürlük katorqa cəzasına məhkum edilmişdilər. İşin təşkil edən və işə başçılıq edən Tenardye haqqında, yəndə də qiyabi olaraq, ölüm hökmi verilmişdi. Tenardyedən qalan yeganə şey ancaq bu hökm idi; hökm, tabut yanında yanan şam kimi, yoxa çıxan Tenardyenin üzünə məşum işıq salırdı.

Lakin hökm Tenardyenin, ələ keçirmək qorxusu qarşısında, daha artıq geri kəşilməyə, gözden uzaq olmağa məcbur etdi, onu bürüyən zülməti daha da kəşifləşdirdi.

Mariusu xilas edən ikinci məlum adam haqqındakı axtarışlar əvvəl bozi noticələr verdi, lakin sonra heç bir şey ələ etmək mümkün olmadı. İyunun 6-da axşam Mariusu Ehtiraslar küçəsinə gətirən fiakrı tapdılar. Sürücü belə bir məlumat verdi: mən iyunun 6-da polis agentinin əmri ilə, gündüz saat üçdən hava qaralana kimi Yelisey çölünün sahil küçəsində, Baş kanala girilən yerdən bir qədər kənarda dayanıb durdum, saat doqquz radələrində kloakanın çaya çıxan dəmir barmalıqı açıldı; oradan bir adam çıxdı, onun çiyində başqa bir adam vardı, özü də yəqin ki, ölmüşdü; burada pusqada duran polis nəfəri diri adamı həbs etdi, ölünü tutdu; mən də agentin əmri ilə “bütün bu camaatı” fiakra yüklədim; onlar əvvəl Ehtiraslar küçəsinə gətdilər, orada ölünü fiakrdan düşürdülər, bu ölü cənab Marius idi; mən onu lap yaxşı tanıdım, hərçəndi indi ağa, söz yox ki, sağdır, sonra o birilə

yenə də karetya mindilər, mən də yola düşdüm. Arxiv qapılarına çatmağa azca qalmış əmr olundu, fiakı saxladım; orada, lap elə küçənin ortasında mənim pulumu verib getdilər, polis agenti o biri adamı özü ilə apardı; mən bundan başqa heç nə bilmirəm, bir də ki, o gecə çox qaranlıq gecə idi.

Mariusun yadına heç bir şey gəlmirdi, – biz bunu yuxarıda da demişik. Onun fikrində birçə şey qalmışdı: barrikadada arxası üstə düşəndə qüvvətli bir əl onu daldan tutmuşdu; bundan sonra onun sürurunda hər şey sönmüşdü. Ancaq cənab Jilnornmanın evində huşu özünə gəlmişdi.

O, nə qədər fikirləşsə də, məsələni aydınlaşdırma bilmirdi.

O, özünün eyni adam olduğunu şübhə edə bilməzdi.

Bəs axı necə oldu ki, O, Şanvreri küçəsində huşunu itirərək yere yıxıldığı halda, polis işçisi onu Sena sahilində, Əlillər körpüsü yanında tapdı? Görünür, kim isə onu Mərkəzi bazar məhəlləsindən Yelisey çölünə aparmışdı. Hansı yol ilə? Çirkab kanalı ilə. Bu ki eşidilməmiş bir fədalilik idi!

Bu necə olmuşdu? O adam kimdi?

O, Mariusun extardığı adamdı.

Bu adamdan, onun xilaskarından heç bir iz, əsər-ələmət qalmamışdı.

Marius bu məsələdə çox ehtiyatla hərəkət etməli olsa da, öz axtarırlarında gedib polis prefekturasına qədər çıxmışdı. Lakin orada da məsələni aydınlaşdırma bilmədi. Prefekturanın əldə etdiyi məlumat sürücünün bildiyindən də az idi. İyunun 6-da Baş kanalın dəmir barmaqlığı qabağında kim tutulmuşdu, – bu barədə heç bir xəbər yox idi, heç bir polis işçisi məlumat verməmişdi; prefekturada bunu əfsanə hesab etmək meylinə idilər. Sürücü araq pulu almaq üçün hər şey edər, hətta ağına gələni uydura bilirdi. Əslində, hadisə baş vermişdi, bunu inkar etmək olmazdı, təkrar edirik, Marius buna şübhə edə bilməzdi, onda görək özünün eyni adam olduğunu şübhə edə idi.

Bu qərübə müəmmalı sanki aydınlaşdırmaq mümkün deyildi.

Sürücünün dediyinə görə, bir adam Böyük kanalın barmaqlığını açmış, oradan öz dalında nəfəsi kəsilmiş başqa bir adam çıxarmışdı, onu güdən polis nəfəri də, qiyamçını xilas edən bu adamı cinayət işlədiyi yerdə tutmuşdu; xilas edilən adam da, heç demə, Marius imiş; bəs axı o naməlum, o məchul adam necə oldu? Polis nəfərinin başına nə gəlirdi? O, niyə susurdu? Bəlkə o, naməlum adam qaçmışdı? Ya polis nəfərinə pul ilə ələ almışdı? Niyə o naməlum adam özü haqqında Mariusa heç bir məlumat vermirdi, – axı Marius həyatı üçün ona

minnətdardı. O adamın təmənnasızlığı öz canından keçməsi kimi təəcüblü görünürdü. O, niyə gəlmirdi? Bəlkə də onun mükafata ehtiyacı yox idi, lakin minnətdarlığı kim qəbul etməz? Bəlkə, o ölüb? O, necə adammış? Sir-sifətdən necə imiş? Bunu heç kəs düzgün deyə bilmirdi. Sürücü deyir ki, “qaranlıq gecə idi, heç bir şey görmək olmurdu”. Qorxuya düşmüş Bask ilə Nikoletta isə ancaq öz ağalarına, qana bulaşmış Mariusa baxırmışlar, başqa şeyə fikir verməmişlər. Marius belə faciənin halda götürələndə təkəvə qapıçı öz fənəri ilə işıq salaraq, o adamı görmüşdü: o da ancaq bunu deyirdi: “Adam ona baxanda qorxurdu”.

Marius tapşırırmışdı ki, evə gətiriləndə onun əynində olan qanlı paltarını saxlasınlar: o adamın tapılmasında bəlkə bu paltarın köməyi oldu. Sürtuka baxanda kim isə onun ələyinin qərībā bir şəkildə cırıldığını gördü. Sürtukun ələyinin bir parçası çatmırdı.

Bir gün axşam Marius Kozetta ilə Jan Valjanın yanında bu qərībā hadisədən və bir çox başqa axtarırlarından, bu axtarırların heç bir nəticə verməməsindən danışdı. “Cənab Foşlevan”ın daş kimi hərəkətsiz üzü onun səbrini tükəndirdi. Marius kədər və həyəcanla danışmağa başladı: onun kədərinə gizli bir hiddət duyulurdu:

– Bəli, o kim olsa da çox nəcib adamdır! Bilirsiniz, cənab, o nə etmişdir? O, göydən ənənə mələk kimi, mənim köməyimə gəlmişdir. O özünü vuruşmanın lap qızgın yerinə yatmış, məni götürüb aparmış, çirkab kanalına girilən yeri açmış, oraya girmiş, məni dalına alıb aparmış! Cənab, o, bir meyiti dalına alaraq, dəhşətli yeraltı koridorlarla, zülmət içində, kloakanın lehməsi içində ayılla-ayılla bir lyö yarından artıq yol getmişdir! Bunu o nə məqsədlə etmişdir? Ancaq bir məqsədlə: ölüni xilas etsin! Ölü də mən olmuşam. O öz-özünə belə demişdir: “Bu meyitdə, bəlkə hələ həyat qığılcımı var: bu sönük qığılcım üçün mən öz həyatımı təhlükəyə atıram”. O öz həyatını bir dəfə deyil, iyirmi dəfə təhlükəyə atmışdır! O hər addımda məhv ola bilirdi. Buna da sübut odur ki, kloakadan çıxanda onu həbs etmişlər. Bilirsinizmi, hörmətli cənab, bunun hamısını, doğrudan da, o etmişdir! Özü də heç bir mükafat gözləmədən etmişdir! Mən kim idim? Qiyamçı. Mən kim idim? Məğlub olmuş bir adam. Ah, Kozettanın altı yüz min frankı mənim olsaydı...

Jan Valjan onun sözünü kəsdi:

– O sizindir.

Marius sözünə davam etdi:

– Onda mən o adamı tapmaq üçün bu pulun hamısını verərdim!

Jan Valjan birçə kəlmə də söz demədi.

YUXUSUZ GECƏ

BİRİNCİ FƏSİL

16 fevral 1833-cü il

1833-cü ilin 16 fevral gecəsi müqəddəs bir gecə idi. Onun zülməti üstündə cənnət səması işıq saçırdı. Bu gecə – Mariusla Kozettanın evləndiyi gecə idi.

Gün çox gözəl keçdi.

Bu nə Jilnorman babanın arzu etdiyi təntənəli bayram, nə evlənlərin başı üstündə bir-birinin ardınca uçan baş mələklə eşq allahının səhrli tamaşası, nə də qapı üstündə nəqş olunmağa layiq toy ziyafəti idi; bu, hər halda, fərəhli və füsunkar bir gün idi.

1833-cü ilin toy adətləri indikindən fərqlənirdi. O zaman hələ oğlan kəbin kəsildəndən sonra kilsədən çıxan kimi öz arvadını götürüb qaçmırdı, öz xoşbəxtliyindən utanmış kimi başqa bir yerdə gizlənmirdi, müflis olmuş gizlənen adamın kəleyini "Nəğmələr nəğməsi" məftunluğu ilə birləşdirmirdi; fransızlar hələ belə bir inco, son dərəcə inco dəbi İngiltərədən götürməmişdilər. Bizim zamanəmizdə, nədənsə, adamın öz xoşbəxtliyini poçt kəretasında kələ-kötür yollarda silkələməsini, kilsə ayınının qamçı şaqqıltısı ilə kəsməsini, evlənlər üçün mehmanxanada cərpayı tutulmasını, hər gecəsi filan qiymətə kirayə edilən bu bayrağı yataqda – insan həyatında baş verən ən müqəddəs bir xatirəni – mehmanxana qulluqçusu ilə dilcans sürücüsünün eşq-bazlıq xatirəsi ilə bərabər qoyub getməyi ismətli, ləyaqətli bir şey hesab edirlər.

Bizim yaşadığımız on doqquzuncu əsrin ikinci yarısında daha sə-rəfli bələdiyyə rəisi, yepitraxilli keşiş, qanun və Allah kifayət deyil; biz bura görə Lonjümo sürücüsünü də əlavə edək, elə sürücü ki, onun qırmızı yaxalılıq göy kurtkası, kurtkasından zünqrovabənzər düymələri,

qolunun ağzında nömrəli dəmir lövhəsi, yaşıl meşindən şalvarı, saxta zər bafıası işıldayan şlyapası, tozlu, qarışıq saç-bırçəyi, iri qamçı və botfortu olsun, o görə quyruğu düylənmiş Normandiya atlarının üstünə çığırsın. Fransa hələ elə bir nəzakət dərəcəsinə çatmamışdır ki, ingilis aristokratları kimi, Çörçillin sonralar hersoq Malboronun xatirə-sini yad edərək, yeni evlənlərin kəretasına köhnə, yırtıq ayaqqabılarını dolu kimi yağdırsınlar, Malbrukda evlənikən açıqlanmış bibisinin hücumuna məruz qalmışdı, guya bu hücum da ona xoşbəxtlik gətirmişdi. Yırtıq ayaqqabılar hələ bizdə toy şənliyi üçün mütləq lazım olan şərtlərdən deyil: səbir edin, kübar cəmiyyətinin adətləri get-gedə yayılır, biz də yaxın vaxtda buna gəlib çatacağıq.

Yüz il bundan əvvəlki kimi, 1833-cü ildə də dördnala çapa-çapa nikahlanmaq dəbdə deyildi.

Çox qəribədir: o zaman adamlar elə zənn edirdilər ki, nikahlanmaq mərasimi həm ailə, həm də ictimai bayramdır, köhnə dəb ilə düzəlmiş qonaqlıq heç də toy məclisini xarab eləmir, səmimi şənlik, lap hədsiz dərəcədə də olsa, xoşbəxtliyə ziyan gətirmir, iki insan taleyinin birləşərək yeni ailə qurması və toyun evdə olması, evlənlərin həyatına bundan sonra yataq otağından başqa ayrı heç kəsin bələd olmaması rəğbətlə bir işdir.

Sözün qısa, adamlar utanmayıb evdə evlənilirlər.

Bəli, bu köhnə adət üzrə də toyu cənab Jilnormanın evində elədilər.

Evlənmək nə qədər təbii və adi bir hadisə olsa da, evlənlərin adını kilsədə elan etmək, nikahlanmaq, kəbin kəsmək mərasimi, bələdiyyə idarəsi və kilsə ilə əlaqədar olan bir çox məsələlər meydana çıxır. Bunları ancaq fevralın 16-na kimi yoluna qoymaq mümkün oldu.

Lakin elə oldu ki, ayın 16-sı pəhriz bayramının son gününə düşdü. – bunu biz, ancaq məsələnin dəqiqliyi üçün qeyd edirik. Bu vəziyyət bözi şübhələrə və tərəddüdlərə səbəb oldu, xüsusilə mədmuazel Jilnorman çox şübhə və tərəddüd göstərirdi.

Qoca Jilnorman həyəcanla dedi:

– Toyun bu günə düşməsi daha yaxşı! Belə bir məsələ də var:

Çox uşağın olar, sən
Məsələnsədə evlən.

Köhnə fikirlərə uymayaq. Ayın on altısına toyin edək! Marius, de görüm, sən gözəlməyə razısanmı?

Marius:

– Əlbəttə, yox, – dedi.

Qoca qət etdi:

– Deməli, məsələ bitdi.

Ayın 16-da küçə gəzintisi olsa da, toyu həmin günə qoydular. Ayın on altısında yağış yağdı. Lakin göyün həmişə tərtəmiz bir parçası görünür ki, bu da aşıqların xoşbəxtliyi üçün kifayətdir: başqaları çötir altında gizlənə də, ancaq onlar göyün bu lacivərd parçasını görə bilər.

Ayın 15-də Jan Valjan, cənab Jilnormanın yanında, beş yüz səksən dörd min frankı Mariusa verdi.

Kəbin kağızında omlakın ümumiliyi nəzərdə tutulurdu, buna görə də buca heç bir rəsmiyyət tələb olunmadı.

Tusen o gündən daha Jan Valjana lazım deyildi; Kozetta Tuseni irsən qəbul edərək, ona otaq qulluqçusu rütbəsini verdi.

Jan Valjana gəlincə, Jilnormanın evində onun üçün çox gözəl bir otaq ayrılmışdı. Kozetta ona dedi: "Ata, mən sizdən xahiş edirəm, gəlin burada yaşayın. Bu sözləri o elə füsunkarlıqla söylədi ki, Jan Valjan onun xahişini rədd edə bilmədi.

Toy gününə bir az qalmış Jan Valjan iş görəndə sağ əlinin baş barmağını kəsmişdi. Bu, ciddi bir şey deyildi. O, heç kəsə, hətta Kozettaya da icazə vermirdi ki, yarasına baxsın, onu açıb-bağlasın. Bununla belə bütün əlini sarımsıdı, həmişə də bağlı saxlayırdı, bu, ona qol çəkməyə də mane olurdu. Cənab Jilnorman, ikinci qəyyum sifətilə, onun bu vəzifəsini yerinə yetirdi.

Biz oxucuları nə belədiyyə idarəsinə, nə də kilsəyə aparacağıq. Sevişənləri uzağa yola salmaq indi dəbdə deyil; adətən yeni evlənənlərin gül dəstəsi səhnədə görünən kimi sevgi dramasına arxa çevirirlər. Biz bir hadisəni qeyd etməklə kifayətlənə biləyik; yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, bu hadisə Ehtiraslar küçəsindən Sen-Pol kilsəsinə gedərkən toy mərasimində baş vermişdi, lakin mərasimdə iştirak edənlərdən heç biri bunu görməmişdi.

O günlərdə Sen-Lui küçəsinin şimal hissəsinə yenidən daş döşəyirdilər, bu küçə Kral parkı küçəsindən başlayaraq gediş-gəliş üçün bağlanmışdı. Buna görə toy karetaları Sen-Pol kilsəsinə düz yolla gedə bilmədi. Yolu döşəməli oldu. Dövrələmə getmək üçün ən yaxın yol bulvardandı. Toya çağırılanlardan biri dedi ki, bayram əfəsi olduğu üçün orada, heç şübhəsiz, çoxlu ekipaja rast gələcəklər. Cənab

Jilnorman soruşdu: "Niyə?" – "Maskalı adamlara görə". – Qoca: "Çox gözəl, – dedi, – bulvarla gedəcəyik! Bizim cavanlar evlənirlər, onlar həyatın ən ciddi dövrünə qədəm qoyurlar. Qoy heç olmasa maskarada tamaşa edəsinlər".

Bulvara getdilər. Birinci karetdə Kozetta mədmuazel Jilnormanla, cənab Jan Valjanla oturmuşdu. Marius, adətində görə, o, biri karetdə tok gedirdi. Toy karetaları Ehtiraslar küçəsindən dönrək, Madlen küçəsindən Bastiliyaya Bastiliyadan Madlen küçəsinə uzanıb ucsuz-bucaqsız ekipajlar sırasına qoşuldu.

Bulvar maskarad paltarı geymiş adamlarla dolmuşdu. Arabir yağış çiləyirdi, lakin tələklər, nədimlər, oyunbazlar sakit dururdular. Bu qış fəslində həmin kefi duru idi, Paris geyimini dəyişmiş, Venetsiya paltarı geymişdi. İndi daha belə pəhriz bayramları olmur. Bütün həyat karnavala çevrilmişdir, ona görə daha əsil karnaval yoxdur.

Yan xiyabanlar və pəncərələr adamlar dolu idi. Camaat teatrının sütunlu meydançalarına doluşaraq tamaşa edirdi. Maskarad paltarı geymiş adamlardan başqa, müxtəlif ekipajların təntənəli yürüşü diqqəti cəlb edirdi, – belə təntənəli yürüşlər həmişə pəhriz əfəsinə, həm də Lonşanda təşkil edilən cıdır günündə olardı. Burada həm kolyaska, həm kareta, həm ikitəkərli ekipajlar, kabrioletlər vardı; onların hamısı polis idarəsinin əmri ilə ciddi bir nizam-intizamla təbə olaraq bir-birinin ardınca gedirdi, sanki rəqs üzrə hərəkət edirdi. Belə ekipajda gedən adam həm özü tamaşa edir, həm də ona tamaşa edirlər. Polis işçiləri, bir-birinə müvazi olaraq hərəkət edən, üz-üzə gələn bu iki ucsuz-bucaqsız ekipaj sırasının bulvarın hər iki tərəfi ilə getməsinə istiqamət verir, biri yuxarıdan aşağı, o, birisi aşağıdan yuxarı – biri d'Anten şosesinə, o, birisi Sent-Antuan civarına doğru irəliləyən bu qoşa axının, bu iki ekipaj axınının pozulmasına nəzarət edirdilər. Fransa perlorinin və xarici səfirlərin gərbə vurulmuş ekipajlar yolun ortası ilə sərbəstə o tərəf-bu tərəfə hərəkət edirdi. Bəzi cah-cəlalət, hay-küyü, təntənəli yürüşlər də, xüsusilə Pəhriz Öküzü yürüşü bu üstünlükdən istifadə edirdi. Parisin ümumxalq şənliyi içərisində İngiltərə də qamçısını şaqıldada-şaqıldada özünü göstərdi: lord Seymour poçt karetaşı qulaqbatırıcı gurultu ilə ötüb keçdi; camaatın istehsalı atmacaları onun üzərinə yağış kimi yağdı.

Atlı polis nəfərləri atlarını çapa-çapa ekipajların yanı ilə çoban iti kimi gədirilər; bibilərlə, xalalarla, nənələrlə ağzına kimi dolu olan iri

aile karetalesinin qapısında maskarad paltarı geymiş füsunkar uşaqaların, yeddi yaşlı Pyerroların, altı yaşlı Pyerretlərin toravotlı üzü görünürdü, onlar ümumi şənlikdə iştirak etmələri ilə lovğalanır, bu tələxək oyununun ciddi bir şey olduğuna inanır, özlərini məmur kimi tox tuturdular.

Arabir ekipaj yürüşünün bir yerində əngəl emələ gəlirdi; əngəli aradan qaldırana kimi müvazi gedən ekipajlar sırasından biri dayanırdı. Bütün sıranı saxlamaq üçün kolyaskalardan birinin ləngiməsi kifayət idi. Sonra ekipaj axını yenə hərəkətə gəlirdi.

Toy karetalesini bulvarın sağ tərəfi ilə Bastiliyaya sarı gedən axında idi. Kələm körpüsü küçəsinin qarşı tərəfində hərəkət bir az ləngidi. Elə bu zaman bulvarın sol tərəfi ilə Madlen küçəsinə sarı gedən o biri axın da dayandı. Toy karetalesini qarşısında dayanan kolyaska maskarad paltarı geymiş adamla dolu idi.

Belə kolyaskalara, daha doğrusu, belə arabalara parisililər yaxşı bələddir. Pəhriz bayramında çərşənbə axşamı və ya pəhrizin ortalarında cümə axşamı belə arabalar görünməsəydi, buna pis mənə verərdilər, deyirdilər ki: "Burada nəse var. Yəqin nazirləri dəyişəcəklər". Maskarad paltarlı adamla dolu olan araba nə deməkdir? Bu – yoldan keçənlərin başı üstündə atılıb düşən Kassandrlar, Arlekinlər, Kolombinlər yığını idi, türkdən tutmuş vəhşi adama kimi müxtəlif güllünc simalardı. Herkuleslərlə qol-boyun olan markizalardı, vaxtilə menadlar Aristofanı başını aşağı dikməyə məcbur etdiyi kimi, Rableni qulaqlarını toxumağa məcbur edən bəlon alverçi bazar arvadları idi, kirkodən qaynıxmış pariklərdi, çəhrayı triko idi, şıq geyimli adamın şlyapası idi, tələxək gözlüyü idi, kəpənək şəkili sancılmış nədım qalpağı idi, yoldan keçənlərlə qızgın söyüşməkdə, əlləri belə qoymağı, nalayiq duruşları, çılpaq çiyinlərdi, maskalı üzlerdi, ədəbsizlikdi, başı çələngli sürücüsü olan arabada ağzına həyasızlıqdı!

Yunanıstana Fespudin arabası lazımdı, Fransaya Vadenin furqonu lazımdır.

Hər şeyi, hətta yamıslamayın özünü də yamıslamaq olar. Saturn bayramı, qədim yunan təqvimliyinin bu dəcələsinə ağır-burun əyməsi get-gədə təhrif olunaraq, kobudlaşaraq Pəhriz şənliyinə çevrildi; vaxtilə sapsarı üzüm salxımları ilə bəzədilən Vaxx bayramı, çılpaq mələklər kimi mərmər sinəsini cəsarətlə açan Vaxx pərisi bizdə, şimalın sərt nəfəsi altında, yaş cır-cırdı içində başını aşağı salaraq, nəhayət, karnaval maskası adlandırıldı.

Maskarad paltarı geymiş adamların şəhərdə, arabada gözdirmək adətli mütələqiyyətin ən qədim dövründən başlanmışdır. XI Lüdovikin mədaxil-məxaric dövlətlərində göstərilir ki, saray xəzinədarlarına "avam xalqdan ötrü üç maskarad arabası üçün iyirmi su Tur sikkəsi" buraxılmışdı. Bizim dövrümüzdə maskarad paltarı geymiş bu həyküllü insan yığını ya köhnə bir dilcənsə minir, ya bir qonqanın, omnibusun tiyərli ekipaja iyirmisi birdən dolur. Hər yerdə, lap dişlərdə də, ekipajın fənəri üstündə otururlar. Bəziləri ayaq üstə durur, bəziləri uzanır, bəziləri iqləq əylərkə ayaqlarını saxlayır. Arvadlar kişilərin dizi üstə oturur. Çılğınlaşmış adamlardan ibarət bu canlı ehramlar lap uzaqdan, dalğalanan insan dənizi üstündən görünür. Adamlar ağzına kimi dolu olan arabalar izdiham içində şənlik saçan dağ kimi yüksəlir. Oradan Kolenin, Panarin, Pironun küçə jarqonu ilə zənginləşmiş sözləri dolu kimi yağır. Oradan camaatın üstünə küçə katexizisi püskürür. Həddindən artıq adam minən, adamlar dolu olan bu arabaların məğlubləndirməz bir görünüşü var. Hər yerdə – qapıda da, arxada da səs-küy, gürultü!.. Orada çıxırırlar, oxuyurlar, bağırırlar, qəhqəhə ilə gülürlər, gülməkdən uğunurlar; orada şənlik gur-gur güruldayır, istehza qığılcım saçır, qayğısızlıq baş alıb gedir; iki yabı, bu kobud, şit, tələxək zaraafatı ilə dolu olan arabaları tənənəli bir cələllə çəkib aparır; bu, Güllüşün zəfər arabasıdır.

Lakin bu, çox həyasızca bir gülüş idi, buna görə də səmimi ola bilməzdi. Doğrudan da, gülüş burada şübhəli görünürdü. Onun öz məqsədi vardı; onlar filosofları düşündürürdü. Bu arabaların ardında ölkəni idarə edən hökumət gizləndi. Küçə agentləri ilə küçə qızları arasındakı gizli bir əlaqə olduğu dərhal hiss olunurdu.

Əlbəttə, çox təvəssüf ki, camaat qarşısında göstərilən rəzəlat hədsiz sevinc doğurur, üst-üstə qalaqlanmış abırsızlıq və rüsvayçılıq camaatın xoşuna gəlir, fahişəlik üçün pyedestal xidmətini görəndə polis axtarışı küçəni təhqir edən-ədə əyləndirir; dəhşətli, canlı bədən yığınının saxta bəzək və cır-cındır, çirk və zəhəri cəh-cələl içində bağıra-bağıra, nəğmə oxuya-oxuya arabada gətirməsi küçə sevinə-sevinə maraqla baxır; avaralar bütün qəbahətlər yığını olan bu tənənəni alqışlayır, şənliyin polis tərəfindən buraxılma yə yeddibaşlı əjdahası camaat içində gözəyməyinə, avam xalq bayrama bayram demir. Nə etmək olar?! Arabalara doluşan bu lentli, bərtli-bəzəkli insan tör-töküntüsü ümum-xalq gülüşü ilə həm məzəmmət edilir, həm bağışlanır. Ümumi gülüş

– ümumxalq əxlaqının süqutunda iştirak edir. Bəzi zərərli, öyləncəli tamaşalar xalqın mənafeğini pozur, onu qara camaata çevirir; qara camaata isə, zalim hökmdarlar kimi, tələkə lazımdır. Kralın Rokloru, xalqın höqqabazı var. Paris böyük ideyalar paytaxtı olmayanda böyük ağsızlıqlar şəhəri olur. Orada karnaval siyasətlə bağlıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, Paris rəzələtin oynadığı komediya həvəslə baxır. Hökmdarları olanda, onlardan ancaq bir şey tələb edir. “Çirkəbi mənim üçün boyayın”. Roma da belə bir əxlaqla fərqlənirdi. Roma Neronu sevirdi. Neron da böyük oyunbazdı.

Yuxarıda demişdik ki, bir yığın maskalanmış biabırçı arvad və kişi minmiş belə yekə arabalardan biri, bulvarın sağ tərəfində toy arabaları dayananda, bulvarın sol tərəfində dayanırdı. Arabadakı maskarad paltar geymiş adamlar bulvarın o tayında, düz onların qarşısında dayanan kareta də gəlini görürdü.

Maskalı adamlardan biri ucadan dedi:

– Ora bax! Toydur!

Başqa bir maskalı etiraz etdi:

– Toy deyil, ölü basdırmağa gedirlər. Əsil toy bizimkidir!

Bu iki maskalı adam, toy kareta xeyli uzaqda olduğu üçün onları ələ salmaq zövqündən məhrum olduğundan, həmi də polis nəfərinin çığırısından qorxduğundan, o biri tərəfə döndü.

Arabaya qoşulan maskalı adamların işi bir dəqiqədən sonra lap başlarından aşdı: camaat onları ələ salmağa, lağa qoymağa başladı, bununla da onlara olan rəğbətini bildirdi – karnaval zamanı buna yol verilir. Bayaq söhbətə başlayan o iki maskalı adam da yoldaşları ilə bərabər, bütün küçə ilə söz döyüşünə girişməyə məcbur oldu; qara camaatın dolu kimi yağdırdığı ədəbsiz zarafatlarla cavab vermək üçün onların küçə repertuarından olan döyüş mərmiləri güclə çatırdı. Bu qayda ilə maskalı adamlarla qara camaat arasında çox biabırçı söyüşmə başlandı.

Bu zaman həmin arabada olan, maskarad paltar geymiş iki başqa adam da toy karetasını gördü, yoldaşları küçə camaatı ilə söyüşərkən onlar öz aralarında astadan danışmağa başladılar; bu maskalı adamlardan biri qoca ispaniyalıya oxşayan, həddindən artıq uzun burunlu, pələngi bir kişi idi, birisi isə kiçik maskalı, arıq, cavanca bir alverçi arvaddı.

Onların pıçıldısı ümumi hay-küy içində itib batırdı. Maskarad paltar geymiş adamlar üstüaçıq arabada, yağış altında tamam islanmışdılar,

fevral küləyi amansızdı; dekolte paltar geymiş alverçi qız soyuqdan əsə-əsə, öskürə-öskürə, qımışa-qımışa ispaniyalıya cavab verirdi.

Onlar belə danışdılar:

– Bir qulaq as!

– Nə var, atacan?

– O qocanı görübsən?

– Hansı qocanı?

– Bax, orada, qabaqdakı toy arabasında bizim tərəfdə oturub.

– Qolu qara cındırdan aslan qocanı?

– Hə.

– Görürəm, nə olsun ki?

– Mən, deyəsən onu tanıyıram.

– Nə olsun axı?

– Əgər mən o Paris oyunbazını tanıyıramsa, qoy mən lap dar ağacından asınlar, qoy mənim lap dilim qurusun

– İndi bütün Paris oyunbazdır.

– Əyilsən, gəlini görə bilərsənmi?

– Yox.

– Oğlanı necə?

– Bu arabada oğlan yoxdur.

– Ola bilməz!

– Ancaq ikinci bir qoca var.

– Yaxşı öyil, bəlkə gəlini görə bildin.

– Bundan artıq öyilə bilmərəm.

– Yaxşı da, onsuz da mən o qolunu bağlayan qocanı tanıyıram, tanıyıramsa qoy mən lap qəzəbə gəlim!

– O sənin nəyinə gərəkdir?

– Necə nəyinə gərəkdir? Yeri gələndə lazım olar.

– Qocalardan mənim zəhləm gedir.

– Mən onu tanıyıram!

– Tanı da, mənə nə.

– O necə olub toya gəlib?

– Biz necə olub gəlmişik?

– Bu toy arabası haradan gəlir?

– Mən nə bilim haradan gəlir?

– Bir qulaq as!

– Yəni nə var?

– Sən bir iş görməlisən.
 – Nə iş.
 – Aşağı atıl, bu toy arabasını güd.
 – Niyə?
 – Gör o hara gedir, onun içindəkilər kimdir. Hə, atıl görək, cəld ol, yüyür, qızım, sən diribaş qızsan.
 – Mən arabadan düşə bilmərəm.
 – Niyə?
 – Məni bura qoyan var.
 – Tfu, bir işə bax!
 – Bu gün mən axşama kimi bu paltarda polis idarəsi üçün işləməliyəm.
 – Düz sözə nə deyəsən!
 – Arabadan düşsəm, rast gəldiyim birinci it tutacaq. Özün bilirsən.
 – Əlbəttə bilərəm!
 – Fironlar bu gün məni pulla alıblar.
 – Mənim üçün fərqi yoxdur kim sənə pulla alıb. Bu qoca mənim lap zəhləmi töküüb.
 – Qocalar sənə zəhləni töküüb? Bu nə sözdür, sən ki qız deyilsən!
 – O birinci arabadır.
 – Nə olsun ki?
 – Gəlinin arabasında.
 – Sonra?
 – Deməli, bu, onun atasıdır.
 – Axı mənə nə?
 – Sənə deyirlər ki, atasıdır.
 – Olsun da, guya görünməmiş bir şeydir!
 – Qulaq as.
 – Nə var
 – Mən ancaq maskada şəhərə çıxə bilərəm. Maska məni elə yaxşı gizlədib ki. Heç kəs mənim burada olduğumu bilmir. Sabah axı maska olmayacaq. Sabah tövbə günüdür, çərşənbədir. Ələ keçə bilərəm. Görək gedib öz zağama soxulam. Amma sən sərbəstsən.
 – Çox da yox.
 – Hər halda məndən çox sərbəstsən.
 – Yaxşı da, sonra?
 – Bu toy arabalarının hara getdiyini çalışıb öyrən.

– Hara getdiyini?
 – Hə.
 – Mən onsuz da bilərəm.
 – Hara gedir?
 – Göy siferblat küçəsinə.
 – Əvvəla, o küçə heç də bu tərəfdə deyil.
 – Onda şorab iskoləsinə tərəf gedir.
 – Bəlkə, daha başqa bir yərə gedir?
 – Bu, onların öz işidir. Toy arabaları hara istəso gedə bilir.
 – Məsələ onda deyil. Sənə deyirlər, çalışıb öyrən gör bu nə toydur ki, qoca da ona qoşulub, onlar harada yaşayırlar.
 – Bura bax! Əcəb gülməli söz danışsən! Pəhriz bayramı axşamı Parisin içindən keçib gedən toy arabalarının bir həftədən sonra tap görüm necə tapırsan. Ot tayası içində iynə axtarmaq kimi bir şeydir! Bu, mümkün olan şeydir?
 – Hər necə olsa, çalışıb tapmaq lazımdır. Əsədirsən, Azelmə?
 – Elə bu anda bulvarın hər iki tərəfilə maskalı adamların gözündən itdi.

İKİNCİ FƏSİL

Jan Valjanın əli hələ də sarıqlıdır

Xəyalı həqiqətə çevirmək! Bu xoşbəxtlik kimə verilmişdir? Görünür, ləyaqətli adamları göylərdə qeyd edirlər, seçirlər; biz hamımız, bizim xəbərimiz olmadan xoşbəxtliyə namizədik; mələklər səs verdilər. Kozetta ilə Marius seçilənlər sırasına düşdülər.

Kozetta belədiyyə idarəsində, kilsədə son dərəcə gözəl və füsunkar idi. Onu Tusen, Nikolettanın köməyiylə bəzəndirmişdi.

Onun oynində ağ tafta üstündən Belçika gipüründən tikilmiş paltar, ingilis krujevasından fata, boynunda mirvari boyunbağı, başında narıncı çiçəkdən çələng vardı; oynindəki hər şey ağ idi, bu ağlıq içində o, şəfəq kimi parıldayırdı. Onun zərif gözəlliyi işıq saçaraq hala şəklini alırdı, elə bil ki, yer üzünün qızı göz önündə göylər perisi olurdu.

Mariusun qəşəng saçına pomada sürülmüş, otir vurulmuşdu; sıx saçları arasından tək-tək çıpıq yerləri görünürdü, bunlar barrikadada vurulan qılinc zərbələrinin yeri idi.

Qoca öz geyimi və ədəsi ilə Barras dövrünün incəliyini, işıqlığını əvvəlki vaxtlardan daha çox təcəssüm etdirir, başını qıvrqla qaldıraraq Kozettanı özəmətlə nikaha aparırdı; Jan Valjan, əli sarıqlı olduğundan, Kozettanı nikaha apar bilmədi, onu qoca əvəz edirdi.

Jan Valjan qara paltar geymişdi, gülümsəyə-gülümsəyə onların ardınca gedirdi.

Qoca deyirdi:

– Ah, cənab Foşlevan, nə gözəl gündür, elə deyilmi? Mən qəm-qüssənin bütünülklə ləğv olunmasına səs verirəm. Bu gündən sonra heç bir yerdə dərd olmalıdır. Mən sərəncam verirəm, qoy hamı şadıq eləsin! Pisliyin yaşamağa haqqı yoxdur. Görəsən dünyada hələ də hədbəxt adam varmı? And olsun namusuma, mavi göylər üçün bu, rüsvayçılıqdır. Pislik insan təbiətindən meydana gəlmir, insan öz mahiyyəti etibarilə xeyirxahdır. Bütün insan müsbətlərini idarə edən baş mərkəz cəhənnəmdir, başqa sözlə, iblisin Tüilri iqamətgahındadır. Görün ha, mən lap xalis deməqoq kimi danışdım! Yaxşı da, mənim daha siyasi əqidəm yoxdur; qoy bütün insanlar dövlətli olsun, qoy hamı sevincində yaşasın – mənim istədiyim, bax, budur.

Mariusla Kozetta bütün qayda-qanuna riayət edərək bələdiyyə rəisinin və keşişin qarşısında lazım olan “bəli”ləri dedikdən sonra bələdiyyə idarəsində, həm də kilisə müxəlləfatı saxlanan otaqda nikah kağızlarına qol qoydular, üzüklerini bir-birinə verərək dəyişdirdilər. Buxurdandan qalxan tüstü dumanı içində, ağ muar ipək örtük altında dizləri üstə yan-yanı durdular, sonra əl-əl tutaraq, təbərzinin kiləsinin sal daşlarına bərk-bərk vuraraq irəliləyən polkovnik epoletli qapıcının ardınca, rıqqət gəlmiş iki sıra adamı arasından, hamını heyrotə salaraq, hamıda qiblə oyudaraq, taybatay açılmış kilisə qapısına, oradan da kareyata sarı getdilər, hətta bu zaman da Kozetta bütün nikah ayininin qurtardığına inanmırdı. O, Mariusa, adamlara, göyə baxırdı; o sanki yuxudan ayrılacağından qorxurdu. Onun üzündə ifadə olunan heyrat və tərəddüd ona başqa bir cazibədarlıq verirdi. Kareyata minib geri qayıdanda Marius Kozettanın, cənab Jilnorman isə Jan Valjanın yanında, üz-üzə oturdular. Madmuazel Jilnorman ikinci plana keçərək, o biri kareyata mindi. Qoca deyirdi: “Budur, mənim balalarım, indi siz cənab baron və xanım baronənasınız, sizin otuz min frank rentanız var”. Kozetta başını öyrək öz gözəl səsli ilə Mariusun qulağına mehribanca pıçıldadı: “dəməli, bu həqiqətdir? Mən sənə adını daşıyıram. Mən – xanım Sənəm”.

Bu iki gənc böyük sevinc içində idi. Bir daha təkrar olunmayan, geri qayıtmayan an onlar üçün həqiqət olmuşdu: onları zirvəyə çatmışdılar, onların çiçəklənən gəncliyi bu zirvədə tam xoşbəxtliyə qovuşmuşdu. Jan Prüverin şərinə deyildiyi kimi, onların bir yerdə heç qırx yaşı da yox idi. Bu, təmiz, saf bir itifaq idi: bu iki gənc iki zənbəli xatırlardı. Onlar bir-birini görməmişdilər, seyr edirdilər. Marius Kozettanın gözünə hələ içində, Kozetta Mariusa pyedestal üstə görünürdü. Şirin xayalları və öpüşlərin vüsəli iridiyi yer – izdivac yatağı bu pyedestal üzərində, bu halədə, sanki iki tənənəli ayində, olçatmaz uzaqlarda, Kozetta üçün tutqun duman, Marius üçün parlıt və alov içində, həm real bir şey, həm də ideal kimi işıq saçdı.

Onlar çəkdikləri əzabı könül rıqqəti ilə xatırlayırdılar. Onlara elə gəlirdi ki, o yuxusuz gecələr, o göz yaşı, o həyəcan, qorxu, dəhşət, iztirab, ümidsizlik işığa və novazişə çevrilərək xoşbəxt dəqiqələrin cazibədarlığını artırır, o qəm-qüssə ancaq onların şəfqət dolu sevincini nikah üçün bözəyən xidmətlərdi. Bu qəddər də çəkmək nə yaxşı imiş! Çəkdikləri müsbət onların xoşbəxtliyinin hələsi idi. Eşqin bu uzun işğəncəsi onları göylərə yüksəltdi.

Bu iki gəncin qəlbi eyni dərəcədə məst olmuşdu, lakin Mariusun duyduğu nəşədə ehtiras, Kozettanınındakı utancaqlıq vardı. Onlar pıçılıltı ilə deyirdilər: “Biz yenə də Plümə küçəsindəki bağımıza dəyirik”. Kozettanın paltarının qırçınları Mariusun dizi üstünə düşmüşdü.

Bu gün – xayalla həqiqətin, nail olmaqla şirin arzuların bir-birinə sarıldığı gün idi. Gələcəyi duymaq üçün hələ vaxt var idi. Günün güntərtə çağında gecəyarısını arzu etmək vəsfə gəlməyən bir hissirdi. Camaat da bu iki qəlbin xoşbəxtliyini duyaraq sevinirdi.

Adamlar Sent-Antuan küçəsində, Sen-Pol kilisəsi qarşısında dayanaraq ekipajın şüşəsinə baxır, şüşənin o biri üzündə, Kozettanın gözəl tərtəyən nərnci çiçəkləri seyr edirdi.

Nəhayət, onlar gəlib yaşadıkları küçəyə çatdılar. Mariusla Kozetta əl-ələ tutaraq fərəh və iftixarla pilləkənlə yuxarı qalxdılar; bu həmin pilləkəndə ki, bir neçə ay əvvəl Marius buradan ölməclik halda yuxarı qaldırılmışdı. Qayıpa toplaşan yağır-füqərə bol-bol verilən sədəqəni öz aralarında bölüşdürür, cavanlara dua edirdilər. Hər yer gül-çiçəklə dolu idi. Evdən də, kilisə kimi, gözəl qoxu saçılırdı. Buxurdan sonra qızılgül ötri duyulurdu. Aşıqların qulağına olçatmaz yüksəklikdə oxunan nəğmə səsi gəlirdi, Tanrı onların qəlbində idi, gələcək onların

təsəvvüründə ulduz dolu göy qübbəsi kimi canlanırdı, onlar doğan günəşin işığını başları üstündə görürdülər. Birdən saatın vaxt bildiren səsi eşidildi. Marius Kozettanın gözəl, çıpaq qoluna, korsajın krucavasından görünən çəhrayı çiyninə baxdı. Kozetta onun baxdığını duyaraq qıpqırmızı qızardı.

Toya Jilnorman ailəsinin çoxlu köhnə dostları çağırılmışdı; hamı Kozettanın ətrafına toplaşaraq bir-birinə macal vermədən ona nəvaziş göstərirdi; hamı birinci olaraq ona xanım baronessa demək şərəfinə nail olmaq istəyirdi.

İndi kapitan rütbəsində olan Teodül Jilnorman, əmisi nəvəsi Pommersinin toyunda iştirak etmək üçün, eskadronu dayanan Şatrdan gəlmişdi. Kozetta onu tanımadı.

O da qadınlar arasındakı müvəffəqiyyətdən örköyünləşdiyi üçün Kozettanı tanımadı, Kozetta da o biri qızlar kimi unudulmuşdu.

Qoca Jilnorman öz-özünə dedi:

– Mən bu ulan barəsində olan dedi-qoduya inanmırdım, inanmamğa haqqım varmı!

Hələ indiyə qədər Kozetta Jan Valjana belə mehriban olmamışdı. Kozetta qoca Jilnormanı bir əks-səda kimi təkrar edirdi: Jilnorman öz sevincini aforizmlər və hikmətli sözlərlə ifadə etdiyi halda, Kozetta öz məhəbbət və nəvazişini otir kimi saçırdı. Xoşbəxt adam bütün dünyaya xoşbəxtlik diləyir.

Jan Valjan Kozettanın səsinə onun uşaqlıq səsinə duyurdu. Kozettanın təbəssümü onun könlünü oxşayırdı.

Toy məclisi yemək otağında qurulmuşdu.

Parlaq işıq böyük şənliyi zəruri aşqalıdır. Tutqunluq, alaqranlıq xoşbəxt adamların qəlbinə fərah verməz. Onlar qara rəngi istəməzlər. Gecə onları cəzb edər, qaranlıq yox. Günəş yoxsa, günəyi yaratmaq lazımdır.

İşıqlar yemək otağında bərq vururdu. Otağın ortasında, ağ süfrə salınmış stolun üzərindən gümüş asqılı bənövşəyi, göy, qırmızı, yaşıl rəngli quş fiqurları, stolun üstündə böyük və zینətli şamdanlar, divarlarda üç şamli, beş şamli divar şamdanları vardı; şüşələr, büllür qablar, qədəhlər, müxtəlif fəğfur, çini, minali, qızıl, gümüş qab-qasıq par-par parıldayıb, adamın ürəyini açırdı. İri şamdanlar arasında gül dəstələri qoyulmuşdu, – işıq olmayan yerdə əlvən çiçəklər görünürdü.

Dəhlizdə üç skripka ilə bir fleyta Qaydnın kvartetini çalırıldı.

Jan Valjan qonaq otağında, lap qapının yanında oturmuşdu, qapının bir tayı onun qabağını kəsmişdi. Kozetta süfrənin yanına gedəndən bir neçə dəqiqə əvvəl, vəhy gəlmiş kimi, Jan Valjanın yanına yüyürdü, nikah paltarını düzəldə-düzəldə reverans edərək dəcəlliklə və mehribanca dedi:

– Ata, siz seversinizmi?

Jan Valjan:

– Bəli, sevinirəm, – dedi.

– Elo isə gülümsəyin.

Jan Valjan gülümsədi.

Bir neçə saniyədən sonra Bask xəbər verdi ki, süfrəyə xörək gətirilmişdir.

Cənab Jilnorman Kozettanın qoluna girib, onu yemək otağına apardı; toya çağırılan adamlar da onların ardınca gedib müəyyən edilmiş qayda ilə stolun ətrafında oturdular.

Kozettanın sağında və solunda iki böyük kreslo qoyulmuşdu: bunun biri cənab Jilnorman, biri də Jan Valjan üçün idi. Cənab Jilnorman öz yerində oturdu. O biri kreslo boş qaldı.

Hamı gözü ilə “cənab Foşlevanı” axardı.

“Cənab Foşlevan” yox idi.

Cənab Jilnorman Baskdan soruşdu:

Sən bilirənmə cənab Foşlevan haradadır?

Bask:

– Bəli, bilirəm, cənab, – dedi, – cənab Foşlevan buyurdu ki, siz cənablarına onun sözlərini yetirim; o buyurdu ki, əli ağnıdığı üçün cənab baron və xanım baronessa ilə yemək yeyə bilməyəcəkdir. Xahiş etdi ki, onu əfv etsinlər. O, sabah səhər gələcək. Lap indicə qapıdan çıxdı.

Boş kreslo toy şənliyində bir anlığa ovqatətlilik əmələ gətirdi. Lakin cənab Foşlevan getsə də, cənab Jilnorman burada idi, o cənab Foşlevanı əvəz edirdi. O dedi ki, cənab Foşlevanın kefi yoxdur, o gedib tez yatmaqla ağıllı iş tutur, ancaq yarası elo ciddi deyil. Belə izahat hamını sakitləşdirdi. Bir də ki, qaranlıq bir bucaq belə şənlik dənizinə kölgə sala bilirdimi? Kozetta ilə Marius elo xoşbəxt dəqiqələr keçirdi ki, insan bu vəziyyətdə xoşbəxtlikdən başqa heç nəyi, heç kəsi duya bilməz. Bu zaman cənab Jilnormanın da ağlına gözəl bir fikir gəldi: “Axı bu kreslo niyə boş qalsın? Marius, gəl otur burada. Sənin

xaltan buna icazə verər. Bu kreslo elə sənin üçündür. Bu, tamamilə qanunidir, ürəkaçan şeydir. Xoşbəxt oğlan xoşbəxt qızın yanında oturur..." Bütün məclis bu sözləri alqışladı. Marius Jan Valjanın yerində, Kozettanın yanında oturdu. Jan Valjanın getməsi Kozettanın kefini pozmuşdu, lakin iş elə gətirdi ki, o da bundan razı qaldı. Marius Allahın da yerini tutsaydı, Kozetta bundan narazı qalmazdı.

Marius kreslodə oturan kimi cənab Foşlevan hamının yadından çıxdı; onun yoxluğunu daha heç kəs hiss etmirdi. Heç beş dəqiqə də keçmədi ki, bütün məclis hər şeyi unudaraq, gülüb danışmağa başladı.

Çərəzdən sonra cənab Jilnorman ayağa durdu, qədəhi qaldıraraq cavanlar üçün sağlıq dedi; qocalıqdan əlləri əsdiyi üçün qədəhə yarıya qədər şampan sorabı tökmüşdü.

O ucadan dedi:

– Bu gün siz iki moizəyə qulaq asmaqdan boyun qaçıra bilməyəcəksiniz. Səhər siz keşişin moizəsini eşitdiniz, axşam da qoca babanı dinləməli olacaqsınız. Diqqət! Mən sizə məsləhət vermək istəyirəm: bir-birinizi pərəstij edin. Mən sözü o yan-bu yana atmayacağam, bir-baş məqsəddə keçəcəyəm: xoşbəxt olun. Təbiətdə bir-birini sevən güyrəçinlərin sevgisindən mənalı şey yoxdur. Filosoflar deyir ki: "Zövq-səfa məsələsində mötədil olun". Amma mən deyirəm: "Baş alıb gedin, cilovu buraxın". Dolıcısına vurulun. Divana olun. Filosoflar boş-boş danışır. Mən onların fəlsəfəsini qayıtarıb boğazlarına tıxardım. Həyatda da həddindən artıq ətir, həddindən artıq qızılgül, bül-bül nəğməsi, yaşıl yarpaq, al şəfəqlər olarmı? Həddindən artıq da sevək olarmı? Adam da həddindən artıq bir-birinin xoşuna gəlməyi? Ayıq ol, Estella, sən həddindən artıq gözəlsən; ayıq ol, Nemorin, sən həddindən artıq qəşəngsən! Bu nə axmaq sözdür?! Məftunluğun da, cazibədarlığın da, nəvazişin də ölçüsünü bilmək olarmı? Həddindən artıq da diri olmaq olarmı? Həddindən artıq da xoşbəxt olmaq olarmı? "Zövq-səfa məsələsində mötədil olun". Təşəkkür edirəm, iltifatınız artıq olsun! Rədd olsun filosoflar! Filosofluq – şənlik etməkdir. Şənlik edək, vəcə gələk! Biz yaxşı olduğumuz üçün mü xoşbəxtik, ya xoşbəxt olduğumuz üçün mü yaxşıyıq? Məşhur bir brilyant var, niyə ona Sansi deyirlər? Ona görəmi ki, o Arle də Sansinin idi, ya ona görəmi ki, ağırlığı yüz altı karatdır?! Mən haradan bilərəm! Həyat belə

məsələlərlə doludur; ən əsas məsələ Sansiyə sahib olmaqdır, xoşbəxtlikdən istifadə etməkdir. Xoşbəxt olaq, əllaməlik eləməyək! Koronə günəşə tabe olaq! Günəş nədir? – Günəş – sevgidir. Kim sevgi deyirsə, "qadın" deyir. Ha-ə, siz bilmək istəyirsiniz ki, hər şeyə qadir olmaq nə deməkdir? Buyurun – qadın deməkdir. Bizim bu deməyəq Mariusdan soruşun. O, Kozetta adlı bu balaca, zalım qızın əsiri ola bilməz, amma qadın dünya yaranandan bəri hökmlənir. Mən royalistəm, amma bu gündən sonra ancaq bu kraliçanı tanıyıram. Adəm nədir? Adəm Həvvanın idarə etdiyi padşahlıqdır! Həvva üçün heç bir səksən doqquzuncu il yoxdur! Zənbəşəkili kral əsası vardı, imperator hökmdarlığı vardı, Böyük Karlın dəmir əsası, Böyük Lüdovikin qızıl əsası vardı; inqilab bunların hamısını, çox ucuz bir zinət əşyası kimi, öz barmaqları arasında əzib atdı; bu şeylər sındırılmış, yəre atılmışdır, daha hökmdar əsası yoxdur. İndi siz gəlin patçuli ilə ətilənmiş xırdaca bir krujevalı yaylıq əleyhinə inqilab edin görüm necə edirsiniz! Hə, qirişin görüm! Bu yaylıq ilə belə möhkəmdir? Çünki, bu, adıca bir qadın zinətidir. Ah, siz on doqquzuncu əsrdəsiniz? Na olsun ki, biz də on səkkizinci əsrdənik! Biz heç də sizdən axmaq deyilik. Siz bizim yoluxucu xəstəliyimizə vəba, burra rəqsimizə kaçuca deməklə elə zənn etməyin ki, kainatı alt-üst etməsiniz. Nə olur olsun, hər zaman qadın seviləcəkdir. Lap mərc gələm ki, siz də onlardan yəxanızı qurtara bilməyəcəksiniz. Bu əcinnələr bizim üçün mələklərdir. Bəli, sevgi, qadın, öpüş – bu elə sehrli dairədir ki, lap mərc gələm, siz də oradan çıxıb bilməyəcəksiniz; mənə desəniz, mən lap məmnuniyyətlə yənə ora qayıdacağam. Zöhrə ulduzunun, göylərin bu böyük işvli qızının, bu okean Selimenasının, fırtınaları sakitləşdirərək, qadın kimi dalgalara baxa-baxa ucsuz-bucaqsız fəzaya qalxdığını sizlərdən görən varmı? Okean amansız Alsestdir. Qoy o istədiyi qədər donquldansın, Zöhrə ulduzu çıxanda o gülməyər. O kobud heyvan tabe olur. Biz hamımız beləlik. Qəzəblənirik, tufan qoparıyıq, göy kimi guruldayırıq, dalgalarımız buludlara qalxır. Bu öz yerində. Qadın görən kimi, ulduz çıxan kimi üzü üstə düşür! Altı ay əvvəl Marius vuruşurdu, indi evlənir. Yaxşı da ələyir. Bəli, Marius, bəli, Kozetta, siz haqlısınız. Bir-birinizi əzizləyin, bir-birinizə pərəstij edin, qoy biz hamımız sizə baxıb paxıllığımızdan partlayaq. Yer üzündə olan bütün səadət çöplərini dimdiyinizlə yığn, özünü həmişəlik yuva tikin. Sevmək, sevilmək, – bu əcaib bir şey deyil. Elə zənn etməyin ki, ə ilk dəfə sizin aqlınızla

¹ Söz oyunu: cəlt six (san-si) – yüz altı

gəlib. Mən də şirin xoyallara dalmışam, mən də intizar çəkmişəm; mənim də qolbına ay işığı dolmuşdur. Sevgi çağdır, onun altı min yaşı var. Sevginin uzun, ağ saqqalı tamamilə haqqı var. Mafusail Kupidona görə südəmər uşağıdır. Altmış əsrdir ki, kişi ilə qadın bir-birini sevvə-sevvə girdəbdən çıxmağa çalışır. İblis hiyləgərdir, o, insana nifrət etdi; insan ondan da hiyləgərdir, o, qadını sevdi. Bu, ona iblisin etdiyi pisləkdən daha çox xeyir gətirdi. Belə hiyləgərlik cənnət hələ yer üzündə olanda düşünülmüşdür. Dostlar, bu köhnə uydurmadır, lakin həmişə yenidir. Bundan istifadə edin. Filemon və Bəvkidə olmaq vaxtı gələnə kimi Dafnis və Xloya olun. Elo yaşayın ki, ikilikdə sizə heç bir şey lazım olmasın. Kozetta Marius üçün kainat olsun. Kozetta, qoy ərinin təbəssümü sizin üçün aydın gün olsun; Marius, qoy arvadının göz yaşı sonin üçün yağmurlu gün olsun. Qoy sizin həyatınızda pis hava olmasın. Siz bacarıb həyat lotereyasında ən yaxşı bileti ovlaya bilərsiniz: – bu da – evlənməklə nəticələnən sevgidir; baş uduş sizə düşmüşdür, bunu göz bəbəyi kimi qoruyun, onu ağzı qıfılı sandıqda saxlayın, boş yerə sərf etməyin, bir-birinizə pərəstisi edin, – qalan şeylər qoy cəhənnəmə olsun! İnanın mənim sözümə! Bunu sağlam düşüncənin özü deyir. Sağlam düşüncə yalan deyər bilməz. Bir-birinizə səcdə edin. Hər kəs özünə görə Allaha ibadət edir. Allaha ən yaxşı pərəstisi – kişinin öz arvadını sevməsidir! Mən səni sevirəm – bax, mənim dini əqidəm budur! Kim sevir, o mömindir. Dördüncü Henrix ən çox xoşladığı söyüşündə müqəddəsliklə eys-ışrəti və əyyaşlığı birləşdirir. "Müqəddəs – sərxoş – qarnı" deyir. Mən belə bir dinin pərəstişkarı deyiləm. Burda qadın yaddan çıxmışdır. Mən başqalarından belə şeyi gözləmədən də, Dördüncü Henrixdən gözleməzdim. Dostlar, yaşasın qadın! Adamların dediyinə inansaq, mən qocayam; ancaq qərribə burasıdır ki, mən cavanlaşıram mən bunu hiss edirəm. Mən məmnuniyyətlə meşədə gəzərdim, çoban tütəyinə qulaq asardım. Və uşaqların gözəlliyi və xoşbəxtliyi məni məst edir. Birisi mənə gəlsəydi, mən özüm də evlənməkdən boyun qaçırmazdım. Allahın bizi ayrı bir şey üçün yaratdığını təsəvvür etmək mümkün deyil; pərəstis etmək, bəzənmək, göyərçin kimi qurulmaq, xoruz kimi banlamaq; səhərdən axsama kimi öpüşmək, qucaqlaşmaq, arvadın qabağında özünə toxmaq vermək, lovğalanmaq, şənlik etmək, tokəbbür satmaq – yaşamaqdan məqsəd bax budur! Bu sizin xoşunuza gəlirmi, ya gəlmirmi, forqi yoxdur, biz cavan olanda, öz zamanəmizdə belə düşündük. Ax, keçmişdə nə qədər

füsunkar, nə qədər gözəl, nə qədər cazibədar qadın vardı! Mən onların qolbına az hücum etmədim! Bəli, bir-birinizi sevin. Sevgi olmasa, onda, mən bilmirəm, bahar gerek niyə gəlsin?! Mənə qalırsa, mən qadın Allahdan xahiş edirdim ki, yaratdığı, bundan da bizi narahat etdiyi bütün gözəl şeylərini – çiçəkləri, quşları, qəşəng qızları öz anbarına yığıb ağzını bağlasın. Balalarım, qocanın xeyir-duasını qəbul edin.

Məclis canlı, şən və gözəl keçdi. Qocanın kefi çox duru idi, onun güşadlığı bütün şənliyə rəvnəq verirdi; hamı istor-istəməz bu yüz illik qolbin xoş hisləri ilə yaşayırdı. Bir az oynadılar, güldülər; bu, çox abırılı toy idi. Bura Gözəl qədim zamanı lap cəsarətlə qonaq çağırmaq olardı. Əslində bu qədim zaman cənab Jilnormanın şəxsiyyətində toya iştirak edirdi.

Səs-küydən sonra sakitlik oldu.

Təzə evlənənlər gözəndən itdilər.

Gecə yarısından sonra Jilnormanın evi məbədə çevrildi.

Biz burada dayanacağıq. Mələk toy gecəsinin astanasında durur, barmacağı dodaqlarına qoyub gülümsəyir.

Ruh, tontənəli sevgi ayini baş verən məbədgah qarşısında fikrə dalır.

Belə evlərin üstündə hələ görünməlidir. Bu evlərin içindəki xoşbəxtlik divarların daşlarından zəif işıq kimi keçməli, gecənin zülmətinə yayılmalıdır. Ola bilməz ki, tələyin əvvəlcədən müəyyən etdiyi bu müqəddəs şənlik namüənəhiliyə gözəl işıq saçmasın. Sevgi ilahi bir demirçi ocağıdır, kişi ilə qadının birləşməsi burada baş verir; vahid, üçcəhətli, kamil məxluq, insan üçlük vəhdəti bu ocaqdan çıxır. İki rühdən bir ruhun meydana gəlməsi məchuliyət aləmində həyəcan yaratmalıdır. Aşiq – kahindir; qüsuruz qızı xoş bir qorxu büürür. Bu sevincin bir hissəsi Allaha yuksəlir. O yerə ki həqiqi nikah və sevgi var, ideal işığı ordadır. Yeni evlənənlərin qaranlıqdakı toy yatağı şəfqətin qızırtısı kimidir. İnsanlara yüksək ələmlərin əcaib və qorxunc xoyallarını görmək imkanı verilsəydi, onda, yaqin ki, gözə görünməyən ələmlərdən uçub gələn gecə ruhlarının, qanadlı mavi məxluqların bu işıq saçan evin üzərində toplaşdığı, rıqqla xeyir-dua verə-verə, dünya səadəti ilahi üzrlərdə əks oluna-oluna özünü itirmiş, cəsarətsiz, məsum əşiqləri bir-birinə göstərə-göstərə bu evə sarı əyildiklərini görərdilər. Təzə evlənen, ehtirasdan məst olan, tək olduqlarını yaqin edən əşiqlər bu gözəl anda qulaq assaydılar, öz yataqlarında qanad xışltısı eşidərdilər. Həqiqi səadətdə mələklər də iştirak edirlər.

Ucsuz-bucaqsız səmə bu kiçik qaranlıq yatağın qübbəsi olur. Sevgi ilə təqdis edilən dodaqlar can verən öpüşlə qovuşanda, bu öpüş yüksəkliklərdə, əsrərngiz ulduzlar aləmində titrəyö-titrəyö əks olunmaya bilməz!

Ancaq belə səadət həqiqi səadətdir. Bundan başqa ayrı heç bir sevinc yoxdur. Sevgi yer üzündə yeganə səadətdir. Qalan hər şey göz yaşı vadisidir.

Sevmək, sevgini hiss etmək kifayətdir. Bundan artıq bir şey tələb etməyin. Siz həyatın qaranlıq, gizlin yerlərində bundan ayrı heç bir inci tapa bilməyəcəksiniz. Sevgi həyatın özüdür.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Ayrılmaz dost

Jan Valjan hara getdi?

Jan Valjan Kozettanın məhrəbanca təkidli ilə gülümsədikdən az sonra yerindən qalxdı, heç kəsin ona fikir vermədiyindən istifadə edərək dəhlizə çıxdı. O, səkkiz ay bundan əvvəl Mariusu həmin bu otağa, bəbəsinin yanına gətirmişdi, onda Jan Valjanın üst-başı palçıq, qana, bərti hisinə bulaşmışdı, qapqara idi. Qədim divarların pancilindən indi çiçək və yarpaq hörgüləri asılmışdı. O zaman Mariusun qoyulduğu divanın üstündə çalğıçılar oturmuşdu. Bəsk bəzənmişdi; o, frak, qısa şalvar, ağ corab geymiş, ağ əlcək taxmışdı, o hər dəfə xörəyi süfrəyə aparanda onu əvvəlcə qızılıq çələngi ilə bəzəyirdi. Jan Valjan sarğılı əlini ona göstərdi, gətməsinin səbəbini izah etməyi ona tapşırıb otaqdan çıxdı.

Jan Valjan yemək otağının küçəyə açılan parlaq işıqlı pəncərələri qabağında, qaranlıqda bir neçə dəqiqə hərəkətsiz dayandı. O dayanıb qulaq asırdı. Toy məclisindən qarışıq səslər gəlirdi. O, qocanın ucadan inanla söylədiyi sözlərini, skripkanın, boşqabların, qədəhlərin səsinə, arabir yüksələn qəhqəhələri, bu uğultu içərisində də Kozettanın məhrəbanca, şən, zərif səsi eşidirdi.

Jan Valjan oradan öz evinə, Silahlı adam küçəsinə qayıtdı.

O öz evinə dolanbac yolla – Sen-Lui, Müqəddəs Yekaterina Zəmisinə və Ağ mantiya küçəsi ilə gəldi; o, çirkli-palçıqlı, izdihamlı köhnə

Tampl küçəsindən keçməmək üçün üç ay idi ki, hər gün Kozettanı bu yolla Silahlı adam küçəsindən Ehtiraslar küçəsinə gətirirdi.

Kozetta bu yolla gedirdi, o da başqa yol ilə getmək istəmirdi.

Jan Valjan evinə gəldi. Şamı yandırıb öz otağına qalxdı. Mənzil bomboş idi. Tusen də burada yox idi. Jan Valjanın addımları boş otaqlarda boğuş-boğuş səsələnirdi. Bütün şkafların qapısı təybatay açıqdı. Jan Valjan Kozettanın yan otağına keçdi. Çarpayının üstündə döşəkağı yox idi. Balşın üzünü çıxarılmışdı, krujevası yox idi. Balş döşəyin aşağı tərəfində, bükülmüş adyal yığını üstündə idi; burada daha heç kəs yatmayacaqdı. Kozettanın çox xoşladığı xırda-para bəzək şeyləri də aparılmışdı; ancaq ağır mebel, bir də çılpaq divarlar qalmışdı. Tusen də çarpayısından döşəkağı, balş üzünü götürülmüşdü. Birçə çarpayı vardı ki, ona əl dəyməmişdi, sanki o kimi işə gözləyirdi; bu, Jan Valjanın çarpayısı idi.

Jan Valjan divarlara göz gəzdirdi, şkafların qapısını örtüdü, boş otaqları gəzdi.

Nəhayət, öz yataq otağına gəldi, şamı stolun üstünə qoydu.

Qolundakı sarğıni bayaqdan açıb atmışdı, qolunu çox sərbəst tərpədirdi, sanki ona heç bir şey olmamışdı.

Çarpayısına yaxınlaşdı, Kozettanın da çıxdan bəri qiblə etdiyi və "ayrılmaz dost" adlandırdığı xırda sandıqçaya təsadüfi olaraq, ya qəsdənmi baxdı; bu sandıqçanı o, hara gəlsə özü ilə aparırdı. Jan Valjan iyunun dördündə Silahlı adam küçəsinə köçdükdən sonra sandıqçanı çarpayının baş tərəfinə, balaca stolun üstünə qoymuşdu. O, qərbi bir halda tələsə-tələsə sandıqçaya yaxınlaşdı, cibindən açarı çıxarıb, onu açdı.

Kozettanın uşaqlıq paltarlarını oradan yavaş-yavaş çıxarmağa başladı: Kozetta on il əvvəl Monfermeyldən bu paltarla gəlmişdi. Əvvəl kiçik qara donunu, sonra qara laçayını, sonra da qəşəng uşaq ayaq-qabısını, möhkəm pamazdan tikilmiş lifçiyini, toxunma tumanını, xırda cibləri olan döşlüyünü, yun corabını çıxartdı; Kozettanın ayaqları elə balaca idi ki, bu ayaqqabıları indi də geyə bilirdi. Corablarda hələ qəşəng uşaq ayaqlarının izi qalmışdı, onlar Jan Valjanın öləndən uzun deyildi. Hamısı da qara idi. Jan Valjan özü bu şeyləri Kozetta üçün Monfermeylə gətirmişdi. Bunları sandıqçadan çıxartdıqca yatağın üstünə, bir-birinin yanına qoyurdu. Jan Valjan düşünürdü, o günü yadına salırdı. Onda qış idi, dekabr ayı idi, hava bərk soyuqdu. Kozetta

soyuqdan tir-tir əsirdi; o, cındır paltar geymişdi, ayağında taxta ayaqqabı vardı, xırdaca ayaqları soyuqdan qızarmışdı. Jan Valjan onu moçbur etdi ki, əynindəki cın-cındırı çıxartsın, bu yas paltarını geysin. Onun anası yəqin qəbirdə sevinəcəkdə ki, qızı onun üçün qara geymişdir, xüsusilə ona görə sevinəcəkdə ki, qızının əynində isti paltar vardır, o daha üşümür. Jan Valjan Monfermeyl meşəsini xatırladı; meşədən onlar ikisi bir yerdə keçib getmişdi; o çovğunlu qış gününü, çılpaq ağacları, qussuz meşəni, günaşsız göyü xatırladı, – hər necə olsa, bunlar gözəl xatirələrdir. Jan Valjan bu uşaq paltarını çarpayının üstünə qoydu: ləçəyi tumanın yanına, corabı ayaqqabının yanına, lifçiyi donun yanına... Bir-bir onlara baxmağa başladı. Kozetta onda balaca idi, əlindəki böyük kuklana bağrına basmışdı. Jan Valjanın bağışladığı qızıl pulu həmin bu döşlüyünün cibinə qoymuşdu, özü də güldürdü; onlar əl-ələ tutaraq gedirdilər; ondan başqa Kozettanın dünyada heç kəsi yox idi.

Birdən onun ağ saçlı başı yatağa sarı əyildi, qoca mərd qəlbi sarsıldı, o, özünü Kozettanın paltarı üstünə qoydu; bu zaman pilləkənlə bir adam qalxsaydı, ürək parçalayan höknürtü səsi eşidirdi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Immortale jecur!

Əvvəlki amansız mübarizə yenə də başlanmışdı; bu mübarizəni biz müxtəlif vaxtlarda müşahidə etmişdik.

İakov mələklə ancaq birçə gecə vuruşmuşdu. Heyhat, Jan Valjanı biz bir neçə dəfə zülmətdə, öz vicdanı ilə təkbətək ağır mübarizədə əldən düşən görmüşük!

Bu, misli-borabəri görülməmiş bir vuruşma idi! Bəzən onun ayağı bürdrəyər, bəzən də yer ayaqları altında parçalanıb dağılırdı. O dəfələrlə xeyrə ürəkdən can atmış, amma vicdan onu boğmuş, yerə çırpmışdı! Dəfələrlə amansız həqiqət dizini onun sinəsinə qoymuşdu! Dəfələrlə idrakin işığı onu məğlub etmişdi, o, yalvara-yalvara aman diləmişdi! O, kor olmaq istəyəndə, keşşin onun qəlbində və ətrafında yandırdığı amansız işıq dəfələrlə, onun iradəsi xilafına olaraq, gözünü açmışdı! O

¹ Əbədî qara ciyər (lat.) – zəncirlənmiş Prometeyin ciyəri; qartal onun ciyərini parçaladıqca, ciyər yenə bitişirmiş.

dəfələrlə bu döyüşdə qayadan tutaraq, sofizmə əl ataraq, öz vicdanını tapdalayaraq ayağa qalxmışdı, dəfələrlə vicdan özü onu yərə yıxmışdı, o yerdə sürünmüşdü! Dəfələrlə o, birc-birc koloklərdən, xudbinliyin təhriki ilə meydana gələn xaincasına və riyakarcasına dəlillərdən sonra başı üstündə qəzəblənmiş vicdanın səsinə eşitməmişdi: “Bu, alçaq hərəkətdir, ecla!” Dəfələrlə onun təbə olmaq istəməyən düşüncələri mübahisə qəbul etməyən vəzifənin təpiyi altında çırpına-çırpına xırıldamışdı! Bu, Allaha müqavimət göstərməkdə! Bu, ölüm tərzi idi! Onun qəlbində, ancaq onun özüne bəlli olan, hələ də qan sızan nə qədər gizlin yaralar vardı! Onun məşəqqətli həyatında nə qədər çapıq yara vardı! O tez-tez başdan-ayağa qan içində, taqətdən düşmüş, yorulmuş halda, qəlbində ümitsizlik, lakin aydın fikirlə, bəsrət gözü açılmış halda ayağa qalxmışdı! Məğlub olduğu halda, özünü qalib hiss etmişdi. Vicdan onu yərə yıxdıqdan sonra onun başı üstündə duraraq həm qorxunc, həm təmin olunmuş, həm xoşbəxt halda deyirdi: “İndi çıx get!”

Lakin, heyhat! Belə ağır mübarizədən sonra mayusluq və ruh düşkünlüyü başlandı.

Jan Valjan hiss edirdi ki, bu gecə o, son döyüşə girməlidir.

Onun qarşısında əziyyətli bir məsələ dururdu.

Tələ həmişə adamı düz yolla aparmır, hər kəs üçün bir yol təyin edir: bu yolda dalanlara, künc-bucağa, qaranlıq döngələrə, mənhus yol ayrıclarına rast gəlmək olur; bu yol ayrıclarından da çoxlu çıxışlar uzanır. Jan Valjan indi ən təhlükəli bir yol ayrıcında idi.

O, indi son hüdudda, xeyirlə şərin bir-birini qat etdiyi yolda idi. Onun gözləri öndündə məşum bir yol ayrığı dururdu. Yəni də onun qarşısında, başqa çətin vəziyyətlərdə olduğu kimi, iki yol vardı; bunlardan biri onu aldadır, o birisi qorxudurdu. Bu yollardan hansını seçmək lazımdı?

Sirli bir barmaq ona ikinci yolu göstərirdi: biz hər dəfə gözümüzü moçbul bir yerə dikəndə bu barmaq peyda olur.

Jan Valjan yenə də ya qorxunc limanı, ya da cəzəbedici tələni seçməli idi.

Deməli, bu, doğrudur: qəlbi sağaltmaq olar, taleyi dəyişmək olmaz. Taleyin hökmü dəhşətli şeydir!

Jan Valjanın qarşısında duran məsələ bundan ibarətdi:

Kozetta ilə Mariusun xoşbəxtliyinə o necə münasibət bəsləyəcəkdi? O, özü onların xoşbəxt olmasını istəyirdi, o, özü buna çalışırdı, o,

özü könüllü olaraq bu xoşbəxtliklə qəlbini yaralamışdı, indi isə öz əməlinə baxaraq, bir silahqayıran kimi, öz içindən bir növ razi qala bilərdi; bu ona bənzəyir ki, silahqayıran qanlı xəncəri öz sinəsindən çıxarırkən, onun üstündə öz damgasını görür.

Kozettanın Mariusu vardı, Marius Kozettaya sahib olmuşdu. Onların hər şeyi, hətta sərvəti də vardı. Bunun da hamısını ancaq Jan Valjan yaratmışdı.

İndi o nə etməli idi, axı bu xoşbəxtlik əldə edilmişdi, bu xoşbəxtlik meydana idi. Bu xoşbəxtliyi məhv etsinmi? Onunla öz xoşbəxtliyi kimi rəftar etsinmi? Əlbəttə, Kozetta indi özəsinin idi, lakin Jan Valjan mümkün ola bilən şeyləri əldə saxlaya biləcəkdimi? O, arabir baş çəkিলən, lakin indiyə qədər hörmət edildiyi kimi hörmət edilən bir ata olub qalacaqdımı? Ya o, Kozettanın evinə köçüb orada rahat yaşayacaqdımı? O öz keçmişini dinməz-söyləməz onların gələcəyini ayaqları altına atacaqdımı? Bu evə o, buna haqqı olan bir adam kimi girecəkdimi, onların parıq ocağı yanında, maskasını çıxartmadan, oturmağa cəsarət edəcəkdimi? Məhkum olunmuş adam olduğu halda, bu məsum gənclərin əllərini gülümsəyə-gülümsəyə sıxacaqdımı? O, Jilnormanın qonaq otağında, buxarının odu qabağında ayaqlarını barmaqlığın üstünə qoya biləcəkdimi, axı bu ayaqların ardınca qandalların biabırçı kölgəsi sürünürdü?! Mariusla Kozettanın xoşbəxtliyinə o da şərik olacaqdımı? Onun başı üstündə zülmət artmayacaqdımı, onların üzünə kölgə enməyəcəkdimi? O öz küskün taleyini onların bəxtəvərliyinə qatacaqdımı? Yəne əvvəlki kimi susacaqdımı? Ümumiyyətlə, bu xoşbəxt adamların qarşısında taleyin dilsiz, məsum rolunu oynayacaqdımı?

Bəzi məsələlər bütün çıllaqlığı, bütün dəhşəti ilə qarşımıza çıxanda, gözümüzü yerdə dikməmək üçün, zalım qoza-qədərə, onun dönlük-lüyünə alışmaq lazımdır. Amansız sual işarəsinin arxasında xeyrimi gizlədir, şərmir? Sfinks soruşur: "Sən necə hərəkət edəcəksən?"

Jan Valjan belə sınaqlara alışmışdı. O, sfinksin düz gözünün içinə baxırdı.

Bu həlledilməz müəmmarı o, hər cəhətdən öyrənmişdi.

Kozetta, bu gözəl məxluq qozaya uğrayan adam üçün nicat dairəsi idi. Nə etmək lazımdı? Ondən tutmaqmi, ya onu buraxmaqmi?

Ondən tutsaydı, məhv olmazdı, girdabın içindən üzüb çıxardı, günəşi görürdü, onun paltarından, saçından acı dəniz suyu süzülüb tökülürdü. O, xilas olardı, o, yaşıyardı.

Əldən buraxsaydı?

Onda girdabın dibinə gedərdi.

Bu qayda ilə Jan Valjan əzab və iztirab içində öz vicdanı ilə məsləhətləşirdi. Daha doğrusu, öz-özünə ilə mübarizə edirdi: o gah həyatına, gah da öz əqidələrinə amansız hücum edirdi.

Jan Valjan üçün ağlaya bilmək xoşbəxtlikdi. Bu, bəlkə də onun ürəyini sakitləşdirirdi. Ancaq başlangıç son dərəcə çətindi. Onun qəlbində qopan fırtına vaxtilə onu Arrasa qovan fırtınadan da amansızdı. Keçmiş onun qarşısında hal-hazırda yanaşı canlanırdı; o bunları müqayisə edərək acı-acı ağlayırdı. Göz yaşları səli kimi axırdı, o, ümidsizlik içində boğulurdu, hönkürdü onu əldən salırdı.

O, son həddə yetdiyini hiss edirdi.

Heyhat, xudbinliklə vəziyyətlə arasında gedən ölüm-dirim mübarizəsində, o zaman ki, biz şəşqın və qəzəbli halda, dəlicəsinə öz mövqeyimizi əldən verə-verə, hər qarış torpağı qoruya-qoruya, qaçmaq imkanına ümid edə-edə, çıxış yolu axtara-axtara sarsılmaz idealımız qarşısında addım-addım geri çəkilib, onda bizim arxamızda qəfildən məşum bir divar yüksəlir!

Müqəddəs bir kölgə, gözə görünməyən, lakin amansız bir şey sizin yolunuzu kəsir, sizi geri çəkməyə qoymur, – bunu hiss etmək nə böyük vəsvəsedir!

Bəli, vicdanı özünə tabe etmək olmaz. Qərara gəl, Brut! Qərara gəl, Katon! Vicdan dərin fəzadır, çünki o Allahdır. Biz bu quyuya bütün bir ömrün əməyini atırıq, karyeramızı atırıq, sərvəti, şöhrəti atırıq, azadlığı ya vətəni atırıq, sağlamlığı atırıq, istirahəti atırıq, xoşbəxtliyi atırıq! Daha, daha bir çox şeyləri atırıq! Şüşələri də boşaldın! Qabları da oyin! Nəhayət, biz ora öz qəlbimizi atırıq!

Qədim bir zirzəminin zülməti içində belə dərin çəllək vardır.

Nəhayət, qurban verməkdən boyun qaçıрмаq bağışlanmaz şeydir-mi? Məgər tükənməzlik də haqq tələb edə bilərmi? Məgər son dərəcə ağır yük insan qüvvəsindən artıq deyilmi? Siziflə Jan Valjan: "Bəsdir!" desə, kim onları məzəmmət edə bilər?

Maddənin mütiliyi sürünmə ilə məhdudlaşmışdır; məgər qəlbın mütiliyinin həddü yoxdurmu? Həmişəlik hərəkət mümkün deyilsə, bəs onda adamdan həmişə fədakarlıq tələb etmək olarmı?

İlk addım atmaq nədir ki; ancaq son addım atmaq çətindir. Şənamtəy hadisəsi Kozettanın ərə getməsi və bundan meydana gələn

vəziyyət qarşısında nə idi ki?! Katorqaya getmək qorxusu indiki heç-
liyə getmək qorxusu qarşısında nə idi ki?!

Ah, aşağıya enən birinci pillə, sən də dumanlısan! Ah, aşağıya
enən ikinci pillə, sən nə qaranlıqsan! Burada necə geri sıçramayasan?

Məzlumluq ruhu özə-özə yüksəldir. Bu, işgəncədir, bu, padşah
olmaq üçün verilən xeyir-duadır. İnsan ilk dəqiqədə buna razı ola
bilər; insan pul kimi qızarmış hökmdar əsasını əlinə alır, lakin o hələ
odlu mantiya da geyməlidir, – belə anda zəif bədən qiyam edib, məz-
lumluq çələngindən əl çəkməzmi?

Nəhayət, Jan Valjan lap əldən düşərək sakitləşdi.

O, müvazinətin bütün imkanlarını işıqla kölgənin sirli tərəzində
çəkdi, təhlil etdi, ətraflı düşündü.

Katorqa dustağının ağır yükünü bu iki xoşbəxt gəncin üzərinə
qoysunmu, ya özünün məhv olmasını nəhayətə yetirsinmi? Birinci
halda o, Kozettanı qurban verəcəydi, ikinci halda özünü.

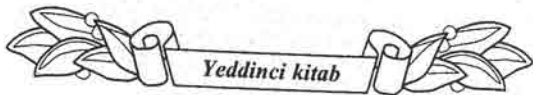
Onun qorarı nə oldu? O, hansı nəticəyə gəldi? Taleyin ədalətli is-
tintaqında onun qəti daxili cavabı nə oldu? Hansı qapını açmağı qət
etdi? O, həyatının hansı yarısını rədd etməli, qıfıl altında saxlamalı idi?
Onu əhatə edən dərin uçurumlardan hansını seçdi? Hansı ifrat qərara
gəldi? Bu girdablardan hansının qarşısında baş oydu?

Əzablı düşüncələr bütün gecə onu tərk etmədi.

O, səhərə kimi dizi üstə duraraq, taleyin həddindən artıq ağır yükü
altında əzilərək, – heyhat, bəlkə də pamal olaraq! – yumruqlarını
bək-bək sıxaraq, üzü üstə çarpayığı yıxılıb qaldı; o, çərmixə çəkil-
miş adam kimi əl-qolunu açmışdı, elə bil onu xaçdan götürüb üzü üstə
yərə atmışdılar. O, uzun qış gecəsində on iki saat başını qaldırmadan,
birca kəlmə də söz söyləmədən, soyuqdan dona-dona bu vəziyyətdə
qaldı. O tərpənmirdi, sanki ölmüşdü, bu zaman onun fikri gah ilan kimi
yərə sürünür, gah qartal kimi göylərə yüksəlirdi. Lakin birdən onun
bədəni titrəyir, o elə üzü üstə düşmüş halda, Kozettanın paltarını öp-
məyə başlayırdı, onda bilmək olurdu ki, o ölməmişdir, diridir.

Bunu kim görə bilirdi? Kim? Jan Valjan ki otaqda tək idi, onun
yanında heç kəs yox idi?

Bunu qaranlıq gecələrdə yatmayan adam görə bilirdi.

ƏZABIN ƏN AĞIR DƏQİQƏLƏRİ

BİRİNCİ FƏSİL

Yeddinci dairə və göyün səkkizinci qatı

Toyun ertəsi günü sakitlik olur. Adamlar, eşqdən məst olmuş
gənclərin istirahətini pozmaq istəmirlər, həm də onların yuxudan gec
durmalarına mane olmur. Hay-küylü tobrilər və görüşlər gec başla-
nır. Fevralın 17-si idi, günortadan xeyli keçmişdi, Bask, əlində cındır,
qoltuğunda süpürge, "dəhlizini təmizləməklə məşğuldu", birdən qapı
yavaşca döyüldü. Görünür, gələn adam zəngdən istifadə etmək istə-
məyibmiş, – belə gündə bu cür təvazökarlıq lap yerinə düşürdü. Bask
qapını açanda cənab Foşlevanı gördü. Onu qonaq otağına apardı; qonaq
otagında aləm bir-birinə qarışmışdı, heç bir şey öz yerində deyildi, otaq,
dünənki sevinc və şənliyin döyüş meydanına oxşayırdı.

Bask dedi:

– Özünüz başa düşürsünüz ki, cənab, biz bu gün yuxudan gec dur-
muşuq.

Jan Valjan soruşdu:

– Ağanız durubmu?

Bask cavab vermək əvəzinə soruşdu:

– Qolunuz necədir, cənab?

– Yaxşıdır. Ağanız durubmu?

– Hansı ağam: qoca, ya cavan?

– Cənab baron?

Baron rütbəsi xidmətçilərin nəzərində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;
sanki bu rütbədən onlara da bir şey düşür, filosof buna "zati-alilərin
qır-qırıntısı" deyirdi; bu, onların xoşuna gəlir. Sözarası bir şeyi də
qeyd etmək lazımdır: Marius döyüşkən bir respublikaçı idi, o bunu öz
işli əlbəttə etmişdi, lakin indi heç özü istəmədiyi halda baron olmuşdu.
Bu rütbə evdə kiçik bir inqilaba səbəb oldu. İndi cənab norman Mariu-

sun bu rübəni daşmasını təkidlə tələb edirdi, Marius istəməirdi. Lakin podpolkovnik Ponmersi yazmışdı: "Mənim oğlum mənim rübəmə varisi olmalıdır". Marius təbə oldu. Bir də Kozettada qadınlıq hissi oynamağa başladığından, o, baronessa olmasından son dərəcə sevinirdi.

Bask: – Cənab baron? – deyə təkrar etdi. – Bu saat baxaram. Deyə-rəm ki, cənab Foşlevan sizi görmək istəyir.

– Yox, mənim kim olduğumu deməyin. Deyin ki, bir adam sizinlə danışmaq istəyir, ancaq adımı söyləməyin.

Bask uzada-uzada dedi:

– E-lə!

– Mən ona təzə xəbər vermək istəyirəm.

Bask yenə də:

– Elə! – deyə təkrar etdi; bu ikinci "elə!"ni elə söylədi ki, sanki bununla birinci "elə"ni özü-özünə izah edirdi.

Sonra da otaqdan çıxdı.

Jan Valjan tək qaldı.

İndicə demişdik ki, qonaq otağında aləm bir-birinə qarışmışdı. Sanki diqqətlə qulaq asılsaydı, hələ də toy şənliyinin qarışıq səs-küyünü eşitmək olardı. Çiçək hörgülərindən, qadınların saçından parketə cürbəcür güllər tökülmüşdü. Yanıb qurtaran şamların ərintisi aşağı süzülərək, çilçirəgim asqlarını stalaktit kimi bəzəmişdi. Stalların heç biri öz yerində deyildi. Künc-bucaqda dairə şəklində qoyulan kreslolar sanki axsamkı söhbəti davam etdirirdi. Hər şeydə toy şənliyi duyulurdu.

Səs-küylə keçən şənlik yerində yenə də cazibədarlıq qalır. Burada xoşbəxtlik qonaq qalmışdı. Səliqəsiz halda ora-bura qoyulan stullar üstə, solan güllər, sənən işıqlar arasında, ancaq şadlıqdan danışmışlar. Günəş çilçirəgi əvəz edərək, qonaq otağına ürək açan işıq saçırdı.

Bir neçə dəqiqə keçdi. Jan Valjan Baskın qoyub getdiyi yerdə hərəkətsiz durmuşdu. Onun bənizi çox soğundu. Sönük gözləri yuxusuzluqdan elə çuxura düşmüşdü ki, göz çanağında güclə görünürdü. Özəlmiş qara sirtukunun qırıqları göstərirdi ki, Jan Valjan gecə onu əynindən çıxartmamışdır. Dirsəkləri ağarmışdı: mahud kotana sirtünəndə onun üstündə ağ iz qalır. Gün işığı pəncərənin şəklini yerdə sərmışdi, – Jan Valjan ayağı altına düşən bu şəkə baxırdı.

Qapının dalından səs gəldi; Jan Valjan başını qaldırdı.

Marius, üzündə və gözlərində fərəhli, təntənəli bir ifadə, gülüm-səyə-gülümsəyə, qürurla içəri girdi.

Jan Valjanı görüb ucadan dedi:

– Ah, sizsiniz, ata! Bu sarsaq Bask elə sifət göstərdi ki, guya sizi tanıdır. Ancaq siz çox tez gəlmisiniz. İndi hələ birin yarıdır. Kozetta yadır.

Mariusun cənab Jan Valjana söylədiyi "ata" sözü onun üçün böyük xoşbəxtlik idi. Bu vaxta qədər onların arasında soyuqluq, qeyri-təbii münasibət vardı; bu buzu ya sındırmaq, ya da əritmək lazımdı. Xoşbəxtlik Mariusu elə məst etmişdi ki, onların arasında bir divar kimi yüksələn bu vəziyyət öz-özünə uçub dağıldı, buz əridi, cənab Foşlevan Kozettanın atası olduğu kimi, onun da atası oldu.

Marius yenə sözə başladı; o, çətinlik çəkmədən çox sərbəst danışdı: bu sevincin ilahi coşqunluğuna tutulan adamlara xas olan bir haldır.

– Sizi görməyimə çox şadam. Sizin dünən burada olmamağınız bizə çox təsir elədi. Xoş gördük, ata! Əliniz necədir? Yaxşıdır, elə deyilmi?

Öz sualına verdiyi cavabla kifayətlənərək sözlünə davam etdi.

– Sizin haqqınızda Kozetta ilə çox danışmışıq! Kozetta sizi çox sevirlər! Yadımdan çıxarmayın ki, sizin üçün otaq hazırlanmışdır. Biz Silahlı adam küçəsini daha tanımaq istəmirik. Onun adını heç eşitmək istəmirik. Necə olub ki, siz ora köçmüşünüz? O yaman pis küçədir, yaraşıqlı deyil, soyuqdur, səhət üçün zərərli, hər yeri hasarla örtüldür, heç ora getmək olmur. Köçün bizə. Elə bu gün. Yoxsa siz Kozettaya cavab verməli olacaqsınız. O, bizim hamımıza böyüklük etmək fikrindədir, sizə xəbərdarlıq eləyirəm. Siz öz otağınızı görmüşünüz, o bizim otağın yanındadır. Onun da pəncərələri bağa baxır. Qapısının kilidini düzəldiblər, yataq hazırlayıblar, birçə köçmək qalıb. Kozetta sizin çarpayınızı yanına utrext mahuduna tutulmuş böyük, qədim bir kreslo qoyub, özüne də əmr edib ki, "onun qabağında ağuşunu açarsan!" Pəncərələrinizin qabağındakı yasəmən ağaclarına hər il yazda bir bül-bül qonur. İki aydan sonra siz onun səsinə eşidəcəksiniz. Onun yuvası sizin sol tərəfinizdə, bizim sağ tərəfinizdə olacaq. Sizin otağınız düz cənuba baxır. Kozetta sizin kitablarınızı, kapitan Kukun səyahətini, Vankuverin səyahətini, bütün şeylərinizi ora qoyacaq. Deyəsən, sizin balaca bir sandıqçanız var, sizin nəzərinizdə o çox qiymətli, otaqda mən onun üçün lap yaxşı bir yer seçmişəm. Siz mənim babamın çox xoşuna gəlmisiniz, siz bir-birinizə layiq adamlarsınız. Biz hamımız bir

yerdə yaşayacağıq. Siz vist oynaya bilirsinizmi? Oynaya bilirsinizsə, babamı bundan məmnun qalacaq. Mənim məhkəmə iclaslarım olanda siz Kozetta ilə gözəmə gedəcəksiniz, onun qoluna girib gözdəcəksiniz, əvvəllər Lüksemburq bağında olduğu kimi, yadıncıdadırımı? Biz qət etmiş ki, çox xoşbəxt yaşayacaq. Siz də, ata, bizim xoşbəxtliyimizlə xoşbəxt olacaqsınız. Siz bu gün bizimlə nahar edəcəksiniz, elə deyilmi?

Jan Valjan dedi:

– Cənab, mən sizə bəzi şeylər deməliyəm. Mən əvvəllər katorqa dustağı olmuşam.

Səsin kəskinliyi üçün bir hədd var, bu hədd xaricində səsi heç qulaq deyil, idrak da qavramır. Cənab Fəşlevanın ağzından çıxan və Mariusun qulağına toxunan bu “mən əvvəllər katorqa dustağı olmuşam” sözləri qavramaq həddindən xaricdə idi. Marius bu sözləri eşitmədi. Elə bil ki, ona nəsi dedilər, ancaq nə deyildiyini o bilmədi. O böyük şəşqınlıq içində idi.

Marius onunla danışan adamın qorxunc olduğunu ancaq indi gördü. O, öz xoşbəxtliyi ilə məst olduğundan cənab Fəşlevanın qamı qaçmış solğun bənizi bu vaxta qədər onun gözündən yayınmışdı.

Jan Valjan sağ qolundan qara sarğıni götürdü, əlinə sarınmış kətan parçasını açdı, baş barmağını Mariusa göstərib dedi:

– Mənim əlimə heç bir şey olmayıb.

Marius onun barmağına baxdı.

Jan Valjan əlavə etdi:

Heç əvvəllər də bir şey olmayıb.

Doğrudan da, onun barmağı heç cızılmamışdı da.

Jan Valjan sözüno davam etdi

– Mən görək sizin evdə olmayaydım. Mən bacardığım qədər bunu eləməyə çalışdım. Barmağımın yaralandığını özümdən uydurdum, ona görə uydurdum ki, saxta iş görməyə məcbur olmayım, “kəbin düzgün kəsilməyib” deyilməsinə yol verməyim, kəbin kağızına qol qoymayım.

Marius dili dolaşa-dolaşa soruşdu:

– Bu nə deməkdir?

Jan Valjan:

– Bu o deməkdir ki, mən katorqada olmuşam, – deyə cavab verdi.

Marius qorxmış halda çığırdı:

– Siz mənə dəli edirsiniz!

Jan Valjan dedi:

– Cənab Pommers, mən on iki il katorqada olmuşam. Oğurluq üstündə. Sonra mənə ömürlük katorqa cəzası kəsiblər. Yenə oğurluq üstündə. Hal-hazırda mən polis idarəsindən gizlin yaşayıram.

Marius nəhaq yərə bu həqiqət qarşısında geri çəkilmək, buna inanmaq, bu aydın məsələyə müqavimət göstərmək istəyirdi; nəhayət, o təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. Məsələni anlamağa başladı və həmişə belə hallarda olduğu kimi, deyilməyən şeyləri də başa düşdü. O, birdən-birə aydınlaşan dəhşətli məsələdən diksindi; beynini dəlib keçən bir fikir onu sarsıtdı. O sanki uğursuz gələcəyini, fərəhsiz həyatını gördü.

– Hamısını danışın! Hamısını danışın! – deyə çığırdı. – Siz Kozettanın atasısınız?

Bunu deyib, böyük bir dəhşət içində geri çəkildi.

Jan Valjan elə əzəmətli tövrlə dikəldi ki, elə bil boyu bir qarış uzandı.

– Məhkəmə mənim kimsələrin andını qəbul etməsə də, siz mütəlaq mənə inanmalısınız, cənab.

Susdu; sonra hər hecanı qeyd edə-ədə, amirana, qaşqabaqlı halda ağır-ağır əlavə etdi:

– ...Siz mənə inanın! Mən Kozettanın atası deyiləm! Allah özü şahiddir ki, atası deyiləm! Cənab Pommers, mən Faverol kəndlisiyəm. Mən ağac kəsməklə dolanırdım. Adım Fəşlevan deyil, Jan Valjandır. Mən Kozettanın heç nəyiyəm. Sakit olun.

Marius mızıldandı:

– Kim bunu mənə sübut elər?

– Mən. Mənim sözüm.

Marius bu adama baxdı. O, qaşqabaqlı və sakitdi. Belə sakitlik yalanla bir araya sığmaz. O şey ki buza dönmüşdür – həqiqətdir. Bu qəbir soyuğunda həqiqətin varlığı hiss olunurdu.

Marius:

– Mən sizə inanıram, – dedi.

Jan Valjan bu sözü nəzərə almış kimi başını əydi:

– Mən Kozetta üçün kiməm? Yoldan keçən bir adam. On il bundan əvvəl mən onun heç dünyada yaşadığını bilmirdim. Mən onu sevirəm, bu doğrudur. Mən onu necə sevməyə bilərəm: mən onu lap uşaqlıq vaxtından tanıyıram, o zaman ki, mən özüm qoca idim! Adam qoca olanda özünü bütün uşaqların babası hesab edir. Mən belə güman edərdim

ki, siz mənə də qəlbə oxşar bir şey olduğunu təsəvvür edə bilərsiniz. O yetim idi. Nə atası vardı, nə anası. Onun mənə ehtiyacı vardı. Buna görə də mən onu sevdim. Balaca uşaqlar ələ aciz olurlar ki, rast gəldikləri bir adam, hətta mənim kimi bir adam onları öz himayəsi altına ala bilər. Mən də Kozettaya hamilik etmək vəzifəsini öz üzərimə götürdüm. Mən ələ zənn edirdim ki, belə kiçik təşəbbüsə xeyirxah iş demək böyük çıxardı, əgər bu, doğrudan da, xeyirxah bir iş isə, qoy ələ olsun, ələ hesab edin ki, mən belə bir iş tutmuşam. Bunu, hökmü yüngülləşdirən bir şey kimi nəzərə alın. Bu gün Kozetta mənim həyatımdan gedir, bizim yolumuz ayrıldı. Bundan sonra mən onun üçün daha heç bir şey edə bilmərəm. O, baronessa Pommersidir. İndi onun başqa bir hamisi var. Bu dəyişiklik Kozettanın xeyrinə oldu. Hər şey yaxşılaşa doğru gedir. Bu altı yüz min frank isə, – siz bu bəndə bir şey deməməsiniz də, belə bir sual verəcəyinizi hiss edirəm, – mənə saxlanılmağa verilmişdi. Soruşa bilərsiniz bu pul necə olub ki, mənim əlimə keçib. Sizin üçün bunun nə fərqi var? O şey ki mənə saxlanılmağa verilmişdi, mən onu verirəm. Məndən daha heç nə soruşmayın. Mən əsil adıma açib sizə söyləməklə öz vəzifəmi tamamilə yerinə yetirdim. Bu şeyləri sizə niyə dedim, – bu ancaq mənə aid olan məsələdir. Mən kiməm, – bunu sizin bilməyiniz mənim üçün çox vacibdir.

Jan Valjan sözünü qurtarıb Mariusun düz üzünə baxdı.

Mariusu tutqun və qarışıq hisslər bürümüşdü. Taleyin zərbəsi yüksək dalğalar qaldıran şiddətli küləyə bənzər. Bu zərbə bizim qəlbimizdə coşqun həyəcan doğurur.

Şaşqınlıq bizi tamamilə bürüyəndə biz ağır, təşvişli dəqiqələr keçiririk; ağılımıza ilk əvvəl nə gəlsə, onu deyirik, çox vaxt da deyiləsi sözü deyil, başqa bir söz deyirik. Qəfildən söylənilən və sirrəcan xəbərlər də olur ki, insan buna dözmə bilmir, o adamı zəhərli şərab kimi sorsomləşdirir. Marius özünü ələ itirmişdi ki, Jan Valjanla onun etirafından narazı qalmış kimi danışmağa başladı.

Həyəcanla dedi:

– Mən başa düşə bilmirəm: siz bu şeyləri mənə niyə deyirsiniz? Kim sizi məcbur edir? Siz bu sirri açmaya da bilərsiniz. Sizi heç kəs ələ vermir, heç kəs sizi təqib etmir, gözümün içində salırm. Bu şeyləri könüllü olaraq etiraf etmək üçün yəqin bir əsasınız var. Hamısını söyləyin. Burada nə isə ayrı bir məsələ var. Siz nə məqsədlə öz-özünüzdü ifşa edirsiniz? Nə səbəbə?

Jan Valjan ələ astadan və ələ boğuş səslə danışdı ki, ələ bil Mariusla deyil, öz-özü ilə danışdı.

– Nə səbəbə? Doğrudan da katorqa dustağı nə üçün birdən durub deyir ki: “Mən katorqa dustağıyam?” Qoy onda cavab verim. Bəli, bunun səbəbi var, özü də qərribə bir səbəbi var. Mən bunu düzlük cəhətdən dedim. Qulaq asın, bəd xəbərlər burasındadır ki, qəlbim mənə bərk-bərk yedəkləmişdir. Adam qocalanda bu yedək daha da möhkəm olur. Ətrafda hər şey uçub-dağılır, amma ona heç bir şey olmur. Mən o yedəyi qıra bilsəydim, möhv edə bilsəydim, o dünyünü açsa bilsəydim, ya kəsə bilsəydim, çox-çox uzaqlara gedə bilsəydim, onda xalis olardım, onda mən Blua küçəsində istədiyim dilcənsə minib gedərdim; siz xoşbəxtsiniz, mən daha buradan gedə bilərdim. Mən bu buxovu qırma istədim, bacardığım qədər onun dardım; buxov çox möhkəmdi, qırılmırdı, çox dartsaydım, qəlbimi də onunla bərabər yerəndən qoparırdım. Onda mən öz-özümə dedim: “mən başqa yerdə yaşaya bilmərəm. Mən gərək burada qalam”. Əlbəttə, siz haqlısınız. Bəli, mən axmağam. Mən izahat vermədən, ələ-bələ qala bilməzdimmi? Siz öz evinizdə mənə otaq təklif edirsiniz, xanım Pommersi mənə çox istəyir, o, hətta kresloya deyib ki: “Onun qabağında ağuşunu açarsan”, sizin babanız mənə məmnuniyyətlə qəbul edir, o məndən razı qalar, biz hamımız bir yerdə yaşayırıq, bir yerdə nahar edirik, mən Kozettamı... xanım Pommersinin, – bağışlayın, vərdiş etdiyim üçün yanıldım, – qoluna girib onu gəzməyə apararam, biz bir damın altında yaşayırıq, bir süfrədə otururuq, bir çirəyin başına yığışuruq, qışda bir buxarın yanında oturub qızılarıq, yayda bir yerdə seyrə çıxırıq... Bu ələ bir sevinç, ələ bir xoşbəxtlikdir ki, hər şeydən yüksəkdir! Biz bir aile kimi yaşardıq. Bir aile kimi!

Jan Valjan bu sözləri söyləyərkən qorxunc bir görkəm aldı. Qollarını sinəsinə çapzalayaraq gözlərini yerə ələ diki ki, ələ bil ayaqları altında uçurum açmağa istəyirdi; birdən nərilədi;

– Bir aile kimi! Yox! Mənim heç bir ailəm yoxdur! Mən sizin də ailəyə mənsub deyiləm. Heç bir insan ailəsinə mənsub deyiləm! O evlərdə ki bir-birinə yaxın olan insanlar yaşayır, mən orada artıqam. Dünyada çoxlu aile var, ancaq bu ailələr mənim üçün deyil. Mən bəd xəbəxtəm, mənə insan ailəsindən kənara atıblar. Mənim atam, anam olmuşmu? Mən ələ qalır ki, buna şübhə eləyəm. O gün ki mən bu qızı ələ verdim, mənim üçün hər şey bitdi. Mən gördüm ki, bu qız xoşbəxtdir,

sevdiyi adamları yaşayır, onların xoş tobiətli bir babası var, sevinc dolu evi var, bu ev iki mələyin yurdu, onların vəziyyəti hər bərdə yaxşıdır. Onda mən öz-özümə dedim: "Oraya getmə!" Mən yalan deyə bilirdim, bu doğrudur; mən sizin hamınızı aldada bilirdim, cənab Fəşləvan olub qalardım. Nə qədər ki o qız üçün yalan demək lazımdı, mən dedim; lakin indi özüm üçün mən bunu görək eləməyəm. Doğrudur, mənim üçün susmaq kifayətdi, onda hər şey əvvəlki qayda ilə gedərdi. Siz soruşursunuz ki, mənim danışmağa məcbur edən nədir? Çox əhəmiyyətsiz bir şey – mənim vicdanım. Susa bilirdim, bu çox asandır. Mən bütün gecəni çalışdım ki, özümü buna inandırım, danışmayım, olmadı; siz məndən açıq danışmağı tələb edirsiniz, sizin buna haqqınız var, çünki mənim sizə söylədiklərim ağılaşığı şey deyil. Bəli, mən bütün gecəni öz-özümə cürbəcür dolillər, çox möhkəm dolillər götirdim; doğrudan da mən öz qüvvəm daxilində olan hər şeyi elədim. Ancaq bir şeyi eləyə bilmədim: mənim qolbimi bu yerə bağlayan, buxovlayan, bənd eləyən ipi qıra bilmədim, tok olanda mənimlə söhbət eləyən ipi qıra bilmədim, tok olanda mənimlə söhbət eləyən adamı susdura bilmədim. Buna görə də sizin yanınıza gəldim ki, hər şeyi açıb sizə deyim. Hər şeyi, ya bəlkə də, hər şeyi! O şey ki, ancaq mənə aiddir, o bərdə heç danışmaq lazım deyil: bunu mən öz ürəyimdə saxlayıram Əsas şeyləri siz indi bilirsiniz. Bu qayda ilə mən öz sirrimi götürüb, sizə götirdim. Mən onu sizin gözüünüzün qabağında açdım. Belə bir qərara gəlmək asan deyildi. Mən bütün gecəni öz-özümə mübarizə etmişəm. Ah, mən öz-özümü inandırmağa çalışırdım ki, burada vəziyyət bir başqadır. Şənamtə məsələsində olduğu kimi deyil, indi mən öz adımla gizlətməklə heç kəsə yamanlıq etməm, Fəşləvan adı mənə etdiyim xidmətə görə bir minnətdarlıq kimi cənab Fəşləvanın özü tərəfindən verilmişdir, mən bu adı yenə də saxlaya bilərəm, sizin təklif etdiyiniz otaqda xoşbəxt həyat keçirə bilərəm, heç kəsi zohmətə salmaram, öz güşəmdə yaşaram, Kozetta sizin olsa da, onunla bir evdə yaşamaq, hər halda mənim üçün bir təsəlli olar – siz elə bilirsiniz mən bunları düşünmürdüm? Bizim hər birimiz xoşbəxt olardı. Mənə əvvəlki kimi cənab Fəşləvan deyirdilər, hər şey öz qaydası ilə gedərdi. Hər şey, ancaq mənim qolbim narahat olardı. Hər tərəfdən üstümə sevinc yağardı, lakin mənim qolbimdə qaranlıq gecə hökmranlıq edirdi. Xoşbəxt olmaq kifayət deyil, adam görək öz-özü ilə sülh içində yaşasın. İndi belə bir şey təəvvür edin: mən cənab

Fəşləvan olub qalaydım, deməli ki, əsil simamı gizlədəydim, deməli ki, sizin çıxışınızın xoşbəxtliyiniz qarşısında sirmimin üstünü yırtaydım, qolbimdəki zülmətlə bu işıqlı dünyada gəzəydim, deməli ki, sizə xəbərdarlıq etmədən kətorqanı sizin evə gətirəydim, süfrənizin başında oturaydım, fikrimdə də bu olardı ki, siz mənim kim olduğumu biləniz, mən buradan qovarsınız; sizin adamlara mənə qulluq etməyə imkan verəydim, "Bələ də dəhşət olar!" Birdən elə olaydı ki, dirsoyım sizə toxunaydı, – əslində, bu görək sizi iyrendirəydi; sizin əlinizi sıxmaq mənim üçün bir oğurluq olardı! Sizin evinizdə hörmət və ehtiramı – ağ saçlı, möhtərəm bir adamlar rüsvay olmuş ağ saçlı başqa adam arasında bölüşdürmək lazım gələrdi. O zaman ki bütün ürəklər bir-birinin qarşısında guya açıq olacaqdı, o zaman ki bizim dördümüz də – sizin babanız da, siz də Kozetta da, mən də bir yerdə səmimi söhbət edəcəkdik, burada naməlum bir adam da iştirak edəcəkdik! Sizinlə bir yerdə keçirdiyim bu həyatda mənim yeganə qayğım bu olacaqdı ki, bu dəhşətli quyunun qapağını yerindən tərpətməyə yol verməyim. Bu qayda ilə mən ölü olduğum halda, sizin kimi dirilərə bağlanmış olardım. Kozettanı həmişəlik özümə buxovladım. Siz, o və mən kətorqa dustağının yaşıl qalpağı altında üç başdan ibarət bir şey olardıq! Bu, sizi sarsıtmırmı? İndi mən ən bədbəxt insanam, amma onda ən rəzil bir adam olardım. Bu cinayəti mən hər gün elərdim! Bu qara maskada öz sifotimi hər gün gizlədərdim! Mən sizi hər gün öz rüsvayçılığımə şərik elərdim! Hər gün! Sizi, mənim əzizlərimi, sizi, mənim balalarımı, mənim məsum mələklərimi! Susmaq asandır mı? Qolbimdəki gizlətmək asan şeydirmi? Yox, asan deyil! Susmaq var ki, yalan deyir. Mən öz yalanımı, riyakarlığımı, alçaqlığımı, qorxaqlığımı, xəyanətim, cinayətkarlığımı damla-damla içərdim, sonra onları quşardım, sonra yenə də içərdim, mən bunu gəcə yarısı qurtarırdım, sonra günorta vaxtı başlardım, "Sabahınız xeyir", ya "Gecəniz xeyrə qalsın" deməklə yalan söyləyirdim, yatanda yorğan əvəzinə bu yalanla üstümü örtərdim, bu yalanda çörək yeyərdim, Kozettanın üzünə baxardım, onun mələk təbəssümünə baxardım, onun mələk təbəssümünə iblis təbəssümü ilə cavab verərdim, – bununla da ən rəzil bir adam olardım! Niyə axı? Xoşbəxt olmaq üçün. Mən xoşbəxt olum? Mənim xoşbəxt olmağa haqqım var? Məni həyatdan kənara atıblar, cənab!

Jan Valjan dayandı. Marius susurdu. Belə hallarda – o zaman ki söylənən fikirlərdə qolbin iztirabı çırpınır, adamın sözünü kəsmək

mümkün deyil. Jan Valjan yenə də səsini alçaltıdı, lakin indi onun səsi boğuc deyildi, bu səsə məşumluq duyulurdu.

– Siz soruşursunuz ki, mən bunları niyə deyirəm? Sizi ki heç kəs ələ vermir, heç kəs təqib etmir, heç kəs sizi gözümçixdiya salmur... Bu heç də belə deyil! Məni ələ verirlər, məni təqib edirlər, məni gözümçixdiya salırlar! Məni ələ verən kimdir, təqib edən kimdir, gözümçixdiya salan kimdir? Mən özüm! Mən özüm öz yolumu kəsirəm, mən özüm özümü dartıb aparıram, sürükləyirəm, həbs edirəm, edam edirəm; o zaman ki adam özü öz əlinə düşür, bundan xilas olmaq asan deyil!

Jan Valjan öz yaxasından bərk-bərk yapışdı, Mariusa sarı dönərək, sözlünə davam etdi:

– Bu yumruğa bir baxın! Bu, mənim yaxamdan ələ tutmuşdur ki, sanki onu heç buraxmayacaqdır, ələ deyilmi? Bax, vicdan da adamı belə yaxalayır. Cənab, xoşbəxt olmaq istəyirsənsə, vəzifənin nə olduğunu dərk etməyə çalışmayın, çünki bunu başa düşən kimi vicdan amansız bir şey olur. Onu dərk etdiyiniz üçün o sanki sizə coza verir. Lakin o həm də bunun əvəzinə sizə yaxşıqlı edir: o sizi cəhənnəmə atır, lakin bu cəhənnəmdə siz Allahı öz yannızda hiss edirsiniz. Adam bütün qəlbinə parçalamayınca, öz-özü ilə dinc yaşaya bilməz.

Sonra o, iztirablı, dərdli bir ifadə ilə əlavə etdi:

– Cənab Ponnemsi, amma mən – sağlamlıq düşüncəyə zidd görünməyə – düz adamam. Məhz sizin nəzərinizdə alçaldığım üçün, öz nəzərimdə yüksəliyəm. Bu, bir dəfə mənim başıma gəlmiş, ancaq mən onda belə əzab çəkməmişəm; bunun qabağında o, yüngül bir şey idi. Bəli, mən düz adamam. Mənim təqsirim üzündən siz yenə də mənə hörmət etməmiş olsaydınız, onda mən düz adam olmazdım; indi siz mənə nifrət edirsiniz – mən düz adam olub qalıram. Mən tələyin hökmü altında-yam, mən ancaq qeyri-qanuni olaraq mənimlədiyim hörmətdən istifadə edə bilərəm, bu hörmət də məni alçaldır, əzir. Lakin mənim öz-özümə hörmət etməyim üçün görək başqaları mənə nifrət eləsin. Onda mən özümə razı qalıram. Mən katorqa dustağıyam, lakin mən öz vicdanıma tabe oluram. Mən çox gözəl bilirəm ki, bu, həqiqətə o qədər də uyğun deyil. Lakin bu, belədir, nə etmək olar?! Mən öz-özümə müqavilə bağlamışam, onu yerinə yetirirəm. Adam bəzən elə şeylərə rast gəlir ki, bunlar onun qarşısında çox-çox vəzifələr qoyur, elə təsadüflər də olur ki, bunlar adamı öz nəfəsini yerinə yetirməyə

çadır. Bilirsinizmi, cənab Ponnemsi, həyatda mənim başıma çox müsibətlər gəlmiş.

Jan Valjan yenə susdu. Tüpürçəyini güclə udaraq, – söylədiyi sözlərin acısı sanki tüpürçəyində qalmışdı, – sözlünə davam etdi:

– Adama rüsvayçılıq damğası vurularsa, onun ixtiyarı yoxdur ki, xəbərdarlıq etmədən bu rüsvayçılığın bir hissəsini öz üzərinə götürməyə başqalarını məcbur eləsin; onun ixtiyarı yoxdur ki, o öz vəbasını başqalarına yoluxdursun; onun ixtiyarı yoxdur ki, düşdüyü uçuruma başqalarını da gizlincə çəlik aparsın; onun ixtiyarı yoxdur ki, dustaq kurtkasını başqalarının çiyninə atsın; onun ixtiyarı yoxdur ki, öz bədbəxtliyi ilə yaxın adamlarının xoşbəxtliyinə kölgə salsın! Adamın pis yararı olduğu halda, sağlam adamlara yaxınlaşması, zülmət içində öz gizlin yarısını onlara toxundurması rəzəldir. Qoy Fəşlevan öz adını mənə vermiş olsun, – bu addan istifadə etməyə mənim ixtiyarım yoxdur; bu adı o mənə verə bilər, lakin mən görək onu daşımayam. Ad insanın “mənlidir”. Görürsünüzmü, cənab, mən kəndli olsam da, bəzi məsələlər haqqında düşünə bilərəm, bəzi şeylər oxumuşam. Özünü görürsünüz ki, mən ləyaqətlə öz fikrimi ifadə edə bilərəm. Mən hər şeyi başa düşürəm. Mən öz-özümü tərbiyə etməmişəm. Bəli, başqasının adını oğurlamaq, ad altında gizlənmək vicdansızlıqdır. Əlifbanın da hərifləri pul kisəsi ya saat kimi dələduzluqla mənimsənə bilər. Canlı bir saxta imza olmaq, namuslu adamların qapısının kilid açanı olmaq, yalanla onların həyatına qədəm qoymaq, onların şəxsinə baxa bilməmək, həmişə üzünü yana çevirmək, alçaq adam olduğunu hiss etmək – yox, yox, yox, yox, mən bunu edə bilmərəm! Yaxşı budur ki, adam əzab çəksin, öz qanı içində boğulsun, höknür-höknür ağlasın, üz-gözünü dumaqları ilə cırsın, gecələr ağır kədər içində yanıb-qovrulsun, öz bədəni, ruhunu didib parçalasın!.. Bax buna görə də mən bu şeyləri sizə danışdım, özü də siz dediyiniz kimi, könüllü surətdə danışdım.

Jan Valjan derindən ah çəkib sözlünü qurtardı:

– Bir zamanlar yaşamaq üçün çörək oğurlamışdım, indi isə yaşamaq üçün ad oğurlamaq istəmirəm.

Marius onun sözlünü kösdü:

– Yaşamaq üçün sizə bu ad lazım deyil.

Jan Valjan yavaş-yavaş başını yırğaladı:

– Ah, mən bilirəm nə deyirəm!

Onlar ağır düşüncəyə dalararaq susdular. Marius başını əlinə dayaraq stolun yanında oturmuşdu, qatlanmış barmağını çənəsinə dirəmişdi. Jan Valjan otaqda gəzişirdi. O, aynanın qabağında ayaq saxladı, gözəlirini aynaya zilləyərək dedi:

– Heç olmasa ürəyimi boşaltdım!

O, aynaya baxsa da heç bir şey görmürdü.

Yenə də gəzişməyə başlayaraq otağın o biri başına getdi. Geri döndə Mariusun ona göz qoyduğunu gördü. Onda Jan Valjan başqa bir ifadə ilə dedi:

– Mən ayağımı bir az sürüyürəm. İndi sizə aydındır niyə sürüyürəm. Üzünü Mariusa sarı çevirərək sözüünə davam etdi:

– İndi, cənab, siz belə bir şeyi təsəvvür edin: mən sizə heç nə deməmişəm, mən cənab Foşlevan olub qalmışam, sizin içərinizdəyəm, bu ailənin üzvüyəm, mənə verilən otaqda yaşayıram, ev ayaqqabısını geyib səhər naharını etmək üçün yemək otağına gəlirəm, axşam üçümüz də teatra gedirik, mən xanım Ponmersini Tülrüyə, ya da Kral meydanındakı bağçaya aparıram, biz həmişə bir yerdəyik, siz mənə öz ailənizin adama hesab edirsiniz, bir gün də, bax, mən burada, siz orada oturub söhbət edəndə, gülüb danışanda, birdən siz ucadan “Jan Valjan!” deyə bir səs eşidirsiniz. Zülmətdən qorxunc bir əl uzanır, bu, polis əlidir, bu əl mənim maskamı qoparıb atır.

O yenə də susdu. Marius duyduğu dəhşətdən diksinərək yerindən qalxdı. Jan Valjan ondan soruşdu:

– Siz buna necə baxırsınız?

Mariusun susması buna cavab oldu.

Jan Valjan dedi:

– Siz çox yaxşı görürsünüz ki, mən bunları söyləməkdə haqlıyam. Qulaq asın, siz xoşbəxt olun, göylərə yüksəlin, başqa bir mələyin hamisi olun, günəş şüaları içində üzün, bununla da kifayətlənin. Sizin nöyinizə görəkdir ki, zavallı, günahkar bir adam öz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün hansı yolla ürəyini açıb tökürlər... Sizin qarşınızdakı bəd-bəxt bir adamdır, cənab.

Marius yavaş-yavaş otağın o başından gəldi, Jan Valjanın yanına çatıb, əlini ona uzatdı.

Lakin Marius özü onun əlini qaldırmaqlı oldu, – Jan Valjanın əli qalxmadı. Jan Valjan etiraz etmədi; Mariusa əl gəldi ki, o, daşdan qayrılmış bir əli sıxdı.

Marius:

– Mənim babamın dostları var, – dedi, – mən sizin üçün əfv diləyirəm.

Jan Valjan:

– Gecdir, – dedi. – Mənə ölmüş bilirlər, bu, kifayətdir. Ölülər polis nəzarətindən xilas olurlar. Onlara qəbirdə rahat çürüməyə imkan verilir. Ölüm özü də əfv edilməkdir.

Jan Valjan əlini Mariusun olından çəkərək yenilməz bir ləyaqətlə bu sözləri əlavə etdi:

– Bir də ki, mənim bir dostum var, lazım olanda mən ona müraciət edirəm: bu dost – vəzifəni yerinə yetirməkdir; – əl bir əfv edilmək var ki, mən ancaq ona ehtiyac duyuram. O da vicdanımın əfvidir.

Elə bu anda otağın o biri başındakı qapı yavaşca açıldı; qapının azca açılmış tayları arasından Kozettanın sevimli üzü göründü; onun saçları füsunkar bir halda dağılmışdı, gözləri yuxudan azca şişmişdi. O, başını yuvadan çıxaran quşa oxşayırdı; Kozetta əvvəl ərinə, sonra da Jan Valjana baxaraq güldü, o gülərkən əl bil ki, qızılgül açıldı; çığıraraq dedi:

– Lap mərc gələrkən ki, siz siyasətdən danışırırsınız! Mənimlə bir yerdə oturmaq əvəzinə, siyasətdən danışmaq mənasız bir şeydir!

Jan Valjan diksindi.

Marius dili dolaşa-dolaşa:

– Kozetta!.. – deyərək susdu.

Onlar əl bil nədə işə müqəssidilər.

Kozetta fərəhindən gülümsəyərək onlara baxırdı. Sanki onun gözlərində cənnət işıqları bərk vururdu.

Kozetta:

– Mən sizi cinayət etdiyiniz yerdə tutmuşam, – dedi. – Mən indicə qapı daldından eşitdim, atam Foşlevan deyirdi: “Vicdan... Öz vəzifəsini yerinə yetirmək”, bu, siyasətə aiddir, əl deyilmi? Mən bunu istəmirəm. Elə ertəsi günü... Siyasətdən danışmaq olmaz. Bu, ədalətsizlikdir.

Marius: – Sən yanılırsan, Kozetta, – dedi. – Biz işdən danışırıq. Biz ondan danışırıq ki, sən altı yüz min frankından necə əlverişli bir şəkildə istifadə edək...

Kozetta onun sözünü kəsdi:

– Məsələ bunda deyil. Mən gəlmişəm. Mənə burada görmək istəyirləmi?

O, qəti bir addım ataraq otağa girdi. Onun əyində – boynundan ta ayaqlarına qədər ənənə uzun qollu, qırçılı, enli ağ peniur vardı. Mələklərin büründüyü belə gözəl xlamidaları orta əsr şəkillərinin yıldıızı göylərində görmək olardı.

Kozetta bədənünə aynanın qabağında durub, özünü başdan-ayağa süzdü, böyük fərah və coşğunluqla ucadan dedi:

– Biri varmış, bir yoxmuş, bir kral, bir kraliça varmış! Ah, mənim sevincimin həddi-hüdudu yoxdur!

Sonra da Mariusla Jan Valjanın qarşısında reverans etdi:

– İndi mən sizin yanınızda, kresloda oturacağam; səhər yeməyi yarım saatdan sonra olacaq; siz nədən istəsiniz söhbət eləyə bilərsiniz; mən bilərəm, kişilər görək danışsın; mən də sakitcə oturacağam.

Marius Kozettanın əlini əlinə alıb məftunluqla dedi:

– Bizim söhbətimiz iş bərsindədir.

– Bilirsiniz nə var, mən pəncərəni açdım, indicə bizim başa çoxlu gülməli hay-küycülər uçub gəldi. Bunlar karnaval hay-küycüləri deyil, günahların ətiraf edildiyi gündür, amma onların hələ də pəhriz bayramıdır.

– Kozetta, özizim, səhə deyirəm ki, biz iş bərsində söhbət eləyirik, bizi bir az tək burax. Biz rəqəmlərdən danışırıq. Bu, səni danıxdır.

– Marius, sən bu gün çox gözəl qalstuk taxmışan. Hörmətli cənab, siz yamanca modabazsınız. Yox, bu, mənə danıxdır.

– Səni əmin edirəm ki, danıxdır.

– Yox, danıxmaram. Çünki danışan sizsiniz. Mən sizin dediyinizi başa düşməyəcəyəm, ancaq sizə qulaq asacağam. Adam sevimli səsləri eşidəndə, sözlərin mənasını başa düşməyə ehtiyac duymur. Mən ancaq burada, sizin yanınızda olmaq istəyirəm, mənə ayrı bir şey lazım deyil. Mən burada qalıram, vəssalam!

– Kozetta, mənim sevgilim, bu, mümkün deyil.

– Mümkün deyil?

– Bəli.

– Yaxşı da. Mən sizə demək istəyirdim ki, baba hələ yatıb, xala ibadətə gedib, mənim atam Foşlevanın buxarısı tüstü verir, Nikolettə gedib bacatəmizləyən çağırır, Tusenlə Nikolettə sarsaqlamağa başlayırlar, Nikolettə Tusenin kəkoləməsinə güllür. Qoy belə olsun; siz heç bir şey bilməyəcəksiniz. Hə, bu, mümkün deyil? Yaxşı, dayanın, əlbət mənim də əlimə fürsət düşər, görərsiniz, cənab, mən də onda deyəcə-

yəm: “Bu, mümkün deyil!” Görək onda kim pəşman olacaq. Marius, özizim, səndən rica edirəm, icazə ver sizin yanınızda oturum.

– And içirəm ki, biz görək ikilikdə danışaq, burada görək kənar adam olmasın.

– Mən kənar adamam?

Jan Valjan birçə kəlmə də söz deməmişdi. Kozetta ona sarı döndü:

– Ata, bəs siz? Hər şeydən əvvəl, mən istəyirəm ki, siz məni öpəsiniz. Sonra da, axı bu nə olan şeydir, siz birçə kəlmə də söz demirsiniz, axı siz görək mənim tərəfimi saxlayasınız! Bilmirəm mənə belə atanı kim bağışlayıb! Siz çox yaxşı görürsünüz ki, ailədə mən yaman bədbəxtəm. Ərim məni döyür. Sizə deyirəm, bu saat məni öpün!

Jan Valjan ona yaxınlaşdı.

Kozetta Mariusa sarı dönərək ağız-burnunu aydı:

– Al, bu da sizin payınız!

Sonra alını Jan Valjana tərəf tutdu.

Jan Valjan ona tərəf bir addım atdı.

Kozetta birdən geri çəkildi:

– Ata, sizin rənginiz nə yaman qaçıb! Əliniz bərk ağrıyır?

Jan Valjan:

– Yox, – dedi, – daha ağrımur.

– Gecə pis yatmışınız?

– Yox.

– Qəmginsiniz?

– Yox.

– Onda məni öpün. Əgər siz salamatsınızsa, əgər gecə yaxşı yatmışınızsa, əgər məmnunsunuzsa, onda sizi danlamayacağam.

Alını yenə də Jan Valjana tutdu.

Jan Valjan onun səma kimi aydın, təmiz alından öpdü.

– Gülməyin.

Jan Valjan gülməsədi. Bu, kabus təbəssümü idi.

– İndi məni öz erimdən xilas edin.

Marius dedi:

– Kozetta!..

– Ata, onu danlayın. Ona deyin ki, mən görək burada qalam. Mənim yanımda da lap yaxşı danışmaq olar. Görünür, siz məni lap axmaq bir qız hesab edirsiniz. Yoxsa, sizin danışdığınız söz çox qərribə sözdür? İşimiz var, pulu banka qoyacağıq, – nə böyük məsələ imiş! Kişilər

həmişə boş şey üstündə özlərini tox tuturlar. Mən qalmaq istəyirəm. Mən bu gün çox qəşəngəm! Marius, bir mənə bax!

Kozetta çiynlərini tərpətdi, zərif dodaqlarını qönçə kimi büzərək. Mariusa baxdı. Bu iki məxlük arasında sanki ildırım çaxdı. Burada üçüncü adam olsa da, bunun əhəmiyyəti yox idi.

Marius:

– Səni sevirəm, – dedi.

Kozetta:

– Sənə məftunam, – dedi.

Onlar yenilməz bir qüvvəyə tabe olaraq, bir-birini qucaqladı.

Kozetta peniünarın qırıqlarını gülməli bir şəkildə, qalibyyətlə düzəldə-düzəldə yenə sözbə başladı:

– Mən qalırım.

Marius yalvarıcı səslə:

– Yox, qalmaq olmaz, – dedi. – Bir məsələ var, biz onu qurtarmalıyıq.

– Yenə “yox?”

Marius öz səsinə sərt ifadə verməyə çalışdı:

– Kozetta, inan ki, bu, mümkün deyil.

– Cənab, siz hökmdar səsi ilə danışdınız! Yaxşı da. Mən gedirəm.

Ata, bax, siz mənim tərəfimi saxlamadınız, ha! Mənim cənab ərim, mənim cənab atam, siz zalım hökmdarsınız. İndi bu saat mən bunun hamısını babama söyləyəcəyəm. Əgər siz elə zənn edirsiniz ki, mən yenə qayıdıb gələcəyəm, sizdən xahiş edəcəyəm, alçalacağam, səhv edirsiniz. Görərsiniz, mənsiz darıxacaqsınız. Mən gedirəm, sizə elə-belə də lazımdır.

Kozetta bunu deyib otaqdan çıxdı.

Bir saniyədən sonra qapı yenə açıldı, qapı tayları arasından yenə də onun qırmızı yanaqlı, tərəvətli, zərif üzü göründü; o çığıraraq dedi:

– Mən yaman açıqlanmışam!

Qapı örtüldü, yenə də otağa qaranlıq çökdü.

Sanki yolunu azmış günəş şüası, heç özü də bilmədən, qəfildən zülməti yarıb, yenə gizləndi.

Marius qapının kip örtüldü, örtülmədiyini yoxladı.

Pıçılı ilə dedi:

– Zavallı Kozetta! bunları biləndə...

Bu sözləri eşidəndə Jan Valjanın bütün bədəni titrədi. Dalgın baxışlarını Mariusa dikərək dedi:

– Kozetta! Bəli, doğrudur, siz bunun hamısını Kozettaya deyəcəksiniz. Bu, düzgün olardı. Ah, bu, mənim heç fikrimə gəlmirdi. Adamın gücü bir şeyə çatır, başqa bir şeyə çatmır. Cənab, sizi and verirəm, sizə yalvarıram, cənab, bütün övlidlərə and için ki, Kozettaya heç nə deməyəcəksiniz! Bu şeyləri sizin bilməyiniz kifayət deyilmi? Mən heç kəs tərəfindən məcbur edilmədən, öz xoşuma bunları hər kəsə deyirdim, bütün kainata deyirdim, mənim üçün fərq yoxdur. Lakin Kozetta bunu bilməməlidir! Bu, onu dəhşətə gətirir. Katorqa dustağı, bir fikirləşin! Onda bu sözü ona izah etmək lazımdır ki: “Kürək cəzası gəmilərində olan adama katorqa dustağı deyirlər”. O bir dəfə katorqa dustaqlarının aparıldığını görə... Aman Allah!

Jan Valjan ağır-ağır kresloya oturub, əlləri ilə üzünü örtüdü. Ondan səs çıxmırdı, lakin çiynləri, tərpənirdi, hiss olunurdu ki, o ağlayır. Səssiz-səssiz tökülən göz yaşı ön dəhşətli göz yaşıdır...

Şiddətli hiçqırıqlar adamı boğur. Jan Valjanın bədəni elə bil ki, qıc oldu. O, sanki nəfəsini dərmək üçün dikolib özünü geri verdi, kreslonun arxasına söykəndi; qolları aşağı sallandı; bu zaman Marius onun göz yaşından islanmış üzünü gördü, pıçılısını eşitdi, elə bil ki, bu səs dərindən quyudan gəlirdi: “Ah, mən ölsəydim...”

Marius:

– Sakit olun, – dedi, – mən sizin sirrinizi heç kəsə açmayacağam.

Bəlkə də Marius lazım olduğu qədər deyil, bundan az müəssir olmuşdu. Onun üçün bu vaxt içərisində bu dəhşətli yeniliyə öyrəşmək, bu həqiqətə təcridlə inanmaq, katorqa dustaqlarının cənab Foslevanı yavaş-yavaş kölgədə buraxdığını görmək və nəhayət, bu adamların onun arasında birdən-birə əmələ gələn ucurumu dərk etmək çətin idi. Lakin o dedi:

– Mən sizə tapşırılan əmanət haqqında bir neçə kəlmə söz demək istəyirəm, – bu əmanəti siz vicdanla saxlayıb, olduğu kimi sahibinə qaytarmısınız. Bu, sizin çox alıcınab bir adam olduğunuzu göstərir. Çox ədalətli bir iş olardı ki, siz bunun mükafatını alaydınız. Mükafatın qədrini siz özünüz təyin edin, bu möbləğ sizə veriləcəkdir. Bunun həddindən artıq çox görünə bilməsindən qorxmayın.

Jan Valjan mülayim səslə:

– Təşəkkür edirəm, cənab, – dedi.

Jan Valjan şəhadət barmağı ilə baş barmağının dımağını qeyri-şüari olaraq sığallaya-sığallaya bir anlığa fikrə gətdi, sonra səsinə ucalaraq dedi:

– Hər şeyi deyilib qurtardı. İndi axırıncı bir şey qalmışdır...
– O nədir?

Jan Valjan elə bil ki, dərin tərəddüd içində qaldı, o, nəfəsini qısa-raq lap astadan dedi, daha doğrusu kəkələdi:

– İndi hər şey sizə məlumdur, belə olandan sonra cənab, siz, Kozettanın öri, necə hesab edirsiniz: mən bundan sonra Kozettanı görməyölməmi?

Marius laqeyd halda dedi:

– Mən belə hesab edirəm ki, görmənsəniz yaxşı olar.

Jan Valjan pıçıldadı:

– Mən bir daha onu görməyəcəyəm.

O, qapıya sarı getdi.

Qapının dəstəyinə toxundu, dəstək çevrildi, qapı bir az açıldı. Jan Valjan keçmək üçün qapını daha geniş açdı, bir anlığa dayandı, sonra yeno də qapını örtüb Mariusa sarı döndü.

Onun bənizi ağarmışdı, qurğuşun rəngi almışdı. Gözləri quru idi, lakin bu gözlərdə kədərli bir od parlıdaydı. İndi o, son dərəcə sakit danışdı, bu sakitlik özü çox qərribə görünürdü:

– Qulaq asın, cənab, icazə versəniz, mən onu gəlib görərəm. İnənin ki, bu, mənim üçün zəruridir. Kozettanı görmək mənim üçün zəruri olmasaydı, mən bu şeyləri açıb sizə deməzdim, başqa bir ölkəyə gedərdim. Lakin, mən Kozetta olan yerdə qalmaq istədim, onu görmək istədim, buna görə də bu şeyləri sizə söyləməli idim. Siz mənim dediklərimə fikir verirsinizmi? Bu, çox aydın məsələdir. Doqquz ildir ki, o mənimlə olur: əvvəl biz o bulvardakı daxmada, sonra monastırda, sonra da Lüksemburq bağına yaxın yerdə yaşayırdıq. Siz də onu ilk dəfə bu bağda gördünüz. Onun göy, məxmər şlyapası yadıңызdadımı? Sonra biz Plüme küçəsinə, Əlillər məhəlləsinə köçdük; bizim orada dəmir barmaqlıqlı bağımız da vardı. Mən dal həyətdə yaşayırdım, oradan Kozettanın fortepiano çalığını eşidirdim. Bax, mənim bütün həyatım bundan ibarətdir. Biz bir-birimizdən heç ayrılmamışıq. Bizim bu həyatımız doqquz il və bir neçə ay davam etdi. Mən ona ata oldum, o mənim balam idi. Cənab Ponmersi, bilmirəm, siz mənim dediklərimi başa düşürsünüz mü? Ancaq buradan getmək, onu bir daha görməmək, onunla bir daha danışmamaq, hər şeydən məhrum olmaq – bu mənim üçün çox ağır olardı. Kozettanın yanına gəlməyimə siz pis baxmasaydınız, mən arabir gələrdim. Tez-tez gəlməzdim. Onun yanında çox

qalmazdım. Siz soruncam verərdiniz ki, mən aşağıdakı kiçik zalda qəbul etsinlər: birinci mərtəbədə. Mən sizin xidmətçiləriniz kimi dal eyvandan içəri girərdim; bu, bəlkə də söz-söhbətə səbəb olardı. Baş qapıdan gəlsəm yaxşı olar. Cənab, mən çox istəyirəm ki, hərdən bir Kozetta ilə görüşüm. Qoy lap az görüşüm, – siz necə istəyirsinizsə, elə olsun. Siz özünüzi mənim yerimdə təsəvvür edin: ondan başqa mənim heç kəsım yoxdur. Bir də ki, ehtiyatlı olmaq lazımdır. Mən heç gəlmə-səm, bu, pis təsir bağışlar, qərribə görünər. Gəlin belə eləyək: mən, məsələn, axşamlar, hava lap qaralandan sonra gələ bilərəm.

Marius:

– Siz hər axşam gələcəksiniz, – dedi, – Kozetta da sizi gözləyəcək.

Jan Valjan:

– Siz çox mərhəmətlisiniz, cənab, – dedi.

Marius Jan Valjana təzim etdi; xoşbəxt adam bədbəxt adamı qa-pıya qədər ötürdü; onlar ayrıldılar.

İKİNCİ FƏSİL

İfşada aydın olmayan cəhətlər

Marius sarsılmışdı.

Kozettanın yanında gördüyü bu adama qarşı o, həmişə qərribə bir soyuqluq hiss edirdi, indi bunun səbəbi aydın oldu. Bu adamda anlaşılmaz bir şey vardı, – Marius duyğusu onu aldatmamışdı. Bu anlaşılmaz şey rüsvayçılığın son pilləsi olan katorqa imiş. Cənab Foşlevan, heç demə, katorqa dustağı Jan Valjan imiş.

Xoşbəxtliyin ən gözəl çağında belə bir sirrə qəfildən bələd olmaq, qumru quşu yuvasında əqrəbə rast gəlmək kimi bir şeydir.

Mariusla Kozettanın xoşbəxtliyi bundan sonra belə bir əqrəbə yan-yanamı yaşayacaqdı? Bunu baş vermiş bir hadisəmi hesab etmək lazımdı? Marius evləndikdən sonra bu adamı qəbul etməyə borclu idimi? Başqa bir yol tapmaq mümkün deyildimi?

Marius katorqa dustağı ilə bir evdəmi yaşayacaqdı?

Qoy işıqdan və şənlikdən toxunan çöləng xoşbəxt adamın başını bozсын, qoy, o həyatının ən xoşbəxt çağından – məhəbbət dəqiqlə-rindən zövq alsın, – belə bir zorba növbəti onu, hətta vəcdə gəlmiş baş mələyi də, şöhrətin ən yüksək pilləsində olan qohrəmanı da sarsıda bilər.

O adamın ki gözləri önündə belə dəyişikliklər olur, o düşünməyə başlayır. Marius da düşünməyə başladı: bu barədə bəlkə o özünü məzəmmət etməlidir? Bəlkə daxili duyğu onu aldatmışdır? Bəlkə, o, qeyri-ixtiyari olaraq ağlısızlıq etmişdir? Bir cəhətdən bu belədir? Bəlkə də o, evlənməklə noticilənən sevgi məcarasında lazımınca düşünmədən hərəkət etmişdir, – Kozettanın heç ata-anası haqqında da məlumat toplamamışdır. Həyat bu qayda ilə bizi, tutduğumuz işləri ardıcıl surətdə aydınlaşdırmağa məcbur edir, səhvlərimizi yavaş-yavaş düzəldir. O indi öz xasiyyətinə, gözədən yayınan bulud kimi, xəyal-pərəstliyə, fantaziyaaya olan meyli gördü; bu bulud bir çox adamda, ehtiras və iztirabın şiddətləndiyi vaxtda ruhun hərərətini dəyişdirir, şüurunu dumanlandırır. Biz Mariusun şəxsiyyətində ona bu səciyyəvi cəhəti dəfələrlə qeyd etmişik. O, Plümə küçəsində, sevgidən məst olduğu nəşə dolu beş-altı həftə içərisində – Qorbonun daxmasında baş verən faciəni, başına müsibət gələn adamın qoribə hərəkətini, mübarizə zamanı inadla susmağını, mübarizə qurtaran kimi qaçmasını Kozettaya hələ danışmamışdır, – indi bu, onun yadına düşdü. Nəco olmuşdu ki, Kozettaya heç nə deməmişdi? Hadisə axı bu yaxınlarda baş vermişdi, özü də çox dəhşətli hadisə idi! Nəco olmuşdu ki, Tenardye-nin ailəsindən, xüsusilə Eponinaya rast gəlməsindən baş bir şey danışmamışdı? Onda Marius susmasının səbəbini indi özüne güclə izah edə bilirdi. Lakin bunun nə üçün belə olduğunu o, başa düşürdü. O, özünü, öz divanəliyini, Kozettanın eşqindən məst olduğunu, aşıqla məşuqun idealın zirvəsinə yüksəlməsindən başqa bir şey olmayan, adamın bütün varlığını büriyən sevgisini xatırlayırdı; bəlkə də o, qəlbinin coşqun, o füsunkar çırpıntıları içərisində idrakın nəzərə çarpmayan xırdaca bir zərrəsi kimi, bu təhlükəli hadisəni gizlətmək, onu öz hafizəsindən silib atmaq fikrini də dumanlı şəkildə xatırlayırdı, bu hadisədə heç bir rol oynamaq istəmədi, bundan qaçdı, bu məsələdə o, nə hadisəni nəql edən bir adam, nə də şahid ola bilirdi, ittihamçı da ola bilməzdi. Bir də ki, bu bir neçə həftə ildırım sürətilə ötüb keçmişdi; onlar ancaq bir-birini sevməklə məşğul idilər, ayrı heç nəyə vaxt qalmırdı. O, hər şeyi ölçüb-biçərək, hər şey nəzərdən keçirərək, hər şeyi düşünərək Qorbonun daxmasında baş verən hadisəni Kozettaya söyləseydi də, Tenardyenin adını çəkseydi də, bunun nə əhəmiyyəti ola bilirdi? O hətta bilsəydi ki, Jan Valjan katorqa dustağıdır, bu, onun fikrində bir dəyişiklik əmələ gətirərdimi! Ya bunu Kozetta bilsəydi,

onun fikrində bir dəyişiklik əmələ gələrdimi? O, Kozettadan əl çəkərdimi? Ona pərəstiş etməyə bilərdimi? Onunla evlənməyə bilərdimi? Yox. Baş verən hadisədə bu, bir şey dəyişə bilərdimi? Yox. Deməli, heç bir şeyə təəssüf etmək, heç bir şeydə öz-özünü məzəmmət etmək lazım deyil. Hər şey yaxşı gedirdi. Aşıq-məşuq adlanan bu əyyaşlar üçün də hələ göydə Allah vardır. Kor Marius da gözü görən adamın seçdiyi yolla gedərdi. Sevgi onun gözlərini niyə bağlamışdı? Onu cənnətə aparmaq üçün!

Lakin bu cənnəti indi qonşuluqda olan cəhənnəm korlayırdı.

Mariusun çoxdan bəri bu adama, Jan Valjana çevrilən Foşlevana olan soyuqluğunu indi dəhşət əvəz etmişdi.

Qeyd edək ki, bu dəhşətdə bir az mərhəmət, hətta bir az fərəh də vardı.

Bu islaholunmaz oğru ona tapşırılan əmanəti sahibinə verməmişdir. Özü də nə qədər? Altı yüz min frank! Bu pulun varlığını yalnız o bilirdi. Bunu o verməyə də bilirdi, lakin o, pulun hamısını sahibinə qaytardı.

Bundan başqa, o öz ictimai vəziyyətini də açıb söylədi. Bunu söyləməyə heç kəs onu məcbur etmədi. Onun kim olduğu, ancaq onun vəsitəsilə aydın oldu. Onun etirafı özünü alçalmaq deyil, bundan çox-çox böyük bir şey di, – özünü təhlükəyə atmaq deməkdi. Məhkum edilmiş adam üçün maska – maska deyil, sığınacaqdır. Bu sığınacağı o rədd etdi. Başqa bir adamın adı onun üçün təhlükəsizlikdi, bu adı istəmədi... O, katorqa dustağıdır, o, abırılı bir ailədə həmişəlik gizlənə bilirdi, lakin o belə tamahtan özünü saxladı. Niyə? Onun vicdanı bunu tələb edirdi. O, özü bunu inkar edilməsi mümkün olmayan bir həqiqət kimi izah etdi. Sözü qısası, bu Jan Valjan necə adam olsa da, bir şey şübhəsizdi: onun qəlbində vicdan oyanmışdı. Onun qəlbində sirli bir dəyişiklik başlamışdı hiss olunurdu; görünür, bu adam uzun illərdən bəri ruhi narahatlıq duyurmuş. Yaxşılaşa və ədalətə olan belə bir meyli adı adamlarda ola bilməz. Vicdanın oyanması qəlbin özəmətinə göstərir.

Jan Valjan səmimi danışdı. Gözlə görünən, duyulan, inkar edilməyən bu səmimiyyətini onun özünə verdiyi əzab göstərirdi ki, Jan Valjanın səmimi olduğuna başqa bir sübut lazım deyil; həm də bu səmimiyyət onun sözlərinə böyük mənə verirdi. Vəziyyət Marius üçün qoribə bir şəkildə dəyişmişdi. Cənab Foşlevan Mariusda necə hiss oyatmışdı? Etimadsızlıq hissi! Jan Valjan onda necə hiss oyatmışdı? Etimad hissi!

Marius öz fikrində Jan Valjanın hərəkətinə qiymət verir, işin aktiv və passiv cəhətini müəyyən edərək, mizanlaşdırmağa çalışırdı. Lakin Mariusun ətrafında və onun daxilində sanki fırtına qopmuşdu. O, Jan Valjan haqqında aydın təəvvür əldə etmək üçün onun surətini hafizəsinin lap dərinliklərində canlandırır, onu gah itirir, gah da məşum bir duman içində tapırdı.

Jan Valjanın əmanəti vicdanla qaytarması, söylədiyi sözlərin düzgünlüyü yaxşı şey idi. Bu, bulud arasından düşən işığı xatırladırdı, lakin bulud sonra yenə də qaralırdı.

Mariusun xatirələrinə qədər aydın olmasa da sirrin mövcud olduğunu göstərirdi.

Jondretin daxmasında axı nə olmuşdu? Polis işçiləri gələndə bu adam onlardan kömək istəmək əvəzinə niyə gözəndən itmişdi? İndi bu sualın cavabı Marius üçün aydın oldu. Çünki bu adam dustaqxanadan qaçmışdı, polis nəzarətindən gizlənirdi.

İkinci sual: niyə bu adam barrikadaya gəlmişdi? Bu hadisə, odun təsiri ilə görünən simpatik mürokkob kimi, yenə də Mariusun qarşısında, onun həyəcanlı qəlbində aydın şəkildə canlandı. Bu adam barrikadada idi. Ancaq vuruşmurdu. O niyə barrikadaya gəlmişdi? Bu sualın qarşısında bir kabus canlanaraq suala cavab verdi: bu kabus Javer idi. İndi Marius Jan Valjanın barrikadaya gəldiyini, əl-qulu bağlanmış Javeri barrikadadan apardığını aydınca xatırlayırdı; o indi də Monde-tur küçəsinin tinindən gələn qorxunc tapanca səsinə eşidirdi. Belə güman etmək lazımdı ki, casusla katorqa dustağı arasında çoxdan bəri davam edən düşmənçilik varmış. Onlar bir-birinə mane olurmuş, Jan Valjan ondan qisas almaq üçün barrikadaya gəlmiş. Görünür, o, Javerin əsir alındığını bilirmiş. Korsika qan qisası cəmiyyətin aşağı təbəqələrinə daxil olaraq, orada qanun olmuşdu; bu qan qisası elə adət şəklini almışdı ki, qismən xeyrə sarı döndən adamı da töəcəbləndirmirdi; bunlar elə adamdır ki, onları, öz hərəkətindən peşman olan cina-yotkarın intiqam fikri deyil, oğurluq fikri təşvişə sala bilər. Jan Valjan Javeri öldürmüşdür. Hər halda Marius buna inanırdı.

Sonuncu sual. Bu sualın cavabı yox idi. Bu sual Mariusu odlu bir kolbətini kimi sıxırdı. Necə olmuşdu ki, Jan Valjan uzun illər boyu Kozetta ilə yan-yanə yaşamışdı? Qəza-qədrin bu anlaşılmaz oyunu – belə bir tıfili bu adama rast gətirməsi nə deməkdi? Deməli, göydə də buxov varmış, deməli, Allah da mələklə iblisi eyni zəncirli bir-birinə

bağlaya bilirmiş? Deməli, günahla məsumluq fəlakətin sirli katorqası kamerasında yoldaş ola bilirmiş? Məhkum edilmiş adamların insan taleyi adlanan bu yürüşündə bir-birinə bənzəməyən iki sima yan-yanə dura bilirmiş: bunlardan biri aydın və təmizdir, biri qorxuncdur, birinin üzərinə səhər şəfqətinin işığı düşmüşdür, o birini Tanrı qəzəbinin ildırımını qarşalamışdır. Belə anlaşılmaz ittifaqı kim əvvəlcədən müəyyən edə bilirdi? Necə olmuşdu ki, səmavi, gənc bir məxluqun taleyi islahedilməz bir günahkarın taleyi ilə birləşmişdi, bu necə möcüzə idi?! Quzu ilə canavarı kim birləşdirə bilmişdi? Bundan da artıq ağlasığmaz bir şey: kim canavarı quzuya bağışlamışdı? Çünki canavar quzunu sevmiş, çünki yurtcu bir məxluq zəif bir məxluqa pərəstiş edirmiş, çünki iblis on il mələyə arxa olubmuş! Kozettanın uşaqlığı, gəncliyi, onun isməti, qızılq inkişafı – həyata və idraka can atan çox-qunluğu bir əjdaha tərəfindən sədaqətə qorunmuş! Burada suallar sanki saysız-hesabsız müəmmalara bölünürdü, bir girdabın dibində başqa bir girdab açılırdı. Mariusun Jan Valjan haqqında düşüncə-düşünə, başı gicəlirdi. Axı girdab olan bu insan kim idi?

"Həyat kitabı"nın qədim simvolları əbədidir: daha yüksək həqiqətlər insan cəmiyyətini dəyişməsə, bu vəziyyətində o həmişə iki cür insan yetişdirmiş və yetişdirəcəkdir; bunlardan biri – yüksək mənəviyyatlı, birisi – alçaq təbiətli adamdır; biri – xeyir təbliğ edən Həbildir, biri – şər təbliğ edən Qabil. Bu Jan Valjan, bu incə qəlbli Qabil kim idi? Məsumluq qarşısında müqəddəs bir şey kimi baş əyən, onu qoruyan, bəsləyib böyüdən, müdafiə edən, əxlaq cəhətdən möhkəmləndirən, özü qəbahətli olduğu halda onu qəbahətsizlik haləsi ilə bürüyən bu quldur kim idi? Bu necə günahkar adamdır ki, ismət qarşısında pərəstiş etmiş, onu heç bir şeylə ləkələməmişdir? Kozettanı tərbiyə edən bu Jan Valjan axı kim idi? Ulduzun çıxmasını ən kiçik külgədən, ən kiçik buluddan belə qoruyan, yalnız bir məqsədlə yaşayan, zülmət içindən çıxan bu adam kim idi?

Bu Jan Valjanın sirri idi; bu, həm də, Allahın sirri idi.

Marius bu iki sirrin qarşısında geri çəkildi. Bu sirlərdən biri müəyyən dərcədə o biri sirr barəsində ona təskinlik verirdi. Bunların hamısında lap açıqca Jan Valjan kimi Allah da iştirak edirdi. Allahın öz tədbiri var. O, hansı vasitəni lazım bilsə, ondan istifadə edir. O, insanlara haqq-hesab verməyə borclu deyil. Allah öz tədbirini necə yerinə yetirir – bu, bizə məlumdurmu? Jan Valjan çox böyük zəhmət nəticəsində

Kozettanı tərbiyə edə bilməmişdi. Kozettanın ruhunu yaradan müəyyən dərəcədə o idi. Bu, qəti idi. Nə olar ki? İşçi son dərəcə eybəcər olsa da, işinin noticəsi çox gözəl idi. Allah istədiyi kimi möcüzə yarada bilər. O, füsunkar Kozettanı yaratmış, Jan Valjanı isə ona tərbiyəçi qoymuşdur. O, özünə belə qəribə bir köməkçi seçmək istəmişdir. Biz ona nə deyə bilərik? Qızılgülün açması üçün peyinin yaza kömək etdiyi birinci dəfə deyil ki!

Marius özü öz suallarına cavab verir, öz-özünü inandırır ki, verdiyi cavablar doğrudur. O, burada göstərdiyimiz şübhələr haqqında Jan Valjandan söz soruşmağa cəsarət etmirdi. O, Kozettanı sevirdi. Kozetta onun idi. Kozettadan məsul işıq saçılırdı. Bu, onun üçün kifayət idi. Onun daha hansı izahə ehtiyacı vardı? Onun sevdiyi qız işıq idi. Işığın da izahata ehtiyacı varmı? Onun hər şeyi vardı; o daha nə istəyə bilirdi? Hər şeyin olması kifayət deyilmi? Jan Valjanın xüsusi işləri onun nəyinə lazımdı?! O, öz fikrində məşum bir kölgə üzərinə əylərək, bu səfilin tənənə ilə söylədiyi sözlərdən bərk-bərk yapışırdı: "Mən Kozettanın heç nəyiyəm. On il bundan əvvəl mən onun dünyada heç yaşayıb-yşamıdığını bilmirdim".

Jan Valjan yoldan keçən təsadüfi bir adamdı. Bunu o, özü dedi. Budur, ötüb keçdi. O, kim olsa da, öz rolunu oynayıb qurtarmışdır. Kozettanı qoruyan qəza-qədrin yerini tutmaq üçün indi Marius qalmışdır. Kozetta mavi göylərdə özünə tay olan bir məxluq tapmışdır, bu, onun sevgilisidir, bunu ona Allah göndərmişdir. Kozetta, baramadan çıxan kəpənək kimi, qanadlanaraq, dəyişərək boş və iyrənc qabığı, yəni Jan Valjanı yerdə qoyub göylərə yüksəlmişdir.

Mariusun başında nə kimi fikirlər dolarsa da, o yenə Jan Valjanın qarşısında dəhşət duyurdu. Bu, bəlkə də, fəvqəladə bir dəhşətdi, çünki – biz indicə qeyd etdik, – bu adamda o quid divinum¹ hiss edirdi. Lakin o nə etsə də, vəziyyəti yüngülləşdirən şeylər axtarıb tapsa da, yeni bir məsələnin üstünə qayıtmalı olurdu: deyirdi ki, bu adam katorqa dustağıdır, başqa sözlə, cəmiyyətin heç bir pilləsində yeri olmayan, son pillədən də aşağı enən məxluqdur. Ən aşağıda duran insanlardan sonra katorqa dustağı gəlir. Əslinə qalanda, katorqa dustağı canlılar sırasından çıxmışdır. Qanun insandan almağa qüvvəsi yetən hər şeydən – bütün insan hüququndan, insan ləyaqətindən onu məhrum etmişdir.

Marius demokrat olsa da, məhkəmə cəzası məsələsində hələ də amansız cəza tədbirlərinin tərəfdarı idi, qanunun cəzalandırdığı adamlara da bu qanun nöqtəyi-nəzərindən baxırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Mariusun mənəvi inkişafı hələ tamama yetməmişdi. O hələ insanın müəyyən etdiyi şeyi Allahın müəyyən etdiyi şeydən, qanunu haqdan ayıra bilmirdi. O hələ insanın, bir daha geri qaytarılması və özəlməsi mümkün olmayan şeylərə hökm vermək haqqını mənimləməsinin ətrafı surətdə düşünməmişdi, götür-qoy eləməmişdi. Onu vindişte¹ sözü qəzəbləndirmirdi. O, yazılı qanuna bəzən əl qatılmasının ömürlük cəza tədbiri ilə nəticələnməsinin haqlı hesab edirdi, ictimai mədəniyyətin tapdığı təsvir vasitəsi kimi qəbul edirdi. O hələ bu pillədə dururdu, lakin ona görə dururdu ki, sonralar mütləq yuxarı pillələrə qalxсын, çünki o öz təbiəti etibarilə yaxşı adamdı, özü də qeyri-şüari olaraq tərəqqi yoluna qədəm qoymuşdu.

Belə ideyalar ələmində Jan Valjan ona iyrənc və mənfur bir məxluq kimi görünürdü. Bu məxluq səfil idi. Bu məxluq katorqa dustağı idi. Bu son söz onun qulaqlarında hoqqaniyyətin suri-İsrafil kimi səsləndi; o, Jan Valjan haqqında xeyli düşündükdən sonra belə bir noticəyə gəldi: Jan Valjandan üz döndərdi. Vade retro².

Bir şeyi də göstərmək, hətta qeyd etmək lazımdır. Marius Jan Valjandan bəzi şeyləri soruşarkən (bu zaman Jan Valjan hətta ona: "Siz məni sorğu-suala tutmusunuz" demişdi) ona hələdici iki-üç sual da verməmişdi; ona görə verməmişdi ki, qarşısında belə suallar durmurdu, – onun qarşısında belə suallar dururdu, lakin o bu suallardan qorxurdu. Jondretin daxması? Barrikada? Javer? Kim bilir, bu işfə ilə nəticələne bilirdi?! Jan Valjan geri çəkilen adama oxşamırdı; bəlkə də Marius Jan Valjanı bəzi şeylər söyləməyə vadar etsəydi, özü onun sözünü kəsmək istərdi. Bəlkə də, bizim hamımız belə bir vəziyyətdə qarşısında qalmışıq: ağır şübhələr içində iztirab çəkə-çəkə sual veririk, lakin elə o saat da qulaqlarımızı tıxayıq ki, bunun cavabını eşitməyək. Belə qorxalıq, xüsusilə sevmə adamlara xasdır. Bizim üçün təhlükəli olan vəziyyəti son nöqtəsinə qədər tədqiq etmək ağılsızlıqdır, xüsusilə elə bir vəziyyəti ki, bu, bizim həyatımızda faciəyə, həm də ayrılmaz surətdə bağlıdır. Kim bilir Jan Valjanın ağılsız etirafı bütün məsələlərə

¹ İlahi bir şey (lat.)

¹ Coza (lat.)

² Mənlən (İblis) (lat.)

necə dəhşətli işıq sala bilərdi! Kim bilir, bəlkə, bu iyvrnc işıq gedib Kozettaya da çatardı. Kim bilir, bəlkə də cəhənnəm alovunun bu zəif işığı mələyin alnında qalardı. Ən zəif ildırım çaxması da göy gurultusu ilə nəticələnir. Qoza-qədərin hökmü belədir ki, hətta məsumluğun özü də, sirli əksolunma qanununun qurbanı olmaqla, günahın damğasını öz üzərində gözdirməlidir. Bəzən elə olur ki, ən təmiz məxluqun üzərində, onun qonşuluğunda olan iyvrnciliyin izi həmişəlik qalır. Marius haqlı olsa da, olmasa da bundan qorxurdu. Bunsuz da o, həddindən artıq çox şey bilirdi. O, bütün bu şeyləri yadında saxlamaqdan artıq unutmacaq istəyirdi. O, tam təşviş içində, Jan Valjandan üz döndərərək, sanki Kozettanı öz ağuşuna alıb aparmağa tələsirdi.

Jan Valjan gecəyə, canlı və qorxunc bir gecəyə bənzəyirdi! Necə cəsarət edib bu gecenin zülməti içərisinə girmək olardı? Zülməti sorğu-sual etməkdən dəhşətli şey yoxdur. Kim bilir, o nə cavab verəcəkdir?! Şəfəq üzərinə həmişəlik qaranlıq çökə bilərdi.

Marius belə bir ruhi vəziyyətlə Jan Valjanın bundan sonra da Kozetta ilə əlaqə saxlayacağı üçün narahat olmaya, ağır düşüncələrə dalmaya bilməzdi. O, geri çəkildiyi üçün, amansız və qəti qərarla nəticələnə biləcək o məşum sualları vermədiyi üçün az qala özünü məzəmmət edirdi. Hesab edirdi ki, həddindən artıq rəhmdil, həddindən artıq yumşaq, lap açıq desək, həddindən artıq zəif olmuşdur. O, ehtiyatsızlıq edərək, bu zəiflik nəticəsində güzəştə getmişdi, ürəyinin yumşalmasına yol vermişdi. Nahaq da eləmişdi. O görə Jan Valjanı rədd edəydi. Jan Valjan günah yuyan bir qurbandı; o görə bu qurbanı verib, evini ondan xilas edəydi. O öz hərəkətindən pəşman olmuşdu, qəlbində birdən-birə qalxan şiddətli qasırgaya qarşı açıqlanmışdı, – bu qasırga onun qulaqlarını kar, gözlərini kor etmişdi, onu, arzusu əleyhinə olaraq, başqa səmtə çəkib aparmışdı. O öz-özündən narazı idi.

İndi nə etmək lazımdı? Jan Valjan Kozettanın yanına gələcəkdi, – bu fikir onda dərin nifrət hissi oyadırdı. Bu adam onun nəyinə gərəkdi? Bəs o nə etsin? Burada dayanıb dururdu, məsələnin sonuna kimi getmək, öz qəlbinin dərinliyinə varmaq, öz-özünü araşdırmaq istəmədi. O, vəd etmişdi, bu adamın xahişinə uyaraq güzəştə getmişdi, ona söz vermişdi. Jan Valjan istədiyi vədi almışdı; verilən sözü, hətta katorqa dustağına, xüsusilə katorqa dustağına verilən sözü yerinə yetirmək lazımdı. Bununla belə, o hər şeydən əvvəl Kozettanın vəziyyətini

düşünməli idi. Xülasə, qüvvətli bir nifrət hissi onun qəlbində olan başqa hissələri sıxışdırıb çıxarırdı.

Marius bu dolaşq fikir yığınına zehində yoxlayır, bir fikirdən o birisinə keçir, ağır iztirab içində çırpınırdı. O, dərin təşviş içində idi. Bu təşvişi Kozettadan gizlətmək asan deyildi; lakin sevgi böyük qüvvədir: Marius bu işin öhdəsindən gələ bildi.

Marius, əsil məqsədini bildirmədən, Kozettaya bir neçə sual verdi; heç bir şeydən xəbəri olmayan Kozetta ağ göyərçin kimi məsum idi. Marius Kozettanın öz uşaqlığı və gəncliyi haqqında söylədiyi sözləri dinləyərkən get-gedə daha artıq əmin olurdu ki, bu katorqa dustağı Kozettaya böyük məhrəbanlıq, atalıq qayğısı göstərmiş, əsil insana xas olan bir ləyaqətlə onu böyütmüşdür. Mariusun hiss etdiyi və güman etdiyi şey doğru çıxdı. O məşum qanqal bu zənbağı sevirmiş və qoruyurmuş.

QARANLIQ ARTIR

BİRİNCİ FƏSİL

Aşağı mərtəbədəki otaq

Ertəsi gün hava qaralanda Jan Valjan Jilnormanın darvazasını döydü. Bask onun qabağına çıxdı. O, müəyyən edilən vaxtda həyətdə idi, sanki kiminsə soruncamını yerinə yetirirdi. Bəzən elə olur ki, xidmətçiyə deyirlər: "Göz-qulaq ol, filan ağa gələcək".

Bask Jan Valjanın yaxına gəlməsini gözləməyərək dedi:

– Cənab baron mənə tapşırıb ki, siz cənablarından soruşum: siz yuxarı qalxmaq istəyirsiniz, ya aşağıda dayanmaq?

Jan Valjan:

– Mən aşağıda dayanacağam, – deyə cavab verdi.

Bask, böyük hörmət ifadə edən tövrünü pozmadan, aşağı mərtəbədəki zalın qapısını açıb dedi:

– Gedim cavan ev sahibsinə xəbər verim.

Jan Valjan – tağı, rütubətli, qırmızı kaşı döşəməli, lazım olanı ərzaq damı kimi istifadə edilən bir otağa girdi. Otağın qapısı küçəyə açılırdı. Onun demir barmaqlıqlı bir pəncərəsi vardı, pəncərədən içəri zəif işıq düşürdü.

Bu otaq tez-tez iri, xırda süpürge, şotka görən otaqlardan deyildi. Toza heç ol dəyməmişdi. Hörməçklərlə mübarizə aparılmışdı. Ölü mişçklərlə bəzənmiş iri, qara hörməçək toru yekə bir yelpik kimi pəncərəni tutmuşdu. Bu balaca, alçaq otağın yeganə zینəti küncə tökülən bir yığın boş şüşədən ibarətdi. Divarların sarı oxra ilə rənglənməmiş suvağı parça-parça qopub tökülmüşdü. Otağın dib tərəfində bir buxarı vardı; buxarının ensiz taxtası qarağac rəngində rənglənməmişdi. Buxarıda odun yanırdı. Bu onu göstərirdi ki, Jan Valjanın "mən aşağıda qalacağam" cavabı qabaqcadan nəzərə alınmışdı.

Buxarının qabağında iki kreslo vardı. Kresloların arasına yerə xalça əvəzinə sürülmüş, yundan çox iplikləri qalmış bir şəlpə salınmışdı.

Otaq yalnız buxarıdakı od ilə, bir də pəncərədən düşən tutqun işıqla işıqlanmışdı.

Jan Valjan yorğun idi. Bir neçə gündü ki, o heç nə yemirdi, yatmırdı. O, ağır-ağır kresloya çökdü.

Bask qayıdıb gəldi, yandırılmış şamı buxarının üstünə qoyub, otaqdan çıxdı. Jan Valjan başını sinosi üstə əyərək fikrə dalmışdı, o no Baskın gəldiyini, nə də şamın buxarı üstünə qoyulduğunu bildi.

Birdən o dikəldi, sanki onu yuxudan oyatdılar. Kozetta onun arxasında durmuşdu.

Jan Valjan Kozettanın içəri girdiyini görməmişdi, hiss etmişdi.

Dönüb Kozettaya baxdı. Kozetta füsunkardı, gözəldi. Lakin Jan Valjanın dalgın baxışları onun gözəlliyinə deyil, qolbini axtarırdı.

Kozetta ucadan dedi:

– Ata, mən bilirdim ki, siz qoribə adamsınız, ancaq belə bir qoribəliyi sizdən heç gözləmərdim! Bu nə əcaib fantaziya! Marius dedi ki, guya siz özünüz istəmişsiniz ki, mən sizi burada qəbul edim.

– Bəli, mən özüm istəmişəm.

– Mən elə-belə də bilirdim. İndi özünüzü gözəlin! Xəbərdarlıq edirəm, bu saat sizinlə dalaşacağam. Lap elə başdan başlayaq. Ata, mənə öpün.

Kozetta üzünü ona yaxınlaşdırdı.

Jan Valjan yerindən törpənmedi.

– Siz heç qımıldanmadınız da. Bunu yadda saxlarıq. Siz özünüzü müqəssir adam kimi tutursunuz. Fərqi yoxdur, mən sizi əfv edirəm. Həzrat İsa demişdir: "Üzünüzün o biri tərəfini çevirin". Bu da üzümün o biri tərəfi.

Jan Valjan yenə də törpənmedi. Sanki onun ayaqları yerə mıxlanmışdı.

Kozetta:

– Məsələ ciddiləşir, – dedi. – Mənim təqsirim nədir? Bax, xəbərdarlıq ələyirəm: mən sizdən küsmüşəm. Siz görək elə bir iş tutasınız ki, mən sizinlə barışam. Siz görək bizimlə nahar edəsiniz.

– Mən nahar eləməşəm.

– Düz demirsiniz. Mən cənab Jilnormandan xahiş edəcəyəm ki, sizi yaxşıca danlasın. Babalar ona görə yaranıb ki, ataları danlasın. Yaxşı da! Gedək qonaq otağına! Bu saat gedək!

– Bu, mümkün deyil.

Kozetta bu sözü eşidəndə bir az özünü itirdi. O daha əmr etməyib sorğu-suala keçdi.

– Niyə axı? Bir də ki bizim görüşümüz üçün siz niyə bu boyda evdə ən pis otağı seçmisiniz? Bura çox pisdir.

– Sən axı bilirən ki...

Jan Valjan səhvini düzəltdi:

Siz axı bilirsiniz ki, baronessa, mən, qərribə adamam, mənim öz şıltaqlığım var.

Kozetta xırdaca əllərini heyrtlə bir-birinə çırpdı?

– Baronessa?.. Siz?.. Təzə xəbər! Bu nə deməkdir?

Jan Valjan ürək parçalayan iztirablı bir təbəssümlə Kozettaya baxdı, – bəzən onun dodaqlarında bu cür təbəssüm görünərdi.

– Siz özünüz baronessa olmaq istədiniz. Baronessa da oldunuz.

– Ata, axı sizin üçün yox.

– Daha mən ata deməyin.

– Nə?

– Mənə cənaib Jan deyin. İstəsəniz elə Jandeyin.

– Siz daha mənim atam deyilsiniz? Mən daha Kozetta deyiləm?

Cənaib Jan? Axı bu nə olan şeydir? Bu, xalis bir çevrilişdir! Axı nə olub? Bir mənim üzümə baxın! Siz mənimlə yaşamıq istəmirsiniz? Siz öz otağınızı istəmirsiniz? Mən sizə nə eləmişəm? Mən sizə nə eləmişəm? Görünür, nəşə bir şey olub?

– Heç bir şey olmayıb.

– Bəs onda belə niyə?

– Hər şey əvvəlki kimi qalır.

Siz adınızı niyə dəyişirsiniz?

– Axı siz də öz adınızı dəyişdiniz.

Jan Valjan yenə bayaqkı kimi gülümsəyərək əlavə etdi:

– Siz xanım Ponmersi olandan sonra mən niyə cənaib Jan olma-yım?!

– Mən heç bir şey başa düşmürəm. Bunların hamısı mənasız şeydir. Mən hələ ərimdən soruşacağam, görün o sizə cənaib Jan deməyə icazə verimi? Əminəm ki, o razılıq verməyəcək. Siz mənə yaman kədərləndirirsiniz. Adamda qərribə hərəkətlər ola bilər, ancaq adam öz xırdaca Kozettasını incitməz. Bu heç yaxşı iş deyil. Siz gərək kinli olmayasınız, siz axı çox gözəl insansınız.

Jan Valjan dinmədi:

Kozetta cəld Jan Valjanın əllərindən yapışb üzünə sarı qaldırdı, böyük bir coşğunluq və mehribanlıqla çənəsinin altına sıxdı.

– Ah, əvvəlki kimi mərhəmətli olun! – dedi.

Sonra əlavə etdi:

– Mən mərhəmətli olmaq nəyə deyirəm? Ona deyirəm ki, sevimli olun, köçün bizə gəlin – burada da, Plümə küçəsindəki kimi, quşlar var – bizimlə bir yerdə yaşayın. Silahlı adam küçəsindəki o mənfur dax-manı atın getsin, bizi müəmmalar içində qoymayın, hamı necəsə, siz də elə olun, bizimlə nəhər ələyin, səhər yeməyini yeyin, sözün qıssı, mənim əziz atam olun.

Jan Valjan əllərini onun əllərindən azad elədi.

– Sizə ata lazım deyil, indi sizin əriniz var.

Kozetta hirsələndi:

– Mənə ata lazım deyil? Belə mənasız sözü eşidəndə, vallah adam heç bilmir ki, nə desin.

Jan Valjan nüfuzlu şəxslərdən kömək gözləyən, özünü saxlamaq üçün hər xırdaca budağa əl atan bir adam kimi sözüne davam etdi:

– Tusen burada olsaydı, o mənim belə xasiyyətdə olduğumu hamı-dan əvvəl təsdiq edərdi. Bu məsələdə təzə bir şey yoxdur. Mən hə-mişə öz qaranlıq guşəmi xoşlamışam.

– Axı bura soyuqdur. Adam yaxşı görmür. Bir də ki, özünüzü cənaib Jan adlandırırırsınız – bu çox pis uydurmadır! Mən istəmirəm ki, siz mənə “siz” deyəsiniz.

Jan Valjan səhbəti deyirdi:

– Bu gün bura gələndə Sen-Lui küçəsində, qiymətli mebel qayı-ran dülğərdə bir şey gördüm. Mən qəşəng bir qadın olsaydım, onu alardım. Müasir zövqə əsasən hazırlanmış çox gözəl bir tualet idi. De-yəsən, sizdə buna çəhrayı ağac deyirlər. Çox qiymətli naxışları, böyük aynası, xırdaca siyirtmələri vardı. Çox qəşəng şeydi.

Kozetta ərklə dedi:

– Ah, yaramaz ayı!

Üz-gözünü füsunkar halda qırıqdıraraq, bir-birinə sıxdığı dişləri arasından Jan Valjanın üstünə fıncırdı. Bu vəziyyətlə o, balaca, acıqlı pişiyi təqlid edən Qratsiyanın özü idi.

– Mən lap dəli oluram, – dedi. – Dünəndən bəri siz hamınız məni bərk acıqlandırırırsınız. Mən yaman hirsələnmişəm. Mən heç bir şey başa

düşürmə. Siz mənə Mariusdan qorursunuz. Marius mənim tərəfini saxlamaq istəmir. Mən lap tək qalmışam. Mən sizin otağınızı elə yaxşı bəzəmişəm ki! Ayı göydən götürə bilsəydim, onu da sizin otağınızdan asardım. Bəs indi axı nə olsun? Əmriniz nədir? İndi mən bu otağı necələyim? Mənim həmxanam mənə çox pis vəziyyətdə qoyur. Nikolettaya tapşırıq ki, nahara çox ləzzətli bir hazırlasın. O da mənə deyir ki, "Xanım, sizin naharınız heç kəsə lazım deyil!" Atam Fəşlevan da, heç bilmirəm niyə, tələb edir ki, mən ona cənab Jan deyim, onu köhnə, pis, çirkin, üfunətli zirzəmidə qəbul edim; elə zirzəmi ki, divarları saqqal çıxarıb, içində büllur qablar yerinə boş şüşələr qoyulub, pəncərəsindən pərdə yerinə hörmüçək toru asılıb. Siz qərībā adamsınız, buna mənim sözüm yox, bunlar hamısı sizin xasiyyətinizə uyğun şeylərdir, ancaq evlənen adamlara da nəfəslərini dərməyə imkan vermək lazımdır! Elə o saat ovvəlki xasiyyətinizə əl atmağa sizin ixtiyarınız yoxdur! Doğrudanmı bu murdar Silahlı adam küçəsində yaşamaq sizin çox xoşunuza gəlir? Amma mən orada yamanca bədbəxt idim. Mən axı sizə nə elədim? Siz mənə yaman kədərlandı-rirsiniz? Fil!

Birdən o, Jan Valjana diqqətlə baxaraq ciddi bir ifadə ilə əlavə etdi:

– Xoşbəxt olduğum üçün sizin mənə acığınız tutur?

Məsumluq, heç özü də bilmədən, bəzən çox həssas olur. Bu sual Kozetta üçün çox adi sual olsa da, Jan Valjan üçün onun böyük mənası vardı; Kozetta onu bir balaca cırmaqlamaq istədi, lakin çox bərk yaraladı.

Jan Valjanın rəngi ağardı. Əvvəl o heç nə demədi, sonra izahı mümkün olmayan bir ifadə ilə, öz-özünə söyləyirmiş kimi, pıçıldadı.

– Onun xoşbəxtliyi – mənim yaşamaqdan məqsədim, bax, bu idi. İndi Allah mənə azad eləyə bilər. Sən xoşbəxtsən, Kozetta, mənim vaxtım qurtarmışdır.

Kozetta həyəcanla dedi:

– Ah! Siz mənə "sən" dediniz! – Jan Valjanın boynunu qucaqladı.

Jan Valjan nə vəziyyətdə olduğunu unudaraq böyük həyəcan içində Kozettanı sinəsinə basdı. O az qalır ki, Kozettanı yenə də geri qaytaracağına inansın.

Kozetta pıçıldadı:

– Sağ ol, ata!

Jan Valjan bu həyəcana qapılaraq ağır iztirab duyurdu. O özünü üsulucca Kozettanın ağuşundan azad edərək, şlyapasını götürdü.

Kozetta soruşdu:

– Nə olub?

Jan Valjan:

– Mən gedirəm, xanım, sizi gözləyirəm.

Sonra qapının qabağında dayanaraq əlavə etdi:

– Mən sizə "sən" dedim. Ərinizə deyir ki, bu daha təkrar olunma-yacaq. Məni bağışlayın.

Bu qərībā vidələşmək Kozettanı lap şaşırdı; Jan Valjan onu bu vəziyyətdə qoyub otaqdan çıxdı.

İKİNCİ FƏSİL

Yenə də bir neçə addım geriye

Jan Valjan ertəsi gün elə həmin vaxtda Kozettanın yanına gəldi.

Kozetta daha ona sual vermirdi, onun hərəkətlərinə təəccüb etmirdi, soyuqdan şikayətlənmirdi, daha onu qonaq otağına çağırırdı; ona ata ya cənab Jan deməkdən eyni dərəcədə çəkinirdi. Özüne "siz" deməyə, "xanım" deməyə yol verirdi. Onun sevinci bir az azalmışdı. O, dörd çəkməyi bacarsaydı, onu qəmgin hesab etmək olardı.

Yəqin Mariusla onun arasında elə bir söhbət olmuşdu ki, bu söhbətdə sevilən adam ağılına gələn deyir, heç bir şeyi izah eləmir, bununla belə, sevdiyi qadını sakitləşdirir. Sevənlərin marağı onların sevgisi həddindən xaricə çıxmır.

Aşağı zalı bir az səlqəyə saldılar. Bask şüşələri yığışdırıb apardı, Nikolettə hörmüçək torunu təmizlədi.

Jan Valjan hər gün eyni vaxtda gəlirdi. Mariusun sözünü hərfi mənada deyil, başqa bir mənada başa düşmək üçün özünü məcbur edə bilmirdi, buna gücü çatmırdı. Marius işini elə qurmuşdu ki, Jan Valjan gələndə o evdən gedirdi. Evdəkilər cənab Fəşlevanın qoyduğu qayda-qanuna az vaxtda alışdılar. Tusen bu məsələdə onlara kömək etdi. O dönə-dönə deyirdi: "Cənab Fəşlevan həmişə belə olmuşdur". Qoca Jilnorman belə bir hökm çıxartdı: "O, qərībā adamdır". Bu sözə hər şey söylənmişdi. Düziünü desək, doxsan yaşlı adamı yeni qohumluq

əlaqələri usandırır, hər şey ona artıq yük kimi görünür, yeni tanış olduğu adam onu ancaq darıxdırır, adət edilmiş həyat tərzində bu adam üçün daha yer yoxdur. Bu yeni adamın adı Fəşləvandımı, ya Şpəkləvandımı, qoca Jilnorman üçün bunun fərqi yox idi, "bu cənabdan" yaxa qurtarmaq üçün bir yüngüllük idi. O, öz fikrini izah edərək deyirdi: "Belə qərribə adamlardan da adi şey yoxdur. Onlar özirlərdən cürbəcür hoqqalar çıxarırlar. Elə-belə, səbəbi olmadan. Markiz de Kanapl bundan da pis idi. O, özünü saray almışdı, amma çardaqda yaşayırdı. Bu adamlar belə-belə sarsaqlıqlar eləyirlər".

Lakin bu "sarsaqlığın" altında gizlənən dəhşəti heç kəs görmürdü. Bunun səbəbini kim başa düşə bilərdi? Hindistanda elə bataqlıqlar var ki, onların suyu qeyri-adi və əcaib görünür: bu su heç külək olmadığı halda ləpələnilir, o yerdə ki sakit olmalıdır, orada qaynamağa başlayır. Bız suyun üzündə səbəbsiz yərə əmələ gələn ləpələri görürük, amma suyun altında üzən ilanları görmürük.

Bir çox adamın daxilində də onların yedirdib bəslədiyi gizlin ilanlar, gizlin iztirablar var, onları didib parçalayan əjdahalar var, gecələr onları yatmağa qoymayan ümitsizliklər var. Belə adamlar üzəndən o biri adamlardan seçilmirlər, onlar da yeriyirlər, hərəkət edirlər. Heç kəs onların daxilində dəhşətli, dağıdıcı bir məruz olduğunu bilmir: məruz bu bədbəxt adamların daxilində yaşayır, bir qurd kimi onları içəridən gəmirir, onlara min bir əzab verir. Heç kəs belə adamların girdab olduğunu bilmir. Durgun, lakin dərin bir girdab! Arabir girdabın üzü tərpənir, lakin bunun nə demək olduğunu heç kəs başa düşmür. Girdabın üzündə qərribə ləpələr görünür, sonra yox olur, sonra yenə də görünür, köpük qalxır, partlayır. Belə baxanda bu, heç nədir, lakin dəhşətli şeydir. Bu, gözə görünməyən yirtici heyvanın nəfəs almasıdır.

Bəzi adamlarda qərribə vərdişlər olur: başqaları gedəndə onlar gəlirlər, başqaları özünü gözə soxanda onlar kənarda dururlar, həmişə xaki rəngli pləş geyirlər, boş xiyabanlarda gəzirilər, adamsız küçələrdən getməyi, söhbətə qarışmamağı, camaatdan, izdihamlı şənliklərdən uzaq olmağı, özlərini varlı bir adam kimi göstərməyi, lakin kəsiblik içində yaşamağı üstün tuturlar, dövlətli olduqları halda, öz evlərinin açarını ciblərində gəzdirlirlər, qapıçıdan şam istəmirilər, dal evyandan içəri girirlər, qaranlıq pilləkənlə yuxarı qalxırlar, – bütün bu qərribəliklər, dalğalar, köpüklər, su səthində görünən ani ləpələr çox vaxt dəhşətli dərinliklərdən qalxır.

Bu qayda ilə bir neçə həftə keçdi. Yeni həyat Kozettanı yavaş-yavaş cəlb etdi; ora gətdikdən sonra meydana gələn yeni əlaqələr, rəsmi görüşlər, ailə qayğıları, əyləncələr mühüm işlər sırasına keçdi. Kozettanın əyləncəsi ucuz başa gəlirdi: bu əyləncə bir şeydən – Mariusla bir yerdə olmaqdan ibarətdi. Onun həyatının başlıca mündəricəsi Mariusla bir yerdə evdən çıxmağı, onunla evdə oturmağı. Günün günorta çağında izdihamlı küçələrdə, heç kəsəndən qənimədən, bütün camaat qarşısında, adamların içində qol-qola gəzmək həmişə onlara yeni sevinc gətirirdi. Kozettanı kədərliyəndirən şeylər də vardı. Tusen Nikoletta ilə düz gəlmirdi. Bu iki qarımsız qız yola getmədiyindən, Tusen evdən çıxmalı oldu. Qoca Jilnorman özünü çox gözəl hiss edirdi. Marius arabir məhkəmədə bir adamın işini müdafiə edirdi. Madmuazel Jilnorman yeni evləndən cavanlarla bir evdə öz kədərli həyatını başa vururdu, bu yaşayış onu tamamilə təmin edirdi, Jan Valjan hər gün gəlirdi.

"Sən" in rəsmi "siz"lə əvəz edilməsi, "xanım", "cənab Jan" sözləri Jan Valjanı Kozettanın nəzərində dəyişirdi. Jan Valjanın Kozettanı özündən uzaqlaşdırmaq üçün göstərdiyi səyi müvəffəqiyyətlə nəticələndi. Kozetta get-gedə daha artıq şən görünsə də, Jan Valjana daha az məhrəbanlıq edirdi. Lakin o hələ də Jan Valjanı çox istəyirdi, Jan Valjan da bunu hiss edirdi. Bir gün Kozetta birdən Jan Valjana dedi: "Siz mənim atam idiniz, indi daha atam deyilsiniz, siz mənim əmim idiniz, indi daha əmim deyilsiniz, siz cənab Fəşləvan idiniz, indi ancaq Jansınız. Bəs siz kimsiniz? Bu şeylər mənim heç xoşuma gəlmir. Mən sizin xeyirxah adam olduğunuzu bilməsəydim, sizdən qorxardım".

Jan Valjan yenə də Silahlı adam küçəsində yaşayırdı. Bir vaxtlar Kozettanın yaşadığı məhəllədən gedə bilmirdi.

Jan Valjan ilk günlər Kozettanın yanında ancaq bir neçə dəqiqə qalır, sonra gedirdi.

Lakin sonralar get-gedə görüş vaxtını uzadaraq bunu bir adət şəklinə saldı. Sanki o, Kozettanın yanında çox qalmasını günün uzanması ilə əsaslandırır: tez gəlir, gec gedirdi.

Bir gün Kozetta səhənə ona "ata" dedi. Jan Valjanın tutqun üzünü sevincdən işıqlandı. O, Kozettanın səhvinə düzəldi: "Jan deyir". Kozetta gülərək dedi: "Hə, doğrudan da, elədir – cənab Jan". – "Bax belə". Bunu deyib özünü çevirdi; Jan Valjan istəmədi ki, Kozetta onun göz yaşını sildiğini görsün.

Onlar Plume küçəsindəki bağı xatırlayırlar

Bu daha təkrar olunmadı. O, işığın son şüası idi. Hər şey tamam söndü. Əvvəlki yaxınlıq daha yox idi, Jan Valjan Kozettanın yanına gələndə daha onu öpmürdü, şəfqət və mehribanlıq duyulan "ata" sözünü daha eşitmirdi. Jan Valjan öz ısrarı, öz köməyi ilə yavaş-yavaş bütün sevincindən məhrum oldu. Ona belə bir bədbəxtlik də üz verdi: Kozettanı bir gündə itirdiyi halda, sonra onu bir daha yavaş-yavaş itirdi.

Adamın gözü tədriclə mağaranın zülmətinə də alışır. Əslinə qalanda, Kozettanı gündə bir də görmək Jan Valjanı elə bil kifayətləndirirdi. Onun həyatının bütün mənası bu görüş dəqiqələrindən ibarətdi. O, Kozettanın yanında oturur, ona dinməz-söyləməz baxırdı, ya da onunla keçmiş illərdən, onun uşaqlığından, monastırdan, keçmiş rəfi-qulərlərdən söhbət edirdi.

Bir dəfə günortadan sonra, aprelin ilk günlərindən birində, o zaman ki, yaz girsə də, hava hələ sərin idi, gün işığı adama fəvvarə verirdi, Mariusla Kozettanın pəncərəsindən görünən bağlar titrəyərək yuxudan ayrılırdı, yemişan yarpaq açmaq üzrə idi, şəbbu köhnə divarları bəzəkli naxışlarla bürüyürdü, çəhrayı aslanagəzi çiçəkləri daşların arasından görünürdü, gözəl dünyüncüyü, qızıqçüyü otların içindən qalxırdı, yazın ilk çarçısı olan ağ koponəklər havada uçmağa başlayırdı, külək – təbiətin toy təntənəsinin bu əbədi musiqiçisi ağacların budığında özəmətli səhər simfoniyasının ilk notlarını çalırdı, elə bir simfoniya ki, qədim şairlər bunu yazın oyanması adlandırmışlar, – belə bir gündə Marius Kozettaya dedi: "Yadımdadır, biz söz qoymuşduq ki, Plümə küçəsindəki bağımıza dəyək. Gedək ora. Adam nankor olmaz". Onlar, iki qaranquş kimi, böyük bir fərəhlə yazı qarşılamaya getdilər. Plümə küçəsindəki bağ onlara səhər şəfqəti kimi göründü. İndi onların həyatının özünə görə keçmiş, yaşadıkları sevgi baharının ötüb keçmiş ilk günləri vardı. Plümə küçəsində icarəyə götürülmüş bağ hələ də Kozettanın ixtiyarında idi. Onlar bu bağa, bağda olan evə gəldilər. Onlar hal-hazırkı unudaraq, özlərini keçmişə həsr etdilər. Jan Valjan müəyyən edilən vaxtda Ehtiraslar küçəsinə gəldi. Bask ona dedi ki: "xanım

baronessa cənab baronla evdən çıxıblar, hələ də qayıtmayıblar". Jan Valjan dinməz-söyləməz oturdu, bir saat gözlədi. Kozetta qayıtmadı. Jan Valjan başını aşağı dikərək, çıxıb getdi.

Kozetta "öz bağlarındakı" gəzintidən elə məst olmuşdu, "bütün günü keçmişlə yaşamasından" elə sevinmişdi ki, ertəsi gün axşam ayrı heç bir şeydən danışmadı. Keçən axşam Jan Valjanı görmədiyi heç yadına da düşmədi.

Jan Valjan ondan soruşdu:

– Siz ora necə getdiniz?

– Piyada.

– Necə qayıtdınız?

– Kəretə tutduq.

Bir qədər vardı ki, Jan Valjan onların çox qənaətlə yaşadığını gördü. Bu, onun kefini pozurdu. Marius çox az pul xərcləyirdi. Jan Valjan bunda gizli bir məna olduğunu hiss edirdi. O cəsarət edib Kozettaya belə bir sual verdi:

– Niyə sizin öz ekipajınız yoxdur? Qəşəng, iki yerli bir kəretə sizə ayda cəmi beş yüz franka başa gələr. Siz axı dövlətlisiniz.

Kozetta:

– Bilmirəm, – deyə cavab verdi.

Jan Valjan sözünə davam etdi:

– O cümlədən Tusen. O çıxıb getdi. Siz onun yerinə heç kəsi tutmadınız. Niyə?

– Bizə Nikoletta da kifayətdir.

– Baronessa, sizə axı xidmətçi qadın lazımdır.

– Mənim Mariusum yoxdurmu?

– Sizin gerek öz eviniz, öz qulluqçunuz olsun, kəretəniz olsun, teatrda lojanız olsun. Elə bir şey yoxdur ki, sizin üçün həddindən artıq yaxşı görünsün. Siz niyə öz sərvətinizdən istifadə etmirsiniz? Sərvət xoşbəxtliyi çox-çox artırır.

Kozetta dinmədi.

Jan Valjan Kozettanın yanına gələndə heç də əvvəlkindən az oturmurdu. Əksinə, onun yanında daha da çox qalırdı. Qəlb aşağı enməyə başlayanda, enişdə dayanmaq çətin olur. Jan Valjan görüşü uzatmaq, vaxtı Kozettanın yadından çıxartmaq istəyəndə Marius tərifləməyə başlayırdı. Mariusun qəşəng, nəcib, cəsarətli, ağıllı, mərhəmətli cavan,

yaşşı natiq olmasından söz açırdı. Kozetta onun sözüne qüvvət verirdi. Jan Valjan öz tərəfini yenidən başlayırdı. Onların sözü qurtarmırdı. "Marius" mövzusu elə bil ki, tükənməz bir mövzu idi. Onun adındakı bu altı hərfdən cildlər bağlamaq olardı. Bu qayda ilə Jan Valjan Kozettanın yanında çox qala bilirdi. Kozettanı görmək, onun yanında hər şeyi unutmaq nə qədər xoş idi! Bu sanki onun yarasını sağaldırdı, çox vaxt elə olurdu ki, Bask bir-iki dəfə gəlib onlara deyirdi: "Cənab Jilnorman buyurdu ki, baronessanın yadına salım, süfrəyə yemek qoyulmuşdur".

Jan Valjan belə günlərdə çox dalgın halda evinə qayıdırdı.

Marius öz təsəvvüründə Jan Valjanı kəpənəyin baraması ilə müqayisə etmişdi – bu müqayisədə bir həqiqət varmı? Jan Valjan bəlkə, elə doğrudan da, içindən kəpənək çıxan bir barama idi ki, bu uçub gedən kəpənəyin yanına o yenə də inad edib gedirdi?

Bir gün o, Kozettanın yanında daha çox qaldı. Ertesi gün gələndə gördü ki, buxarını yandırmaıylar. "Görürsənmi! Buxarını yandırmaıylar!" – deyə düşündü. O, öz-özünə belə bir izahatla təskinlik verdi: "Məsələ aydındır. Aprel ayı girib. Daha soyuq deyil".

Kozetta içəri girəndə həyəcanla dedi:

– Aman allah, bura nə soyuqdur!

Jan Valjan ona etiraz etdi:

– Qətiyyəvən soyuq deyil.

– Deməli, siz Baska demisiniz buxarını yandırmasın?

– Mən demişəm.

– Sobaları iyun ayına kimi yandırırılar. Bu zirzəminin buxarını bütün il boyu yandırmaq lazımdır. – Mən elə fikirləşirdim ki, buxarını yandırmağın daha mənası yoxdur.

Kozetta acıqlandı:

– Bu da sizin uydurmalarınızdan biridir!

Ertesi gün buxarını yandırmışdılar. Lakin kresloların ikisini də zalın o biri başına, qapının lap qabağına qoymuşdılar.

Jan Valjan düşündü:

"Bu nə deməkdir?"

Gedib kresloları gətirdi, əvvəlki yerinə qoydu.

Lakin buxarının yandırılması onu sakitləşdirdi. O, Kozetta ilə əvvəlkindən də çox söhbət elədi. Ayağa qalxıb getmək istəyəndə Kozetta dedi:

– Dünən ərim mənə qərribə bir şey dedi.

– Nə dedi?

– Dedi ki: "Kozetta, bizim otuz min rentamız var. Bunun iyirmi yeddisi sənidir, üç minini də mənə babam verir". Mən ona dedim ki: "Bu eləyir otuz min". Sonra o mənə belə dedi: "Sən ancaq üç minlə yaşamağa dözürdünmi?" Mən də dedim ki: "Əlbəttə, dözürdüm, qoy heç renta da olmasın səninki bir yerdə olmağım kifayətdir". Sonra ondan soruşdum ki: "Sən niyə bunu mənə deyirsən?" O, mənə belə cavab verdi: "Hər ehtimala qarşı".

Jan Valjan birçə kəlmə də söz demədi. Görünür, Kozetta ondan izahat gözləyirdi, lakin Jan Valjan qaşqabağını tökərək susdu. O, Silahlı adam küçəsinə elə dalgın halda gəldi ki, yaşadığı evin qapısını səhv saldı, öz həyətinə girmək əvəzinə qonşu həyətdə girdi. Ancaq üçüncü mərtəbəyə qalxanda səhv elədiyini başa düşüb aşağı endi.

Ağır düşüncələr onu bürüdü. Aydın görünürdü ki, Marius altı yüz min frankın düz yolla qazanılmadığından şübhələnir, qorxur. Kim bilir, bəlkə də, bu pulun Jan Valjanın öz pulu olduğunu bilməmişdir, bu şübhəli sərvəti qəbul etməkdə tərəddüd edir, buna sahib olmaqdan çəkinir, bu şübhəli mirası qəbul etməkdənsə, Kozetta ilə kasıb yaşamağı üstün tutur.

Bundan başqa, Jan Valjan hiss edirdi ki, onu Mariusgilin evindən uzaqlaşdırmaq istəyirlər.

Ertesi gün aşağı mərtəbədəki zalı girəndə heç gözləmədiyi bir vəziyyəti onu sarıtdı: kreslolar yox olmuşdu. Otaqda heç stul da görünmürdü.

Kozetta içəri girəndə həyəcanla dedi:

– Gör ha! Kreslolar yoxdur! Kreslolar necə olub?

Jan Valjan:

– Kreslolar daha yoxdur, – deyə cavab verdi.

– Bu lap ağ oldu!

Jan Valjan mızıldandı:

– Baska mən demişəm onları götürsün.

– Niyə axı?

– Bu gün mən burada bir neçə dəqiqə qalacağam.

– Az vaxta qalmək həmişə ayaq üstə qalmaq demək deyil ki!

– Baska, deyəsən, qonaq otağı üçün kreslo lazımdı?

– Niyə lazımdır?
 – Görünür, axşam qonağınız gələcək.
 – Qonaq-zad gəlməyəcək.
 Jan Valjan daha birçə kəlmə də söz deyə bilmədi.
 Kozetta çiynlərini çəkdi:
 – Tapşırmaq ki, kreslonları aparsın?! Keçən həftə tapşırıbmışdınız ki, buxarını yandırmasınlar. Siz nə qoribə adamsınız!

Jan Valjan pıçıldadı.
 – Sağlıqla qalın!
 O: “Sağlıqla qal, Kozetta!” demədi, lakin “Sağlıqla qalın, xanım!” deməyə də onun iqtidarı olmadı.

Jan Valjan qəmgin halda otaqdan çıxdı.
 Bu dəfə o, məsələni başa düşdü.
 Ertəsi gün gəlmədi. O, ancaq axşam Kozettanın yanına düşdü.
 Dedi ki:

– Bu nə olan şeydir? Cənab Jan bu gün gəlməyib?
 Onun ürəyi sıxıldı, lakin elə o saat da ötüb keçdi: Marius öz öpüşü ilə onu bu fikirdən uzaqlaşdırmışdı.

Jan Valjan o birisi gün də gəlmədi.
 Kozetta buna əhəmiyyət vermədi, axşamı adi qayda ilə keçirdi, yaxşı yatdı, ancaq yuxudan ayılanda Jan Valjan yanına düşdü. Kozetta son dərsə xoşbəxt idi! Elə o saat Nikolettanı cənab Janın yanına göndərdi ki, xəbər bilsin görək, o xəstələnməyib ki; xəstələnməyibse, niyə gəlməyib? Nikoletta cənab Jandan xəbər gətirdi. O xəstələnməyib. Baş qarışıq olduğundan gələ bilməyib. Bu yaxında gələcək. Firsət düşən kimi. Bir də ki, o, kiçik bir səfərə çıxmaq istəyir. Xanım Pommersinin yəqin ki, yadındadır: O arabitə harasa gedirdi, bu da çox sürmürdü. Qoy onun üçün narahat olmasınlar. Qoy onun haqqında düşünməsinlər.

Nikoletta cənab Janın yanına gedəndə öz xanımının sözünü eynən ona söylədi: “Xanım məni göndərək ki, bilim görək cənab Jan dünən niyə gəlməmişdi”. Jan Valjan onun səhnəni qısa bir ifadə ilə düzəldi: “Mən düz iki gündür ki, gəlməmişəm”.

Lakin Nikoletta Jan Valjanın bu sözünə əhəmiyyət vermədi, Kozettaya da heç bir şey demədi.

Cəzə edən və rədd edən nəqta

1833-cü ildə, yazın sonunda, yayın əvvəlində, Mare məhəlləsində tək-tək yoldan keçənlər, dükançılar, darvaza qabağında boş-boş duran maimaqlar qara paltarlı, təmiz geyimli bir qoca görürdülər; bu qoca hər gün eyni vaxtda, hava qaralmağa başlayanda Silahlı adam küçəsindən, Sent-Krua-de-la-Bretonni tərəfindən çıxaraq Ağ mantiya küçəsi ilə gedir. Müqəddəs Yekaterina zəmisini küçəsinə keçərək Əşraf küçəsinə çıxır, sonra da sola, Sen-Lui küçəsinə dönürdü.

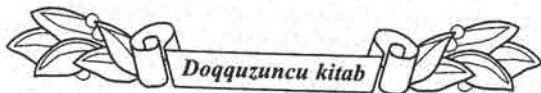
Burada o, addımlarını yavaşdır, başını qabağa uzadaraq heç bir şey görmədən, heç bir şey eşitmədən, gözlərini həmişə bir nöqtəyə dikərək, ağır-ağır gedirdi; həmin nöqtə ona yol göstərən bir ulduz kimi görünürdü; əslində bu, Ehtiraslar küçəsinə olan döngədən başqa bir şey deyildi. Döngəyə yaxınlaşdıqca onun baxışları canlanır, göz bəbəkləri, daxili bir işıqla işıqlanmış kimi, sevincə parıldayırdı, üzündə fərah və könül rıqqətinin ifadəsi görünürdü, dodaqları səssizcə tərpənirdi, sanki bu qoca gözə görünməyən bir adamla danışdı; o, yazıq-yazıq gülüm-səyir, bacardığı qədər yavaş yeriyirdi. Elə zənn etmək olardı ki, o, bir məqsədə doğru gedir, eyni zamanda bu məqsədə daha çox yaxınlaşacağı dəqiqədən qorxurdu. Onu cəzə edən küçəyə bir neçə ev qalanda o qədər yavaş yeriyirdi ki, kənardan baxan onun bir yerdə durduğunu zənn edirdi. Onun yığılana başı bir nöqtəyə zillənən baxışı kompasın qütbü axtaran əqrəbini xatırladırdı. O nə qədər yavaş getsə də, istədiyi yerə çatmasını nə qədər uzatsa da, axırda yenə ora – Ehtiraslar küçəsinə çatırdı; O burada dayanır, başını qorxa-qorxa sonuncu evin tənindən çıxarır, əsə-əsə bu küçəyə baxırdı; onun iztirablı baxışında vüsali mümkün olmayan bir məxluq qarşısında pərəstişə və oldan çıxmış cənnətin işığına bənzər bir ifadə vardı. Yavaş-yavaş gözlərinə yığılan yaş damla-damla onun yanaqlarından aşağı süzülürdü, bəzən də gəlib dodaqlarında dayanırdı. Qoca onda göz yaşının təlxi dadını duyurdu. Bu qayda ilə o, daşa dönmüş kimi bir neçə dəqiqə orada durur, sonra eyni yol ilə, eyni yerləşə evinə qayıdırdı; o getdikcə gözündəki işıq sönürdü.

Sonra elə oldu ki, qoca Ehtiraslar küçəsinin tənində də gəlib çata bilmədi; o yarıyolda, Sen-Lui küçəsində dayanırdı, bəzən bu küçədən

bir az qabağa, bəzən də lap azca qabağa gedirdi. Bir gün o, Müqəddəs Yekaterina zəmisini küçəsinin tinində qaldı, qabağa gedə bilmədi, buradan Ehtiraslar küçəsinin tininə baxmağa başladı, sonra, nədənsə imtina edirmiş kimi, başını dinməz-söyləməz sağdan-soldan yelleyərək, geri döndü.

Çox keçəndi ki, o özünü heç Sen-Lui küçəsinə də yetirə bilmədi. Döşəmə küçəsi tinində dayanıb başını tərpədir, geri qayıdırdı; bir qədər sonra onun Üç bayraq küçəsindən kənara çıxıb bilmədi. O, çoxdan qurulmuş, dayanmağa yaxınlaşdıqca hərəkəti azalan bir saatın köfgirini xatırladırdı.

O, hər gün eyni vaxtda evdən çıxır, eyni yol ilə gedirdi, lakin istədiyi yerə daha gedib çatıb bilmirdi və bəlkə, özü də dərk etmədən yolunu get-gedə qısaldırdı. Onun üzündə yalnız bir fikir ifadə olunurdu: "Niyə axı?" Onun bəbəkləri sönmüşdü, bu bəbəklərdə daha parıltı görünmürdü. Göz yaşı tükənmişdi, dalğın-dalğın baxan gözləri quru idi. Onun başı hələ də qabağa uzanırdı, çənəsi hərdən əsirdi, ariq, qırıqmış boynuna baxanda adamın ona yazığı gəlirdi. Yağış yağanda bəzən onun qoltuğunda çətir olardı, lakin bu çətiri heç açmazdı. Ətraf məhəllələrin cici-bacıları deyirdilər ki, "onun başı xarab olub". Uşaqlar onun ardınca yüyürür, ona gülürdülər.

QATI ZÜLMƏT, PARLAQ ŞƏFƏQ

BİRİNCİ FƏSİL

*Bədbəxtlərə rəhminiz gəlsin, xoşbəxtlərə
güzaştə gedin!*

Xoşbəxt olmaq nə dəhşətli şeydir! İnsan məmnuniyyətlə öz xoşbəxtliyi ilə kifayətlənir! Xoşbəxt adam əmindir ki, daha ona heç bir şey lazım deyil! İnsan xoşbəxt olduqdan, həyatın bu yanlış yoluna çıxdıqdan sonra çox asanlıqla əsil məqsədini, yəni öz vəzifəsini unudur!

Onu da deyək ki, Mariusu məzəmmət etmək haqsızlıq olardı.

Biz yuxarıda demişdik ki, Marius evlənmə kimi cənab Foşlevana sual vermirdi, evlənəndən sonra da ondan söz soruşmağa qorxurdu. O, Jan Valjana düşünmədən, birdən-birə söz verdiyinə təəssüf edirdi. Jan Valjanın ağır vəziyyətini nəzərə alaraq nəhaq yerə güzaştə getdiyini dəfələrlə öz-özünə demişdi. Lakin o, Jan Valjanı yavaş-yavaş evdən uzaqlaşdırmaq, mümkün qədər Kozettanın zəhnindən silmək tədbirlə kifayətləndi. Marius elə bil ki, Kozetta ilə Jan Valjanın arasında durmuşdu: o əmindir ki, Kozetta Jan Valjanı görməsə, onu unudacaq, onun haqqında düşünməyəcəkdir. Lakin bu, Jan Valjanı Kozettanın zəhnindən silməkdən də böyük şeydi: bu, Jan Valjanı tamamilə unutmaq deməkdir.

Marius bunu zəruri və ədalətli bir hərəkət hesab edirdi. O düşüncəyə ki, hədsiz amansızlıq, həm də zəiflik göstərmədən Jan Valjanı evdən uzaqlaşdırmaq lazımdır; bunun üçün onun əlində əsaslı dəlillər vardı, — oxucular bu dəlillərin nədən ibarət olduğunu bilirlər; bundan başqa elə dəlillər vardır ki, oxucular bunu sonra biləcəklər. Marius bu məhkəmə işində təsadüfən Lafit bankının köhnə bir qulluqçusuna rast gəldi, ondan bəzi sirli məlumatlar aldı; əslində, o belə bir məlumat almaq fikrində deyildi. Düzünü desək, bu sirr haqqında o əlavə məlumat toplamadı, həm ona görə ki, sirri gizli saxlayacağına söz vermişdi, həm

də Jan Valjanın təhlükəli vəziyyəti onu düşündürdü, ona yazığı gəlirdi. Hal-hazırda o, çox mühüm bir vəzifəni yerinə yetirmək, yeni altı yüz min frankı məlûm sahibinə qaytarmaq fikrində idi: bu adamı mümkün qədər ehtiyatla axtarırdı. Hələ ki, o pula əl vurmurdu.

Kozettanın bu sirlərdən heç xəbəri yox idi. Lakin Jan Valjan məsələsində onu da müqəssir hesab etmək əmansızlıq olardı.

Kozetta ilə Marius arasında çox qüvvətli bir maqnit cərəyanı vardı; bu cərəyan Kozettanı qeyri-iradi, bəlkə də qeyri-şüari olaraq Mariusun bütün arzularını yerinə yetirməyə məcbur edirdi. "Cənab Jana" aid olan məsələlərdə bu Mariusun iradəsini hiss edir, buna tabe olurdu. Əri ona heç nə demirdi, Kozetta özü onun gizlin niyyətlərini tutqun, lakin başa düşüləcək bir şəkildə duyur, bunu kor-koranə yerinə yetirirdi. O şeyi ki Marius Kozettanın zehnidən silirdi, Kozetta onu bir daha yada salmamalı idi, – Kozettanın tabeliyi də indi bundan ibarətdi. Bu barədə o çətinlik çəkmirdi. Onun ruhu, heç özünün xəbəri olmadan, heç təqsiri olmadan, ərinə ruhu ilə birləşmişdi, o şeyin üstünə ki, Marius öz fikrində unutanlıq örtüyünü atırdı, bunlar Kozettanın da hafizəsində sönürdü.

Lakin bir şeyi mübaligəsisiz deyək: Kozettanın Jan Valjana olan bu laqeydliyi, hafizəsindən silinməsi, ancaq zahirən idi. Kozetta hadisələrə bir az öləri baxsa da, olan şeyləri unutmurdu. Əslində o, uzun zaman "ata" dediyi adamı indi də çox sevirdi. Lakin ərinə bundan artıq bir məhrəbanlıqla sevirdi. Kozettanın daxili müvazinətini pozan, onu bir tərəfə ayən də bu idi.

Bəzən elə olurdu ki, Kozetta Jan Valjandan söhbət açır, onun gəlməsinə təəccüb edirdi. Marius onu sakitləşdirərək deyirdi: "Mən elə güman edirəm ki, o, Parisdə yoxdur. O axı deyirdi ki, harasa gedəcəkdir". Kozetta: "Doğrudur – deyə düşündü. – Onun belə bir adəti vardı: birdən harasa gedərdi. Ancaq onun gedişi belə uzun çəkməzdi". O, cənab Janın gəlib-gəlməməsini bilmək üçün Nikolettanı iki-üç dəfə Silahlı adamı küçəsinə göndərdi, Jan Valjan hər dəfə ondan xəhiş edirdi ki, desin gəlməyib.

Kozetta da sakitləşirdi, çünki bu dünyada, o ancaq Mariussuz yaşaya bilərdi.

Burasi da vardı ki, Mariusla Kozetta bir neçə gündü Parisdən getmişdilər. Onlar Verona getmişdilər. Marius Kozettanın atasının qəbri üstünə aparmışdı.

Marius yavaş-yavaş Kozettanın fikrini Jan Valjandan yayındırırdı. Kozetta buna müqavimət göstərmirdi.

Müəyyən hallarda uşaqların bəzi hərəkətlərinə çox əmansızcasına qiymət verir, onu nankorluq adlandırırlar, lakin onların bu nankorluğa həmişə belə əmansız məzəmmətə layiq görülməməlidir. Bu, təbiətin nankorluğudur. Təbiət, – biz bunu başqa bir yerdə də demişdik, – "qabağa baxır". Təbiət canlı məxluqatı gələnlər və gedənlər adı altında iki yerə bölür. Gedənlər zülməyə, yeni gələnlər işığa doğru üz çevirir. Qoca ilə cavan arasındakı soyuqluq da buradan omlə gəlir: bu, qocalar üçün faciəyə, cavanlar üçün zəruri bir həldir. Bu soyuqluq əvvəl hiss olunmasa da, yavaş-yavaş artır və ağac budağının böyüməsinə bənzəyir. Budaqlar ağac gövdəsinin üstündə qalsa da, ondan get-gedə uzaqlaşır. Bu, budaqların təqsiri deyil. Cavanlıq sevincə, şənliyə, işığa, sevgiyə doğru can atır. Qocalıq həyatın sonuna doğru irəliləyir. Qocalıqla cavanlıq bir-birini gözəndən itirmir, lakin onlar daha bir-birindən ayrılışıdır. Cavanlarda həyat laqeydliyi, qocalarda qəbir laqeydliyi vardır. Gəlin bu yazıq uşaqları müqəssir hesab etməyək.

İKİNCİ FƏSİL

Yağı qurtaran cırağın son işığı

Bir gün Jan Valjan pilləkəndən aşağı düşdü, küçədə bir neçə addım atdı, sonra tumbanın üstündə oturdu; bu həmin tumba idi ki Qavros iyunun 5-də axşam onu burada oturmuş, fikrə dalmış görmüşdü. Jan Valjan tumbanın üstündə bir az oturdudan sonra yenə öz otağına getdi. Bu, kəfərin son hərəkəti idi. Səhər o, otaqdan çıxmıdı. Ertəsi gün yataqdan qalxmıdı.

Daləndər arvadı ona səhər yeməyi üçün bir az kələm, ya bir-iki kartof hazırlayır, üstündə də yağ verirdi. Bir səhər o gəlib Jan Valjanın saxsı boşqabına baxaraq həyəcanla dedi:

– Əzizim, siz heç dünən qoyulan yeməyi yeməmişsiniz!

Jan Valjan:

– Yemişəm, – deyə etiraz etdi.

– Boşqab elə dolu qalıb ki!

– Su qabına baxın. Bomboşdur.

– Bu o deməkdir ki, siz suyu içmisiniz, amma yeməyi yeməmişiniz.
– Nə eləyim axı, mən ancaq içmək istayırdım.
– Buna susmaq deyirlər, əgər bu zaman bir şey yemək istəmirsinizsə, buna isitmə deyirlər.

– Sabah yeyərəm.
– Bəlkə troitsa günü yediniz? Bu gün niyə yemirsiniz? Heç deyərlər ki, “Sabah yeyərəm?” Heç elə şey olar ki, mənim bişirdiyim xörəyə əl vurmayasınız?! Özü də necə ləzzətli xörəkdir!

Jan Valjan qarının əlindən tutub mehribanlıqla dedi:

– Söz verirəm ki, yeyərəm.

Dalandar arvadı:

– Mən sizdən narazıyam, – dedi.

Jan Valjan bu rəhmədil qadından başqa heç kəsi görmürdü. Parisdə elə küçə var ki, oradan heç kəs keçmir, elə ev var ki, ora heç kəs ayaq basmır. Jan Valjan belə küçələrdən və belə evlərdən birində yaşayırdı.

Jan Valjan, hələ gözən vaxtlar, mis satan alverçidən bir neçə sua isanın çarxına çəkilmiş xırdaca şəklini alıb, çarpayısının qabaq tərəfində mıxdan asmışdı. Adam bu xaçı öz qarşısında görəndə həmişə təsəlli tapır.

Bir həftə keçdi, Jan Valjan otaqda birçə addım da atmırdı. O, hələ yatağı tərk etməmişdi.

Dalandar arvadı ərinə deyirdi:

– Yuxarıdakı qoca daha yataqdan dura bilmir, heç nə yemir, o çox qala bilməyəcək. Görünür, onun bir dördü var. Onun qızı yaxşı adama ərə getməyib – heç kəs bu fikri mənim başımdan çıxara bilməz.

Kişi olduğu üçün öz üstünlüyünü tamamilə dərk edən dalandar dedi:

– Əgər o dövlətlidirsə, qoy həkim çağırınsın. Əgər kasıbdırsa, qoy elə belə keçinsin. Əgər həkim çağırmasa, onda öləcək.

– Çağırsa necə?

– Onda da öləcək.

Dalandar arvadı, “mənim səkim” dediyi sal daşlar arasından çıxan otu paslı bıçaqla qoparmağa başladı. O, otları qopara-qopara mızıldanırdı:

– Adamın yazığı gəlir. Elə səliqəli qocadır! Cücə kimi ağappaqdır.

Birdən küçənin o başında həkimi gördü, bu qərara gəldi ki, xəstəyə baş çəkməyi özü ondan xahiş eləsin. Məhəllə camaatını bu həkim müalicə edirdi.

Həkimə:

– Üçüncü mərtəbədədir, – dedi. – Birbaşa yanına gedə bilərsiniz. Açar həmişə qapının üstündə olur. Yazıq daha yataqdan qalxa bilmir.

Həkim Jan Valjanın yanına getdi, onunla danışdı.

Aşağı düşəndə dalandar arvadı sorğu-suala başladı:

– Həkim necədi?

– Sizin xəstənin halı çox pisdir.

– Ona nə olub?

– Hər şey və heç şey. Aydın görünür ki, onun ən çox istədiyi bir adam əlindən çıxıb. Adam bundan ölür.

– O özü sənə dedi?

– Dedi ki, özümü yaxşı hiss eləyirəm.

– Həkim, siz yenə də gələcəksiniz?

Həkim:

– Bəli, gələcəyəm, – dedi. Ancaq onun yanına mən yox, başqa bir adam gəlməlidir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Foşlevanın arabasını qaldıran adama qələm ağırlyq eləyir

Axşam Jan Valjan hiss etdi ki, dirşəyi üstə qalxmağa çətinlik çəkir; biləyinə toxundu, nəbzini hiss etmədi. O, tez-tez qırıq-qırıq nəfəs alırdı, bədənində əvvəlkindən daha artıq zəiflik duyurdu. Nədənə bərk narahat olaraq ayaqlarını çarpayıdan güclə aşağı saldı, geyinməyə başladı. Evdən bayıra çıxmadığından köhnə iş paltarını bütün başqa paltarlarından üstün tuturdu. Geyinməyə bir neçə dəfə dayanıb nəfəsini dərdi. Kurtkasının qollarını geyərkən o qədər əziyyət çəkdi ki, alnını tər basdı.

Jan Valjan tək qalanda sonra boşalmış otaqlara mümkün qədər az girmək üçün çarpayısını dəhlizə qoymuşdu.

O, sandıqçanı açıb Kozettanın uşaqlıq paltarlarını çıxartdı.

Bir-bir açıb yatağı üstünə sərdi.

Keşişin şamdanları buxarının üstündə, əvvəlki yerində idi. Qutudan iki şam çıxarıb, şamdanlara qoydu. Yay olduğundan, hava hələ işiq

idi, lakin o, şamları yandırdı. Hava işıqkən yandırılan şamları bəzən ölü olan evdə görmək olar.

Otaqda yeriyirkən atdığı hər addım onu əldən salırdı, buna görə o tez-tez dayanıb dincəlirdi. Bu, qüvvə sərf olunduqdan sonra əmələ gələn adi yorğunluq deyildi, – adi halda sərf olunan qüvvə sonra yerinə gəlir. Bunlar onun son hərəkətləri idi; onun həyatı damla-damla axaraq sönr, qüvvəsi həmişəlik olaraq tükənirdi.

O, ağır-ağır ayna qabağında stulun üstünə çökdü; bu ayna Jan Valjanın həyatı üçün faciəli, Mariusun həyatı üçün xilasedici rol oynayırdı. Bu aynada o, Kozettanın süngər kağızında öksə qalan məktubunu oxumuşdu. O özünü aynada görüb tanımadı. Onun səksən yaşı vardı; Marius evləndikdən qədər ona güclü əlli yaş verirdilər. Bir il onu otuz il qocaltırmışdı. Alındakı qırıqlar indi qocalıq əlaməti deyil, ölümün sirli damğası idi. Qırıqlarda ölümün amansız caynaqlarının izi görünürdü. Üzünün dərisi sallanırdı və elə rəngdə idi ki, sanki indidən onu torpaq örtürdü; çənəsi qədim zamanlarda məqbərə üstündə həkk olunan maskaların çənəsi kimi sallanırdı, dilsiz, məzəmmətli baxışları boşluqlara ziqlənmişdi. Onu ədalətsiz qəza-qədərin qurbanı olan bir faciə qəhrəmanını hesab etmək olardı.

O, elə vəziyyətə, yorğunluğun elə pilləsinə gəlib çatmışdı ki, burada kədərlənsən qolbindən çıxmaq üçün daha özünə yol axtarmır, o sanki donub qalır, qalır ürəkə elə bil ümidizlik ləxtəsi əmələ gəlir.

Hava qaraldı. O çox çətinliklə stolu, köhnə kreslonu buxarının yanına çəkdi. Stolun üstünə mürəkkəbqabı, qələm və kağız qoydu.

Bunu edəndən sonra huşunu itirdi. Özünə gələndə susadığını hiss etdi.

O, çox zəifləmişdi, dolçanı qaldıra bilmədiyindən, çox çətinliklə onu ağzına sarı əydi, bir qurtum su içdi.

O, daha ayağa dura bilmədi, kreslodə oturub qaldı, yatağına sarı çevrildi. Kozettanın xırdaca, qara donuna, onun üçün son dərəcə əziz olan bütün bu şeylərə baxmağa başladı.

Bu cür baxmaq saatlarla davam edə bilər, amma adama elə gələr ki, bir neçə dəqiqə keçmişdir. Birdən o üşüdiyünü hiss edərək diksindi; stola dirsəklənilib qələmi ölinə aldı. Keşişin şamdanlarını stulun üstündə yandırdı.

Qələmdən və mürəkkəbdən çoxdandı heç kəs istifadə etmədi; qələmin ucu əyilmişdi, mürəkkəb qurumuşdu. Mürəkkəbqabına bir neçə

damcı su tökmək üçün o, yerindən qalxmağa məcbur oldu; bu zaman iki-üç dəfə dayanıb oturdu; yazını da qələmi çevirərək yazdı. O, aralıq alının tərtibi silirdi.

Onun əli əsirdi. O yavaş-yavaş bir neçə sətir söz yazdı:

“Kozetta, sənə xeyir-dua verirəm. Hər şeyi sənə izah edirəm. Sənin ərin məni buradan uzaqlaşdırmaqda və bunu hiss etməkdə haqlı idi; o öz mülahizələrində bir qədər yanlış da, hər halda haqlı idi. O, çox yaxşı adamdır. Mən öləndən sonra da sənə onun bütün qəlbinlə sev. Cənab Ponmersi, mənim istekli balamı həmişə sevin... Kozetta, bu məktubu burada tapacaqlar, indi gör sənə nə demək istəyirəm: mənim gücüm çatdı, yazıma sala bilsən, sən bütün rəqəmləri biləcəksən, diqqətlə qulaq as: bu pullar doğrudan da sənidir. Məsələ belədir: ağ qaçağı Norveçdən, qara qaçağı İngiltərədən gətirirlər, qara şüşə muncuğu Almaniya'dan gətirirlər, qaçaq daha yüngüldür, daha qiymətli, daha bahadır. Fransa'da Almaniya'da olduğu kimi, çox asanlıqla süni qaçaq hazırlamaq olar. Bunun üçün iki kvadrat düymə həcmində balaca bir sindan, mum əritmək üçün də spirt lampası lazımdır. Bir zamanlar mumu qatrandan və qurumdan hazırladırlar, gırvənəkəsi də dörd franka olardı. Mən onu kitrədən və skipidardan hazırlamaq üsulunu kəşf etdim. Bu mum o birindən çox-çox yaxşıdır, özünü də otuz saat başa gəlir. Sırğa bənövşəyi şüşədən qayrılır, şüşə bu mum ilə qara, nazik metal şağanağa bərkidilir. Metal bəzək üçün bənövşəyi, qızıl bəzək üçün qara olmalıdır. İspaniyada bunları çox alırlar. Orada qaçağı xoşlayırlar...”

Jan Valjan dayandı, qələm əlindən düşdü, qəlbinin lap dərinliyində ümidizliklə dolu fəryad qopdu. Bu bədbəxt adam əlləri ilə başını qamarlayıb fikrə getdi.

O öz qəlbində çıxıraraq dedi: “Ah, hər şey bitdi! (Bu onun ancaq Allah tərəfindən eşidilən şikayəti idi). Mən bir daha onu görməyəcəyəm. O sanki bir anlığa mənim həyatımı işıqlandıran bir təbəssüm idi. Mən Kozettaya axırıncı dəfə baxmadan əbədi zülmətə gedəcəyəm. Ah, heç olmasa birçə dəqiqə, birçə an onun səsinə eşidəydim, onun paltarına toxunaydım, ona, mənim mələyimə baxaydım, sonra öləydim! Ölmək asandır, lakin onu görməyib ölmək dəhşətdir! O mənə baxıb gülürsəndi, birçə kəlmə də olsa söz deyirdi. Məgər bu, bir adama zoror yetirə bilərdimi? Yox, bu mümkün deyil, hər şey bitdi, həmişəlik bitdi! Mən təkamül. Aman allah, mən bir də onu görməyəcəyəm!”

Elə bu anda qapı döyüldü.

Ancaq təmizləyə bilən bir çəllək çirkəb

Elə həmin gün, daha doğrusu, elə həmin axşam Marius, bir məhkəmə işi ilə məşğul olmaq üçün stolun dəlindən durub öz kabinetinə gedəndə Bask ona bir məktub verib dedi: "Məktubu götürən cənab qəbul otağında gözləyir".

Kozetta bu zaman qoca filnormanla qol-qola bağda gəzirdi.

Məktubun da, insan kimi, pis görünüşü ola bilər. Adam kobud kağıza, səliqəsiz bükülmüş səhifələrə baxan kimi ikrah hissi duyur. Baskın da gətirdiyi məktub belə idi.

Marius məktubu aldı. Məktubdan tütün iyi gəlirdi. Heç bir şey qorxu kimi həfizəni canlandıra bilməz. Marius bu qoxunu xatırladı. Zərfin üstündə yazılmış ünvanı oxudu: "Cənab baron Ponmersiyə. Şəxsən ev sahibinə". O, tütünün qoxusunu xatırlamaqla bərabər xətti də xatırladı. Elə olur ki, adam nəyə isə təəccüb edəndə qəfildən yadına çoxdan axtardığı bir şey düşür. Mariusun da gümanı onu aldatmadı.

Həfizənin gizli köməkçisi olan qoxu duyğusu Mariusun təsəvvüründə bütöv bir aləm canlandırdı. Əlbəttə, bu da həmin göyə çalan mürəkkebdə, həmin xətdi, xüsusilə bu, həmin tütün qoxusu idi. Birdən Jondrebin zağası onun gözləri önünə gəldi.

Bəli, təleyin qəribə sıltaqlıqları var! İki izdən biri, – bunu o çoxdan axtarırdı, onu tamam itirmişdi, tapacağına ümid etmirdi, bir izi tapmaq üçün hələ bu yaxınlarda o nə qədər çalışmışdı, – indi iz özü onun əlinə keçmişdi.

Marius zərfi səbirsizliklə açıb məktubu oxudu.

"Cənab baron,

Əgər Allah-taala mənə istidə bəxş etsəydi, mənə baron Tenar, İnstitutun üzvü ola bilərdim (elmlər akademiyası), lakin mən baron deyiləm. Bizim ancaq fəmiliamızı birdir, mən özümü xoşbəxt hiss edərdim, əgər onu xatırlamaq sizin yüksək diqqətinizi mənə etf edə bilsəydi. Sizin mənə iltifat buyuracağınız xidmət qarşılıqlı olacaqdır. Mənim əlimdə bir adam haqqında sirr vardır. Bu adam sizinlə olaqəddərdir. Bu sirr mən sizin şərcəncəminizə verirəm, zira siz cənablarına faydalı bir adam olmaq şərafətinə nail olmaq istəyirəm. Mən sizə hörmətli ailənizdən bu adamı qovmaq üçün adi bir vəsita verəcəyəm; bu adam heç bir haqqı

olmadan özünü sizin ailəyə soxmuşdur, çünki xanım baronessa özü yüksək ailədənir. Müqəddəslər müqəddəsi xeyirxahlıq uzun zaman cinayətlə bir yerdə yaşaya bilməz, yaşasa məhv olar.

Mən qəbul otağında cənab baronun əmrini gözləyirəm. Hörmətlə".

Məktub "Tenar" adı ilə imzalanmışdı.

Ay uydurma deyildi, ancaq bir az qısaldılmışdı.

Bir də ki, bu qatma-qarışıq boşboğazlıq, həm də yazının imlası məktubu yazanı itf edirdi. Müəllifin kim olduğu aydın idi. Buna şübhə ola bilməzdi.

Marius bərk həyəcanlanmışdı. Onun təəccübünü sevinc hissi əvəz etdi. İndi o, ancaq bir şey istəyirdi: axtardığı adamlardan ikincisini, yəni onu, Mariusu xilas edən adamı tapsın, – o ayrı heç nə arzu etmirdi.

Yazı stolunun siyirtməsinə çəkdi, oradan bir neçə bank bileti götürüb cibinə qoydu, stolun gözünü bağlayıb zəngi basdı. Bask qapını açdı.

Marius:

– Xahiş eləyin gəlsin.

Bask qayıdıb məlumat verdi:

– Cənab Tenar.

Otağa bir adam girdi.

Marius heç gözləmədiyi yeni bir şey: içəri girən adamı o qətiyyərlə tanıdırdı.

Bu da ahl bir adamdır; iri burnu, qalstukuna batıb qalan çənəsi, yaşıl gözlüyü, ingilis aristokrat ailələri sürücülərinin pariki kimi, ta qaşlarına qədər alınıb örtən, dən düşmüş, tumar verilmiş düz saç, çox geyilmiş, lakin səliqəli, təmiz, qara kostyumu vardı. Jiletinin cibindən sallanan bir bağ brelok orada saat olduğunu göstərirdi. Əlində köhnə şlyapa tutmuşdu. O, donqar idi, təzim etmək üçün əyildikcə, kürəyi daha da donqarlaşırdı.

Xüsusilə bir şey daha artıq gözə çarpırdı; onun əynindəki kostyum çox diqqətlə düymələnsə də, özgə adamın kostyumu olduğu aydınca bilinirdi; o çox gen idi. Burada mütəlbədən bir az kənara çıxmaq lazım gələcəkdi.

O zaman Parisdə, Botrelyi küçəsində, Cəbbəxananın yanında, köhnə bir evdə bir nəfər fəndir, zirek yohudi yaşayırdı, sənəti də dələduzlara abırılı adam siması verməkdi; məlum şeydir ki, müvəqqəti,

əks halda bu dələduzların hərəkətlərini məhdudlaşdırmış olardı. Bu dəyişikliklə elə buradaca, kostyum vasitəsilə, bir-iki günlüyə, hər gün otuz su qiymətilə edilərdi; kostyum cəmiyyətin tələbinə uyğun, mümkün qədər abırılı şəkildə olardı. Birovuz paltar verən bu adama "Sərraf" deyərdilər. Bu adı ona Paris oğurları vermişdi, oğurlar onu ayrı adla tanınırdılar. Sərrafın ixtiyarında çoxlu paltar vardı; bu paltar yığımında mümkün qədər bütün zövqlər nəzərə alınmışdı; müxtəlif peşələrin və ictimai vəziyyətin köhnə, əzilmiş bir paltar şəklində əslilmişdi. Bax, bu məhkəmə hakimi mantıyası, bu, keşiş əbasi, o yandakı – bankir sürtuku, bucaqdakı – istefaya çıxmış hərbiçisi mundiri, o tərəfdəki də yazıçı, ya görkəmli bir dövlət xadiminin kostyumu idi. Bu köhnə şeylər alverçisi Parisdə oğurlar cəmiyyətinin adamları ilə oynanılan, bitib-tükənməyən faciənin kostyumçası idi. Onun xırdaca otağı səhnənin arxa tərəfində idi: oğurlar oradan səhnəyə çıxır, dələduzlar orada gizlədilir. Cındır paltarlı bu haramzada bu paltar yığımı otağına girəndə otuz su pul verir, o gün oynayacağı rol üçün özünə kostyum seçirdi, pilləkəndən ev yaran kimi deyil, dinc bir burjuva kimi aşağı enirdi. Ertəsi gün bu köhnə paltarı olduğu kimi sərrafa qaytarırdı. Sərraf oğurlara tamamilə inanırdı, oğurlar da onun evinə oğurluğa gəlməzdilər. Bu paltarların birçoxu pis cəhəti vardı: "Adamin əynində yaxşı durmurdu", çünki onlar başqaları üçün tikilmişdi. Bəzisinə dar, bəzisinə gen olurdu, bəzisinin əynindən torba kimi sallanırdı, heç kəsə düz gəlmirdi. Ortaboy adamdan ya lüdüür, ya alçaq olan hər bir oğru özünü Sərrafın kostyumunda narahat hiss edirdi. Bu kostyumlar nə çox kök, nə də çox ariq adama yararlıydı. Sərraf ancaq ortaboylu, orta-həcmli adamları nəzərə almışdı. O, təsadüfən yanına gələn cındır paltarlı bir adamın ölçüsünü götürərdi, – o da nə kök olardı, nə ariq, nə uzun olardı, nə gödək. Buna görə də Sərrafın müştəriləri özlərini bu kostyumlara uyğunlaşdırırdılar, bözən iş çox çətinə düşərdi, onlar bacardıkları qədər işin öhdəsindən gələrdilər. Bu ölçülərə sığmayanların işi lap pis olardı! Məsələn, dövlət xadiminin başdan-başa qara, buna görə də çox abırılı hesab edilən paltarı Pittə çox gen, Kastelsikala çox dar olardı! "Dövlət xadimi"nin kostyumu Sərrafın kataloqunda belə təsvir edilmişdi, bu yeri qeyd edirik: "Qara mahud sürtük, qara yun şalvar, ipək jilet, uzunboğaz çəkmə, alt paltar". Kataloqun haşiyələrində "Keçmişdə səfir olmuş" sözləri yazılmışdı, bir də belə bir qeyd

vardı: "Ayrı bir karton qutuda səliqə ilə darlanmış parik, yaşıl gözlük, brelok, quş lələyindən qayrılmış, pambığa bükülmüş, bir düymə uzunluqda iki borucuq vardır". Bu şeylər dövlət xadiminə, keçmişdə səfir olan adama aiddi. Kostyum, təbiri cəzə, əmanətə bənd idi: tikiş yerləri ağarmışdı, dirseyində kiçik yırtıq görünürdü, üstelik, sürtükün bir düyməsi də çatışmırdı, ancaq bunun elə bir əhəmiyyəti yox idi, çünki dövlət xadiminin bir əli görək sürtükünə yaxası altında olsun, həmin bu əl çatışmayan düymənin yerini gizlədə bilərdi.

Marius Parisin məxfi idarələri ilə tanış olsaydı, o dərhal bilərdi ki, gələn adamın əynindəki paltar Sərrafın başdan yuvasından birovuz götürülmüşdür.

Marius bu adamın gözlədiyi adam olmadığını gördükdə ovqatı təlx oldu, ona qarşı bir ədavət duydu. Gələn adam əhdindən artıq oyiylib ona təzim edirkən Marius onu başdan-ayağa diqqətlə gözdən keçirdi və qısaca soruşdu:

– Sizə nə lazımdır?

Gələn adam üz-gözlünü qırıqdıra-qırıqdıra lütfkarlıqla gülümsədi; ancaq təmsahın məhrəbən təbəssümü bu mimika haqqında təsəvvür yarada bilər.

– Mənə elə gəlir ki, cənab baronu bu vaxta qədər ali cəmiyyətdə görmək şərafinə layiq olmamağı heç ağlasığan şey deyil. Mən aminəm ki, bir neçə il bundan əvvəl sizi knyaginya Baqrationun evində və Fransa peri vikont Dombrenin salonunda görmüşəm.

Özünü, qətiyyətlə tanımadığı bir adamı tanıyırsanmış kimi göstərmək dələduzların ən çox xoşladığı üsuldur.

Marius bu adamın danışığına diqqətlə qulaq asır, onun ifadə tərzinə, mimikasına fikir verirdi. Lakin getdikcə daha artıq inanırdı ki, bu onun gözlədiyi adam deyil: gələn adam tin-tin danışdı, onun səsi heç də Jondretin daxmasında eşitdiyi kəskin, sərt səssə oxşamırdı. Marius tamam çəşib qalmışdı.

– Mən nə xanım Baqrationla, nə cənab Dombre ilə tanışam. Mən ömrümdə heç onların evinə gətməmişəm.

Marius kobud cavab vermişdi, lakin naməlum adam bayaqkı kimi yaltaqlıqla dedi:

– Cənab, belə olan surətdə, yəqin mən sizi Şatobrianın evində görmüşəm. Mən onun lap yaxın tanışıyam. O, çox məhrəbən adamdır, tez-tez də mənə deyir: "tənar, dost... bir stəkan vuraq mı?"

Mariusun üzündə daha sərt ifadə göründü.

– Mən cənab Şatobrian tərəfindən qəbul olunmaq şərəfinə nail olmamışam. Mətləbə yaxınlaşın. Sizə nə lazımdır?

Mariusun səsinin kəskin ahənginə cavab olaraq naməlum adam daha artıq əylələrək təzim etdi.

– Cənab baron, iltifat buyurub məni dinləyin. Amerikada, Panamanın yaxınlığında Juaya adlı bir kənd var. Bu kənd təkcə birçə dənə evdən ibarətdir. Bu, üçmərtəbəli, böyük, çərgül bir evdir, kərpicləri gündən yanib bozarmışdır. Çərgülün hər tərəfinin uzunluğu əlli futdur, hər mərtəbə aşağı mərtəbədən iyirmi fut içərisindədir, bu qayda ilə öz qabağında bir meydança əmələ gətirir, bu meydanca bütün binanın ətrafını bürüyür; binanın mərkəzində daxili həyəət vardır, ərzaq və hərbi sursat burada saxlanılır. Pəncərə yoxdur, ancaq mazgallar var, qapı yoxdur, ancaq nərdivanlar var; birinci meydançaya qalınmaq üçün nərdivan qoyulur, birincidən ikinciyə, ikincidən üçüncüyə də elə; içəri həyəətə daxil olmaq üçün nərdivan var; otaqlarda qapı yerinə iri dəşik, adi pilləkən yerinə qoyma nərdivan var. Gecələr dəşiklər bağlanır, nərdivanlar götürülür, mazgallara ağızdan dolma tüfəng və müşket qoyulur. Binanın içərisinə girmək heç mümkün deyil. Bu bina gündüz evdir, gecə qalardır. Onun cəmisə səkkiz yüz əhəli var. Bax, bura belə bir kənddir. Bəs bu qədər ehtiyatkarlıq niyə? Çünki ora qorxulu yerdir: ora adamyeyənlərlə doludur. Belə olan surətdə ora niyə getmək lazımdır? Ona görə ki, ora gözəl diyardır: orada çoxlu qızıl var...

Marius adamın sözünü kəsdı; onun səbri tükənmişdi:

– Siz nə demək istəyirsiniz?

– Onu demək istəyirəm ki, cənab baron, mən əvvəllər diplomat olmuşam, həyatdan yorulmuşam. Köhnə mədəniyyət mənim zəhləmi töküb. Mən vəhşi adamlar arasında yaşamaq istəyirəm.

– Sonra?

– Cənab baron, dünyanı xudbinlik idarə edir. Özgə adamın əkin yerində işləyən mizdur arvad dönüb yoldan keçən dılıcansa baxır, amma öz əkin yerində işləyən kəndli arvad dönüb baxmır. Kasıbın iti dövlətliyə, dövlətinlini iti kasıba hürür. Hər kəs özü üçün çalışır. Öz xeyrini güdmək insanların son məqsədidir. Maqnit deyilən şey – qızıldır.

– Sonra? Sözüünüzü qurtarın.

– Mən istərdim ki, gedib Juayada yaşayım. Biz üç nəfərlik. Arvadımla qızım da mənimlədir. Qızım çox gözəl qızıdır. Bu, baha başa gələn, həm də uzun bir səyahətdir. Mənə bir az pul lazımdır.

Marius soruşdu:

– Bu şeylərin mənə nə dəxli var?

Naməlum adam boynunu çalağan kimi qalstukdan uzadaraq, daha artıq lütfkarlıqla dedi:

– Yoxsa cənab baron mənim məktubumu oxumayıb?

Bu söz həqiqətdən çox da uzaq deyildi. Doğrudan da, məktubun mənasını Marius bir o qədər də dərk etməmişdi. O, məktubu oxumaqdan artıq, onun xətinə fikir vermişdi. Məktubda nədən bəhs edildiyi heç onun yadında qalmamışdı. Bir az əvvəl onun ağılına yeni bir şey gəlmişdi. Naməlum adamın danışığında o belə bir söz eşitdi: “Mənim arvadımla qızım”. Marius ona çox diqqətlə baxdı, – bu nüfuzedici baxışa möhkəmə müstəntiqinin özü qiblə edə bilirdi. O sanki bu naməlum adamı yoxlayırdı. Marius ona cavab olaraq ancaq bunu dedi:

– Aydın danışın.

Naməlum adam barmaqlarını jiletinin cibinə qoyaraq, belini düzəltmədən, başını qaldırdı, o da yaşıl gözlüyün ardından Mariusa diqqətlə baxaraq dedi:

– Qoy siz deyən olsun, cənab baron. Fikrimi aydın deyin. Mən sizə bir sır satmaq istəyirəm.

– Sırr?

– Bəli.

– Bu sır mənə aiddir?

– Bəli, qismən.

– Nə sirdir?

Marius bu adama qulaq asdıqca get-gedə ona daha diqqətlə baxırdı. Naməlum adam:

– Müqəddiməni pulsuz söyləyəcəyəm, – dedi. – Bu, sizi maraqlandıracaq, görərsiniz.

– Söyləyin.

– Cənab baron, sizin evinizdə bir nəfər oğru və qatil yaşayır.

Marius diksindi:

– Mənim evimdə? Yox, yaşamır.

Naməlum adam dirsəyi ilə şlyapasını azca təmizləyərək halını pozmadan dedi:

– Qatil və oğru. Cənab baron, Xahiş edirəm nəzərə alın ki, mən qanun qarşısında uzun illərdən bəri cəza çəkməklə təmizlənən, Allah qarşısında tövbə etməklə bağışlanan köhnə, unudulmuş, keçmiş günahları demirəm. Mən lap bu yaxınlarda edilən cinayəti, hələ möhkəməyə

məlum olmayan işləri deyirəm. Sözümə davam edirəm. Bu adam hiyləgərliklə sizin etibarınızı qazanmış, başqa ad altında ailənizə soxulmuşdur. Mən bu saat o adamın əsil adını deyərəm. Özü də lap pulsuz deyərəm.

– Mən qulaq asıram.

– Onun adı Jan Valjandır.

– Mən bunu bilirəm.

– Mən onun kim olduğunu da sizə deyərəm, bunu da pulsuz deyərəm.

– Deyin.

– Keçmişdə o, katorqa dustağı olmuşdur.

– Mən bunu bilirəm.

– Mən bunu sizə söyləmək şərəfinə nail olduqdan sonra, yeni indicə bildiniz.

– Xeyr. Mən bunu əvvəl bilirdim.

Mariusun səsindəki etinasızlıq, iki dəfə “mən bunu bilirəm” deməsi, verdiyi cavabının qısa və qəti olması məlum adamın qəlbində qəzəb hissi oyatdı. O, Mariusa qeyzli bir nəzər saldı, elə o saat da qəzəbini boğdu. Bu baxış nə qədər ani olsa da, Mariusun nəzərindən qaçmadı; belə baxışı bir dəfə gördükdən sonra daha unutmaq olmaz. Belə bir alov, ancaq alçaq adamların qəlbində doğa bilər, onu fikrin pəncərəsi olan göz bəbəyi əks etdirir: gözlük dalında heç bir şey gizlətmək olmaz, – şüşə ilə cəhənnəmi hasarlamaq olarmı?!

Naməlum adam gülümsədi:

– Cənab baron, etiraza cəsarət etmirəm. Hər halda sizə aydın olmalıdır ki, mənim əlimdə bu adam haqqında yaxşı məlumat var. O şeyi ki, mən indi sizə demək istəyirəm, bu, ancaq mənə məlumdur. Bu, xanım baronessanın sərvəti haqqındadır. Bu, dəhşətli bir sirdir. Bu sirr satılır. Mən onu hamıdan əvvəl sizə təklif edirəm. Çox ucuz qiymətə, iyirmi min franka.

Marius:

– Bu sirr də mənə o biri sirlər kimi məlumdur, – dedi.

Naməlum adam hiss etdi ki, qiyməti bir az endirmək lazımdır.

– Cənab baron, on min verin, mən onu sizə açım.

– Təkrar edirəm: siz mənə yeni bir şey deyə bilməyəcəksiniz. Mən sizin demək istədiyinizi bilirəm.

Naməlum adamın gözlərində yenə alov parıladı. O, səsinə ucaltdı:

– Axı mən görək bu gün nahar eləyəm! Sizi əmin edirəm ki, bu, dəhşətli sirdir. Cənab baron, mən bunu deyəcəyəm. Budur deyirəm. Mənə iyirmi frank pul verin.

Marius diqqətlə ona baxdı:

– Mən sizin “dəhşətli” sirrinizi də, Jan Valjanın adı kimi, həm də sizin adınız kimi bilirəm.

– Mənim adı mı?

– Bəli.

– Cənab baron, mənim adı mı bilmək çətin deyil. Mən öz familiyamı sizə bildirmək şərəfinə nail olmuşam, məktubda imzam var. Mənim adım budur: Tenar.

– ...dye.

– Necə?

– Tenardye.

– Bu kimdir?

Təhlükə üz verəndə oxlu kirpi öz iynələrini dikəldir, peyinqurdu özünü ölülyə qoyur, köhnə qvardiya dördbucaq şəklində düzülür, amma bu adam qəhqəhə ilə güldü.

Sonra sürtükünün qolundakı tozu çırpıb təmizlədi.

Marius sözüə davam etdi:

– Siz həm də fəhlə Jondretsini, məzhəkə artisti Fabantusunuz, şair Janflosunuz, ispaniyalı don Alvaressiniz və nəhayət, Balizar xala-sınız.

– Xala? Necə?

– Sizin Monfermeyldə yeməxanası vardı.

– Yeməxana? Heç vaxt.

– Bir də deyirəm: siz Tenardyesiniz.

– Mən bunu inkar edirəm.

– Siz əclafınız. Alın!

Marius cibindən çıxardığı bank bileti naməlum adamın sifətinə çırpdı.

– Təşəkkür edirəm! Bağışlayın” Beş yüz frank! Cənab baron!

O, heyrət içində təzim edə-edə bileti qamarlayıb baxdı.

– Beş yüz frank! – O öz-özünə inanmırdı; sonra dili dolaşa-dolaşa mızıldandı: – Böyük qənimətdir!

Birdən o ucadan dedi:

– Yaxşı da, olan olub, keçən keçib! İndi golin sərbəst nəfəs alaql!

O, meymun cəldliyi ilə saçını alından atdı, gözlüyünü götürdü, toyuq lələyindən qayırılmış borucuları burnundan çıxarıb elə bu saat haradasa gizlətdi (oxucular kitabımızın başqa bir səhifəsində bu borucularla tanış olmuşlar), adam şlyapasını başından necə asanlıqla götürürsə, o da öz maskasını elə asanlıqla götürdü.

Onun gözləri parıldıdı, qabarıq alındaki iyrənc qırıqlar düzəldi, burnu dimdik kimi sivrilədi, yirtıcı, vəhşi heyvan sifətini xatırladan hiyləgər sifəti yandan göründü.

O, əvvəlki tın-tınlıqdan zərər qədər də əsər qalmayan kəskin bir səslə dedi:

– Cənab baron çox arif adammış! Mən Tenardyyəm.

Bu sözdən sonra donqarlaşdırılmış belini də düzəldi.

Əlbəttə, o, Tenardye idi; o, heyrətdən hələ də özünə gələ bilmirdi; o, hətta kaxıxa bilsəydi, kaxıxardı da. O, Mariusu töəcəübləndirməyə gəlmişdi, lakin özü töəcəüb içində qaldı. Özünü alçaltdığı üçün ona beş yüz frank verdilər, o da məmnuniyyətlə aldı, lakin bu heç də onun şəş-qınlığını azaltmadı.

O, ömründə birinci dəfə idi ki, baron Pommersini gördü, – geyimini, sir-sifətini dəyişsə də, baron Ponsersi onu tanıdı: baron Pommersi onun bütün sirrinə bələddi. O, ancaq Tenardiyeni deyil, Van Valjani da yaxşı tanıyırdı. Bu cavan, bu sərt, bu alicənab adam kim idi ki, başqalarının adını, hətta bütün ləqəblərini bilsə də, pul kisəsəini onların qarşısında belə səxavətlə açırdı, dələduzları bir hakim kimi ifşa edirdi, sarsaq bir adam kimi də onlara pul verirdi?

Oxucuların yadıradır: bir zamanlar Tenardye Mariusun qonşusu olsa da, onu heç görməmişdi, – Parisdə belə hallar az olmur. O, ancaq bu evdə Marius adlı cavan, həm də çox kasıb bir adamın yaşadığını qızlarından ötürü eşitmişdi. Bu adamın heç üzünü də görmədən ona məktub yazmışdı, – oxucular bunu bilirler. Həmin Mariusla bu cənab Pommersi arasında bir əlaqə olduğu Tenardyenin heç ağlına da gəlməzdi.

Pommersi adına gəlincə, Vaterloo ətrafındakı vuruşmada o ancaq bu sözün son iki hecası olan “mersi”ni eşitmişdi; buna o heç əhəmiyyəti olmayan bir təşəkkür kimi həmişə qanuni bir nifrət duyurdu.

Tenardyenin qızı Azelma, atasının ömrü ilə, yeni evlənənləri toy günündən başlayaraq izləyirdi; Tenardye həm qızının vasitəsilə, həm

də özünün apardığı axtarış nəticəsində bəzi şeylər öyrənə bilmişdi. O, özünü nəzərə cəpirdirmədən, bir çox sirli duyğunları açmağa müvəffəq olmuşdu. O, öz zərəkliliyi nəticəsində, bir dəfə Baş kandalda rast gəldiyi adamın kim olduğunu kəşf etmişdi, ya da bir çox vəziyyətləri nəzərdən keçirməklə başa düşmüşdü. Adamı tanımaqla, çox asanlıqla onun adını bilmişdi. Bilmişdi ki, baronessa Pommersi Kozetta özüdür. Lakin bu məsələdə ehtiyatlı hərəkət etməyi qərara almışdı. Kozetta kim idi? Kozettanın kim olduğunu o heç özü də bilmirdi. O belə güman edirdi ki, Kozetta qeyri-qanuni doğulmuş qızıdır, – Fantinanın macorəsi həmişə ona şübhəli görünürdü. Lakin bunu söyləməkdən ona nə xeyir? Susmaq üçün ona pul verəcəkdilərmə? O, zənn edirdi ki, bundan da yaxşı sirlər var, onları sata bilər. Bir də axı əldə dəlil olmadan baron Pommersinin yanına gedib: “sənin arvadın qeyri-qanuni doğulmuş qızıdır” deməkdən nə çıxacaqdı? Bu ancaq sirrin üstünü açan adamın belə ilə baronun təpiyi arasında çox əlaqə yaranmasına səbəb ola bilərdi.

Tenardyenin fikrincə, Mariusla söhbət hələ heç başlanmamışdı. Hərçənd o geri də çəkilməmişdi, strategiyani da dəyişmişdi, tutduğu mövqedən də çəkilməmişdi, bir cəbhəni buraxıb o biri cəbhədə də durmuşdu, lakin mühüm sirrin heç üstünü açmamışdı, amma beş yüz frank cibində yatırdı. Bir də ki, o tamamilə doğru olan bir məsələni söyləmək fikrində idi; bu məsələdə hətta baron Pommersi kimi əlində yaxşı məlumat olan, yaxşı silahlanmış bir adamın qarşısında özünü güclü hiss edirdi. Tenardye təbiətli adamlar üçün hər bir danışıq – vuruşmadır. Başlamaq istədiyi bu vuruşmada hansı mövqedə durmaq lazımdı? O, kiminlə danışdığını bilmirdi, lakin nə barədə danışacağını bilirdi. O, ildırım sürətilə öz daxili qüvvəsini nəzərdən keçirdi və “mən Tenardyyəm” sözünü söylədikdən sonra susub gözləməyə başladı.

Marius fikrə dalmışdı. Bəli, o, nəhayət, Tenardiyeni tapmışdı. O, çox istəyirdi ki, bu adamı tapsın, həmin adam indi burada idi. Deməli, o, polkovnik Pommersinin tapşırığını yerinə yetirə bilər. Bu fikir onu alçaltdı: o qəhrəman bu quldura borclu idi, Mariusa atasının qəbirindən verdiyi vaksel hələ ödənilməmişdi!

Onun Tenardyyeə olan münasibəti həm mürəkkəb, həm də ziddiyyətli idi, bununla belə o, görək atasına edilən yaxşılığın əvəzini verəydi; onun atasının bədbəxtliyi burasında idi ki, belə bir alçaq tərəfindən xilas edilmişdi. Hər necə olsa, Marius daxilən təmin olunduğunu hiss edirdi. Nəhayət, o, polkovnikin xəyalını belə bir yaramaz adamın əlindən

azad edə bilirdi; ona elə gəlirdi ki, atasının xatirəsini borc həbsxanasından çıxarar.

Bundan əlavə onun qarşısında başqa bir vəzifə dururdu: o istəyirdi ki, mümkün eləyə bilsə, Kozettaya verilən sərvətin mənbəyini öyrənsin. Sanki belə bir imkan vardı. Bəlkə də Tenardye bu barədə bir şey bilirdi. Onun üreyindəkini bilmək faydalı olardı. Marius da bundan başlad.

Tenardye bu "böyük qənimət"i jiletinin cibinə qoyub, mehribanlığı, hətta nəzakət ifadə olunan baxışlarını Mariusa zillədi.

– Tenardye, mən sizə adanmış dedim. İndi sizin mənə demək istədiyiniz sirrin üstə gələk. İstəyirsiniz mən bu sirri sizə deyim? Mənim də əlimdə məlumat var. Siz bu saat əmin olacaqsınız ki, mən siz biləndən çox biliyəm. Siz dediniz ki, Jan Valjan qatil və oğrudur. Ona görə oğrudur ki, o, dövlətli bir fabrikin sahibi olan cənab Madlenin soyusudur. Ona görə qatildir ki, polis agentı Javeri öldürmüşdür.

Tenardye:

– Cənab baron, mən sizin dediyinizi başa düşə bilmirəm.

– Bu saat başa düşürsünüz. Qulaq asın. Pa-de-Kale vilayətində min səkkiz yüz iyirmi ikinci ildə bir adam yaşayırmış; o əvvəllər məhkəmə ilə düz gəlməmiş, lakin sonra cənab Madlen adı altında islah olunmuş, yenə də yaxşı ad çıxarmışdır. O tam mənasında ədalətli bir adam olmuşdur. O qara şüşədən xırda şeylər qayırılan fabrikin açmış, bununla da bütün bir şəhərin vəziyyətini yaxşılaşdırmışdır. O, özü də varlanmışdır, lakin bu ikinci növbədə, həm də təsadüfi olmuşdur. O, yoxsulların dördünə qalmış, onlara atalıq etmişdir. O, xəstəxana, məktəb açmışdır. Özü xəstələrə baş çəkərmiş, qızlara cəhiz verərmiş, dul arvadlara kömək edərmiş, yetimləri övladlığa götürərmiş; o elə bil ki, bu şəhərin qayyumu olmuşdu. O, Fəxri legion ordeni ilə təltif edilmiş, lakin bunu almayırmış. Onu şəhərin bələdiyyə rəisi seçmişlər. Bir nəfər cəza müddətini çəkib gəlmiş katorqa dustağı varmış, bu adam onun vaxtilə cinayət etdiyini, həm də öz cinayətinin cəzasını çəkdiyini bildirmiş. Gedib bunu xəbər vermiş, bu adamı tutdurmuşdur; onun tutulmasından istifadə edərək Parisə getmiş, Lift bankından – mən bunu kassirin sözündən bilirəm – saxta imzalı bir çeklə yarım milyon frankdan artıq pul almışdır; bu pul cənab Madlenin imiş. Cənab Madlenin bu qayda ilə pulunu oğurlayan da katorqa dustağı Jan Valjan imiş. İndi keçək ikinci məsələyə. Bu barədə də siz mənə yeni heç bir

şey söyləməyəcəksiniz. Jan Valjan polis agentı Javeri öldürmüşdür; özü də tapança ilə öldürmüşdür. Mən özüm bunu görmüşəm.

Tenardye bayaqkı söhbətdə məğlub edilmişdi, lakin indi Mariusa qalib gəlmiş adam nəzərlə baxdı: vuruşmanın taleyi yenə də onun əlində idi; o, əldən verdiyi mövqeləri birçə anda geri qaytara bilirdi. Ancaq o, yaltaqcasına gülümsədi; alçaq təbiətli adam qalib də gələndə öz mütiyini mühafizə etməlidir; Tenardye Mariusa dedi ki bu sözle kifayətləndi:

– Cənab baron, siz düzgün yolda deyilsiniz.

O, bəliq dəstəsini mənalı-mənalı səsləndirərək, cümləni xüsusilə qeyd etdi.

Marius etiraz etdi:

– Necə? Siz bunu inkar edəcəksiniz? Bu ki, həqiqətdir!

– Bu, xalis fantaziyaadır. Cənab baronun mənə iltifat buyurduğu etimad bunu söyləməyə məni borclu edir. Həqiqət və ədalət hər şeydən əvvəldir. Adamları haqsız yerə təqsirləndirməkdən mənim xoşum gəlmir. Cənab baron. Jan Valjan heç də cənab Madlenin pulunu oğurlamamışdır, bir də ki, Jan Valjan heç də Javeri öldürməmişdir.

– Bax, bu yeni sözdür! Necə axı?

– Bunun iki səbəbi var.

– Hansılardır? Deyin!

– Birinci budur: Jan Valjan cənab Madlenin pulunu oğurlamamışdır, çünki Jan Valjan özü cənab Madlenidir.

– Bu nə cəfəngiyatdır siz danışırırsınız?

– Bax, bu da ikincisi: Jan Valjan Javeri öldürməmişdir. Javeri Javeri özü öldürmüşdür.

– Siz nə demək istəyirsiniz?

– Mən onu demək istəyirəm ki, Javeri özünü öldürmüşdür.

Marius özündən çıxdı:

– Sübut edin! Sübut edin!

Tenardye söylədiyi cümləni qədim altıbəlgülü vəznə ifadə etdi:

– Polis – agentı – Javer – Alverçi – körpüsü – yanında – suda – boğulmuş – həlaldə – gəmi – altından – tapılmışdır.

– Sübut edin!

Tenardye yan cibindən boz rəngli zərf çıxartdı; zərfin içində müxtəlif biçimli qatlanmış vərəqlər vardı.

Sakitlə dedi:

– Bu mənim sənədlərim.

Sonra əlavə etdi:

– Cənab baron, mən sizin xeyriniz üçün Jan Valjan haqqında bütün məlumatı əsaslı surətdə öyrənməyə çalışmışam. Mən qəti deyirəm ki, Jan Valjanla Madlen eyni adamdır. Mən ki bunu qəti deyirəm, deməli, əlimdə sübut vardır. Sübut da əlyazması ilə deyil; əlyazması adamı inandırmağa bilər, çünki çox asanlıqla onun saxtasını düzəltmək mümkündür; mənim gətirdiyim sübut çap olunmuşdur.

Tenardye bunu deyib zərfin içindən iki qəzet çıxartdı; qəzetlərin rəngi saralmışdı; onlardan bütün iyi gəlirdi.

Qəzetlərdən birini tamam qat kəsmişdi, dördkunc kağız parçaları şəklini almışdı və o biri qəzettən daha köhnə görünürdü.

Tenardye:

– İki məsələ, iki dəlil, – deyərək qəzetləri Mariusa verdi.

Oxucular bu qəzetlərlə tanışdır. Bunlardan biri – 25 iyul 1823-cü il tarixli “Ağ bayraq” qəzeti daha köhnədi; romanın ikinci hissəsində bu qəzettən götürülmüş məlumatı oxumaq olar; qəzetlər cənab Madlenlə Jan Valjanın eyni adam olduğunu sübut edirdi. O birisi – 15 iyun 1832-ci il tarixli “Meniter” qəzetidir; bu, Javerin özünü öldürdüyünü aydınlaşdırırdı: qəzetdə yazılmışdı: Javerin prefektə şifahi surətdə verdiyi məlumatdan aydın olur ki, o, Şanvreri küçəsində, barrikadada əsir alındıqdan sonra, qiyamçılardan birinin göstərdiyi alicənablıq nəticəsində xilas olmuşdur: qiyamçı onu nişan almış, lakin gülləni onun alına sıxmaq əvəzinə havaya atmışdır.

Marius qəzetləri oxudu. Onun qarşısında düzgün tarix, şübhə və inkar edilməyən dəlillər vardı. Axı bu qəzetlər Tenardyenin söylədiklərini sübut etmək üçün çap oluna bilməzdi. “Moniter”də çap olunan məqalə polis prefekturasının rəsmi məlumatı idi. Mariusun daha şübhəsi qalmadı. Kassirin verdiyi məlumat düz deyilmiş, onu aldadıblarmış. Jan Valjanın birdən-birə yüksələn surəti sanki zülmətdən çıxırdı. Marius öz sevincini saxlaya bilməyərək çığırdı:

– Deməli, bu bədbəxt adam gözəl bir insanmış! Deməli, bütün bu sərvət, doğrudan da onun imişi! Bu Madlen bütün bir ölkənin tanrısı imişi! Bu Jan Valjan Javerin xilaskarı imişi! O ki qəhrəmandır! Müqəddəsdir!

Tenardye:

– O, no müqəddəsdir, nə qəhrəmandır, – dedi. – O qatildir və oğrudur.

Öz nüfuzunu hiss etməyə başlayan bir adam ifadəsi ilə əlavə etdi: – Sakit!

Marius yenə də “oğru və qatil” sözünü eşitdi, – bu məsələ sanki həll olunub qurtarmışdı. Onun üstünə elə bil soyuq su atıldı.

O həyəcanla dedi:

– Yenə də?!

Tenardye:

– Bəli, yenə də, – deyərək cavab verdi. – Jan Valjan Madlenin pulunu oğurlamamışdır, amma o oğrudur, Javeri öldürməmişdir, amma o qatildir.

– Siz qırx il bundan əvvəl olan o xırda oğurluğu deyirsiniz, lakin bu iş, sizin qəzetlərdən aydın olduğu kimi, peşmançılıqla, fədakarlıqla, xeyirxahlıqla dolu bir həyatla təmizə çıxarılmışdır.

– Cənab baron, mən adam öldürməkdən, oğurluqdan danışmıram. Özü də, təkrar edirəm, lap bu yaxınlarda olan hadisədən! O şeyi ki sizə demək istəyirəm, onu hələ heç kəs bilmir. Bu, heç yerdə çap olunmamışdır. Jan Valjanın çox ustalıqla xanım baronessaya ötürdüyü sərvətin də mənbəyini belə burada tapmış oldunuz. Mən “ustalıqla” deyirəm, çünki belə bir hədiyyə ilə hörmətli bir ailəyə soxulmaq, onlarla bir yerdə gözəl həyat keçirmək, bununla da etdiyi cinayətin üstünü basdırmaq, oğurladıq şeyin bəhrəsindən istifadə etmək, öz adını gizlətmək, özünə qohum-əqrəbə qazanmaq hər halda ustalıqdır.

Marius:

– Mən sizin sözünüzü kəsə bilmədim, – dedi. – Ancaq kəsmirəm, danışın.

– Cənab baron, mən hamısını açıb deyirəm, bunun əvəzində mənə mükafatlandırmağınız sizin ixtiyarınıza buraxıram, sizin alicənablığınız necə dəyərsə, elə elərsiniz. Bu sirt qızıla bərabərdir. Soruşa bilərsiniz ki: “Bəs sen Jan Valjanın yanına niyə getmədin?” Çox sadəcə bir səbəbə görə: mən bilirəm ki, o, bütün sərvətdən əl çəkmişdir, özü də sizin xeyrinizə əl çəkmişdir. Mən belə hesab edirəm ki, Jan Valjan burada bir tərpənmişdir. İndi onun birçə qurşu da yoxdur, mən onun yanına getmə, o, boş ciblərini mənə göstərəcək. Axı mənə Juayaya getmək-çin pul lazımdır, buna görə də sizin yanınıza gəldim: sizin hər şeyiniz var, onun heç bir şeyi yoxdur. Mən bir az yoruldum, icazə verin oturum.

Marius özü oturdu, ona da oturmağı təklif etdi.

Tenardye yumşaq stulda oturub qəzetləri götürdü, yenə də zərflə qoydu, barmağını “Ağ bayraqa” vura-vura mızıldandı: “Bu bir parça

kağızı ilə keçirmək o qədər də asan deyildi". Sonra qıçını qıçının üstünə aşırıb, stolun arxasına söykəndi, – özünə arxayın olan adamlar belə otururlar, – hər kəlməni ayrıca qeyd edə-edə təbəbbürlə danışmağa başladı:

– Cənab baron, iyunun altısında, min səkkiz yüz otuz ikinci ildə, təxminən bir il bundan qabaq, qiyam günündə bir adam Paris kloakasının Baş kanalında, kanalın Əlillər körpüsü ilə İyen körpüsü arasında Senaya tökülən səmtində idi.

Marius birdən stulunu Tenardiyə sarı çəkdi. Tenardye bunu görüb, qarşısındakı adamı ilə alan, söylədiyi sözlərin zərbəsi altında roqibinin ürok çırpıntısını hiss edən bir natiq kimi ağır-ağır sözlünə davam etdi:

– Bu adam siyasi səbəbə görə deyil, tamam başqa səbəbə görə qaçıb gizlənmək üçün bu kloakani özünə məskən seçmişdi, buranın açarı onun cibində idi. Bir də deyirəm, bu hadisə iyunun altısında, axşam saat səkkiz radələrində olmuşdu. Bu adam çirkab kanalından səs gəldiyini eşitdi. O, buna çox təəccüb etdi, divara sıxılaraq qulaq asmağa başladı. Bu, addım səsi idi, kim isə qaranlıqda yeriyirdi, kim isə ona sarı gəlirdi. Qərribə burası idi ki, kloakada ondan başqa da adam vardı. Kloakanın dəmir barmaqıqlıq qapısı çox da uzaqda deyildi. Barmaqıqlıqdan zəif işıq düşdüyündən, bu adam o biri adama gördü; o adam əyilə-əyilə dalında nəso götürirdi. Əyilə-əyilə gələn adam katorqadan qaçmış dustaq idi, onun dalındakı da meyit idi. Əgər o, doğrudan da bu adamı öldürmüşdüsə, onda cinayət etdiyi yerdə olə keçmişdi. Özü də o adamı soymuşdu. Katorqa dustağı meyiiti çaya atmağa aparırdı. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır; katorqa dustağı çirkab kanalının dəmir barmaqıqlıq qapısını açmaq üçün bütün kloakadan keçib gələndə, yolda döşşəli bir lehməli çalaya rast gələcəkdi, meyiiti bura ata bilirdi. Lakin kloakani təmizləyən adamlar ertəsi gün bu meyiiti tapacaqdılar, amma qatıl onun tapılmasını istəmiş. O, dalındakı yük ilə lehməli çaladan keçmişdir; bu vaxt o yəqin ki, çox çətinlik çəkmişdir, – adamın həyatı üçün bundan böyük bir təhlükəni təsəvvür etmək mümkün deyil. Mən başa düşə bilirməm: bu adam oradan necə diri çıxmışdır?!

Marius stulunu bir az da qabağa çəkdi. Tenardye bundan istifadə edərək, nəfəsini dərdi. Sonra yenə sözsə başladı:

– Cənab baron, kloaka Mars çölü deyil. Kloaka dərisqal bir yerdir. Ora iki adam düşsə, mütləq bir-birinə rast gələcəkdir. Elə belə də

oldu. Bu yerdə çoxdan yaşayan bir adam oradan keçən bir adamla, – o adam bundan çox-çox narazı qalsa da, – üz-üzə gəlməli idi. Oradan keçən adam orada çoxdan yaşayan adama dedi: "Sən görürsən mənim dalımda nə var, mən görək buradan çıxam; sənə açar var, onu ver mənə". Bu katorqa adamı yaman güclü adamdır. Açarı ona verməmək olmazdı. Bir də ki, açarı olan adam onunla danışmağa başladı, fikri də ancaq bu idi ki, vaxtı uzatsın. O, meyite baxdı, ancaq bunu müəyyən eləyə bildi ki, ölən adam cavandır, əynində yaxşı paltar var, sirsifətindən dövlətliyə oxşayır, özü də bədənə-ayağa qana bulaşmışdır. O adam söhbət eləyəndə, qatilin gözünü oğurlayıb, bir kələklə meyiitin paltarının dalından bir parça kəsdi. Bilirsinizmi, əyani dəlil – cinayətin izinə düşmək, qatili etdiyi cinayəti boyunna almağa məcbur etmək üçün bir vasitədir. Həmin adam bu əyani dəlili cibinə qoyub gizlətdi. Sonra dəmir barmaqıqlıq açdı, gələn adamı dalındakı yükü ilə bayıra buraxdı, yenə də barmaqıqlıq bağlayıb gözden itdi: o istəmirdi ki, bu hadisə üstündə onu da işə salsınlar, qatil meyiiti suya atanda bunun şahidi olmaq istəmirdi. İndi məsələ sizə aydındır mı? Meyiiti aparən adam Jan Valjan idi; açar sahibi də bu saat sizinlə söhbət edir, paltarın kəsilən bir parça...

Tenardye cümləni qurtarmadı: üstündə qurumuş qan ləkələri olan bir parça qara, cırıq mahudu cibindən çıxarıb, başbarmaqı ilə şəhadət barmağı arasında tutaraq yuxarı qaldırdı. Marius gözələrini bu bir parça mahuda zilləyərək gülxə nəfəs ala-ala yerindən qalxdı: onun rəngi ağappaq ağarmışdı; bircə kəlmə də söz söyləmədən, gözünü o cindirdən çəkməyərək, divara sarı geri çəkildi; sağ qolunu geriye uzadaraq əli ilə divarı yoxlaya-yoxlaya buxarının yanında, divar şkafinin açar yerində olan açarı tapdı. Şkafi açdı, dönbə baxmadan əlini şkafa soxdu; onun şəşqın baxışları Tenardyenin əlindəki mahud parçasından ayrılmırdı.

Bu zaman Tenardye dedi:

– Cənab baron, mənim belə bir şeyi güman etməyə möhkəm əsasım vardır: öldürülən o cavan adam dövləti bir xarici imiş, özünün də çoxlu pulu varmış; Jan Valjan onu tovlayib öldürmüşdür.

Marius köhnə, qanlı, qara sürtuku yerə atıb çığırdı:

– O cavan adam mən idim, bu da sürtük!

Sonra mahud parçanı Tenardyenin əlindən qayıb aldı, əyilib sürtükün cırılmış yerinə qoydu, bu lap o yer ilə düz gəlirdi, sürtükün cırılmış ətəyi düzəldi...

Tenardye donub qaldı. Bu anda onun fikrindən ancaq bir şey keçdi: "Eh, uzudum!"

Marius dikəldi; o həm acısından, həm də sevincindən tir-tir əsirdi. Əlini cibinə soxub qəzəblə Tenardyenin üstünə yeridi, əlində sıxdığı beş yüz franklıq və min franklıq biletləri onu lap sifətinə uzatdı:

– Siz alçaqısınız! Siz yalançısınız, iftiraçısınız, xəbəssiniz! Siz o adamı müqəssir etmək istəyirdiniz, amma onu tomizo çıxartdınız! Onu məhv etmək istəyirdiniz, ancaq bir şey müvəffəq oldunuz: onu yüksəldiniz! Qatıl sizsiniz! Tenardye – jondret, mən sizi xəstəxanaya bulağındakı o yirticilər zəğasında görmüşəm! Sizi katorqaya, istəsəm lap ondan o yana göndərməyə mənim əlimdə əsas var. Alın bu bir mini, əclafın biri əclaf!

O, min franklıq bileti Tenardyenin üstünə tulaqladı.

– Ho, Jondret – Tenardye, alçaq fırıldaqçı, başqalarının sirrini satan, sirlər alverçisi, zülmət tədqiqatçısı, mənfur əclaf, qoy bu sizə dərs olsun! Beş yüz frankı da alın, itilin buradan! Sizi Vaterloo xilas etdi.

Tenardye mat qalmışdı; o, beş yüz və min franklıq biletləri ciblərinə dürtə-dürtə mızıldandı:

– Vaterloo?

– Boli, quldur! Siz orada bir polkovniki ölümdən xilas etmisiniz...

Tenardye başını qaldıraraq Mariusun dediyini düzəltmək istədi:

– Generalı.

Marius acıqlı-acıqlı qışqırdı.

– Polkovniki! General üçün mən sizə heç bir quruluş da verməzdim.

Siz hələ başqalarını bədnam etmək üçün cəsarət edib bura da gəlmisiniz! Deyirəm sizə: ələ bir cinayət yoxdur ki, siz onu etməmiş olasınız! Rədd olun buradan! Bir də gözüme görünməyin! Xoşbəxt olun, – mənim sizə arzu etdiyim budur. Ah, yirtici! Bu da üç min frank! Alın! Sabah siz öz qızınızla Amerikaya gətə bilərsiniz, öz qızınızla, çünki sizin qızınız ölüb, yalançı hərif! Mən sizin gətəməyinizi izləyə-cəyəm, quldur, gətəməmişdən əvvəl sizə iyirmi min frank da verəcəyəm. Çıxın gedin, qoy başqa yerdə sizin boğazınızdan assınlar!

Jondret iqiqat olub tozım etdi:

– Cənab baron, bütün ömrüm boyu sizə minnətdar olacağam.

Tenardye heyrat və təəccüb içində, üstünə uçan bu dövlətin xoş yükü, gözlənilmədən qopan bu tufanın yağdırdığı bank biletləri altın-da əzilə-əzilə otaqdan çıxdı; o heç bir şey başa düşmürdü.

Hərçənd o yərə yeksan olmuşdu, lakin çox sevinirdi; belə bir tufana qarşı onun üzərində ildırım siperi olsaydı, o bundan narazı qalardı.

Bu adamla ələ buradaca qurtaraq, Tenardye burada təsvir edilən hadisədən iki gün sonra, Mariusun köməyi ilə, qızı Azelma ilə bərabər, başqa ad altında Amerikaya gətirdi, o özü ilə, Nyu-Yorkdakı bank müəssisəsi üstünə yazılmış iyirmi min franklıq köçürmə bir veksel də apardı. Tenardyenin, bu alçaq təbiətli adamın məniyyəti dözəlməyən şey deyildi: Amerikada da o, Avropada olduğu kimi, xəbəss bir adam olub qaldı. Pis adamın əlinə yaxşı şey də düşəndə, bu yaxşı şeyi o pis şəkildə salıb məhv edir. Tenardye Mariusun pulu ilə qul alverçisi oldu.

Tenardye evdən çıxan kimi Marius bağa yüyürdü. Kozetta hələ də bağda gəzirdi.

– Kozetta! Kozetta! – deyə çıxırdı. – Gedək, tez ol gedək! Gedək! Bask, fiakr! Gedək, Kozetta! Ah, ilahi! Məni o xilas edib! Birco dəqiqə də longimək olmaz! Şalını çiyinə at!

Kozetta ələ bildi ki, Marius dəli olub, lakin onun sözündən çıxmırdı.

Mariusun nəfəsi tutulurdu; o əllərini sinəsinə sıxaraq üroyinin çırpıntısını sakitləşdirmək istəyirdi. Addımlarını iri-iri ataraq, otaqda o baş-bu başa gəzişir, Kozettanı qucaqlayırdı. Döno-döno deyirdi: "Ah, Kozetta! Mən nə əclaf adamam!"

Marius özünü lap itirmişdi. O, Jan Valjanın yüksək məniyyəti insan olduğunu anlamaya başlamışdı. Onun qarşısında misli-bərabəri olmayan xeyrixah, yüksək və mülayim, sakit, eyni zamanda özəmətlilik bir insan surəti canlanırdı. Katorqa dustağı müqəddəs adama çevrilmişdi. Bu ecazkar dəyişmə Mariusə valeh etmişdi. O nələrdə gördüyünü tamamilə dork etmirdi, ancaq onu bilirdi ki, əzəmətli bir şey görmüşdür.

Bir dəqiqədən sonra fiakr qapıda dayandı. Marius Kozettanı fiakra mindirdi, sonra da özü mindi.

Sürücüyö:

– Cold ol, – dedi. – Silahlı adam küçəsi, yeddi nömrəli ev!

Fiakr yola düşdü.

Kozetta həyəcanla dedi:

– Ah, nə böyük səadət! Silahlı adam küçəsi! Mən cürət edib o küçə haqqında sona bir söz deyə bilmirdim. Biz cənab Janın yanına gedirik.

– Boli, sonin atanın yanına! O indi həmişəkindən daha artıq sonin atandır, Kozetta! Kozetta, mən indi başa düşürəm. Son deyirdin ki, Qavroşla göndərdiyin məktubu mən almamışam. Yəqin məktub onun

əlində düşmüşdür. Kozetta, o da məni xilas etmək üçün barrikadaya gəlmişdir. Onun nəsihi hamı olmaqdır; buna görə də məni xilas edərkən başqalarını da xilas etmişdir; Javeri də o xilas etmişdir. O məni girdəbdən çıxartmışdır ki, sənə versin. O, məni dalına alıb, bu dəhşətli çirkab kanalından keçirib gətirmişdir. Ah, mən nə nankor adamam! Kozetta o sənin tanrın idi, sonra da mənim tanrım oldu. Bir təsəvvür elə: o çirkab kanalında bir çala vardı, o çalada batmaq olardı, eşidirsənmi, Kozetta, lehmə içində batmaq olardı! O, məni bu çaladan keçirib aparmışdır. Mən biluş olmuşam, heç bir şey görməmişəm, heç bir şey eşitməmişəm, başıma nələr gəldiyini bilməmişəm. Biz bu saat onu apararaq, istəsə də, istəməsə də daha bizdən ayrı yaşamayacaq. Ancaq evdə olaydı! Ancaq biz onu evdə görəydik! Mən bütün ömrüm boyu ona dua edəcəyəm. Kozetta, yaqın ki, elə-belə də olmuşdur. Qavros mənim kağızımı ona vermişdir. İndi hər şey aydın oldu. Başa düşürsənmi?

Kozetta heç bir şey başa düşmürdü.

O, ancaq bunu dedi:

– Sən haqlısan.

Ekıpaş sürətlə gedirdi.

BEŞİNCİ FƏSİL

Hər gecənin bir gündüzü var

Jan Valjan qapının döyüldüyünü eşidib başını çevirdi. Zəif səsle dedi:

– Gəlin.

Qarı açıldı Kozetta ilə Marius astanada göründü. Kozetta otaga cumdu.

Marius qapının çərçivəsinə söykənərək astanada qaldı. Jan Valjan:

– Kozetta! – deyərək titrək əllərini ona sarı uzadıb kreslodə dikəldi: o həyəcanlı idi, bənizi meyit kimi ağarmışdı, lakin gözlərində böyük sevinc vardı; Kozetta həyəcədən nəfəsi tutula-tutula Jan Valjanın si-nəsinə sıxıldı.

Jan Valjan sarsılmış halda, güclə eşidilən səsle dedi:

– Kozettadır! Odur! Sizsiniz, xanım! Sənsən!? Ah, ilahi! – Kozet-tanın onu bəğrinə basdığını hiss edərək səsinə ucaltdı:

– Sənsən?! Sən buradasan?! Deməli, sən məni bağışlayırsan?!

Marius göz yaşını saxlamaq üçün gözlərini qıyaraq bir addım qabağa yeridi, hönkürtüsünü boğaraq pıçıldadı:

– Mənim atam!

Jan Valjan dedi:

– Siz də siz də məni bağışlayırsınızmi?!

Marius bir kəlmə də söz deyə bilmədi; Jan Valjan əlavə etdi:

– Təşəkkür edirəm.

Kozetta şalı çiynindən götürdü, şlyapasını çarpayının üstünə atdı:

– Bunlar mənə mane olur, – dedi.

Qocanın dizi üstə oturaraq cazibədar bir hərəkətlə onun ağ saçını geri atıb, alından öpdü. Özünü tamam itirmiş Jan Valjan Kozettaya mane olmurdu.

Kozetta nələr olduğunu çox tutqun şəkildə başa düşür, Mariusun borcunu vermək istəyirmiş kimi, nəvəzişini daha da artırır.

Jan Valjan asta-asta deyirdi.

– İnsan nə axmaq olur! Mən elə bilirdim ki, onu bir də görməyəcə-yəm. Cənab Ponmersi, bir təsəvvür edin, siz içəri girəndə mən öz-özümə deyirdim: “Hər şey bitdi. Bu da onun uşaqlıq paltarı; mən bədbəxtəm, mən bir daha Kozettanı görməyəcəyəm. Mən bunu deyəndə siz pillə-kenlə yuxarı qalxırsınızmış. Mən axmaq deyiləmmi? İnsanlar gör necə kor olurlar! Onlar Allahın mərhəmətinə nəzərə almırlar. Mərhəmətli Allah deyir: “Zavallı, sən elə bilirən ki, hamı səndən üz döndərmiş-dir? Yox. Səndən üz döndərməyəcəklər! Mən bilərəm ki, burada za-vallı bir qoca var, ona təsəlli verək mələk lazımdır”. Bu mələk gəlir, o adam da öz Kozettasının vüsəlinə çatır. O yenə də balaca Kozettasını görür! Ah, mən necə bədbəxt idim!

O, bir anlığa susdu; danışmağa gücü çatmırdı; sonra sözüünə davam etdi:

– Doğrudan da, mən gərək lap bir anlığa da olsa, Kozettanı hərdən görəydim, bu, mənim üçün zəruri idi. Bilirsinizmi, qəlb də xırdaca bir şümük gəlməlidir. Bununla belə hiss edirdim ki, mən artıqam. Mən öz-özümü inandırırdım ki: “Sən onlara lazım deyilsən, öz otağında otur qal, onların elə həmişə zəhləsini tökməyə sənin ixtiyarın yoxdur”. Ah, şükür allaha, mənə yenə də Kozettanı görürəm. Kozetta, heç bilirsənmi sənin nə gözəl ərin vardır? Sənin nə qəşəng naxışlı yay-lığın var, sağlığına qismət olsun! Bu naxışlar mənim xoşuma gəlir. Bunu

sənin ərin seçib alıb, eləmi? Ancaq sona Kəşmir şalı lazımdır. Cənab Ponmersi, icazə verin ona "sən" deyim. Bu çox davam etməyəcək.

Kozetta yüngül məzəmmətlə deyirdi.

– Sizin bizi atıb getməyiniz heç yaxşı iş deyildi! Siz axı hara getmişdiniz? Niyə belə gec gəldiniz? Əvvəllər sizin səfəriniz üç gündən, ya dörd gündən artıq çəkməzdi. Mən Nikolettanı göndərirdim, ona elə həmişə deyirdilər ki, "Burada yoxdur". Siz nə vaxt qayıtmısınız? Niyə bunu bizə bildirməmişsiniz? Bilirsinizmi, siz çox dəyişmişiniz. Sizə ayıb olsun, ata! Siz xəstə olmusunuz, biz onu bilməmişik. Bura bax, Marius, əlini onun əlinə toxundur, gör necə soyuqdur!

Jan Valjan təkrar edirdi:

– Siz də buradasınız?! Deməli, siz məni bağışlayırsınız, cənab Ponmersi?

Mariusun ürəyi dolu idi; Jan Valjan bu sözü ikinci dəfə söyləyəndə o özünü saxlaya bilməyib həyəcanla dedi:

– Eşdirsən, Kozetta? O yəni həmin sözü deyir, yenə məndən üzr istəyir! Kozetta, heç bilirsən o mənə necə pislik eləyib? Məni ölümdən qurtarıb! O, bundan daha artıq bir şey eləyib: məni sənin vüsalına yetirib. O, məni ölümdən qurtarındı, sənin vüsalına yetirəndən sonra heç bilirsən nə eləyib? Özüni fəda eləyib! Bax, bu elə adamdır! İndi mənim kimi nankor, mənim kimi unutan, mənim kimi qəlbəz, mənim kimi müqəssir bir adama deyir ki: "Sizə təşəkkür edirəm". Kozetta, bütün ömrümü bu adamın ayaqları altında keçirşəydim, yenə az olardı. Kozetta, hər şeydən – barrikadadan da, çirkəb kanalıdan da, odlu sobadan da, kloakadan da ancaq mənim xatirəmə, ancaq sənin xatirəmə keçmişdir! O, min-min ölümü məndən kənar edərək, öz sinəsini ölümün qabağına verərək, məni ölüm tufanı içərisindən keçirib götürmüşdür. Dünyada nə qədər mərdlik, xeyirxahlıq, qəhrəmanlıq, nə qədər müqəddəs şey varsa, hamısı ondadır! Kozetta, o mələkdir!

Jan Valjan pıçıldadı:

– Sakit! Sakit! Bunları deməyin nə mənası?

Marius həm acıqlı-acıqlı, həm də hörmətlə ucadan dedi: – Bəs siz?! Niyə siz özünü bir şey söyləmədiniz? Bu məsələdə sizin də təqsiriniz vardır. Siz adamları ölümdən xilas edirsiniz, eyni zamanda bunu onlardan gizlədirsiniz. Bu hələ harasıdır; siz ifşa olunacağınızı bəhanə edərək, öz-özünü böhtan atırsınız. Bu, dəhşətdir!

Jan Valjan ona belə cavab verdi:

– Mən olan şeyi dedim. Həqiqət budur.

Marius etiraz etdi:

– Yox, yarımcıq həqiqət həqiqət deyil; siz bütün həqiqəti söyləməmişiniz. Siz cənab Madlen olmusunuz, – niyə bunu söyləməmişiniz? Siz Javeri xilas etməmişiniz, – niyə bunu söyləməmişiniz? Siz məni ölümdən qurtarmısınız, – niyə bunu söyləməmişiniz?

– Çünki mən də sizin kimi düşündürdüm. Mən elə hesab edirdim ki, siz haqlısınız. Mən görək gedəydim. Siz kloaka məsələsini bilsəydiniz, məni öz yanınızda qalmaq məcbur edərdiniz. Deməli, mən görək susaydım. Mən bunu desəydim, bu hamını narahat edərdi.

Marius bərk acıqlandı:

– Niyə narahat edərdi? Kimi narahat edərdi? Yoxsa, siz elə zənn edirsiniz ki, burada qalacağınız? Biz sizi aparacağıq. Ah, ilahi! Bu şeyləri mən təsadüfən bildim! Bis sizi aparacağıq. Siz və biz – bölünməyən bir vəhədotik. Siz onun atasısınız, həm də mənim atamısınız. Siz daha birçün gün də burada olacağınızı heç ağılınıza gətirməyin.

Jan Valjan:

– Sabah mən burada olmayacağam. – dedi, – amma sizdə də olmayacağam.

Marius soruşdu:

– Siz bununla nə demək istəyirsiniz? Yox, biz sizə başqa yerə getməyə icazə verməyəcəyik. Siz bir daha bizdən ayrılmayacaqsınız. Siz bizimsiniz. Biz sizi buraxmayacağıq.

Kozetta da əlavə etdi:

– İndi biz daha sizinlə zarafət eləmirik! Ekipaj aşağıda gözləyir. Mən sizi götürüb qaçaacağam. Lazım gələrsə, zor da işlədəcəyəm.

O, gülə-gülə elə bir hərəkət etdi ki, guya qocanı yerindən qaldırdı.

Sonra yenə sözüne davam etdi:

– Sizin otağınız hələ də sizi gözləyir. Heç bilirsiniz bağımız indi nə gözəldir! Xanıməli çiçəyi elə qəşəng güllər açmışdır ki! Bütün xiyabanlara çay qumu tökülmüşdür, bu qumun içində arabir bənövşəyi bəliqlə qulağı görünür. Siz mənim yığdığım çiçəklərdən yeyərsiniz. Mən özüm onu sulayıram. Bir də ki, bundan sonra daha nə "xanım", nə də "cənab Jan" sözləri deyilsin, biz respublikada yaşayırıq, hamı bir-birinə "sən" deyir, elə deyilmi, Marius? Siyasi proqram dəyişib. Ata, heç bilirsiniz mənə necə müsibət üz verib? Kətan quşu divarın çatığında özünə yuva tikmişdi, mərdimazar pişik onu tutub yedi. Zavallı, qəşəng

quşcuğaz! Xırdaca başını yuvasından çıxarıb mənə baxardı. Mən o qədər ağladım ki... O pişik olımə keçsəydi, onu lap öldürərdim! İndi daha heç kəs ağlamır. Hamı gülür, hamı xoşbəxtidir. Siz bizimlə gedəcəksiniz. Babam bundan çox razı qalacaq. Biz bağda sizə ayrıca bir lok verorik, siz onu əkib becərərsiniz, sonra baxarıq, görək sizin çiylək ləzzətli olacaq, ya mənimki. Mən söz verirəm ki, siz nə istəyərsiniz, mən onu eləyəcəyəm, ancaq siz də görək mənim sözümə baxasınız.

Jan Valjan Kozettaya qulaq asırdı, ancaq bir şey eşitmirdi. Bu dərinliğin musiqisini eşidirdi, amma sözlərin mənasını başa düşmürdü. Onun gözləri yavaş-yavaş qolbin sirli incisi olan göz yaşı ilə doldu. O pıçıldadı:

– Kozettanın burada olması Allahın mərhəmətli olduğuna bir daha sübutdur.

Kozetta:

– Ata, dedi.

Jan Valjan sözüne davam etdi:

– Doğrudan da bizim bir yerdə yaşamığımız nə yaxşı olardı! Orada ağacların üstü quşla doludur. Mən Kozetta ilə gözərdim. Adamın canlılar sırasında olmasından, bir-birini salamlamasından, bağda bir-birinin səsini səs verməsindən. Səhər açılandan bir yerdə olmasından da ürək açan şey varmı! Hər kəs bağda öz payına düşən yeri becərirdi. Kozetta mənə öz çiyləyindən verərdi, mən də ona açılan qızılqıldən dərməyə icazə verərdim. Bu, çox gözəl olardı. Ancaq...

O susub yavaşca dedi:

Çox təəssüf...

Jan Valjan göz yaşını saxlayaraq gülümsədi.

Kozetta Jan Valjanın əllərini əlləri içinə alıb sıxdı, həyəcanla dedi:

– Aman Allah! Sizin əlləriniz daha da soyumuşdur! Siz kefsizsiniz? Ağrıyan yeriniz var?

Jan Valjan:

– Mənim? Yox, mən özümü çox yaxşı hiss edirəm, – dedi.

Ancaq...

O susdu.

– Ancaq nə?

– Mən bu saat öləcəyəm.

Kozetta ilə Marius dıksındı.

Marius çığırdı:

– Öləcəksiniz?

Jan Valjan:

– Bəli, – dedi, – ancaq bunun heç bir mənası yoxdur.

O ah çəkdi, gülümsədi, yenə danışmağa başladı:

– Kozetta, sən indi danışdın, yenə danış. Deməli, o xırdaca quşcuğaz öldü, danış, sənini səsini eşitmək istəyirəm.

Marius sanki daşa dönmüş halda qocaya baxırdı.

Kozettanın qolbindən ürək parçalayan bir fəryad qopdu:

– Ata! Mənim ata! Siz yaşayacaqsınız! Siz görək yaşayasınız! Mən istəyirəm ki, siz yaşayasınız, eşidirsinizmi?

Jan Valjan başını qaldırıb pərəstişkarlıqla Kozettaya baxdı:

– Ah, ölməyi qadağan elə. Kim bilir, bəlkə də sənin sözüne qulaq asdım. Siz gələndə mən ötürdüm. Sizin gəlməyiniz bunun qabağını aldı, mənə elə gəldi ki, dirilirəm.

Marius həyəcanla dedi:

– Siz sağlam və qüvvətlisiniz! Yoxsa siz elə bilirsiniz ki, insanlar belə ölürlər, bərdən? Sizin böyük dərdiniz vardı, bu dərd keçib gəldi və daha qayıtmayacaq. Mən görək sizdən üzr istəyəm, budur, diz çöküb sizdən üzr istəyirəm! Siz yaşayacaqsınız, bizimlə yaşayacaqsınız, uzun zaman yaşayacaqsınız. Biz sizi özümüzüzlə aparacağıq. Mənəm də, Kozettanın da bu gündən ancaq bir fikrimiz olacaq – sizin xoşbəxtliyinizi!

Kozetta göz yaşını axıda-axıda dedi:

– Budur, özünüzü görürsünüz. Marius da deyir ki, siz ölməyəcəksiniz.

Jan Valjan gülümsəyirdi.

– Cənab Pommers, siz mənə öz yanınıza apararsınız da, mən yenə əvvəlki adam olub qalmayacağam mı? Biz düşüncə kimi Allah da düşünmüşdür, o öz qərarını dəyişmiş, mən görək gedəm. Ölüm – vəziyyətdən çıxmaq üçün ən yaxşı yoldur. Bizə nə lazım olduğunu Allah bizdən yaxşı bilir. Qoy cənab Pommers Kozetta ilə xoşbəxt olsun, qoy gənclik aydın səhərlə birləşsin. qoy yasəmənli bülbüllər, mənəm bələlərim, sizə fərhərs versin, qoy sizin həyatınız, çiçək açmış çəmənlər kimi, günəşlə dolu olsun, mən daha heç bir şeyə görə deyiləm, mən ölməliyəm; belə lazımdır, bu yaxşıdır. Başa düşün, yaxşı fikirləşin, daha heç bir şey etmək olmaz, mən hiss edirəm ki, hər şey bitmişdir. Bir saat bundan əvvəl mən özüməndən gətirmişdim. Bu gecə dolcadakı suyun hamısını içmişəm. Sənən nə xoş təbiətli orin var, Kozetta! Onunla bir yerdə olmaq, mənimlə bir yerdə olmaqdan sənən daha artıq xoşuna gəlir.

Qapının dalından səs gəldi. Həkim içəri girdi.

Jan Valjan dedi:

– Xoş gördük, doktor. Budur mənim zavallı balalarım!

Marius həkimə yaxınlaşdı. Ona ancaq birçə kəlmə söz dedi: “Cənab...” Lakin bu sözü deyilişində ifadə olunmuş bir sual vardı.

Həkim bu suala ancaq mənalı baxışla cavab verdi.

Jan Valjan:

– Bir şey bizim ürəyimizcə deyilsə, bu heç də Allahdan narazılıq eləməyə bizə haqq vermir, – dedi.

Həmi susdu. Həminin qolbındə bir iztirab vardı.

Jan Valjan Kozettaya sarı döndü. Ona elə diqqətlə baxdı ki, sanki Kozettanın surətini əbədiyyətə aparmaq istəyirdi. Jan Valjan enməyə başladığı zülmətin elə bir dərinliyində idi ki, hələ Kozettanı görürkən ona valeh ola bilirdi. Sanki Kozettanın işıq saçan zərif üzünün əksi onun solğun çöhrəsinə düşmüşdü. Qəbirin də öz sevinci var.

Həkim onun nəbzini yoxladı.

Sonra Kozetta ilə Mariusa baxdı:

– Hə, o sizin fikrinizi çəkirdi! – Mariusun qulağına sarı əylərək lap astadan dedi:

– Çox gec gəlmisiniz.

Jan Valjan gözünü bir anlığa Kozettadan çəkərək aydın nəzərlə Mariusa və həkimə baxdı. Güclə eşidilən səslə pıçıldadı:

– Ölməyin cybi yoxdur, yaşamamaq dəhşətdir.

Birdən o yerindən qalxdı. Bədənə belə bir qüvvənin axıb gəlməsi çox vaxt canvermənin başladığını göstərir. O, qəti addımlarla divara sarı getdi, ona kömək etmək istəyən Mariusa həkimə kənər edərək insanın çarmıxa çəkilməsi, misdən qayrılmış xırdaca şəklini divardan götürdü, sağlam adam kimi sərbəst yeriyərək, gəlib yenə kreslodə oturdu, insanın şəklini stolun üstünə qoyub aydın səslə dedi:

– Böyük müsibətkeş, bax, budur!

Sonra onun çiyinləri aşağı sallandı, ölüm şərabından məst olmuş kimi başı sinəsinə əyildi, o, əllərini dizləri üstə qoyaraq, dirəqləri ilə paltarını cırmaqlamağa başladı.

Kozetta Jan Valjanın çiyinlərindən tutaraq ağlayır, onlar danışmaq istəyirdi, lakin danışa bilmirdi. Onun dərdli hönkürütləri içərisindən ancaq bu sözləri eşitmək olurdu: “Ata! Bizi qoyub getmə! Biz sizi ona görə tapmadıq ki, yenə də itirək!”

Canvermə elə bil ki, ölən adamı dolanbac cığırılarla gah qabağa, gah geriye, gah qəbirə yaxın, gah da həyata doğru aparır. O, sanki kor kimi ölümə doğru hərəkət edir.

Jan Valjan bu bayğınlıqdan sonra bir az özünə gəldi, başını silkələdi, – bununla sanki üzərinə enən kölgələri rədd etmək istəyirdi; onun şüuru yenə də aydınlaşdı. Kozettanın qolunun ağzını azca qaldırıb öpdü.

Marius cığırıldı:

– O cana gəlir! Doktor, o cana gəlir!

Jan Valjan: – Siz ikiniz də çox mərhəmətlisiniz, – dedi. – Məni məyus eləyən nə idi – bunu sizə deyim. Cənab Pommersi, məni məyus eləyən o idi ki, siz o pula toxunmaq istəmirdiniz. O pul, doğrudan da, sizin arvadınızdır. Mənim balalarım, bu saat mən bütün məsələni açıb sizə deyərəm, ancaq buna görə sizi görməyimə mən belə sevinirəm. Qara qaqağı İngiltərədən, ağ qaqağı Norveçdən gətirirlər. Bu barədə, bax, o kağıza yazmışam, onu oxuyarsınız. Mən qolbaqların döymə qarmaqlarını tökmə qarmaqlarla əvəz elədim. Bu daha qəşəng, daha yaxşı ucuz olur. Siz bilirsiniz bununla necə çox pul qazanmaq olar? deməli, Kozettanın sərvəti, doğrudan da, Kozettanın özünüdür. Mən bu təfəssilatı sizə deyirəm ki, siz sakit olasınız.

Qapıcı arvad yuxarı qalxaraq yarıaçılmış qapıdan içəri baxdı. Həkim ona çıxıb getməsini söyləsə də, bu, dərdə qalan qarıya gedərək, ölən adama cığır-a-cığır-a bu sözləri deməsinə mane ola bilmədi:

– Keşişi çığırımı?

Jan Valjan:

– Burada keşiş var, – deyib barmağını yuxarı qaldırdı; o sanki başı üstündə kimi işə göstərir və onu ancaq özü görürdü.

Həyatla bu ayrılıq çağında, bəlkə, keşiş doğrudan da, burada idi.

Kozetta üsulluca onun dalına balış qoydu.

Jan Valjan yenə danışmağa başladı:

– Cənab Pommersi, sizi and verirəm, narahat olmayın. Bu altı yüz min frank, doğrudan da, Kozettanıdır. Siz o pulu götürməyəsiniz, mənim bütün həyatım heç olub gəldirdi! Biz şüşədən bəzək şeyləri qayırmaqda böyük məharət qazanmışdıq. Bunlar “Berlin qas-daşı” deyilən bəzək şeyləri ilə rəqabət edə bilirdi. Heç onları almanların şüşə muncuqları ilə yan-yanə qoymaq olarmı? Bizimkinin bir qrosunun qiyməti cəmi üç frankdır, bir qrosda isə on iki düjün tərəş edilmiş əla muncuq vardır.

Əziz bir adamımız öləndə biz ona baxırıq, sanki onu baxışımızla özümüzü bənd etmək, tutub saxlamaq istəyirik. Kozetta ilə Marius bir-birinin ölindən tutaraq Jan Valjanın qabağında durmuşdu: dərddən onların nitqi qurumuşdu, ümidsizlik içinde tir-tir əsir, ölümle necə mübarizə edəceklərini bilmirdilər.

Jan Valjan get-gədə zəifləyirdi. Onun gözündə həyat işığı sönür, o get-gədə qüruba enirdi. Bir qayda ilə nəfəs ala bilmirdi, nəfəsi bəzən xırıldayaraq kəsilirdi. Əlini tərpətməyə cətinlik çəkirdi, qıçları taqətdən düşürdü; lakin o zəiflədikcə, gücdən düşdükcə, qəlbinin böyüklüyü üzündə daha aydın, daha bariz görünürdü. Axirət dünyasının ölgün işığı gözələrində əks olunurdu.

Onun gülən üzü daha da solurdu. Həyat onun varlığında sönmüşdü, lakin simasında başqa bir işıq parıldaırdı. Nəfəsi daha da zəifləyirdi, baxışları daha artıq durğunlaşırdı. O indi, arxasında gözügörməz qanad olan bir ölü idi.

Jan Valjan işarə ilə Kozettanı, sonra da Mariusu çağırırdı. Görünür, onun həyatının son dəqiqələri çatmışdı. O, zəif səsle danışmağa başlamışdı; bu səs sanki uzaqdan gəlirdi, elə bil ki, onların arasında bir divar yüksəlirdi.

– Yaxın gəl, ikiniz də yaxın gəl. Mən sizi çox sevirəm. Belə ölmək nə yaxşıdır! Sən də məni sevirən, mənim Kozettam. Mən bilirdim ki, sənin könlün həmişə mənə bağlıdır. Sən nə mehribansan, kürəyimin altına balıq qoydun! Sən mənim üçün ağlayacaqsan, eləmi? Ancaq çox ağlama. Mən istəmirəm ki, sən mənim üçün ürəkdən dörd çəkəsən. Siz görək çox əylənsiniz, mənim balalarım. Bir şey yadımdan çıxıb, sizə deməmişəm: mıxçasız toqqalar qayımb satmaqla o biri şeylərdən daha çox pul qazanmaq olar. Qros, on iki düjün toqqa on franka başa gəlirdi, amma altmış franka satılırdı. Bu, doğrudan da faydalı bir iş idi. Buna görə də, cənab Pommersi, o altı yüz min frankı qoy sizi təəccübləndirməsin. Bu, düz yolla qazanılmış puldur. Siz təmiz vicdanla dövlətli ola bilərsiniz. Sizin görək kəretəniz olsun, siz görək teatrda hərdənbir loja tutasınız, səhə qəşəng ziyafət paltarları lazımdır, mənim Kozettam, siz görək öz dostlarınızı lozzətli nahara qonaq eləyəsınız, xoşbəxt yaşayasınız. Mən indicə bu barədə Kozettaya yazmışdım. O, mənim məktubumu tapar. Buxarının üstündə iki şamdan var, onları da Kozettaya verirəm. Onlar gümüşdəndir, amma mənim üçün saf qızıldandır, brilyantdandır; onlara adi şam qoyulanda onlar

məhrəm şamına çevrilir. Bilmirəm, onları mənə verən adam orada mənəndən razıdır. Mən ölimdən gələnin hamısını eləmişəm. Mənim balalarım, mən yoxsallam, bunu yaddan çıxartmayın, məni kənar yerə basdırın, qəbrimin də üstünə bir daş qoyun ki, yerim məlum olsun. Mən belə istəyirəm. Daşın üstünə ad yazdırmayın. Kozetta hərdən mənim üstümə gəlmək istəsə, mən bundan xoşnud olaram. Bu sizə də aiddir, cənab Pommersi. Mən bir şeyi etiraf etməliyəm: elə vaxtlar olub ki, mənim sizdən xoşum gəlməyib, bunun üçün bağışlayım. İndi Kozetta ilə siz mənim üçün birsiniz. Mən sizə çox minnətdaram. Hiss edirəm ki, siz bilseydiniz ki, onun zərif, al yanaqları məni necə sevindirirdi. Bu yanaqlar azca olsaydı, əhvalım pozulardı. Kamodun siyirtməsində beş yüz franklıq bir bile var. Mən ona dəyməmişəm. Bu, yoxsallar üçündür. Kozetta, sən öz xırdaca donunu orada, yatağın üstündə görürsənmə? Onu tanıyırsanmı? O vaxtdan ancaq on il keçmişdir. Vaxt nə tez gəlib keçir! Biz necə xoşbəxt idik! Hər şey qurtardı, Ağlamayın, uşaqlar, mən çox da uzağa getmirəm, mən oradan sizi görəcəyəm. Gecələr siz qaranlığa baxsanız, görəcəksiniz ki, mən sizə baxıb gülüm-səyirəm. Kozetta, Monfermeyl sənin yadındadırmı? Sən meşədə idin, özün də çox qorxurdun. Yadındadırmı, mən vedrənin qulpundan qaldırdım, onda mənim əlim ilk dəfə sənə o müsibətlər görmüş xırdaca əlinə toxundu. Sənin əlin elə soyuqdu! Ah, xanım, onda sizin o xırdaca əlləriniz necə qırmızı idi, amma indi gör necə ağdır! O iri kukla da yadındadırmı? Sən ona Katerina deyirdin. Sən onu monastrə apara bilmədiyinə çox təəssüf elədin. Sən məni necə tez-tez güldürürdün, mənim əziz mələyim! Yağışdan sonra suya çöp atardın, sonra da onun üzüb gətdiyinə baxardın. Bir gün səhə süyüd çubuğundan bir fişəng, bir də sarı, göy, yaşıl lələkli bir volan bağışladım. Bu, yaqın, sənə yadından çıxıb. Sən xırdaca, oynaq, şux bir qız idin! Oynamaqdan xoşun gəlirdi. Qulaqlarından albalı asardın. Bunların hamısı məni keçib gətdi. Xırdaca qızımla keçdiyim meşə də, altında gözdüyüm ağaclar da, gizləndiyim monastr da, oyunlar da, sən və uşaq gülüşləri də bir xəyal oldu. Amma mən elə bilirdim ki, bunlar hamısı mənimdir. Mənim səfəhliyim də bunda imiş! Tenardyeqil pis adamlardı. Onları əfv etmək lazımdır. Kozetta, ananın adını sənə demək vaxtı gəlib çatmışdır. Onun adı Fantina idi. Bu adı yadımda saxla! Fantina! Ne vaxt onun adını çəkəsən, diz çök. O, çox əzab çəkmişdir. O, səni çox istəyirdi. Sən xoşbəxt olduğun qədər o bədbəxt idi. Allahın təqdiri belə imiş. Allah göydədir,

ulduzlar arasındadır, o bizim hamımızı görür, nə etdiyimizi bilir. Bəli, mənim balalarım, mən gedirəm. Həmişə bir-birinizi sevin. Bir-birinizi sevin – dünyada bundan ülvə şey yoxdur. Burada ölən zavallı qocanı da arabir xatırlayın. Ah,mənim Kozettam, ağılama, bu qədər vaxt səni görə bilmədiyimə mən müqəssir deyiləm; bu, mənim qəlbimi parçalayırdı; mən ancaq küçənin tininə qədər gedə bilirdim; adamlar yəqin məni səfeh hesab ələyirdilər; mən dəliyə oxşayırdım; hətta bir gün evdən şapkasız çıxmışdım. Mənim balalarım, mən yavaş-yavaş pis görürəm. Mən görək sizə daha çox şeylər söyləyəydim, ancaq nə fərqi var. Hər də mənə yada salın. Allah sizi öz pənahında saxlasın. Bilmirəm mənə nə oldu, mən işiq görürəm. Yaxın gəlin. Mən xoşbəxt ölürəm. Əzizlərim, mənim istəklə balalarım, gəlin əllərimi sizin başınıza qoyum.

Kozetta ilə Marius böyük müsibət içində, göz yaşından boğula-boğula dizləri üstə düşüb, onun əllərindən öpdülər. Lakin bu müqəddəs əllər daha tərpənmirdi.

Jan Valjan kreslonun arxasına söykənmişdi, iki şamdan onun üzünə işiq saçırdı, onun solğun üzü göyə baxırdı. Kozetta ilə Marius onun əllərini döndə-döndə öpdüdü, o buna mane olmurdu; o ölmüşdü.

Ulduzsuz, qaranlıq bir gecə idi, göz-gözü görmürdü. Yəqin ki, bu zülmət içində bir mələk qanadlarını açaraq uçan ruhu qəbul etməyə hazır durmuşdu.

ALTINCI FƏSİL

Ot basır, yağış yuyur.

Pyer-Laşev qəbiristanlığında, ümumi qəbirlərdən bir az kənarda, bu sərdəbələr şəhərinin bəzəkli məhəlləsindən qıraqda, ölümün pis modalarını əbədiyyət qarşısında göstərən ocağı qəbir abidələrindən uzaqda, tənha bir yerdə, köhnə divar dibində, hündür qaraçöhrə ağacının altında sarmaşıq sarınmış, ətrafında alağ və mamır bitmir bir daş vardır. Zaman bu daşa da, o biri daşlar kimi, öz təsirini göstərmişdi: onun üstünü yosun və quş peyini basmışdır. O yağışdan göyərmişdir, hava onu qaraltmışdır. Onun yan-yörəsində bircə çıxır da yoxdur; heç kəs bu tərəfə gəlmək istəmir, çünki burada ot hündürdür, adamın ayağını

islada bilər. Ancaq gün çıxanda bura kərtənkələlər yığışır. Ətrafda yabanı yulaf xışıldayır. Yaz gələndə ağacda birəbittən quşları oxuyur.

Bu, çılpaq bir daşdır. Onu qəbirə görə yonub düzəlmişlər; ancaq bir şeyə çalışmışlar ki, daşın lazımı qədər uzunluğu və eni olsun, qəbirdəki adamın üstünü örtə bilsin.

Onun üstündə ad yoxdur.

Ancaq bir çox illər bundan əvvəl kim isə daşın üstündə dörd misra şeir yazmışdır; yağın yağışlar, toz-torpaq bu şeir parçasını görünməz etmiş, yəqin ki, indi o tamam silinib getmişdir:

O yadır... Qovmuşsa da, tale qəddarcasına.

Yaşamış... Atmışsa da, mələk qəm doryasına.

Öldü. Vaxtı çatanda ocalı apardı onu,

Necə ki axşam çökür, yetir gündüzün sonu.

ƏLAVƏ

SƏFİLLƏRİN İTALYANCA TƏRCÜMƏSİNİ
MİLANDA NƏŞR EDƏN

CƏNAB DAƏLLİYƏ MƏKTUB

*Orvil-Hauz
18 oktyabr 1862-ci il*

Cənab, siz mənə "Səfillər" bütün dünya xalqları üçün yazılmışdır" deməkdə haqlısınız.

Bu kitabı hamı oxuyacaqmı, bunu bilmirəm, ancaq mən onu hamı üçün yazmışam. Bu eyni dərəcədə həm İngiltərə, həm də İspaniyaya, həm də İtaliyaya, həm də Fransaya, həm Almaniyaya, həm də İrlandiyaya, həm köləsi olan respublikalara, həm də təhkimli kəndisi olan dövlətlərə aiddir. İctimai problemlər üçün dövlət sərhədi yoxdur. Dünya xəritəsində olan göy ya qırmızı sərhəd xətləri insan cəmiyyətinin yaraları üçün, bütün yer kürəsini bürüyən bu dərin yaralar üçün maneə ola bilməz. O yerdə ki kişi cahildir, ümidsizlik içindədir, o yerdə ki qadın özünü bir parça çörəyə satır, o yerdə ki uşaq məlumat verən kitabdan, onu isidən aildən məhrum olduğu üçün özab çəkir, mənəm "Səfillər"im "Açın, biz sizə gəlmişik!" sözləri ilə qapıları döyür.

Bizim dövrümüzdə, mədəniyyətin tənəzzülü hələ də davam etdiyi bir dövrdə səfilə insan deyilir; bu insan dünyanın hər yerində dəhşətli özab çəkir, yer üzünün bütün dillərində şikayət edir.

Sizin İtaliyada da bizim Fransa kimi, bədxahlıqdan az mühafizə olunur. Sizin gözəl İtaliyanın simasında hədsiz-hesabsız iztirabın damğası vardır. Daima yoxsulluğun kəskin forması olan quldurluq sizin dağlarda özünə yuva tikməmişmi? Monastirlər, irinli yara kimi, çox az ölkəni İtaliya kimi əldən salmışdır; mən bu monastirləri dərin-dərin tədqiq etməyə çalışdım. Qoy Roma, Milan, Neapol, Palermo, Turin, Florensiya, Syenna, Piza, Mantuya, Bolonya, Ferrara, Genuya, Venetsiya sizin olsun, qoy sizin qəhrəmanlıqla dolu tarixiniz, özəmət-

li xarabalıqlarınız, gözəl abidələriniz, qəşəng şəhərləriniz olsun, – siz də bizim kimi bədbəxtsiniz. Sizin gözəl geyiminiz parazitlə doludur. Heç şübhə yox ki, İtaliyanın günəşi insanı məftun edir, lakin heyhat! – göyün göz qamaşdıran parlaq maviliyi insanın əynindəki cır-cındıra dözür.

Sizin də ölkədə, bizim ölkə kimi, mövhumat, xurafat, zorakılıq, fanatizm, nadanlıq, ürf-adətlərinin xidmətində duran təqlidçi qanun vardır. Siz duyğunuya keçmişin dadını qarışdırmadan və hal-hazırda, nə də gələcəyi duya bilirsiniz. Sizdə nədən rəhbər, vəhşi lassaroni yaşayır. Bizim qarşımızda eyni ictimai məsələlər durmuşdur. Bizdə acından bir qədər az, isitmədən bir qədər çox ölürlər; sizin ictimai hifzı səhhəniniz bizimkindən bir az yaxşıdır; İngiltərədə protestantizm maskası altında olan zülmət İtaliyada katolisizm maskası taxır; başqa-başqa ad altında olsa da, vescovo¹ eynən bishop² mənasındadır, orada da, burada da qatı zülmətdir. Tövrəti pis izah etmək, ya İncili pis başa düşmək – ikisi də bir şeydir.

Yenə də davam etdirməkmi? Bu kədərli paralelizmi daha dolğun göstərmək lazımdır? Sizdə yoxsul yoxdurmu? – aşağı baxın. Sizdə tüfeyli yoxdurmu? – yuxarı baxın. Belə təəccüb ediləcək bir müvazinədə duran bu iyrənc tərəzinin yoxsulluq və tüfeylilikdən ibarət olan gözləri sizin qarşınızda enib qalxmazmı?

Hani sizin məktəb müəllimləri ordunuz? – mədəniyyətin qəbul etdiyi yeganə ordu budur! Hani sizin hamı üçün pulsuz və məcburi olan məktəbləriniz? Dantenin, Mikelandelonun vətəninə hamı oxumağı, yazmağı bacarırmı? Siz öz kazarmalarınızı məktəbə göndərdinizmi? Sizin nəhəng hərbi büdcəniz və gülünə görünəcək dərəcədə az olan maarif büdcəniz bizimkilərə bənzərmimi? Çox asanlıqla osqar kültüyünə çevrilən kor-korana itaətkarlıq sizə də aid deyilmi? Sizdə İtaliya namusunun canlı mücəssməsi olan Haribaldiyə gülə atmaq əmrini vermək dərəcəsinə gəlib çatan militarizm yoxdurmu? Sizin ictimai qayda-qanunu, necə vasa, elo da götürüb yoxlayaçaq, cinayət işlədiyi yerdə onun üstünü alaçaq qadınla uşağı mənə göstərin. Ancaq bu iki zəif məxluqa göstərilən qayğının dərəcəsinə görə mədəniyyətin səviyyəsi haqqında fikir söyləmək olar. Fahişəlik məsələsi Neapolda da Parisdəki kimi kəskin şəkildə dururmu? Sizin qanunlarınız tərəfindən

¹ Keşiş (ita.)

² Keşiş (ing.)

müəyyən edilən həqiqət ölçüsü və sizin divanxanalar tərəfindən bərpə edilən ədalət ölçüsü nə haldadır? Bəlkə də, gözəl bir təsadüf nəticəsi olaraq camaat qarşısında ittiham etmək, qanunun hökmü ilə rüsvay etmək, katorqa, edam kürsüsü, cəllad, ölüm cəzası kimi məşum sözlərin mənası sizə məlum deyildir? İtalyanlar, sizdə də Bekkaria ölmüşdür, amma Farinaççi hələ də yaşamaqdadır!

Sizin dövlət quruluşunuzun əsaslarını götürək. Sizdə elə bir hökumət varmı ki, o, əxlaqla siyasətin cəyniyyətini anlaya bilsin? Bu məsələdə siz, "ancaq qəhrəmanlar əfv olunmağa layiqdirlər" fikrinə gəlib çıxıb bilmisiniz! Buna bənzər bir şey də Fransada olmuşdur. Gəlin bir az iztirablarımızı nəzərdən keçirək, qoy bizim hər birimiz öz yükünü götürsün, – bu cəhətdən siz də bizim kimi varlısınız. İki mələnet – keşişlərin elan etdiyi kilsə ittihamnaməsi, hakimlərin elan etdiyi ictimai ittihamnamə sizin də üzərinizdə hökm sürürmü? Ey böyük İtaliya xalqı, sən hər cəhətdən böyük Fransa xalqına bənzəyirsən! Əfsus ki, qardaşlar, siz də bizim kimi "səfilsiniz!"

Həm bizi, həm də sizi bürüyən zülmət içində uzaqlarda parıldayan cənnət qapılarını siz bizdən aydın görmüsünüz. Lakin keşişlər yanılırlar: bu müqəddəs qapılar bizim arxamızda deyil, önümüzdədir.

Sözümə yekun vururam. Bu "Səfillər" kitabı bizim kimi sizin üçün də eyni dərəcədə güzgü rolunu oynaya bilər. Bəzi adamlar, bəzi kas-talar bu kitabla qarşı çıxırlar, mən onları başa düşürəm. Axi güzgü həqiqəti göstərir, buna görə də onlar bu güzgüyə ədəvət bəsləyirlər, lakin bu ədəvət güzgüsünün faydalı olmasına mane olmur.

Mənə gəlincə, mən öz ölkəmə dərin məhəbbət bəslədiyimdən, bu kitabı, Fransanın qayğısına qaldığım qədər başqa xalqların da qayğı-sına qalıram, hamı üçün yazmışam. Mən tutduğum yol ilə irəlilədikcə daha artıq vətənpərvər olduğumu, bütün boşəriyyəti daha artıq sevdi-yimi hiss edirəm.

Dövrümüzün qayəsi və fransız inqilabının inikası qanunu bu mə-sələdə özünü göstərir. Mədəniyyətin get-gedə daha artıq yayılmasına cavab vermək üçün kitab bundan sonra ancaq fransız, italyan, alman, ispan, ingilis kitabı deyil, Avropanın hətta bütün boşəriyyətin kitabı olmalıdır.

İncəsənətin montiqi də, hər şeyi qabaqcadan müəyyən edən kom-pozisiyanın bəzi zəruri xüsusiyyətləri də, hətta zövqə və dilə olan tə-ləbin özü də buradan meydana gəlir; zövqə və dilə olan tələb vaxtilə

çox məhdud idi, lakin indi bu tələb bütün başqa şeylərə müvafiq ola-raq artmalıdır.

Fransada bəzi tənqidçilər mənə fransız zövqü deyilən şeyin çərçivəsindən kənara çıxdığımı üçün məzəmmət edildilər, bu, mənim çox xo-şuma gəldi, mən istədim ki, bu tərifi layiq olum.

Xülasə, mən bacardığımı ələyirəm, mən bütün insanların dərdinə qalırım, onların əzabını yüngülləşdirməyə çalışıram. Lakin tək mənim gücüm bunun üçün kifayət deyil, mən hamıya müraciət edib deyirəm: "Mənə kömək ələyin!"

Budur, cənab, sizin məktubunuz bu sözləri söyləməyə mənə vadar etdi; mənim sözlərim həm sizə, həm də sizin bütün ölkənizə aiddir. Mənim bir çox məsələdən belə təkidlə bəhs etməyimə sizin məktubu-nuzdakı bir cümle bais oldu. O cümle budur: "Elə italyanlar var ki, – belələri də çoxdur, – deyirlər: "Səfillər" fransız kitabıdır. O, bizə aid deyil. Qoy fransızlar onu bir tarix kimi oxusunlar, amma bizim üçün o, romandır". Əfsus! Bu sözü mən bir də təkrar edirəm: biz italyan da olsaq, fransız da olsaq, insanların duyduğu ehtiyac bizim hamımıza aiddir. O zamandan ki tarix yazır, fəlsəfə düşünür, o vaxtdan ehtiyac insan övladının libası olmuşdur. Nəhayət, bu cındır paltar! İnsanın əy-nindən çıxarıb atmaq, İnsanın – Xalqın çılpaq bədəninə keçmişin uğursuz cır-cındır əvəzinə, gələcəyin al şəfəqindən tikilmiş bəzəkli bayram paltarını geydirmək vaxtı çatmışdır.

Cənab, əgər siz elə hesab etsəniz ki, bu məktub bəzilərinə maarif-ləndirə bilər, adət şəklini almış bəzi yanlış fikirləri dağıda bilər, mən onun nəşr olunmasına etiraz etmərəm.

Sizə bəslədiyim böyük hörməti qəbul edin.

Viktor Hüqo

Səh.7. *Oxlokratiya demosun üzərinə qalxır.* – Oxlokratiya hərfi monada qara camaatın hakimiyyəti deməkdir. Yunan tarixçiləri (Polibi, Aristotel) bu sözlo antik demokratiyanın pozulmasını ifadə etmişlər. Hüqo, burjuva respublikasını müdafiə edərək, bu sözü 1848-ci ilin iyununda barrikadalarda burjuaziya qarşı vurulan Paris proletariati haqqında işlətməmişdir.

...*Gezlər Hollandiyanı yaratdı.* – Gez Niderland inqilabı dövründə (XVI əsrin ikinci yarısı) üsyançı xalq dəstələrinə deyilirdi, gezlər Niderlandları ispan əsarətindən azad etmək uğrunda mübarizə aparırdılar.

Səh.9. *Sizif* – Yunan mifologiyasının oqlı və bichliyi təcassüm etdirən personajı. O, Allahın sirrini insanlara açdığı üçün öləndən sonra səmərəsiz işə məhkum edilmişdir: böyük bir daşı həmişə dağa qaldırır, daş da həmişə olinədən çıxıb aşağı düşür. Səh.9. *Sizif* – Yunan mifologiyasının oqlı və bichliyi təcassüm etdirən personajı. O, Allahın sirrini insanlara açdığı üçün öləndən sonra səmərəsiz işə məhkum edilmişdir: böyük bir daşı həmişə dağa qaldırır, daş da həmişə olinədən çıxıb aşağı düşür.

Akropol – Qədim yunan şəhərinin təpə üstündə yerləşən, möhkəmləndirilmiş mərkəz hissəsi; bütün mühüm tikintilər, məbədlər buradadır, düşmənlərin hücumları zamanı son sığınacaq yeri də bura imiş.

... *Ossa və Pelion*... Ossa – Fessaliyada bir dağ, bu dağ olimpdən dəyə ilə ayrılır, öz qolu ilə Pelion dağı ilə birləşir. Yunan mifologiyasına görə, Zevsin düşmənləri olan titanlar Ossa və Pelion dağımı Olimp dağının üstünə qoyaraq, göyə qaldırmaq istəmişlər.

... *21 yanvar, vandemiyer... perial*... – 21 yanvar 1793-cü ildə kral XVI Lüdovik edam edilmişdir. Vandemiyer – VI hissənin qeydlərinə baxın. Perial – Paris xalq kütlələrinin 1 perialda (20 may 1795-ci il) termidor Konventinə qarşı olan son üsyan nəzərdə tutulur; üsyan nizami ordu tərəfindən yatırılmışdır; fəhlələr tərkisilah edilmiş, ağır terror başlanmışdır.

Səh.11. *Karmanyola Marselyezanı döyüşə çağırırdı.* – Karmanyola – Tüilri sarayı alınan günlərdə və kral XVI Lüdovik həbs edildəndə (Avqust, 1792-ci il) Paris küçələrində qoşulan inqilabi nəğmə; bu nəğmə 1830 və 1848-ci illərdə əşə tobaqələrin döyüş nəğməsi olmuşdur. Marsel könüllüləri tərəfindən 1792-ci ildə Parisə gətirilən Marselyeza isə sonralar burjuva-respublika hərəkatının bayrağı. Paris kommunasından sonra Fransa burjuaziyasının rəsmi himni olmuşdur.

Səh.17. *Harmodi və Aristokiton, Brut, Hereas, Stefanus, Kromvel, Şarlotta, Korde, Zand.* – Harmodi və Aristokiton – Birinci cildin qeydlərinə baxın. Brut Yuni (er. əv. 85-42-ci illər) – Yuri Sezarı öldürən Roma aristokratları süi-qəsdçilərinin başçısı; XVIII əsrin sonunda, Fransa burjuva inqilabı dövründə Brut respublika xeyrixahlığı nümunəsi kimi tərənnüm edilmişdir.

Hereas Kassi – pretoriançı; Kalikulanı öldürmüş, Romada respublikanı bərpa etmək istəmişdir. Şarlotta Korde – aristokratlardan olan bir qız; jirondist əksinqilabı ilə olaqədar olmuş; 13 iyul 1793-cü ildə Maratı öldürmüşdür. Zand Karl – alman toloboisi olmuş; 13 iyul 1819-cu ildə, casus hesab edilən mürtəce yazıçı Kotsebunu öldürmüşdür. Vyana konqresindən sonra, ağır irtica illərində Kotsebunun öldürülməsi Avropada azadlıq uğrunda göstərilən qəhrəmanlıq hesab edilirdi; bunu Puşkin "Xəncər" (1821) şeirində tərənnüm etmişdir.

"*Georgiklər*" – qədim Roma şairi Vergilinin (er. əv. 70-19-cu illər) əkinçilik haqqında didaktik poeması.

...*Zoil Homeri, Vize Molyeri, Pop Şekspiri, Freron Volteri təhqir edir.* – Zoil (er. əv. IV-III əsrlər) – yunan nətiqi və filosofu; "Liada" və "Odiseya" poemalarını acı sözlərlə tənqid etmişdir, bununla da məşhurdur. Vize – fransız jurnalisti, Molyerin müasiri, onun ən qəddar düşmənlərindən biri olmuşdur. Pop Aleksandr (1688-1744) ingilis klassisizminin görkəmli şairi; 1721-ci ildə Şekspirin əsərlərini nəşr etməyə başlamış, yazdığı müqəddimədə böyük dramaturqa mənfii münasibət bəsləmişdir. Freron – mürtəce fransız jurnalisti, Volterin qəddar düşməni; Volter "Şotlandiyalı qız" pyesində ona gülüşdür.

Səh.22. *Sen-Lazar* – qədim həbsxanası, islah evi və xəstəxana; yurdsuz, sərsori qadınlar, cinayət işləmiş qadınlar fahişələr bura salınarmış.

Səh.26. *O, Sen-Jüst çox bənzərsən də, Anaxarsis Kloitsa kəfayət qədər oxşamırdı.* Sen-Jüst – birinci cildin qeydlərinə baxın. Anaxarsis Kloits (1755-1794) – filosof, publisist, XVIII əsrin sonunda Fransa burjuva inqilabının siyasi xadimi utopik "Ümumdünya qardaşlığı" layihəsinin (ümumdünya ateist respublikasının) müəllifi. Sen-Jüst burada, inqilabi vəzifənin mücəssəməsi kimi Anaxarsis Kloitsa qarşı qoyulmuşdur.

Səh.28. *Amfiktionların iclası ildə iki dəfə olardı: bir dəfə Delfada, allahlər məskənində, bir dəfə də Fərmopildə qəhrəmanlar sərdaşsında.* Amfiktion – qədim yunan qəbilələrinin ittifaqı; bu qəbilələrin nümayəndələri şənlik vaxtı məbədlərdən birinə (məsələn, delfadakı Apollon məbədinə) yığışır, ittifaqın ümumi məsələlərini müzakirə edir, üzvlər arasındakı mübahisələri yoluna qoyardılar. Fərmopil – ikinci cildin qeydlərinə baxın.

Səh.47. *Hersəq Sen-Simonun "Məmuarları".* Hersəq də Sen-Simon (1675-1755) – yazıçı.

Səh.51. *Onlar xanım Skarron kimi, yeməyi zarafatla...* – Xanım Skarron (xanım də Mentonon də odur) – kral XIV Lüdovikin istəkli, sonralar gizlin arvadı olmuş, lap cavan vaxtında yazıçı Pol Skarronun arvadı imiş. Pol Skarron yoxsul və ağır xəstə olsa da, kübar cəmiyyətinin nümayəndələri tez-tez onun evinə yığışarmış; onları yazıçının və arvadının ağıllı səhəbtələri cəlb edərmiş.

Soh.51. *Roland, Anjelikaya pislik etmək üçün məhv oldu.* – İtalyan şairi Lodoviki Ariostonun "Qəzəbli Roland" (1532) poemasında orta əsr-fransız epusunun ənənəvi qəhrəmanı, şücaətli cəngavər Roland yüngülməcaz Anjeli-kanın sevgisindən divano olmuş gənc kimi təsvir edilir.

Soh.58. *Aldebaran* – Buğa bürcündə ən böyük ulduz.

Həm ədədi, həm də topal olmaq mümkündür. Vulkan bunu təsdiq edir. Vulkan – Roma mitologiyasında od və peşə allahı, Olimpiy əmirçisi (yunan-larda Hefest). Doğulanda anası onun çirkin olduğunu görüb, dənizə atmış, o, Lemnos adasına düşmüş, o vaxtda da topal olmuşdur.

Soh.62. *Saturn bayramı* – Qədim Romada Saturn allahı şərəfinə edilən bayram; bu bayramda Saturn naminə bir neçə gün xalq şənliyi və qonaqlıq olarmış, məbəd qarşısında qurban kəsilirmiş.

Soh.65. *Öz qılıncını Epidotun kədərli dünyasına itəf edən gənc spartalı kimi... Epidot* – spartalıların Zevsə verdiyi adlardan biri (yun.-mif.).

Soh.67. *Klermon Tonner* – Hersoq; Restavrasiya dövründə ən mürtəce si-yasi xadimlərdən biri; 1823-cü ildə hərbiyyə naziri olmuş, 1827-ci ildə Parisin Sen-Deni civarında baş verən üsyanı amansızcasına yatırmışdır.

Soh.75. *Jerar de Nerval* (1808-1855) – fransız romantik şairi; əvvəllər gənc Hüqoya yaxın olmuş, sonralar siyasi qiyamçılıqdan uzaqlaşmış, fantas-tikaya və mistikaya uymuşdur.

Soh.81. *Falstafın xatirinə Sokratı atırsan...* Sokrat – birinci cildin qeyd-lərinə baxın. Falstaf – Şekspirin bir neçə əsərinin personajı; həyasız, hazırca-vab, qarınqulu, şəhvətpərəst tipi.

Soh.85. *Ved* – qədim hinduların mifdən ibarət müqəddəs kitabı.

... *Marinyan ətrafında gedən vuruşmada I Fransiskın...* Marinyan – Lom-bardiyada bir kənd; bu kəndin yaxınlığında 1515-ci ildə Fransa kralı I Fran-siskın qoşunu ilə İsveçrə qoşunu arasında iki gün qanlı vuruşma olmuş və o, fransızların qələbəsi ilə qurtarmışdır.

Soh.89. *Yunan odu Arşimedi, qaynar qatran Boyurdı bədnam elamədi.* Yunan odu – alovlanan xəlithə; qədim yunanlar bunu hərbi məqsəd üçün işlət-mişlər. Romalılar tərəfindən mühasirə edilən Sarakuz şəhərinin əhalisi bundan istifadə etmişdir. Moşhur alim Arşiməd də şəhəri müdafiə edənlərin arasında olmuşdur. Boyard – fədakar, mərd, fransız cəngavəri; onun qəhrəmanlığı əfsa-nəvi şəkil almışdır.

Soh.99. *Bataqlıq şəhəri olan Lütəsiyanı da...* – Paris qədim zamanda Lütəsiya deyirlərmiş (Lütəsiya gəlt sözündəndir, bataqlıq deməkdir).

Soh.100. *Təqlat* – Falassar (Təqlatpalasalar, e.ə. III-VIII əsrlər) – ikinci Assuri imperiyasının padşahı, amansız istilaçı.

Leydenli İohann (1510-1536) – Anabaptistlərin plebey təriqətinin baş-çısı; Münster kommunasının alman feodalları qoşunlarından qəhrəmanca mü-

dafio edilməsinin əsas təşkilatçısı olmuş, ictimai bərabərlik məsələsinin dini və mistik fantaziyalarla əlaqələndirmək istəmişdir.

Mayotenlər – Parisin və Fransanın başqa şəhərlərinin yoxsul əhalisinin ağır vergi öləyhinə qaldırdığı üsyanın iştirakçıları; 1382-ci ilin yazında keyli davam edən küçə vuruşmalarından sonra mayotenlər Parisi tutmuş, sarayları və monastırları dağıtmış, vergi yığanları öldürmüş, dustaqları həbsxanadan azad etmişlər.

Moren – mistik; illüminatlar təriqətinə mənsub olmuşdur. Katolik kilsəsi illüminatları amansızca təqib etmişdir. Moren 1663-cü ildə bir bəddəxtçi kimi Parisdə diri-diri yandırılmışdır.

Soh.102. *Tristian*, Guşonışın Tristian, XI Lüdovikin baş hakimi (XV əsr); hədsiz dərəcədə amansız olmuşdur.

Diupra – kardinal; kral I Fransiskın (XVI əsr) baş naziri olmuş, mütləqiyy-yeti möhkəmləndirmək məqsədilə amansız siyasət yeritmişlər.

IX Karl öz anası ilə... – IX Karlın anası Yekaterina Medici Karl həddi-büluğa çatana kimi Fransanı idarə etmişdir; hüğənotlar öləyhinə amansız mübarizə aparmışdır; 1572-ci ildə Giz hersoqları ilə bərabər Varfolomey gecəsinə təşkil etmişdir.

Soh.105. *Marmuzetlər* (hərfi mənada rəzillər deməkdir) – fransız kralı VI Karlın (1380-1422) məsləhətçilərinə verilən ad. Onlar VI Karlın atası V Karlın yaxın adamlarından ibarətdir. VI Karl dəli olandan və onun əmisi hakimiyyəti ölə keçirəndən sonra marmuzetlərin bir hissəsi qovulmuş, bir hissəsi də həbs-xanaya salınmış və öldürülmüşdür.

Flerüsin havada uçanları. Fransa respublikası ordusu Flerüs adlı Belçika kəndi ətrafında gedən vuruşmada (26 iyun 1794-cü il), düşmən qoşunlarının hərəkətinə müşahidə etmək üçün doqquz saat ip ilə bağlı hava şarları təbiiq etmişdir. Bu hava şarlarına xidmət edən hissəyə "aerostyerlər" – havada uçanlar adı verilmişdir.

Soh.134. *Klarens kimi Malvaziya şərabı çəlləyində batmaq...* – rəvayətə görə, ingilis kralı IV Eduardın qardaşı York Hersoqu Klarens (XV əsr) parla-mənt tərəfindən ölüm cəzasına məhkum ediləndə xahiş etmişdir ki, onu Mal-vaziya şərabı çəlləyində batırsınlar.

Soh.135. *Gero Leandrın meyitini yumaqdan intina edər...* Gero – Afrodi-tanın kahini (qadın), Leandrın sevgilisi, Leandr hər gecə Hellepontu (Darda-nell) üz-üzə çəkərək, onun yanına gəlirmiş; bir gün fırtınaya düşərək məhv olmuşdur. Gero onun sahili atılmış meyitini görüb, özünü qüllədən dənizə at-mışdır (yunan mitologiyası).

Fisbi Piramı görəndə burnunu tutar... Piram və Fisba Ovidinin tərənənm etdiyi aşiq və moşuq. Piram uğursuz bir təsadüf noticəsində ölə zənn etmiş ki, Fisbanı asan parçalamışdır, buna görə də özünü öldürmüşdür. Onun moşuqəsi

Fisba bundan xəbər tutmuş, homin xəncərlə Piramin cəsədi üstündə özünü öldürmüşdür.

Soh.156. *Türkü de Korsel* – Restavrasiya və İyul mütləqiyyəti dövründə Fransa siyasi xadimi, liberal mülxalifetin nümayəndəsi olmuşdur.

Soh.172. *Kirva Gilyeri* – “Kirvo Gilyen” adlı məşhur fransız nəğməsinin personajı; şən bir ovçu olmuşdur. Ağacdən yıxılıb qolunu sındıraraq, ona köməyə gələn xeyriyyəçi qadınların hamısını, minnətdarlıq əlaməti olaraq, öpmüşdür.

Titir – Vergilinin ilk ekloqasının personajı; çoban olmuş, qayın ağacı kölgəsi altında uzanmış halda təsvir edilmişdir.

Soh.179. *Jeronta çevrilmiş bu Doranta...* – Dorant – nəzakətli bir aşiq, Jeront – deyingon bir qoca (Molyer komediyalarının personajları).

Soh.184. *Jiqon ana* – bazar marionet teatrının personajı; on altı uşaq anası, çox ürəyib-artmanı təcəssüm etdirir.

Soh.191. *Feba və Feb* – günəşi və ayı təcəssüm etdirir. (antik mifologiya). *Eponina və Sabin*. Eponina – əfsanəvi Qall qəhrmanı, Romaya qarşı üsyan qaldırılmış qallların başçısı Sabinin arvadı. İmperator Vespasian Sabinin ölümə məhkum edəndə, Eponina və könüllü olaraq onunla bərabər edam olunmağa getmişdir. Fransız şair və dramaturqları bu hadisədən öz əsərlərində dəfələrlə istifadə etmişlər.

Soh.192. *Nestor* – aqıl bir qoca, Pilo şahı, Troyaya qarşı hərbi yürüşün əsas iştirakçılarından biri (“İliada”).

Küfus gedən kimi səhnəyə Kamaço çıxdı. Küfas Jak – fransız hüquqşünas alimi (XVI əsr); Kamaço – Servantesin “Don Kixot” romanının personajı, varlı-dövlətli kəndli; onun toyunda çox böyük kef məclisi qurulmuşdur. Fransada “Kamaçonun toyu” zərb-məsəl olmuşdur.

“*Nəzakətli Hindistan*” – fransız bəstəkarı Ramonun opera-baleti; əsər 1735-ci ildə Parisdə tamaşaya qoyulmuşdur.

Soh.194. *Arkiraspidlər* (“Gümüş qalxanlılar”). Makedoniyalı İskəndərin seçə piyada qvardiyasının hissəsi; onlara fərqlənən əlaməti olaraq gümüş qalxan verilmişdir.

Aldobrandini – Florensiyanın aristokrat nəsl; papa və bir neçə kardinal bu nəsiləndən çıxmışdır. Romanın civarında Aldobrandinilərdən birinin çox gözəl villası və bu villada qədim Roma freskəsi vardı, Freskada nikah ayının üç vəziyyəti təsvir edilmişdir. Özü də “Aldobrandininin” adı ilə məşhurdur).

Soh.203. *Hersəq Malboro* – Con Çörçil Malboro (1650-1722) – ingilis generalı, XIV Lüdovik əleyhinə olan müharibələrdə iştirak etmişdir; siq geyinmiş kübar cəmiyyəti adamı şöhrətini qazanmışdır.

Soh.205. *Lord Seymur* – lord Henri Seymur (1805-1860) – öz qəribə əxlaqı ilə ad çıxarmış Paris aristokratlarından biri; camaat arasında “lord-xulqan” ləqəbi ilə tanınmışdır.

Soh.206. *Yunanistana Fespidin arabası, Fransaya Vadenin furqonu...* Fespide (er. əv. VI əsr) – yunan teatrının əsasını qoymuşdur. Onun əsərlərini aktyorlar Dionis şənliklərində arabada tamaşaya qoyarlarmış. Vade (XVIII əsr) – Fransada ədəbsiz nəğmələrin və musiqi komediyaların müəllifi olmuşdur.

Oradan Kolenin, Panarin və Pironun sözləri – Kole (1709-1783) və Panar (1674-1765) – məşhur vadevilçi və meyxanaçılar, Piron Aleksis (1689-1773) – fransız şairi və komediya nəfisi, bazar teatrları dramaturqu, Volterin və ensiklopedistlərin düşməni.

Soh.217. *Selimena* – işvəkar kübar qadını, Alsestin moşuqəsi. (Molyerin “Mizantrop” əsəri).

Soh.218. *Dafnis və Xloya* – bir-birinə aşiq olmuş çoban və çoban qız, yunan yazıçısı Lonqun (II və IV əsrlər arasında yaşamışdır) eyni adlı romanının personajları.

Filemon və Bəvkida – lap qoca vaxtlarına qədər bir-birini sevən, bir-birinə nəvəziş göstərən or-arvad. (Ovidinin “Metamorfoza” əsəri).

Soh.227. *Yeddinci दौरə və göyün səkkizinci qatı* – Dantenin “İlahi kome-diya” poemasının surətləri; yeddinci दौरə cəhənnəmin ən dərin yerlərindən biri, başqa monada, böyük əzab deməkdir; göyün səkkizinci qatı cənnətin qübbəsi, Allahın təxtinə olan yer, yəni xoşbəxtliyin zirvəsi.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

BEŞİNCİ HİSSƏ Jan Valjan

Birinci kitab

DÖRD DİVAR ARASINDA MÜHƏRİBƏ

<i>Birinci fəsil.</i> Sent-Antuan civarındakı Xaribda,	7
<i>Təməl civarındakı Stsilla barrikadası</i>	7
<i>İkinci fəsil.</i> Uçurumda söhbətdən başqa ayrı nə etmək olar?	14
<i>Üçüncü fəsil.</i> Hava işıqlandıqca zülmət artır	18
<i>Dördüncü fəsil.</i> Beşi azaldı, biri çoxaldı	19
<i>Beşinci fəsil.</i> Barrikada yüksəkliyində görünən üfüq	26
<i>Altıncı fəsil.</i> Marius qışqıbaqlıdır, Javer qısa danışandır	30
<i>Yeddinci fəsil.</i> Vəziyyət ağırlaşır.	32
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Topçular hiss etdirirlər ki, onlarla zarafat etmək olmaz	36
<i>Doqquzuncu fəsil.</i> İcazəsiz ov edən qoca adamın bacarığı və 1796-cı il ittihamnaməsinə təsir edən sərrast atəş necə kara gələrmiş	39
<i>Onuncu fəsil.</i> Səhər şəfəqi	41
<i>On birinci fəsil.</i> Sərrast vuran, lakin heç kəsi öldürməyən tüfəng	44
<i>On ikinci fəsil.</i> Nizamsızlıq nizam-intizamın xidmətində	45
<i>On üçüncü fəsil.</i> Ümidin son işığı da sönür	49
<i>On dördüncü fəsil.</i> Oxucu bu fəsildə Anjolasın sevgilisinin adını biləcəkdir	50
<i>On beşinci fəsil.</i> Qavroşun barrikadadan çıxması	52
<i>On altıncı fəsil.</i> Qardaş necə ata ola bilər	56
<i>On yeddinci fəsil.</i> Mortuus pater filium moriturum expectat	64
<i>On səkkizinci fəsil.</i> Yırtıcı özü ovlanır	66
<i>On doqquzuncu fəsil.</i> Jan Valjan intiqam alır	70
<i>Yırmıncı fəsil.</i> Ölümlər haqlıdır, dirilər də müqəssir deyil	73
<i>Yıirmi birinci fəsil.</i> Qəhrəmanlar	82
<i>Yıirmi ikinci fəsil.</i> Addım-addım	86
<i>Yıirmi üçüncü fəsil.</i> Ac Orest, kefli Pild	90
<i>Yıirmi dördüncü fəsil.</i> Əsir	93

İkinci kitab

LEVİAFANIN BƏTNİ

<i>Birinci fəsil.</i> Dənizin gücdən saldıqı torpaq	96
<i>İkinci fəsil.</i> Kloakanın qədim tarixi	100
<i>Üçüncü fəsil.</i> Brünzo	103
<i>Dördüncü fəsil.</i> İndiyə qədər məlum olmayan təfəsilatlar	106
<i>Beşinci fəsil.</i> Hal-hazırkı tərəqqisi	110
<i>Altıncı fəsil.</i> Gələcəyin tərəqqisi	111

Üçüncü kitab

QƏLBİN QÜDRƏTİLƏ MƏĞLUB OLMUŞ ÇİRKAB

<i>Birinci fəsil.</i> Kloaka və orada baş verən gözənilməz hadisələr	116
<i>İkinci fəsil.</i> İzahat	121
<i>Üçüncü fəsil.</i> İzlənen adam	124
<i>Dördüncü fəsil.</i> O da öz özabını çəkir	128
<i>Beşinci fəsil.</i> Qum qadın kimi hiyləgərdir: o nə qədər cəzə edirsə, bir o qədər təhlükəlidir	131
<i>Altıncı fəsil.</i> Uçuq	135
<i>Yeddinci fəsil.</i> Bəzən səhərlə yan almaq	137
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Cırılmış sürtükün bir parçası	139
<i>Doqquzuncu fəsil.</i> Belə işlərdən başı çıxan bir adam Mariusu ölü hesab eləyir	144
<i>Onuncu fəsil.</i> İttəfəqə çıxmış oğulun qayıtməsi	148
<i>On birinci fəsil.</i> Möhkəm bünövrənin sarsılması	150
<i>On ikinci fəsil.</i> Baba	152

Dördüncü kitab

JAVER YOLUNDAN AZDI

Javer yolundan azdı	158
---------------------	-----

Beşinci kitab

BABA VƏ NƏNƏ

<i>Birinci fəsil.</i> Oxucu yenə sink halqalı ağacı görür	170
<i>İkinci fəsil.</i> Marius vətəndaş müharibəsindən sonra ev müharibəsinə hazırlaşır	173
<i>Üçüncü fəsil.</i> Marius hücumu keçir	178
<i>Dördüncü fəsil.</i> Madmuazel Jilnorman Foşlevanın qoltuğunda paket içəri girməsindən razı qalır	181
<i>Beşinci fəsil.</i> Pulu notariusu saxlamağa verməkdənsə, məşədə gizlətmək yaxşıdır	186
<i>Altıncı fəsil.</i> Qocaların hər ikisi, hərsi özünə görə, var qüvvəsi ilə çalışır ki, Kozetta xoşbəxt olsun	188
<i>Yeddinci fəsil.</i> Qorxunc yuxurlarla xoşbəxt günlər bir-birini təqib edir	196
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Tapılmayan iki adam	198

Altıncı kitab

YUXUSUZ GECƏ

<i>Birinci fəsil.</i> 16 fevral 1833-cü il	202
<i>İkinci fəsil.</i> Jan Valjanın öli hələ də sənəkdir	211
<i>Üçüncü fəsil.</i> Ayrılmaz dost	220
<i>Dördüncü fəsil.</i> Immortale jecur	222

Yeddinci kitab

ƏZABIN ƏN AĞIR DƏQİQƏLƏRİ

<i>Birinci fəsil.</i> Yeddinci dairə və güyün səkkizinci qatı	227
<i>İkinci fəsil.</i> İfşada aydın olmayan cəhətlər	245

Səkkizinci kitab

QARANLIQ ARTIR

<i>Birinci fəsil.</i> Aşağı mərtəbədəki otaq	254
<i>İkinci fəsil.</i> Yenə də bir neçə addım geriye	259

<i>Üçüncü fəsil.</i> Onlar Plüme küçəsindəki bağı xatırlayırlar	262
<i>Dördüncü fəsil.</i> Cəzə edən və rədd edən nöqtə	267

Doqquzuncu kitab

QATI ZÜLMƏT, PARLAQ ŞƏFƏQ

<i>Birinci fəsil.</i> Bədbəxtlərə rəhminiz gəlsin, xoşbəxtlərə güzəştə gedin	269
<i>İkinci fəsil.</i> Yağın qurtaran çıxarın son işığı	271
<i>Üçüncü fəsil.</i> Foşlevanın arabasını qaldıran adama qələm ağırliq eləyir	273
<i>Dördüncü fəsil.</i> Ancaq tozlaya bilən bir çəllək çirkab	276
<i>Beşinci fəsil.</i> Hər gecənin gündüzü var	294
<i>Altıncı fəsil.</i> Ot basır, yağış yuyur	304
<i>Əlavə</i>	306
<i>Səhrlər</i>	310

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Rəşad Həmidov</i>
Korrektor:	<i>Hüseyn Şahbəndəyev</i>

Yığılmağa verilmişdir 24.12.2004. Çapa imzalanmışdır 25.04.2005.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 20. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 94.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.

1124

H 95